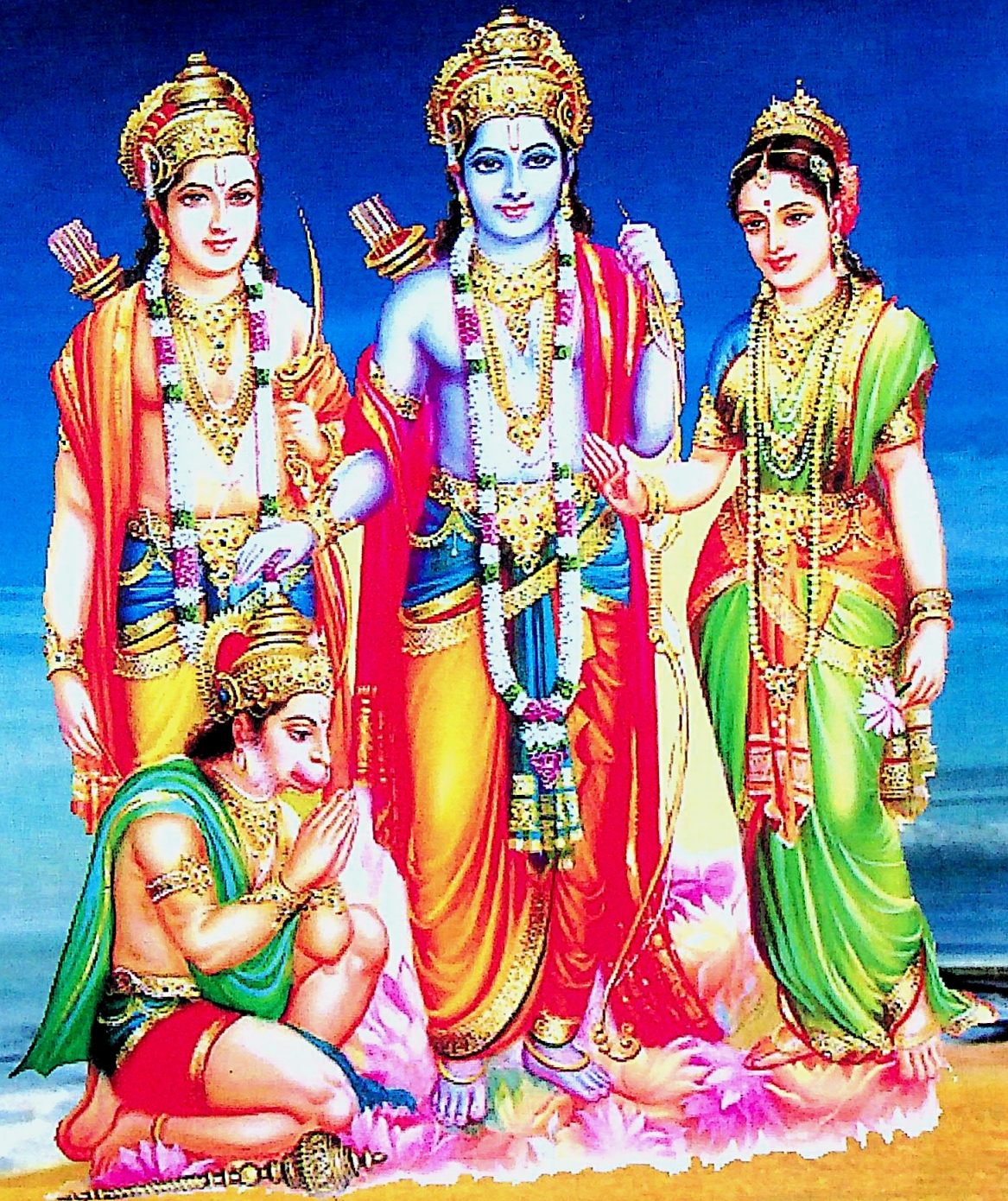

DHARMAKUTAM KISHKINDHA KANDA

Thanjavur Sarasvati Mahal Series No. 102

॥ धर्माकूतम् ॥

(युद्धकाण्डम्)

श्रीत्र्यम्बकरायमखिविरचितम्

DHARMAKUTAM

KISKINDHAKANDA

By

TRYAMBAKARAYAMAKHI

Edited By

P.V. VARADARAJA SARMA, M.A., B.O.L.R.B. Bisharad,

Librarian (Retd.)

T.M.S.S.M. Library, Thanjavur.

THANJAVUR MAHARAJA SERFOJI'S
**SARASVATI MAHAL LIBRARY
AND RESEARCH CENTRE**

THANJAVUR

2016

Price: Rs. 210-00

BIBLIOGRAPHICAL DATA

Title of the Book	: Dharmakutam- Kiskindha Kanda
Author	: P.V. Varadaraja Sarma
Publisher	: Director, Sarasvati Mahal Library & Research Centre, Thanjavur.
Publication	: 102
Language	: Sanskrit
Edition	: Second Edition
Date of Publication	: 2016
Paper used	: T.N.P.L. 18.6 kgs.
Size of the Book	: 25 x 19 c.m.
Printing Type used	: 16&12 pt.
Number of pages	: 416
No. of copies	: 500
Printer	: Sarasvati Mahal Library Press
Binding	: Cardboard
Subject	: Kavya
Price	: Rs.210-00

PUBLISHER'S PREFACE

The Sarasvati Mahal Library is a renowned institution and respository of manuscripts, maps, paintings and old books. This Library is a centre where research scholars and students community find immense source of literary wealth for their research work. The Library Manuscripts are in palm leaf and paper and they deal with various subjects on Philosophy, Medicine, Astrology, Grammar, Folklore and Mythology. The Publication of books from manucripts is being done with the help of eminent scholars and Pandits of the Library. Now published the second Edition of **DHARMAKUTAM - KISKINDHA KANDA**.

Dharmakutam is a rare work in Sanskrit literature. It is a commentary on Srimad Ramayana of Valmiki in the form of a series of discourses on different topics directly or indirectly related to the righteous conduct of Ramachandra and it is a noteworthy feature of this work that every subject taken up for discussion is dealt with exhaustively.

Alphabetical index of the Ramayana verses, and the verses quoted in Dharmakuta, topic index of Dharmakuta and list of authors and works quoted therein are useful additions to this publication.

Our Thanks to the Editor Thiru. P.V. Varadaraja Sarma for his valuable services.

I am thankful to Government for sanctioning funds for publishing the book.

I thank Administrative Officer Thirumathi A. poongothai, M.A., Dr. S. Sudarshan, MA, BLH, MLIS, Ph.D., and Library staff for having taken sincere efforts to bring out this reprint.

I am sure that this Library publication will be welcomed by the Scholars and the public and run into several editions.

Thanjavur
09.06.2016

Dr. N. SUBBAIYAN, I.A.S.,
District Collector and Director,
Sarasvati Mahal Library.

वक्तव्यं किञ्चित्

वागर्थवत्, प्रकृतिपुरुषवत्, स्त्रीपुंसवत्, अयनद्वयवन्नयनद्वयवच्च चिरादिदं प्रलं पुरावृत्तरत्नद्वयं भारतरामायणाभिधेयं लोकमिमं स्वधर्मविधृतं, असंमिन्नं च स्थापयतीति सर्वसम्प्रतिपन्नमिदम् । चक्राभ्यामिव शकटस्य, युग्याभ्यामिव रथस्य, पक्षाभ्यामिव पत्ररथस्य, दिवाकरनिशाकराभ्यामिव चेतनाचेतनवर्गस्य, तस्यास्य रथिनश्शरीरिणो गतिरनुत्खाता, आभ्यामेव पुरापि नवाभ्यां निरुह्यते ।

‘शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्न’मित्युपक्रम्य ‘स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव’ इत्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्यायमर्थो भवति यत्तदुक्तं धर्मः, तदुक्तकारित्वं श्रेयसे कल्पत इति । अत एव प्रत्यजानात् फाल्गुनः ‘करिष्ये वचनं तवेति’ । दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च महतां, इति महदाचरितस्य धर्मत्वे तदाचरिताचरणस्य श्रेयःप्रेयोमूलत्वे च जायमानो वितर्कः अलब्धनिर्णयः चिरात्समाधिमाकाङ्क्षन्नपोह्यते रामचरितेन ।

धर्माकृतम्

‘रामो विग्रहवान् धर्मः’, ‘धर्मात्मा, इत्यादिवचनैः भगवता वाल्मीकिना रामस्य मूर्तधर्मत्वं प्रत्यपाद्यत शतकृत्वस्सहस्रकृत्वश्च । एवं च मूर्तस्य धर्मस्याचरितमपि निखिलं धर्म एव, तदाचरिताचरणेन च श्रेयःप्रेयसोर्लाभ इति निश्शेषस्य राम-चरितस्य धर्मत्वप्रतिपादनैकतानोऽयं ग्रन्थः धर्माकृतमित्याख्यायत यौगिकीं वृत्तिमाश्रित्य । व्याख्यानरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे समाहृता सरणिरन्यादृशी, अचुम्बिता प्रायः सकलैरेवातिक्रान्तैर्व्याख्यातृभिरित्यसातुदृक्कनीयोऽंशः । नाल दृश्यते पदार्थप्रतिपादनं, नवा वाक्यार्थस्या-विष्करणं वरीवर्ति, किन्तु सन्दर्भविशेषस्य कचित् कचित् प्रबन्धस्यैवाकूनमविकल-माविष्कृतम् ।

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि ‘यस्तर्केणानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः’, इत्यादिभि-र्वचनैर्धर्मनिर्णये तर्कस्योपादेयता मुक्तकण्ठमूरीकृता प्रामाणिकैः, तर्काप्रतिष्ठानादित्यस्यापि तर्कत्वात् । ग्रन्थकृता चानेनास्मिन् ग्रन्थे शास्त्रानुगृहीतस्तर्क आकूतनिर्णयेऽतिमात्रं

क्रोडीकृतः । सङ्गीतवैद्यस्वगोलभूगोलधर्मशास्त्राणां, नहि नहि चतुर्दशानामपि विद्या-
स्थानानां, आमूलमालोडनं लीलयैव तत्र तत्र कृतं कृतधियामपि चेतश्चित्रयत्येव ।
यथा शाकुन्तले 'यस्सदारः स विश्वास्यः', इत्यादीनि कतिपयवाक्यानि मुद्रितपुस्तके-
ष्वनुपलभ्यमानानि, ग्रन्थकर्तुर्मातृकासु सत्तामलप्सतेति समाधेयम् ।

ग्रन्थकर्ता

आजानपावने यायजूकान्ववाये जनिमलव्धासौ ग्रन्थकर्ता श्रीत्र्यंबकरायमखी;
त्रावाजियज्वात्मजगङ्गाधराध्वरिणः कृष्णांविकायाश्च पुत्रः नृसिंहयज्वनः कनीयान्
भ्राता भारद्वाजगोत्रः, सदधुरीतिसम्पन्नोसावधुरीन्द्रः तज्जमण्डलविराजमानं त्वामिशैल-
मध्यवात्सीत्; तदात्वे धृतराज्यधुराणां महाराष्ट्रवंश्यानां राज्ञामन्यतमेन एकोजि-
महाराजेन (1676—1705 A. D.) आदृतः सत्कृतश्चायं ग्रन्थकृत् अमात्यपदवी-
मप्यलङ्घकारः; मात्रानुशिष्टः मातुर्मुदे स्त्रीधर्मसंग्रहाख्यं ग्रन्थान्तरमप्यरचदित्यादयो
विषयाः सरस्वतीमहाल्द्वारा प्रकाशिते धर्माकृतसुन्दरकाण्डोपोद्धाते वर्णितास्तत एवावगन्तव्या
इति न पिष्टस्य पेषणे यत्न आधीयते ।

मातृकापरिचयः

अस्य ग्रन्थस्य 1450 क्रैस्तवाब्दादारभ्य 1832 पर्यन्तं पूर्वं नायकवंश्यैस्तदनन्तरं
महाराष्ट्रवंश्यैश्च राजभिः यथाक्रमं संगृहीते, परिवर्धिते प्राच्यकोशागारे, सरस्वतीमहाल्
इति विभ्रुते ग्रन्थागारे सुरक्षिता B. L. 1041 क्रमाङ्कयुता 111 पत्रैः परिमिता च मातृका
एकैवोपलभ्यते । तामेवास्पदं विधायायं तत्प्रकाशनयत्नः । पुत्रिकान्तरस्यालभान्व-
भूयत तोलनपरिश्रमः । “तमभ्यभाष सौमित्रे, इत्यादिषु स्थलेषु मुद्रितमूलग्रन्थानुसारेण
पाठस्यान्यथाकरणे ग्रन्थकर्तुः पाठ उपेक्षितो भवेदिति भीत्या यथाश्रुत एव पाठः
मुद्रापितः । एवमेवोदाहरणपद्येष्वपि बहुषु मुद्रितग्रन्थेषु इहत्यात्पाठाद्वयान् भेदो दृश्यते,
अथापि मुद्रितपाठप्रत्ययमालङ्घ्य अस्यां मातृकायां विद्यमानस्य पाठस्यान्यथाभावो नैवाकारि
येन ग्रन्थकृतः पाठः न सुरक्षितो भवेत् ।

अन्ते च रामायणपद्यानुक्रमणिका, धर्माकृतोदाहृतपद्यानुक्रमणिका च सुखबोधार्थं

मूलग्रन्थपरिचयार्थं चायोजिते । अस्मिन् ग्रन्थे उदाहृतानां ग्रन्थानां, निर्दिष्टानां प्रमाण-
ग्रन्थकर्तृणां सूचीं चोपक्रम एवायोजयाम ।

धन्यवादसमर्पणम्

अन्ते चास्य ग्रन्थस्य, अचिरात्प्रकाशं नेप्यमाणस्य धर्माकूनयुद्धकाण्डस्य च प्रकाशन-
मुद्रापणयोः पर्याप्तधनवितरणेनात्यन्तं विहितोपकारेभ्यः समष्टिराज्यकर्तृभ्यः व्यष्टिराज्य-
सञ्चालकेभ्यः, एवमेवानुरूपे कर्मण्यस्मिन्नस्मान्प्रेरितवद्भ्यः सरस्वतीमहाल् निर्वाह-
समित्यङ्गभूतेभ्यो महाशयेभ्यः, विशिष्टाक्रीतकार्यदर्शि महामहिमशालिभ्यः हार्दान् बहुकृत्वो
धन्यवादान् विश्राणयन्तो लेखिनीं नियच्छामः ।

इत्थं

विदुषां विधेयः,

पि. वि. वरदराजशर्मा.

धर्माकृतविषयानुक्रमणिका

— ० —

विषयाः	पुटसंख्या
राजधर्मप्रतिपादनाय किष्किन्धाकाण्डोपक्रम इति काण्डावतरणिका	१
रामस्य पम्पासरोदर्शनम् । पम्पासरोवर्णनम्	११
रामस्य विरहवेदनावर्णनम्	२
अरण्यानीप्रवेशवर्णनम्	११
वसन्तवर्णनम्	३
रामस्य विरहप्रलापवर्णनम्	४-५
लक्ष्मणकृतरामाश्रासनवर्णनम्	६
सुग्रीवेण रामलक्ष्मणयोरवलोकनम्	११
सुग्रीवशङ्कावर्णनम्	११
राजभिरशङ्क्यस्यापि शङ्क्यत्ववर्णनम्	११
भीतेन सुग्रीवेण अमात्येभ्यो निवेदनम्	७
रामलक्ष्मणयोर्बालिप्रणिधित्वशङ्कावर्णनम्	११
अमात्यकृतसुग्रीवसान्त्वननम्	११
आपत्स्वपि राज्ञा बुद्धियुक्तेन भवितव्यमिति निरूपणम्	११
तत्र कामन्दकविदुरादीनां सम्मतिनिरूपणम्	८
राजसु विश्वासो न कर्तव्य इति निरूपणम्	११
तत्र राजधर्मसम्मतिनिरूपणम्	११
प्रच्छन्नैः परेषां स्वभावो विचारणीयः इति कथनम्	११
इज्जितादिभिः दुष्टादुष्टाभिप्रायपरिज्ञानकथनम्	९
तत्र ननुबृहस्पतिकामन्दकादीनामाशयनिरूपणम्	११
हनुमतो रामोपगमनवर्णनम्	१०

दूनेन स्तुतिपूर्वकं सन्देशो निवेदनीय इति कथनम्	१०
हनुमता स्वागमनप्रयोजनकथनम्	॥
हनुमता भाषणे लक्ष्मणस्य निर्देशः	॥
अनधीतवेदत्रेदाङ्गेन तादृशभाषणमशक्यमिति कथनम्	११
साङ्गवेदाध्ययनस्यापराधोपरोपयुक्तत्वनिरूपणम्	॥
व्याकरणादीनां मुखत्वादिनिरूपणम्	॥
लोकवेदयोश्शब्दानन्यत्वनिरूपणम्	१२
व्याकरणस्य साधुशब्दानुशासकत्वाशङ्कावर्णनम्	१३
व्याकरणस्य साधुशब्दानुशासकत्वं प्रमाणपरीक्षा	॥
आगमविरोधादिभिर्हेतुभिर्व्याकरणस्याप्रमाणतानिरूपणम्	१३-१५
रक्षोहादिप्रयोजनाभावाच्च व्याकरणमप्रमाणमिति समर्थनम्	१६-१७
व्याकरणशब्दार्थनिरूपणम्	१७
व्याकरणस्य साधुशब्दानुशासकत्वनिरूपणम्	१८
आगमादिविरोधपरिहारवर्णनम्	१९
रक्षोहादिप्रयोजनसद्भावाच्च व्याकरणस्य प्रमाणत्वनिरूपणम्	२०-२७
वर्णोच्चारणसमये मुखनेत्रादिधिकाराणां वर्जनीयत्वकथनम्	२९
सन्दिग्धत्वादिवर्ज्यदोषनिरूपणम्	॥
व्यवहारे मध्यमादिवृत्तिनिरूपणम्	३०
शब्दोत्पत्तिप्रकारनिरूपणम्	॥
उरःकण्ठाद्यभिधाताद्वायोः पञ्चाभिधाननिरूपणम्	३१
मन्द्रमध्याद्यभिधाननिरूपणम्	॥
वाग्गेयकारशीक्षादिप्रमाणोपन्यासः	॥
शरीरगतस्य वायोः शब्दात्मना परिणतिवर्णनम्	॥
उपांश्वादिषड्ङाक्स्थाननिरूपणम्	३२

विषयाः

पुट-संख्या

मन्द्रादीनां प्रातःसवनादिपूषयोगवर्णनम्	३२
तारनामकसप्तमस्थानवर्णनं, तत्प्रयोगश्च	३३
तत्रापस्तम्बाश्चलायनादीनां सम्पत्तिनिरूपणम्	"
वाचि संस्कारशब्दार्थविचारः	"
वाचि क्रमशब्दार्थनिरूपणम्	"
वाचां सम्यगुच्चारणे फलनिरूपणम्	३४
वाचामसम्यगुच्चारणे विपरीतफलनिरूपणम्	"
ब्राह्मणादिजातिभेदेन वर्णानां स्वराणां च भिन्नत्वनिरूपणम्	"
वर्णगणनाक्रमनिरूपणम्	३५
अङ्गुलिपर्वणामुपयोगप्रदर्शनम्	"
लघुत्वसमतलोपागमादिछन्दोभाषाङ्गनिरूपणम्	"
गुणाढ्यो दूतः कार्यसाधक इति कथनम्	"
दूतलक्षणम्, पुराणसाराशयकथनम्	"
दूतत्रैविध्यनिरूपणम्	"
तत्र कामन्दकमतोपन्यसनम्	"
दूतस्य प्रकारान्तरेण द्विविधत्वकथनम्	"
दूतगुणवर्णनम्	३६
उद्योगपर्वराजधर्ममनुपुराणसारनृसिंहपुराणोक्तदूतलक्षणम्	"
कामन्दकोक्तदूतस्वरूपकथनम्	३७
रामायणोक्तदूतलक्षणम्	३८
उत्तममध्यमाधमभेदेन युद्धकाण्डे दूतलक्षणवर्णनम्	"
समीचीनसहायलाभः कार्यसाधक इति प्रतिपादनम्	३९
लक्ष्मणहनुमतोरालापः	"
निहृष्टैरपि व्यवहारे प्रियवचनं वक्तव्यमिति कथनम्	"

विषयाः	पुट-संख्या
भारतकामन्दकमतोपन्यसनम्	४०
सत्यवक्तुर्मुखप्रसादादिवर्णनम्	४१
तत्र याज्ञवल्क्यमतोपन्यासः	४२
रामसुग्रीवसख्यनिरूपणम्	४३
अमिसाक्षिकं सख्यं कर्तव्यमित्यत्र प्रमाणकथनम्	४४
समानसुखदुःखित्वरूपमितलगुणकथनम्	४५
सुग्रीवकृताभयप्रार्थनवर्णनम्	४६
सुग्रीवभयनिराकरणाय रामकृतप्रतिज्ञावर्णनम्	४७
उपकारेणैव मित्रत्वं मित्रं प्रति च स्वदुःखं निवेदनीयं तेन तल्लघु भवतीति वामनपुराण, कामन्दक, भारतादिवचनैर्निरूपणम्	४८
परित्यक्तशोकानां धीराणामेव कार्यसिद्धिरिति कथनम्	४९
आपदि मित्रं सर्ववन्धवतिशयितमिति कथनम्	५०
महापुरुषेण लब्धसख्यस्य सर्वं सुलभमिति प्रतिपादनम्	५१
प्राणपरित्यागेनापि मित्रस्य रक्षणीयत्ववर्णनम्	५२
विना परबलावलज्ञानं तदुत्सादने यत्नः न कर्तव्य इति कथनम्	५३
कामन्दकाशयानुवर्णनम्	५४
मत्तादिभिर्युद्धस्यानौचित्यकथनम्	५५
दत्ताभयवधस्य महापातकत्वनिरूपणम्	५६
शूराणां रिपुकृतधर्षणं दुःसहमिति कथनम्	५७
भ्रातुर्दानादिभिर्लालनीयत्वकथनम्	५८
बलवद्विरोधो न कर्तव्य इति कथनम्	५९
वालिकृतस्ववधाधर्म्यत्वप्रश्ननिरूपणम्	६०
रामकृतवालिनिग्रहधर्म्यत्वप्रतिपादनम्	६१
शङ्खलिखितोदाहरणकथनम्	६२

दण्ड्यानां दण्डनाद्वण्ड्यस्य दण्डधरस्य च शुद्धिरिति कथनम्	६०
जीवतो भ्रातुर्दारप्रवृत्तो वाला दण्ड्य इति निरूपणम्	६१
अहिंसाप्रतिज्ञापालनयोर्मध्ये प्रतिज्ञापालनस्यैव मुख्यत्वमिति प्रतिपादनम्	”
क्षत्रियस्य प्रतिज्ञापालनमवश्यकर्तव्यमिति भारतगमायणादि- वचनोपन्यासेन निरूपणम्	६२-६३
स्वमित्तसुग्रीवशत्रुत्वात्, स्वामित्तरावणमित्रत्वाच्च वालिनो वध्यत्वनिरूपणम्	६४
भारतवचनेन स्वमित्रशत्रोः शत्रुत्वोपपादनम्	”
मित्ररक्षणायान्यायेनापि शत्रुवधस्य कर्तव्यत्वनिरूपणम्	”
भूरिश्रवसो निदर्शनत्वेनोपन्यासः	”
रामस्य साक्षाद्वालिवधेऽप्रवृत्तौ कारणोपन्यसनम्	६५
सुग्रीवं पुरस्कृत्य तथा प्रवृत्तौ हेतुकथनम्	”
छन्नना वालिवधस्यायुक्तत्वप्रतिपादनम्	६६
आपदि छन्ननापि वधस्यादोषत्वनिरूपणम्	”
दीनरक्षणार्थं वालिवधस्य युक्तत्वोपपादनम्	६७
शरणागतस्य सर्वथा रक्षणीयत्वकथनम्	६८
अवश्यरक्षणीयस्य रक्षार्थं छलस्याप्युपादेयताकथनम्	७०
कण्टकशोधनस्यावश्यकर्तव्यत्वाच्च वालिवधस्योपपन्नत्वप्रतिपादनम्	७२
अकीर्तेर्द्वैविध्यनिरूपणम्	”
लोभमूलकाकार्यकरणप्रयुक्ताकीर्तेः प्रत्यवायाधायकत्वं प्रतिज्ञा- परिपालनाय निषिद्धसेवनप्रयुक्ताकीर्तेरप्रत्यवायकरत्वमिति सोपपत्तिकवर्णनम्	७३
भीमकृतोरुभङ्गस्योदाहरणम्	”
वालिबधे सीताप्राप्तिलोभस्याहेतुत्वकथनम्	७४

विषयाः	पुट-संख्या
न्यङ्गतापरिहारार्थमेव रावणवध इति प्रतिपादनम्	७४
लोभमूलकछद्माचरणाद्युषिष्ठिरस्यापकीर्तिः प्रत्यवायक्यरी, न तथा रामस्येति वर्णनम्	७५
वालिबधस्य धर्म्यत्वं वालिनाप्यभ्युपपन्नमिति कथनम्	७६
परदारभिमर्शस्य प्राणैर्धर्मनाशकत्वकथनम्	७७
शुभाशुभकर्मनिमित्तस्सुखदुःखभोग इति वर्णनम्	७८
क्षेत्रविशेषे फलपरिवृद्धिवद्दोषपरिवृद्धिरपीति कथनम्	७९
अस्थिरदेहपातप्रयुक्तशोकस्याकर्तव्यत्वकथनम्	८०
स्त्रीपर्वणि विदुरवचनोपन्यसनम्	८१
पुत्रपरित्यागेन भर्तृसहगमनस्य श्रेयस्त्वप्रतिपादनम्	८२
पितृव्यस्य पितृस्थानीयत्वकथनम्	८३
भारतवचनानां प्रमाणतयोपन्यसनम्	८४
प्रत्युपकारस्य कर्तव्यत्वप्रतिपादनम्	८५
राजपुत्राणां पितरि वर्तितव्यधर्माणामुपदेशः	८६
नीतिसारवचनोदाहरणम्	८७
शूराय कन्या न देयेति कथनम्	८८
भ्रातृवधस्य पापाधायकत्वकथनम्	८९
सौदरसन्निकर्षप्रशंसा	९०
स्त्रीणां पुरुषात्मभूतत्वकथनम्	९१
जितस्वर्गो न शोच्य इति आनुशासनिकवचनैरुपपादनम्	९२
गौतमीलुब्धकवृत्तान्तवर्णनम्	९३
हन्तुरस्वतन्त्रतया न पापप्राप्तिभाव्यमिति गौतमीलुब्धकाख्यायिकया निरूपणम्	९४-९५
गुणवतः पुत्रस्य यौवराज्यामिषेकः कर्तव्य इति कथनम्	९६

विषयाः

पुट-संख्या

वर्षासु यात्रायाः अकर्तव्यत्वं शरदि कर्तव्यत्वं च	९०
समीचीनकारी सकलश्लाघ्यो भवतीति कथनम्	९१
वर्षावर्णनम्	९२
सद्योवृष्टिलक्षणकथनम्	९३
सामान्यवृष्टिचिह्ननिरूपणम्	११
कार्तिकमासप्रभृति मेधानां गर्भधारणम्	९४
मेधानां गर्भसंभवचिह्ननिरूपणम्	९५
गर्भोपधातचिह्नानि	९६
वृष्टिसूचकमेघलक्षणम्	९७
अध्येतॄणां ब्रह्मचारिणां धर्मनिरूपणम्	९८
वर्षाकालवैचित्र्यवर्णनम्	१००
विष्णुपुराणे वर्षावर्णनम्	११
हरेर्निद्राकालनिरूपणम्	१०१
हरेर्निद्राकाले व्रतस्य धार्यत्वकथनम्	११
अवश्यकर्तव्यव्रतनिरूपणम्	११
हरेर्निद्राकाले वर्ज्यपदार्थनिरूपणम्	११
हरेर्निद्रासमाप्तिकालनिरूपणम्	११
बलाकानां गर्भधारणार्थं सजलमेघोपगमनम्	१०२
वर्षाकाले स्त्रीणां कामोद्रेककथनम्	११
अभिसारिकालक्षणकथनम्	११
अभिसारिकायास्त्रैविध्यकथनम्	११
स्त्रीयायाः पुनस्त्रैविध्यकथनम्	१०३
मुग्धादीनां स्वरूपलक्षणकथनम्	११
दिवाभिसारिकादिभेदेन तातां पुनस्त्रैविध्यम्	११

विषयाः	पुट-संख्या
सङ्गीतशब्दार्थविचारः	१०४
वीणायाः द्विप्रकारत्वनिरूपणम्	१०५
वीणायाः मनुष्यशरीरेण साम्यवर्णनम्	११
एकतन्त्रीभेदेन वीणायाः पुनरनेकविधता	११
वीणावादने त्रिविधानां करव्यापाराणां वर्णनम्	११
धातपातादिभेदेन करव्यापाराणां चतुर्विंशतिसंख्यानिरूपणम्	११
धातादीनां व्यापाराणां निरूपणम्	११
नकुलादिभेदेन वीणानां अन्ये प्रकाराः	१०६
गानस्य रक्तादिगुणनिरूपणम्	११
वीणायाः सर्वदेवतामयत्वेन दर्शनस्पर्शनादिकं महाफलमिति कथनम्	
वीणावादनतत्त्वज्ञ इति श्लोकार्थकथनम्	१०७
महत्यादीनां नानाविधवीणानां परिगणनम्	११
सङ्गीतप्रणवस्वरूपकथनम्	११
तानस्य सङ्गीतप्रणवत्वकथनम्	११
तालशब्दार्थविस्तारः निर्वचनम्	११
उक्ततालस्याङ्गभूताः दशप्राणाः प्राणा इव ताल निर्वर्तका इति कथनम्	१०८
कालरूपत्वात्तालस्य प्रथमतः तन्निरूपणम्	११
प्रसिद्धस्य कालस्य क्षणादिभेदेन द्वादशविधत्वम्	११
लघुगुरुप्लुतपताकादीनां निरूपणम्	११
मार्गस्य षड्विधत्वप्रतिपादनम्	११
मार्गतालस्य चतुरश्रादिभेदकथनम्	११
देशतालस्यादितालादिभेदेन बिंसत्यधिकशतमितत्वकथनम्	११
गौरी, सरस्वती, कण्ठाभरणो लम्पक इति कण्ठाभस्मतालस्य भेदाः	११

विषयाः	पृष्ठ-संख्या
ध्रुव, मध्यरूपकादिसप्ततालनिरूपणम्	१०८
ध्रुवस्य षोडशविधत्वकथनम्	११
तालफलनिरूपणम्	१०९
तालस्य शिवशक्त्यात्मकतानिरूपणम्	११
मुरजवाद्यस्य पटमह्लादिभेदेन वैविध्यप्रदर्शनम्	११
वामदक्षिणमुखयोः मध्यस्य च परिमाणनिरूपणम्	११
नर्तनस्य नाट्यनृत्यनर्तनभेदेन त्रैविध्यनिरूपणम्	११
शार्ङ्गदेवस्याभिप्रायवर्णनम्	११०
नर्तनारम्भवेलायां पात्रप्रवेशे विशेषनिरूपणम्	११
नन्दिकेश्वरमतोपन्यासः	११
नन्दिकेश्वरोक्तनृत्यफलकथनम्	११
शारीरगानवर्णनम्	११
नाभेर्निर्गतस्य वायोः ध्वन्यात्मकता, वर्णात्मकता, मन्द्रमध्या- ताराद्यात्मना व्यक्तिनिरूपणम्	११
नादस्य द्वाविंशतिश्रुतीनां निरूपणम्	१११
श्रुतीनां दीप्तादिभेदेन पञ्चजातिमत्वकथनम्	१११
आयतायाः पञ्चविधत्वकथनम्	११
करुणायास्त्रैविध्यप्रतिपादनम्	११
मृदोश्चतुर्विधत्वकथनम्	११
मध्यायाप्यङ्घ्रिधत्ववर्णनम्	११
संगीतरत्नाकरमतकथनम्	११
श्रुतिषु सप्तस्वराणां उत्पत्तिकथनम्	११
कासु कासु श्रुतिषु के के स्वराः समुत्पद्यन्त इति निरूपणम्	११२
स्वराणां संज्ञानिरूपणम्	११

विषयाः

पुटसंख्या

नारदमतकथनम्	११२
ऋषभशब्दार्थनिर्वचनम्	,,
धैवतशब्दार्थनिर्वचनम्	,,
तत्र नारदमतप्रदर्शनम्	,,
स्वराणां शुद्धविकृतभेदेन द्विविधत्वकथनम्	,,
च्युताच्युतभेदेन मध्यमस्य द्विविधत्वनिरूपणम्	,,
पञ्चमगान्धारनिषादानामपि प्रत्येकं द्विविधत्वकथनम्	११३
चतुश्श्रुतित्वत्रिश्रुतित्वैकश्रुतित्वादीनां निरूपणम्	,,
संगीतरत्नाकरमतवर्णनम्	,,
भरताचार्यमतवर्णनम्	११४
ग्रामत्वयनिरूपणम्	,,
ग्रामशब्दार्थनिर्वचनम्	,,
शार्ङ्गदेवमतकथनम्	,,
आकरमतकथनम्	,,
ग्रामाणां देवतानिरूपणम्	११५
ग्रामाणां कालविशेषनिरूपणम्	,,
मूर्च्छनाशब्दार्थनिरूपणम्	,,
संगीतरत्नाकरमतकथनम्	,,
चतुर्दण्डप्रकाशिकानुसारेण मूर्च्छनानिरूपणम्	११६
गमकस्वरूपविचारः	,,
स्वरकम्पस्य गमकस्य पञ्चदशविधत्ववर्णनम्	,,
गीतेः शुद्धादिभेदेन पञ्चविधत्वनिरूपणम्	,,
पञ्चविधगीतीनां अवान्तरभेदकथनम्	११७
रागगानकर्तुश्चतुर्विधत्वकथनम्	,,

संगीतरत्नाकरोक्ततल्लक्षणकथनम्	११७
वाग्गेयकारादीनां स्वरूपकथनम्	११
गायनस्य शिक्षाकारादिभेदेन पञ्चविधत्वकथनम्	११
शारीरशब्दार्थविचारः	११
शास्त्रसूरिमतकथनम्	११
पुण्यवतः पुंसः शारीरं भवतीति निश्शङ्कदेवमतकथनम्	११
सभानायकेन नर्तकैश्चालङ्कृतैर्भवितव्यमित्यत्र संगीतरत्नाकर- वचनोपन्यसनम्	११८
सभास्वरूपनिर्वचनम्	११
वृन्दगानस्वरूपकथनम्	११९
उत्तमादिभेदेन वृन्दगानस्य पञ्चविधत्वकथनम्	११
संगीतरत्नाकरमतकथनम्	११
प्रकारान्तरेण वृन्दगानलक्षणम्	११
भरतमुनेर्मतवर्णनम्	११
निबद्धानिबद्धभेदेन वृन्दगानस्य द्वैविध्यकथनम्	११
संगीतचूडामप्युक्तप्रबन्धलक्षणम्	११
उद्गाहादिभेदेन धातूनां चातुर्विध्यप्रतिपादनम्	११
निर्युक्तानिर्युक्तभेदेन प्रबन्धगानद्विप्रकारतावर्णनम्	१२०
सूडादिभेदेन पुनः त्रैविध्यकथनम्	११
तेषां लक्षणं स्वरूपवर्णनं च	११
वर्णमात्रात्मकानां गणानां गुरुलज्वादिरूपकथनम्	११
हेयस्य गानस्य कथं रामायणे संघटनमित्याक्षेपनिरूपणम्	११
श्रौतकर्माङ्गभूतस्य गानस्योपादेयत्वकथनम्	१२१
गानस्योपादेयत्वे याज्ञवल्क्य आश्वलायन आपस्तम्बादीनां वचनानि	११

विषयाः	पुट-संख्या
गानस्य महाफलत्ववर्णनम्	१२४
गानस्य चतुर्विधपुरुषार्थप्रदत्ववर्णनम्	”
परमपुरुषाभिध्यानार्थतया गीतिरूपं रामचरितं वर्णितमिति कथनम्	१२६
सामाद्रीनामध्ययनकालनिरूपणम्	”
उत्सर्जनकालनिरूपणम्	१२७
वसिष्ठ-संवर्त-व्यास-वृहस्पतीनां मतकथनम्	१२८
शाखाभेदेन उपाकर्मकालनिर्णयः	”
तैत्तिरीयाणां उपाकरणकालः	”
बह्वृचानामुपाकरणकालः	”
गोमिलनतवर्णनम्	”
उपाकरणकाले निष्कर्षः	१२९
तत्र कूर्मपुराणवचनम्	”
आपस्तम्बाश्वलायनवचनानि	”
गृहस्थस्यपि वेदाध्ययनस्य कर्तव्यत्वोपदेशः	१३०
महापुरुषाः स्वकार्यविरोधेऽपि परहितमाचरन्तीति कथनम्	”
कामवृत्तो राजा सचिवैः बोधनीय इति कथनम्	१३१
तत्र कामन्दकमतोपन्यसनम्	”
एकाङ्गेनापि विकलं राज्यं न साधु वर्तत इति कामन्दकमतप्रदर्शनम्	”
राज्याङ्गानां वर्णनम्	”
मनोराशयकथनम्	१३२
कार्यकालातिपाते महाननर्थ इति कामन्दकवचनैः प्रतिपादनम्	”
कृतोपकारस्य गुणाद्व्यस्य कार्यं सर्वथा साधनीयं, अधार्मिकस्य तु उपेक्षणीयमिति कथनम्	१३३
शरत्कालवर्णनम्	१३५

विषयाः	पुट-संख्या
नवोदालक्षणकथनम्	१३५
शरदि गजानां मदोद्रेककथनम्	१३६
शरदि गवामपि मदोद्रेको भवतीति कथनम्	"
प्रगल्भालक्षणकथनम्	१३८
प्रगल्भात्रैविध्यकथनम्	"
रसमञ्जरीवचनोदाहरणम्	१३९
राज्ञां जयोद्योगकालः शरत्काल इति कथनम्	"
महापुरुषैः पापाधायकः क्रोधः परिहर्तव्य इति कथनम्	१४२
आनुशासनिकवचनानां प्रमाणत्वेनोपन्यसनम्	"
अविचार्य मित्रपरित्यागो दण्डपातनं वा न कर्तव्यमित्यत्र कामन्दकमतप्रदर्शनम्	"
अनर्थमूलं परुषवचनं परिहृत्य सामैव व्यवहर्तव्यमिति कथनम्	"
तत्र कामन्दकसम्प्रतिप्रदर्शनम्	१४३
सुग्रीवेऽपि वालिगतभ्रातृदारपरिग्रहदोषशङ्कानिरूपणम्	"
स्त्रीणां भर्तृनतिक्रमणस्य महाफलत्वे मन्वादिवचनोपन्यासः	"
विवाहपूर्वकं तारोपभोगे अतथात्वेऽपि दोषप्रतिपादनम्	१४४
'नष्टे मृते प्रव्रजिते, इति वचनपर्यालोचनया अन्यत्र कलौ अन्यभर्तृपरिग्रहस्य धर्म्यत्वकथनम्	१४५
अतो न वालिना तुल्यदोषत्वमिति निरूपणम्	१४६
व्यसनप्रवृत्तस्य राज्ञः सत्कार्ये प्रवृत्तिः मन्त्रिभिः कारयितव्येति कथनम्	"
स्त्रालानां मिथ्योपजापादिना मित्रभेदकर्तृत्वकथनम्	१४७
मनश्चाप्लादस्पृश्यापि हेतुना मित्रं भिद्यत इति वर्णनम्	"
सापराधेन पुरुषेण आप्तजनोपालम्भं सोढ्वापि तत्प्रसादन- मवश्यकर्तव्यमिति कथनम्	"

परुषभाषणप्रसक्तौ पुरुषान्तरमुखेन भाषेतेति निरूपणम्	”
मन्त्रिभी राजा निर्भयं प्रबोधनीय इति कथनम्	”
पूर्वोपकारिणा कृतः कोपः सोढव्य इति कथनम्	”
भार्यायाः भर्त्रर्घानत्ववर्णनम्	१४९
परस्यान्तःपुरे सहसा प्रवेशस्यानुचितत्वकथनम्	”
विदुराचरितस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासः	”
महापुरुषाः स्त्रीषु कोपं न कुर्वन्तीति कथनम्	१५०
परस्यान्तःपुरे अवाङ्मुखस्तिष्ठेदिति कथनम्	”
पानस्य परिहर्तव्यत्वकथनम्	”
पानस्य सर्वानर्थकरत्वप्रतिपादनम्	”
कामन्दकवचनानामुपन्यसनम्	”
प्रत्युपकाराकरणस्य प्रत्यवायकरत्वकथनम्	१५१
स्वजनकृतापराधस्य सोढव्यत्वकथनम्	”
अल्पसत्वे कोपस्याप्रदर्शनीयत्वकथनम्	”
अत्यन्तस्त्रीकामुकस्य धर्मभ्रष्टत्वं भवतीति कथनम्	”
कामस्य महर्षिभिरप्यपरिहार्यत्वकथनम्	१५२
दुष्टबुद्ध्या परदारावलोकस्य वर्ज्यत्वकथनम्	”
सत्यवादिनो राज्ञः श्रेष्ठत्वकथनम्	१५३
अश्वानृतादीनां नरकहेतुत्ववर्णनम्	”
कृतघ्नतादोषस्य सर्वदोषाधिकत्वकथनम्	१५४
कृतघ्नोपाख्यानवर्णनम्	१५५-१५७
यथाकालं त्रिवर्गोपसेविनः सुखित्वकथनम्	१५८
मित्संग्रहस्यामित्रनिग्रहस्य च कर्तव्यत्वकथनम्	१५९
एकादिपरार्थपर्यन्तसंख्यावर्णनम्	”
प्रभुसन्निधौ स्वातन्त्र्यं नालंघनीयमिति कथनम्	१६०
चारमुखेन शत्रोः स्थित्यादिकं ज्ञात्वा कर्म आरंभणीयमिति कथनम्	१६१

मन्देहोपाख्यानम्	१६४
और्वस्य महर्षेः कोपाग्निरेव हयशिरो भूत्वा समुद्रं दहतीति कथनम्	१६५
और्ववृत्तान्तवर्णनम्	१६६
पूर्वादीनां दिशां निर्वचनम्	१६७
अतिपीडाकरस्य यमलोकस्य वर्णनम्	१७२
विष्णुपुराणवचनोपन्यसनम्	”
सेवकोऽपि गुरुजनः प्रार्थनया कार्येषु नियोजनीय इति कथनम्	१७३
विष्णोश्शंखचक्रादीनां स्थानकथनम्	१७६
उत्तरकुरुमाहात्म्यवर्णनम्	१८२
भृत्यानां नियोजनावसरे प्रोत्साहनीयत्वकथनम्	१८४
भर्त्रा परिगृहीतस्य कार्यसाधकत्वकथनम्	१८५
युवराजे अङ्गदे स्वतन्त्रतया हनुमत्पुरस्कारस्य अयुक्तत्वाशङ्का	१८६
ज्ञातीनामविश्वास्यत्वकथनम्	१८७
अविश्वसनीयमङ्गदमपहाय हनुमतः पुरस्कारस्य युक्तताप्रतिपादनम्	१८९
ज्ञातीनामपरित्याज्यत्वकथनम्	”
ज्ञातीनामवश्यरक्षणीयत्वकथनम्	१९०
ज्ञातिसंरक्षणस्य फलकथनम्	”
ज्ञातिभिरुपेतानां पराप्रधृष्यत्वकथनम्	१९१
ज्ञातीनां उपायेन वशीकर्तव्यत्वकथनम्	१९२
कथं भवान् मण्डलं भुवः जानीते इति रामकृतप्रश्ननिरूपणम्	१९३
गवेषणीयप्रदेशानां विशेषकथनस्य फलकथनम्	”
महति कार्ये प्रवृत्तस्य व्रतानुष्ठानं कर्तव्यमिति कथनम्	१९४
पुण्यदेशतीर्थादीनां वर्णनस्य महाफलत्ववचनम्	१९५
पुण्यश्लोकानां राज्ञामृषीणां च नामतो ग्रहणम्	१९८
भूगोलवर्णनम्	१९९
सिद्धान्तशिरोमण्यनुसारेण भूगोलवर्णनम्	२०६

विषयाः	पुट-संख्या
भृगोलज्ञानफलकथनम्	२११
अनिर्वेदस्य कार्यसाधकत्वकथनम्	२१२
परिहृतश्रमं अतिथिं वृत्तान्तं पृच्छेदिति कथनम्	२१३
रहस्यस्य निर्वन्धनश्नविषयतानिरसनम्	२१४
आज्ञामननुष्ठाय राज्ञः समीपगमनमयुक्तमिति कथनम्	,,
राजशासनभङ्गकर्तुर्दण्ड्यत्वप्रतिपादनम्	,,
कृतकार्याणामपराधस्यादोषत्वकथनम्	,,
बुद्धेरष्टाङ्गत्वनिरूपणम्	२१५
बलचतुष्टयनिरूपणम्	,,
चतुर्दशगुणनिरूपणम्	,,
उपायचतुष्टयनिरूपणम्	२१६
साम्नः पञ्चविधत्वप्रतिपादनम्	,,
सामोपायस्यावश्यप्रयोक्तव्यत्वकथनम्	,,
सामोपायविषयनिरूपणम्	२१७
दानस्य पञ्चविधत्वकथनम्	,,
दानोपायस्यावश्योपादेयतावर्णनम्	,,
भेदस्य त्रैविध्यकथनम्	,,
भेदप्रयोगविषयनिरूपणम्	,,
भेदस्य प्रच्छन्नवेषप्रयोज्यत्वकथनम्	,,
भेदस्वरूपलक्षणकथनम्	२१८
भेदोपायस्य प्रयोगकालकथनम्	,,
भेदस्यापि सामदानपुरस्सरं कर्तव्यत्वप्रतिपादनम्	,,
दण्डस्य द्विविधत्वनिरूपणम्	२१९
प्रकाशप्रकाशदण्डविषयनिरूपणम्	,,
उपेक्षाविषयनिरूपणम्	,,
मानुषीर्देवीभेदेन मायायाः द्वैविध्यवर्णनम्	,,

विषयाः

पुट-संख्या

सप्तविधोपायप्रयोक्तुः फलकथनम्	२१९
हनूमत्कृतवानरभेदनम्	२२०
परिवारभेदनस्य प्रधानभेदनात्पूर्वं कर्तव्यत्वकथनम्	"
स्वामिन्यत्यन्तरक्तानामभेद्यत्वकथनम्	२२०
सकुटुम्बस्य विश्वास्यत्वकथनम्	"
आहारविशेषाणां चक्षुष्यत्वकथनम्	२२३
अनिरोधेनोत्सर्गस्य चक्षुष्यत्वकथनम्	२२४
गन्धर्वाणां तीक्ष्णकामत्ववर्णनम्	"
सामबक्तुः सर्वावध्यत्वनिरूपणम्	"
यथाशक्ति परेषामुपकर्तव्यमिति कथनम्	२२५
बुद्धिमतः सर्वत्राकुण्ठितत्वकथनम्	"
दातुः सर्वजनोपसेव्यत्वकथनम्	"
राजा परिजनैर्गृहप्रवेशपर्यन्तमनुसर्तव्य इति कथनम्	२२६
भार्यया भर्तुरादौ निवेद्यैव भोक्तव्यमिति वचनम्	"
सेनापतिः प्रचलः कर्तव्य इति कथनम्	२२८
वृद्धानुमत्यैव कार्यजातं वक्तव्यमिति वर्णनम्	"
अभयप्रदानस्य सर्वश्रेष्ठनानिरूपणम्	२२९
सेनापतिना सैन्यमुख्यप्रोत्साहनस्य कर्तव्यत्वकथनम्	"
स्वामिनः कार्यार्थतया अप्रेषणीयत्वकथनम्	२३०
द्रोणपर्ववचनोदाहरणम्	"
उत्साहयुक्तस्यापि प्रोत्साहनेन बलाभिवृद्धिर्भवतीति कथनम्	२३१
बृहस्पतिप्रोत्साहनेन इन्द्रस्य बलाभिवृद्धिकथनम्	"
कृष्णप्रोत्साहनेनार्जुनस्य बलवृद्धिकथनम्	"
औरसादीनां पुत्राणां स्वरूपलक्षणप्रतिपादनम्	२३२
हनुमत्प्रतिज्ञा	२३४
ग्रन्थसमाप्तिः	२३४

श्रीः
ओम्
श्री गणेशाय नमः

धर्माकृतम्

किष्किन्धाकाण्डः

आरण्यकाण्डे दण्डकारण्यवासिनिखिलमुनिजनसन्निधिप्रतिज्ञातदुष्टनिग्रहशिष्टपरि-
पालनलक्षणक्षत्रियासाधारणधर्मः खरदूषणादिराक्षसवधमुनिजनरक्षणरूपगमचरितवर्णनमुखेन
प्रतिपादितः । अधुना “वन्यानामहमपि राजराण्यमृगाणा”मिति भरतसन्निधिप्रतिज्ञात-
वन्यराजत्वनिर्वहणरूपं धर्मं वालिहननमुग्रीवराज्यप्रदानाङ्गदयौवराज्याभिषेचनरूपस्य वानरै-
रेव निखिलत्वकार्यसाधनरूपराजधर्मस्य रामचरितस्य वर्णनमुखेन प्रतिपादयितुं किष्किन्धा-
काण्डमारभते भगवान्याल्मीकिः—

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझपाकुलाम् ।

रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥

तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिते ।

स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥

अथे लक्ष्मण ! पश्यपश्य ! इयं किल निदाघविगमसमयसमुज्जृम्भितपर्जन्यघनगर्जि-
तसमुद्रच्छदच्छतरनिविडविदूरमणिकन्दलसन्दोहनिर्मलसलिलान्तरस्फुटदृश्यमानतला जवने-
तरपवनेरितपरिफुल्लकल्हारकमलावलीविनिर्गलदनर्गलमत्सरीमाधुरीसाधुरीनिपरिचयादिव नि-
तान्तमधुरोदका तटनिकटप्ररूढविविधविशङ्कटविटपिष्टपपटलविशीर्णकुसुमसमूहाभिरामतया
स्फुटतरतारकां शारदाम्बरस्थलीमिव विडम्बयन्ती उद्यानवनाधिकदृश्यवनसमुल्लसितमल्लिका-
तल्लजमालतीचम्पकमाधवीकुटजपाटलकैतकीकरवीरकुरण्टकझंटीकुरवककुरुविन्दकुन्दादितरु-
लताकुसुमपरागधूसरपरिसरा तरलतरतरङ्गदोलाहारमुखितमदकलकलहंसमुन्दरीकलकणितस-
म्पादितविरहिजनमनःकम्पा विभाति पद्म्या । तथाहि अस्याममी रणदलिततिमुखरासु समी-
रणदलितदलासु सन्ततोदण्डपुण्डरीकमण्डलीपु हिण्डमानाः कारण्डवचक्रवाकमुखाः शकुन्त-

सन्ततयः निजसहचरीचञ्चुपुटाञ्चलकण्डूयनसुखातिशयदरसङ्कुचितलोचनाः निरन्तरायमेव निरन्तरं सुखमनुभवन्ति । किञ्चैतानि क्रौञ्चसारसकादम्बकुटुम्बकानि विशालपुलिनवेदिका-मध्यकृतसितकानि पार्श्वगतनिजनिजविलासिनीवदनार्धचर्वितविसकिसलयशकलग्रासकृतार्थ-जन्मानि मदभेदुरकलकूजितपरवशीकृतपथिकजनहृदयानि भूयोऽपि मदन्तःकरणमादीपयन्ति ।

एते च जलतरङ्गसङ्घसङ्घट्टनविशीर्णशीकरासारशीतलाः विलोलकिसलयाङ्गुलिप्रद-
र्शिताभिनयानां श्रमवशादिव निप्यन्दमानमकरन्दस्वेदविन्दूनां अङ्गीकृतभृङ्गीगण-
सङ्गीतकानां वनलतालासिकानां विलासलास्योपदेशमिवाचरन्तः कामिनीजनमनोवशी-
करणचूर्णमुष्टिभिरिव विकसितकेतकीकुसुमपांसुवर्षैरन्धकारितदिशामुखाः मञ्जुलवञ्जुल-
निकुञ्जसञ्जवनविहारिशिखरमुन्दरीध्वेदविन्दुमौक्तिकनिचयमलिल्लुचा इव मन्दं मन्दं सञ्च-
रन्तः वनदेवतानिश्चितपरम्परा इव अतिसुरभयः वनकरिकरामृदितमल्लकीतरु-
पल्लवशीरमसृणमांसलाः प्रकम्पयन्तीव मनो मम पम्पापावनमारुताः इति कथयन् परिक्षुभि-
तान्तःकरणो रामः लक्ष्मणेन सह वन्यमददन्तिदन्तकुन्तान्तसन्ताडनसाधवसादिव प्रति-
विम्बदम्भादन्तर्निर्लीनतीरतरुगणं अहिमकरतापानभिज्ञमञ्जरदहिमकरमच्छकच्छपसम्बाधं
क्वचिदतिविषमवनमहिषविषाणशिखरविक्षोभाकुलीकृतकमलिनीकुलं क्वचन मध्यन्दिनदिन-
मणिकिरणप्रतापंजनिनोदन्यवन्यगजयूथपाथोविहारसम्भ्रमसमुत्क्षिप्तविसकाण्डषण्डपाण्डरं,
क्वचन मुनिजननिर्वर्तितशिवपूजावमानसमुत्सारितविविधपुष्पपरागभक्तिचित्रीकृतं, आदर्श-
मिव वनदेवतानां, आवासमिव भगवतो वरुणस्य, अवतारमिव शरदम्बरस्य, द्रवीभावमिव
स्फटिकाचलस्य, निधानमिव सुधारसस्य, प्रतिनिधिमिव कलशाणवस्य, वेलाभवेलावङ्गपाट-
लोशीरचम्पकफलकुसुममूलजालकजालकलितवांसनं अरण्यकरिण्यवमृदिततीरकदलीगर्भदल-
गलितधनधनसारसारविसरातिशिशिरीकृतं तत्तादृशं सरोवरं विलोकयन् तत्तीर एव
तालहिन्तालतमालकृतमालसालरसालाङ्कोलतक्कोलवहुलहिंजुलनिचुलजंभकेसरनागकेसर-
नागपुन्नागतिलकामलकरकचमरकमरुवक्रकुरुवक्रकपित्थाश्वत्थचिरिविल्वखर्जूरार्जुनचन्दन-
स्यन्दनमन्दारमाकन्दप्रमुखनानाविधानोकहशाखाशतप्रच्छायतलविच्छन्दस्पन्दकलितचङ्क-
मणहरिणवृन्दां विपुलवितपघटाघटितविकटकोटराटीकमानचटुलव्याघ्राटदावाघाटनिशाटसञ्ज-
रीटकुवकूटकरटंककलविककाकशुक्लावकोल्लककालकण्ठकलकण्ठनीलकण्ठकलितोत्तालकोला-
हलाकुलां सर्वतो गर्वतः प्रस्रमरचमरभल्लकमलशल्यककिटिकरटिप्लवङ्गकुरङ्गयूथां मत्तवन-
महिषविषाणाम्रकोटिपाटितहरिणीगर्भिणीरुधिरधाराशोणीकृतमार्गां अमन्दमारुतान्दोलितो-
द्गण्डमण्डीरविशालवितपदोलाधिरोहणमहोत्सवानन्दितगोलाङ्गुलजालां पम्पाजलपिपासासमा-
गतकण्ठीरवकण्ठारवश्रवणजनितभयपलायमानवनमदकुञ्जरां, उल्ललदधिकशिल्लिकागण
श्रीकारभेदुरलतागुप्तां सर्वसत्त्वश्रण्यां अरण्यानीमाविवेश ।

तदनन्तरमनन्तरमणीयगन्धफलिकाकलिकां निकायनिकामाभिरामं त्रिभुवनविजयो-
द्यतकुसुमशरगरामनटङ्कारशङ्कावहमदकलकलकण्ठकण्ठनिक्वाणं अदभ्रमधुसम्भ्रमभ्रमरशङ्का-
रालङ्कृतमञ्जुलमञ्जरीपुञ्जपिञ्जरितदिङ्माण्डलं विकभितकुसुमसमुदयविलासहासमनोहरा-
भिल्लनाभिरिव लताभिः स्वयमेव विहिताभङ्गरालिङ्गनतया समुलसितपल्लवतल्लजव्याजेन
निजान्तर्गतराममिवोद्गिरद्विस्तुरगैरचिरसंमूचिताविर्भावं पुङ्खानुपुङ्खं रिङ्खदसंख्यमधुप-
कुलशृङ्खलाकृष्यमाणमदनमहारथिकाधिरूढमलयपवनरथं तरुशिखरनिपतदनेककुसुमसौरभा-
धिवासितदिशामुखं मानिनीमानमथनसहकारिसहकारतरुशिखरसम्भृतमदनशरनिकरं नीरा-
जितमिव तरुणारुणमञ्जरीपुञ्जनिराकृतलोकशोकैरशोकैः, अभ्यर्च्यमानमिव विकीर्यमाण-
कुसुमवृन्दैः कुन्दैः, सानन्दमीक्षमाणमिव विकसितप्रसूनविगलितमरन्दविन्दुवारैः सिन्दु-
वारैः, वनदेवतानिवर्तिनारात्रिकविधिमिव व्याकोशपलाशैः, कलितकुशलप्रश्नमिव गुञ्जदलि-
कुलैर्वकुलैः, प्रसाधितमिव वनश्रीतिलकैर्मिलकैः, विधृतातपत्रमिव नवसमुद्गतहरितदल-
निगन्तरशाखाशतकृतदिग्रोधैर्ग्रोधैः, कृतोपहारमिव प्रसारितशाखाप्रविन्यस्तमलैस्तमालैः,
सुरभीकृतमिव जगदानन्दनैश्चन्दनैः, पीतांशुकावृतमिव काननस्थलीमुखहारिद्रवर्णकैरैः
कर्णिकैरैः, विहितवितानमिव निर्भरविक्रमकुसुमपाटलैः पाटलैः, स्तूयमानमिव विकस्वरैः
पिक्स्वरैः, उपगीयमानमिव विगीतैर्मधुकरगानैः, सपरिवारमिव शुक्रकुलैः, सवयस्यगिव मलय-
मारुतैः, सविलासहासमिव मल्लिकादिवल्लरीकुसुमैः, सांगारागमिव बन्धूककान्तिभिः, सकल-
त्रमिव वनलक्ष्म्या, सनाथमिव मन्मथेन, पम्पानीरवनराजिषु कृतनवावतारं प्रियविरहविधुर-
कामिनीजनकृतान्तं वसन्तमवलोक्य दुस्सहजानकीविरहशोकायासपरवशीकृतमानसतया
सञ्जातधैर्यविरामो रामस्तत्र तत्र वनभूमिषु विचित्रवस्तुविलोकनात् मुहुरपि जनकतनयां
स्मारंस्मारं स्मरशरासननिरन्तरनिस्सरच्छरपरम्पराजर्जरितसकलावयवः सकलं सुमिता-
नन्दनं इदमुदीरयामास ।

हन्त लक्ष्मण ! किमाचक्षे ? पुरा किल पृथुलगण्डोपलनलोपरिपतनझलः झलितवननिर्झर-
नित्यमुदितनान्यहृमिथुननिनादमेदुगासु मधुसमयसमुदितमधुमदमुदितविचित्रपत्रिगणविमुक्त-
वाशिनोल्लसितक्षुब्धगुल्मलतासु पथिकजनजीवनोदन्तपरिकुपितवसन्तकोपानलशंकाकलङ्कि-
कुसुमोद्दीपितासु शिशिरावसानसमयसमुन्मिषदनल्पपुष्पभराकल्पकल्पननल्पशोभमानपाद-
पासु वनभूमिषु तासु तासु तथा विदेहराजमुनया प्रपञ्चितनुगागया मञ्जरमाणस्य मे ये ये
विहगमृगनगलतादयः निरुपमानमानन्दभूमानमत्रनयन्, तेत एवैते स्वभावरनणीया अपि
तया समुपनतविप्रयोगस्य मे क्षततनोरिव क्षारतां मन्त्रिनि मन्त्रथयन्नि ।

तथा हि— एष किल नवसमुन्मिषितरसलकिसलयसगर्वचर्षणरुपायकण्ठः निजोप-
कण्ठचरीं सहचरीं सानुरागमालोकमान लोकमानसोद्दीपनैः मुहुरचितकुहूरवैः तर्जयतीव मां

वनकांकिलः । अयं च दरदलविरलबहुलबकुरुमुकुलविगलितधूलिपालिधूसराकारः मधुमा-
सवासरावतारविकसितरसालकुसुमासवात्वादवशादिव पदै पदै परिस्त्वलितगतिर्विविध-
प्रलापमुखरमधुपकुलानुगतः मत्त इव मलयमारुतो हन्त स्वरूपानुरूपमेव सञ्चेष्टते । अयं
च पञ्चशरसामन्तो वसन्तः भयतरङ्गितकुरङ्गाङ्गनापाङ्गचलाचलविलोचनाञ्चलां सुकुमारीं जनक-
राजकुमारीं अपश्यतो मम शिलीमुखानिव शिलीमुखानङ्गरानिव प्रवालभृङ्गारान् कशाग्रहारा-
निव प्रसूनहारान्, दृढतरहृदयशङ्कूनिव बालान्तरान् विषलताकन्दमिव माकन्दं धैर्य-
लवनमिव कमलवनं अनलानिलानिव मलयानिलान् पितृपतिमिव रतिपतिमपि कुर्वाणाः
निष्कारणमेव वैरनिर्यातनाय समुद्युङ्क्ते ।

हन्त किं करोमि मन्दभाग्यः । एते किल समुदञ्चितकलिकासञ्चयरोमाञ्चकञ्चु-
कितवासन्तिकादृढालङ्किताः कोटरोत्सङ्गनिषण्णविहङ्गमकुलकलितकोलाहलाः धवलतर-
कुसुमकदंबदंभेन जानकीयोगविधुरं मां हसन्तीव मन्दारशाखिनः, इत्यादि विलपन् अत्या-
यतजानकीविरहशोकायाससान्द्रः श्रीरामचन्द्रः कतिपयपदान्तरं सन्तरन् उद्दण्डताण्डवारम्भ-
विलोलाशिखिमण्डलं विततपिञ्जलभारचन्द्रकप्रकरविरचितेन्द्रायुधसहस्रशोभं अनरालगलनाल-
गर्भितनिर्भरकेकारवमधुरया निकामसुखिन्या शिखिन्या सह निर्वर्त्यमानविलासनृत्योत्सवं
कञ्चन पञ्चशरशरवशंवदं नीलकण्ठयुवानम् आलक्ष्य तदीयवर्द्धलक्ष्मीनिरीक्षगोत्क्षिप्तक्षिति-
तनयाकेशपक्षरामणीयकस्मरणो लक्ष्मणमिदमाचक्षे —

पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ।
शिखिनी मन्मथार्तेषा भर्तारं गिरिसानुषु ॥
तामेव मनसा रामां मयूरोऽप्यनुधावति ।
वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरपहसन्निव ॥
मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ।
तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥

हन्त ! विचित्रा खलु शांवरी शम्बरवैरिणः यदियं तिर्यग्योनिजातापि मयूरसुन्दरीयं
पञ्चशरप्रपञ्चवञ्चिता स्वयमेवाभ्येति नीलकण्ठोपकण्ठम्—

मामप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसम्भ्रमा ।
मदनेनामिबर्तेत यदि नापहता भवेत् ॥

हन्त ! दैवहतकविप्रलब्धोऽयं वसन्तोदयः । तथा हि सीतावियोगेन—

रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ।
निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥

हा हतोस्मि सर्वथामुना दुर्विदग्धेन । सा खलु निखिलललनाजनललामभूता भूतानामप्यदृश्या
सन्ततमसूर्यपश्या वरसौधमणिकुट्टिमाङ्गणसञ्चारादपि संजनितखेदा स्वप्नेऽप्यसंभावितमद्वियोगा
सीतासंप्रति रूक्षवीक्षणराक्षसाधिश्लेषलक्ष्यतया संजातचित्तविश्लेषा निजहृदयवेदनानिवेदनोचितं
कश्चिदपि स्वजनमनालोकमाना कामिजनालिङ्गितकामिनीमदविवर्धनान् प्रोषितपतियोषिदभि-
षेणोद्युक्तविषमेषुविजयडिडिमायितकलकण्ठकण्ठान् दुरन्तसन्तापावतारपिशुनानिमान् दिव-
सान् मया विना कथमतिवाहयिष्यति, किमाचरिष्यति, किं मंस्यते, किं प्रतिपत्स्यते, कं देश-
मधिबल्यति, कस्य वा निकटे वदिष्यति निजावस्थां, केवलं यूथपरिभ्रष्टा पक्कणवार्टी प्रविष्टा
बालकुरङ्गीव भयतरलतारकं दिशो दश त्रिप्रेक्षमाणा कष्टां दशामनुभविष्यति । हा हन्त !
किमितिऽपि कष्टतरं यदेतां रमिकान्तसमरान्तनितान्तखिन्नकिन्नीरीमिथुनमनोहरविचित्रवनरा
जिविराजितान्तःप्रतिविधितःस्वरमणित्रिविडंविमुगन्धिसौगन्धिकवन्धुगं वरगुवचनमद्गुनिच-
यनमद्गुरुपङ्कजा पम्पां निरीक्ष्य कथं कथमपि मनो विनोदयतो विदेहराजनन्दिनीमनुशोचतो
मम तदीयं सुन्दरं मुखं सुषुमारविन्दानि तच्चिकुरनिकरं मधुकरास्तदीक्षणलीलां नीलोत्पलानि
तद्भ्रमङ्गं भृङ्गाः, तत्कुचकमं चकवाकाः, तदीयतनुलतावर्णं आवृन्तविकसितकमलकर्णिकाः
तन्मन्दकेलीं मरालीकुलानि स्मारयन्ति । तथापि किञ्चिदिव समुच्छवसितं हृदयेन । यतः—

पद्मकेसरसंस्पृष्टो वृक्षान्तरविनिस्सृतः ।

निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥

इत्थमनवद्विषयमुखवर्णः पम्पातटाभ्यर्णगतकर्णिकारकदम्बमधूकशरीषशिंशुपादितरु-
शिखरनिष्कृतनीलीनविष्किरनिनदाविष्कृतनिष्करुणमदनदुष्क्रियानिष्कासितधृतिः अपार-
चिन्तासनाथो रघुनाथः पुनरपि लक्ष्मणमिदमवोचत् । अहो अतित्रैलोक्यं जानक्याः
शीलम् । तथाहि, या किल—

प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मां मन्मथकर्षितम् ।

नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥

इत्युच्चावचवचनैरत्युच्चैः प्रलपन्तं रामं सुमित्रासूनुरित्थमाश्वासयामास—

संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ।

नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥

स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ।

अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्राऽपि द्रव्यते ॥

स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्थं न्यज्यतां कृपणा मतिः ।

अर्थो विनष्टकार्यार्थैर्नायत्नेनाधिगम्यते ॥

उत्साहो बलवानार्थं नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।

सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥

उत्साहवन्तः-पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ।

उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम् ॥

त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं सन्यस्य पृष्ठतः ।

महात्मानं कृतात्मानमात्मानं किञ्च बुध्यसे ॥

इत्यादिभिरत्यादरेण सोदरेणानुनीयमानः संस्तम्भितशोकमोहो रामः पम्पासरोवरपरि-
सरोपगतम्—

निरीक्षमाणस्सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरं च ।

उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥

तं मत्तमातङ्गविलासगामिनं गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा ।

स लक्ष्मणो राघवमग्रमतो ररक्ष धर्मेण वलेन बुद्ध्या ॥

ततस्तौ समस्तलोकरक्षणक्षमक्षितिपतिलक्षणलक्षितौ करकमलगृहीतकनकमयशरा-
सनौ परिकृषितविषधरनिकरसदृशनिशितशरभरभरितशरधिविलसितविपुलभुजशिखरौ उद्धूत-
पृथुलमांसलमसृणायतभुजदण्डमण्डितौ त्वपरिग्रहेण जटावलकयोरपि स्पृहणीयतासम्पादकौ
गन्धसिन्धुरमन्थरगामिनौ अप्राकृतलावण्यावलङ्कृतारण्यौ अपाङ्गशोभितारण्यौ समुपस्थित-
तारुण्यौ सर्वसत्वशरण्यौ महावीराग्रगण्यौ सुकुमारौ राजकुमारौ निरीक्ष्य किञ्चिदिव सञ्च-
लितहृदयः सञ्चितैकमत्यैः सह चतुर्भिरमात्यैः विपुलबलावलितबलीमुखचमूकमृश्यमूक-
मधिवसन् समग्रगुणनिधानं सुग्रीवो नाम वानरलोकाधिपो विलोकयामास ।

द्वितीये ॥

तौ नु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ॥

अनेन राजभिस्सर्वतश्शङ्कितव्यमिति सूचितम् । तथा च राजधर्मे—

‘अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितान् ।

भयं शङ्कितज्जातं समूलमपि कृन्तति’ ॥ इति । तथान्यत्र—

‘राजनृज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेति’ । तदनु किमेतौ नु विपुलतरभुज-
बलाबलिसवालिमहिताविति भयात्परिम्लानवदनः सुग्रीवः—

चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ।

ततस्स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिरः ॥

शशंस परमोद्विग्नः वश्यंस्नै रामलक्ष्मणौ ॥

अनेन स्वस्य प्रसक्त उपद्रवः सुहृद्भ्यो निवेदनीय इति सूचितम् । तथा—
छोद्योगे विदुरः—

‘प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।

कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यस्सम्पृच्छेत् न स मुखोत्कदाचित् ॥’ इति ।

अत्रापि निवासमसहमानेन हेममालिना वालिना महाप्रभावौ कौचिन्नरवरौ मत्परि-
पीडनाय प्रेषितौ भवेतां ध्रुवं तावेतावित्यवदत् । तदनु तद्दर्शनसञ्ज्ञातपरिश्रमेण सुग्रीवेण
सहिताम्सचिवाः अपहाय तं देशं तटात्तटान्तरमधिरुह्य स्थलान्तरमागताः—

ते क्षिप्रमधिगम्याथ यूथपा यूथपर्वभम् ।

हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥

अनेन आपत्समये सुहृद्भिः राजा न परित्याज्य इति सूचितम् । तथा च राजधर्मे—

‘अभिन्नवृत्ता विद्वांसः सद्वृत्ताश्च परीवृताः ।

न त्वां जितार्थिनो जह्युरसुद्रास्सत्यवादिनः’ ॥ इति । कामन्दके—

‘निर्गुणं ह्यपि मर्तारं आपत्सु न परित्यजेत् ।

ततः परो नास्ति यज्ञो य आपत्सुपतिष्ठते ॥’ इति ।

ततश्शक्रसूनुविक्रमस्मरणमात्रेण परिकम्पितसर्वावयवे तपनतनयमवलोक्य वदतां
प्रवरः प्रभञ्जनसुतः महामुनिना मतङ्गेन दूरीकृतवालितद्भूलप्रवेशकथो मलयोऽयं गिरिवरः
सदत्त सर्वथा तत्कृतभयं न पश्यामः । त्वं च पवनतपनसमानवेगप्रतापः अतिचपलया
ह्वनया कापेय्या चेष्टया लघुतां नावलम्बत्व—

बुद्धिविज्ञानसम्पन्न इङ्गितैस्सर्वमाचर ।

न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥

इत्यवदत् । अनेन आपत्त्वपि परित्यक्तव्यामोहो बुद्ध्यादियुक्तः राजा श्रियः पात्रभूत इति
सूचितम् । तथाच कामन्दके—

‘धीमानुत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितः ।

श्रियस्स्यात्परमं पात्रं माया इव महोदधिः ॥

नलिनीवाम्बुसम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते ।’ इति ।

उद्योगे विदुरोऽपि—

‘सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।

स श्रियो भाजनं राजन् यश्चापत्सु न मुञ्चति’ ॥ इति ।

धर्माकृते

तदनु तपनतनयः समाकर्ण्य हनुमद्वचनं इत्थमकथयत् । चामीकरविभूषितदीर्घ-
चापासिधारिणौ तावालोक्त्य कस्य वा मनो न विकम्पेत ।

राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नास्ति हि क्षमः ।

अनेन बहुमित्रेषु राजसु विश्वासो न कर्तव्य इति सूचितम् ॥ तथाच राजधर्मे—

‘ बहुमित्राश्च राजानो बहुमित्रास्तथैव च । तेभ्यस्सर्वेभ्य एवाहुर्मयं राजोपसेविनाम् ॥
विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेन्ननु कस्यचित् । पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥
एतच्छास्त्रार्थतत्वं तु मया ख्यातं तवानघ । अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥ ’ इति ।

‘ अकारणादेव हि कारणाद्वा य एव कश्चित्पुरुषोऽरिसेवी ।

निजश्च विश्लिष्ट उपेतशस्त्र आयाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥ ’ इति ॥

अथयश्च मनुष्येषु चिज्ञेयाश्छन्नचारिणा ।

त्रिष्वस्तानामविश्वस्ताश्छिन्द्रेषु प्रहरन्ति हि ॥

कृत्येषु वाली मेघावी राजानो बहुदर्शिनः ।

भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥

तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम ।

अनेन परेषां स्वभावो वेषान्तरपरिग्रहादिभिः प्रच्छन्नेनैव विचारणीय इति
सूचितम् । तथाच राजधर्मे—

‘ आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नश्च विचारयेत् ’ । इति । कामभ्दके—

‘ तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः यस्य शिल्पोपजीवकाः ।

चराश्चरेयुः परितः पिवन्तो जगतीमनः ॥ ’ इति ।

अत एव, ‘ भिक्षुरूपं तदा भेजे शठबुद्धितया कपिः ’ इति गृहीतसन्यासवेषेण
विचारितवानिति प्रतिपादितम् ।

इङ्कितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ।

लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥

विश्वासयन् प्रशंसाभिरिङ्कितैश्च पुनः पुनः ।

मामेवामिमुखः स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव ॥

प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ।

शुद्धात्मानौ यदि त्वेनौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम ॥

व्याभाषितैर्वा विज्ञेया स्यादुष्टादुष्टता तयोः ।

अत्र दुष्टादुष्टाभिप्रायः इङ्गिताकारचेष्टान्याभाषणादिभिर्ज्ञातव्य इत्युक्तम् । तथाच
मनुः—

संविद्यदस्य कृत्येषु निगूढैर्गितचेष्टितैः । अकारमिङ्गितं चेष्टां कृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
यथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथा स्वार्थं न पीडयेत् । बाह्यैर्विभावयेत्तिलङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च । आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ इति ।

विशेषो राजधर्मे इन्द्रं प्रति बृहस्पतिः ।

परोक्षमगुणानाह सदगुणानभ्यसूयते । परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ॥
तूष्णीभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम् । निश्वासमोष्ठसन्दंशं शिरसश्च प्रकम्पनम् ॥
करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टं च भाषते । अदृष्टितो विकुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ॥
पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि । आसने शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥
आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावत्प्रियलक्षणम् । विपरीतं तु बोद्धव्यमारिलक्षणमेव तत् ॥
इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ॥ इति ।

अनुरागमात्सर्गलिङ्गानि कामन्दकेऽपि—

रागापरागौ जानीयाद्भर्तुः कुशलकर्मकृत । इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्त्ववित् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । दिशत्यासनंभ्याशे कुशलं परिपृच्छति ॥
विविक्तदर्शनस्थाने रहस्ये न च शङ्कते । तदर्थं तत्कृतां चोच्चैराकर्णयति सत्कथाम् ॥
श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघमानं च नन्दति । कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टः कीर्तयेद्गुणान् ॥
सहते पथ्यमुक्तस्सन् न निन्दामनुमन्यते । करोति वाक्यं तद्वक्तं तद्वच्च बहुमन्यते ॥
बृद्धौ प्रसन्नो भवति व्यसने परितप्यते । रक्तस्थ हि गुणाः प्रोक्ताः भृत्येषु पृथिवीपतेः ॥
उपकारेषु माध्यस्थ्यं दर्शयत्तद्भुतेष्वपि । तत्कृतं कर्म चान्येन कृतमित्यभिभाषते ॥
विपक्षमुत्थापयति विनाशं चाप्युपेक्षते । कार्ये संवर्धयेताशां फले च कुरुतेन्यथा ॥
यद्वाक्यं मधुरं किञ्चित्तदप्यर्थेन निष्ठुरम् । आचरत्यात्मसंसत्सु परिवादं च केवलम् ॥
अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निष्फलः । हसत्यकस्मात्त्यजति रूक्षं च समुदीक्षते ॥
विज्ञाप्यमानो वृत्त्यर्थं सहसोत्थाय गच्छति । आघट्टयति मर्माणि गुणैर्न गहुमन्यते ॥
संभावयति दोषेण वृत्तिच्छेदं करोति च । साधूक्तमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा ॥
अपर्वणि कथामङ्गं करोति विरसीभवन् । उपास्यमानश्शयने सुप्तलक्ष्येण तिष्ठति ॥
यत्नेनाराध्यमानोऽपि सुप्तवच्च विचेष्टते । इत्यादि चानुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणम् ॥
रक्ताद्भृत्तिं समीहेत विरक्तातां परित्यजेत् । इति ।

तृतीये ॥

ततः सुग्रीवप्रचोदितः,

कपिरूपं परित्यज्य हनूमान्माहतात्मजः ।

भिक्षुरूपं तदा भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥

ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया ।

विनीतबहुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।

आवभाषे च तौ वीरौ यथावत्प्रशशंस च ॥

अनेन दूतेन स्तुतिपूर्वकमेव सन्देशो निवेदनीय इति सूचितम् । अत एव दूतो यस्य सन्देशं हरति यस्मै च निवेदयति तदुभयपक्षप्रशंसापूर्वकं मृदुतरं भाषेतेत्युक्तं कामन्दके—

‘नृयात्रसूतया वाचा सर्वं वेद भवानिति ।

कुलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च महीयसा । कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपी’ति ॥

सर्वाभरणसमलङ्कारणार्हावपि तद्रहितौ अधिनाविव निरतिशयसौन्दर्यशालिनौ त्रिलोक-
नायकोपमानौ युवानौ युवामवलोक्य महाबलेन वालिना सञ्जातदैरः सुग्रीवः बहुशः
शङ्कितहृदयः स्वसचिवं हनुमन्नामानं मां भवदीयवृत्तान्तविमर्शनाय प्रेषयामासेति ।

ततः पवनतनयवचनाकर्णनजनितहर्षप्रकर्षेण प्रसन्नाननो रामः पार्श्वस्थितं लक्ष्मण-
मित्यवदत् ।

सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।

त्वमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥

वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिन्दम ।

नानृगवेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ॥

नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम् ।

नूनं व्याकरणं कृत्स्नं अनेन बहुधा श्रुतम् ॥

बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम् ।

न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रूयोस्तथा ॥

अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः कश्चित् ।

अविस्तरमसन्दिग्धमविलम्बितमव्ययम् ॥

उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वरे ।

संस्कारक्रमसम्पन्नामद्रुतामविलम्बिताम् ।
 उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम् ॥
 अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।
 कस्य नाराध्यते चित्तं उद्यतासेररेरपि ॥
 एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।
 सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥
 एवं गुणगणैर्युक्तो यस्य स्यात्कार्यसाधकः ।
 तस्य सिध्यन्ति सर्वार्थाः दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥

नन्वत्र “नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः । नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम्” इत्यादिना ऋग्वेदादौ सम्यक् परिचयमन्तरेण एवमपशब्दादिदोषरहितं मुख-
 नेत्रादिविकारदोषरहितं उचितस्थानोच्चारणेन विस्पष्टत्वादिगुणयुक्तं भाषितुं न शक्यमिति प्रतिपादितम् । नैतद्युक्तं, न हि वेदाध्ययनमात्रेण वक्तुरेते दोषाः परिहर्तुं शक्यन्त इति चेत्सत्यम् । न केवलवेदाध्ययनेन परिहर्तुं शक्याः तथापि शिक्षादीनामङ्गानां वेदोपयोगि-
 त्वाच्चैः सह वेदाध्ययने सति तत्प्रतिपादितदोषपरिहारः सम्भवत्येव । शिक्षादिभिरङ्गैः सहैव वेदोऽध्येतव्य इत्यत्रागमः प्रमाणम् । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय-
 श्चेति । निष्कारणः दृष्टकारणनिरपेक्षः नित्य इति यावत् । कार्यतेऽनुष्ठाप्यतेऽनेनेति कारणं फलम् । ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः । तथा च साङ्गवेदाध्ययन-
 तदर्थज्ञानरूपो धर्मः नित्यस्सन्व्योपासनादिवदित्यर्थः । श्रुतिरेषेति हरदत्तः स्मृतिरिति तु भट्टाचार्यः । अङ्गत्वं च शिक्षादीनामङ्गत्वेन संस्तवात् । उक्तं हि शिक्षायां---

‘मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
 शिक्षा ब्राह्मणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ॥’ इति ।

उपकारकतयाप्यङ्गत्वं शिक्षादीनाम् । व्याकरणं हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वर-
 विशेषान्विदधत् पदार्थविशेषनिर्णय उपयुज्यते । ज्योतिषमपि वेदाध्ययनोपयोगिनं वेदो-
 दितकर्मानुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति । निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्ट-
 प्रायम् । बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमविकारादीनां प्रायशस्तत्र सङ्गहात् । छन्दोविचिति-
 रपि गायत्र्यादि लक्षणकथनद्वारा “गायत्र्या जपति” “गायत्री पुरोनुवाक्या भवति,
 ‘त्रिष्टुभ्याज्येत्यादिविधार्थनिर्णये उपयुज्यते । शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति । कल्प-
 सूत्राण्यपि प्रकरणान्तरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शास्त्रान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्य उपसंहारेण
 प्रयोगं दर्शयति । अत्र यद्यपि वेदाध्ययने नोपयुज्यन्ते कल्पसूत्राणि, तथापि वेदकार्ये कर्मा-

नुष्ठाने उपकारकत्वेनाङ्गत्वं, आग्नेयादिसाध्यापूर्वोपयोगिप्रयाजादीनामिवेत्यदोषः । तस्मादेषा-
मङ्गत्वेन संस्तवादुपकारकत्वाच्चाङ्गत्वम् । तेष्वपि प्रधानं व्याकरणं, पदार्थावगमस्य व्याकरणा-
धीनत्वात्, वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात् । अत एव तस्य शीक्षायां मुख्यत्वेन निरूपणं
कृतम् । अङ्गानां चाध्ययनं वेदाध्ययनसमकालमेव । तथा च मनुः --

‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तः छन्दांस्वधीयीत मासान्विप्रोर्धपञ्चमान् ॥
ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥’ इति ।

तथा च स्मृत्यन्तरेऽपि — इत ऊर्ध्वमनध्यायेष्वङ्गान्यधीयीतेति । एवं च वेदेन
सहैवार्धातिरैर्वर्जनीयान्दोषानवगत्य तत्परिहारपूर्वकं वर्णानां सम्यगुच्चारणसामर्थ्यातिशयेन
हनूमतो वेदाध्ययनानुमानात् लोकवेदयोः शब्दानन्यत्वं सूचितम् । अयं चार्थः पूर्वमीमां-
सायां व्यवस्थापितः ।

तथाहि प्रथमेऽध्याये चिन्तितम् । “प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात्” । गौरित्ये-
वमादयः शब्दाः किमाकृतेः प्रमाणमुत व्यक्तेरिति संशयः । उच्यते । इदं तावत्परीक्ष्यतां किं
य एव लौकिकाः शब्दाः त एव वैदिकाः उतान्य इति । यदा त एव, तदा किं त एवैषामर्थाः
उतान्य इति संशयः । तत्र लौकिकाश्च अन्ये वैदिका अन्ये, अन्ये चैषामर्था इति त्रूमः ।
कुतः व्यपदेशभेदाद्रूपभेदाच्च । इमे लौकिकाश्च इमे वैदिका इति व्यपदेशभेदः । अग्नि-
वृत्राणिजङ्घनदित्यन्यदिदं रूपं लौकिकादग्निशब्दाच्छब्दान्यत्वाच्च न त एवार्थाः । अपि चा-
मनन्ति “उत्ताना वै देवगवा वहन्ती”ति । ये देवानां गावः ते उत्ताना वहन्तीत्युक्ते गम्यत
एव य उत्ताना वहन्ति ते गोशब्देनोच्यन्त इति । तन्मादन्यो वैदिकस्य गोशब्दस्यार्थ इति ।
तथा “देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थ”मिति हिरण्यपर्णो देववनस्पति-
शब्देनोच्यते । तथा “एतद्वै दैव्यं मधु यद्वृतमि”ति वेदे धृते मधुशब्दः । तस्मादभीषा-
मन्येऽर्था इत्येवं प्राप्ते त्रूमः । य एव लौकिकाश्च शब्दास्त एव वैदिकाः त एव चैषामर्था
इति । कुतः प्रयोगचोदनाभावात् । एवं च प्रयोगचोदना संभवति यदि त एव शब्दास्त एव
चार्थाः । इतरथा शब्दान्यत्वे अर्थो न प्रतीयेत, तस्मादेकशब्दत्वमिति । ननु प्रयोजनमिदं,
हेतुर्व्यपदिश्यतां इति, ततो हेतुरुच्यते अविभागादिति । न तेषामेतेषां च विभागमुपलभा-
महे । अत एकत्वम् । तांश्चार्थानवगच्छामः अतोऽनन्यत्वं वदामः । यच्चोक्तं य उत्ताना वहन्ति
ते देवगवाः, यद्वृतं तन्मधु, हिरण्यपर्णश्च वनस्पतिरिति तन्नास्ति वचनं, यत् उत्तानानां
वहतां गोत्वं ब्रूयात्, ये गावस्त उत्ताना वहन्तीत्येवं तद्यदि चानेन वचनेन गोत्वं विधीयते
तत उत्ताना वहन्तीत्यनुवादः स्यात् । न चोत्ताना वहन्तः केचन प्रसिद्धास्ते नियोगतो
विधातव्याः । तेषु विधीयमानेषु न शक्यं गोत्वं विधातुम् । भिद्येत हि तदा वाक्यम् ।

यदि चान्ये वैदिकास्त उत्तानादीनामर्थो न गम्येत तत्र न तरां शक्येताविज्ञातलक्षणं गोत्वं विधातुम् । नचोत्तानवहनवचनमप्यनर्थकम् । स्तुत्येनार्थवद्विष्यतीति । एवं वृतस्य मधुत्वं हिरण्यपर्णता च वनस्पतेः । तस्मात् त एव शब्दा अर्थाश्च इति ।

‘ नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् । बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम् ॥ ’ इत्यनेन हनूमतो व्यवहारे अपशब्दाभावेन हेतुना व्याकरणाध्ययनानुमानात् व्याकरणस्य साधुशब्दानुशासकत्वं सूचितम् । व्याकरणस्य साधुशब्दानुशासकत्वं च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये पस्पशायां साक्षात्प्रयोजनप्रतिपादकेन ‘ अथशब्दानुशासनमि’त्यनेन वाक्येन प्रतिपादितम् । विवृतं चैतद्वाक्यं तत्रैव । अथेत्यं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते, शब्दानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति अत्र शब्दशब्दः साधुशब्दपरः । केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानाञ्च । लौकिकान्तावत् गौरवः, पुरुषो, हस्ती, ब्राह्मणः, शकुनिरिति । वैदिकाश्च ‘ शन्नो-देवीरभिष्टये’, ‘ इषेत्योर्जे त्वा ’ ‘ अग्निमीले पुरोहितं ’ ‘ अग्न आयाहि वीतय ’ इति । उत्तरग्रन्थे साधु शब्दानामेवोदाहरणात् । अनुशास्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुशासनं शास्त्रम् । करणाधिकरण-योश्चेति ल्युटि अनादेशः । शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनम् । शेषे षष्ठीति षष्ठीसमासः । साधुशब्दानुशासकं व्याकरणमधिकृतं प्रस्तुतं वेदितव्यमिति भाष्यार्थः । तदनेन भाष्येण साधुशब्दानुशासनपरत्वं व्याकरणस्योक्तम् । ननु किमिदं साधुशब्दानुशासकत्वम् । किं साधून् गवादिशब्दानेव प्रयुज्जीत नासाधून् गाव्यादिशब्दानिति प्रयोगनियमविधायकत्वं उत गवादिशब्दा एव साधवः न गाव्यादय इति साधुस्वरूपव्युत्पादकत्वम् । आद्येपि अर्थावबोधाय प्रयोगनियमः उत धर्माय । नाद्यः असाधुभ्योऽप्यर्थस्यावगम्यमानत्वेन नियमविधानानर्थक्यात् । न द्वितीयः साधुशब्दप्रयोगनियमस्य धर्मार्थत्वबोधकप्रमाणाभावेन तस्य विधातु-मशक्यत्वात् ।

तथाहि न तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणं भवितुमर्हति, प्रत्यक्षादेर्धर्मगोचरत्वात् । नाप्यागमः अनुपलम्भात् । एकदशब्दस्सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति इत्यस्य च स्वर्गसाधनताबोधकत्वेन साधुशब्दप्रयोगनियामकत्वाभावात् । न च वेदवाक्यानि प्रतिपदं कल्पयितुं शक्यन्ते । अनन्तवाक्यपाठासम्भवात् । अपठितानां च मूलत्वानुपपत्तिः । नित्या-नुमेयत्वे अन्धपरम्परापातात् । न च साधूनेव प्रयुज्जीतेत्येकेनोपलक्षणेन सर्वेषामुपसङ्ग्रहः । गवाद्यनुगतगाव्यादिष्ववृत्तसाधुत्वानिरुक्तेः । अत एव गवादय एव साधवः न गाव्यादय इति साधुशब्दस्वरूपव्युत्पादकत्वलक्षणं साधुशब्दानुशासकत्वमिति द्वितीयः पक्षोऽपि निरस्तः । तस्माद्व्याकरणस्य साधुशब्दानुशासकत्वमुक्तमनुपपन्नम् ।

तथा अप्रमाणमपि व्याकरणम् । आगमविरोधात् परस्परविरोधात् पूर्वोत्तरविरोधा-न्निष्प्रयोजनत्वाच्च । तथाहि दृष्टं सामेत्यधिकृत्य ‘ वामदेवाङ्गुयङ्गुयाविति ’ सूत्रेण वामदेवर्षिणा

दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे वामदेव्यशब्दो व्याकरणेन व्युत्पाद्यते । आगमेन च “ आपो वा ऋत्वि-
यमार्छस्तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्तत ततो वामं वसु समभवत् तन्मित्रावरुणावपश्यतां तावन्नूताम् ।
वामं वा इदं देवेष्वजर्गः तस्माद्वामदेव्यमि”ति रजोधर्म प्राप्ताभिराद्विः वायोः सङ्गमे
सति उत्तमं वसु धनं जातं तच्च देवता संबंधि जातं तेनेदं वामदेव्याख्यं सामेति वाम-
देव्यशब्दः अन्यथा व्युत्पाद्यते इति आगमविरोधः । एवं कलिना दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे
कालेशब्दः कलेर्द्विगिति व्याकरणेन व्युत्पाद्यते । आगमेन च यदकालयत्तकालेशस्य
कालेशत्वमित्यन्यथा व्युत्पाद्यत इत्यागमविरोधः । तथा वृद्धिरादैच् इत्यादि पाणिनी-
यसूत्रसन्दर्भमात्रस्य व्याकरणशब्दार्थत्वे प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मनसादीयेत् होत्राय वृतः
कृपयन्नदीयेत् अदीधयुराशराज्ञे वृताह्य इत्याद्यागमविरोधः । तत्र च अदीयेत्
अदीधयुरिति गुणो दृश्यते । व्याकरणे च दीधीवेवीटां इति गुणः प्रतिषिध्यत इत्यस्ति
विरोधः । ननु युक्तमदीधेरित्यागमविरोध इति । अदीधयुरित्येतद्विरोधस्तु नोपपद्यते । क्विति
चेति प्रतिषेधविषयेऽप्यारभ्यमाणेन जसिचेति गुणेन अजुहवुरित्यादौ क्विति चेति निषेधमिव
दीधीवेवीटामिति निषेधमपि बाधित्वा प्रवर्तमानेन अदीधयुरित्युपपत्तेरिति चेन्न । तस्य
गुणस्य येन नाप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद इति न्यायेन क्विति चेति निषेधः
प्राप्त एव आरभ्यमाणस्य तद्बाधकत्वेऽपि अजुहवुरित्याद्युक्तोदाहरणे दीधीवेवीटामिति
स्मिन्नपि अप्राप्तेऽपि आरभ्यमाणस्यैतन्निषेधबाधकत्वानुपपत्तेः । तस्मादुक्तादीधयुरित्या-
गमेनापि विरोध एव ।

तथा अङ्गिरस्यदङ्गिरः, भायत्रेण छन्दसाददङ्गिरस्वत् । अग्ने मनुष्वदङ्गिरः, मनुष्व-
दग्निं मनुना समिद्धमित्याद्यागमविरोधः । तत्र हि अङ्गिरो मनुः शब्दयोर्वतौ परतः स्वा-
दिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां ससजुषोरिति सकारस्य रुत्वे अङ्गिरः शब्दे च हशि
चेति रोरुत्वे आङ्गुण इति गुणे च अङ्गिरोवन्मनुष्वदिति व्याकरणरीत्या भवितव्यम् ।
अन्यथा चागमे वर्तत इत्यागमविरोधः । तथा अयमग्नेजरिति । एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृषस्वे-
त्यागमविरोधः । तथा हि अत्रायमिति शब्दः अन्तोदात्तः एतेनेति शब्दः मध्योदात्तः अग्ने
इति शब्दश्च पदकाले सर्वानुदात्तः । संहितायां तु स्वरितादिः ण्कश्च्यत्यन्त इत्यागमे स्वर-
स्थितिः । व्याकरणरीत्या च अयमेतेन शब्दयोः सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इत्यनेन
पराङ्गवद्भावान्न हि स्वाङ्गं स्वव्यवधायकमिति न्यायेन अयमेतेन शब्दयोः अव्यवधाय-
कत्वेन अग्नेशब्दस्य पदादिस्थत्वेन पदस्य, पदात्, अनुदात्तसर्वमपदादौ, इत्यधिकृत्य
आमन्त्रितस्य चेति विहितस्य आष्टमिकमर्वानुदात्तस्य अप्रसक्त्या आमन्त्रितस्य चेति
षष्ठाद्युदात्तत्वं त्यादियागमविरोधः । अथ सूत्रभाष्यवार्तिकात्मकग्रन्थसन्दर्भ एव व्याकरणं
तर्हि मुनित्रयवचसां परस्परविरोधेनाप्रामाण्यम् । तथाहि सूत्रकारो हि अवश्यवक्तव्यं

प्रयोजनमनभिधानः निष्प्रयोजनं व्याकरणं मन्यते । तदेतत्परस्परविरुद्धम् । एवं सूत्रकारः तुल्यतात्वादिस्थानाभ्यन्तरप्रयत्नानामेव वर्णानां तुल्याख्यप्रयत्नं सवर्णमिति सवर्णसंज्ञां विदधाति । वार्तिककारस्तु अतादृशयोरपि ऋलृवर्णयोः । तथा अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः इति पुर्यपुरीसाधारणवाह्यपदार्थमात्रप्रतिपादकान्तरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञां कामयते । अपुरीति च वक्तव्यमिति वदन् वार्तिककारस्तु नैतदभ्युपगच्छतीति विरोधः । तथा साधुशब्दप्रयोगे धर्म इति वार्तिककारोभ्युपगच्छति । अथवा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म इति वदन् भाष्यकारस्तु साधुशब्दज्ञाने धर्म इत्यभ्युपगच्छतीति विरोधः । तथा लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेष्विति वार्तिकेन लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः प्रियतद्विता हि दाक्षिणात्याः । यथा लोकवेदयोरिति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुज्यते । अथवा युक्त एवात्र तद्वितार्थः यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु, लोके तावदभक्ष्यो ग्रामकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्रामसूकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च नाम क्षुद्रपुष्यार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र च नियमः क्रियते इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति । समानश्च खेदविगमः गम्यायामगम्यायां च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्येयमगम्येति । वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणः, यवाग्नव्रतो राजन्य, आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते । व्रतं च नाम अभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालिमादीन्यपि व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथा बैल्वोवा खादिरो वा यूप इत्युच्यते । यूपो नाम पशुवन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन यत्किञ्चित्काष्ठमुच्छित्य अनुच्छित्य वा पशुरनुबन्धुन् । तत्र नियमः क्रियते । तथाग्नौ कपालान्यधिश्रित्य अनुमन्त्रयते भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रं अग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयेत् । तत्र नियमः क्रियते । एवं क्रियमाण अभ्युदयाय भवतीति । एवमिहापि समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते । शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमाणं अभ्युदयकारि भवतीति । भाष्येण चार्थप्रतिपादनसमर्थादशब्दा एव अत्र व्याकरणे व्युत्पाद्यन्ते इत्यवगम्यते । तादृशाश्च वाक्यरूपा एव न पदरूपाः । तदुक्तं हरिणा—

‘ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकंचले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥’ इति ।

तथा च वाक्यान्वेवास्मिन् शास्त्रे व्युत्पाद्यन्ते न पदानित्येतद्भाष्यवार्तिकबलादवगम्यते । शास्त्रे च सर्वत्र पदान्येव व्युत्पाद्यन्ते न वाक्यानि । उक्तं च भगवता भाष्यकारेण । वृद्धिसूत्रे संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते । तेषां यथेष्टमभिसंयन्धो भवतीति

तद्यथा आहर पात्रं पात्रमाहरेति । तस्मात्प्रतिज्ञातवाक्यव्याकरणाकरणात् पदव्याकरणाच्च परस्परविरोधः । तथा वृद्धिरादैजिति सूत्रे आदैजिति समाहारद्वन्द्वाभ्युपगमे द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहार इति सूत्रविरोधः । तथा हि अनेन सूत्रेण चवर्गदकारपकारहकारान्तात्समाहारद्वन्द्वात् अच्प्रत्ययो वाक्त्वचमित्याद्युदाहरणसिद्ध्यर्थं तथा विधीयते । आदैजिति चवर्गान्तः समाहारो निर्दिश्यत इति विरोधः । एतद्वोषपरिजिहीर्षया इतरेतरद्वन्द्वाभ्युपगमे च द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रविरोधः । तथा हि द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रेण प्रकृत्यर्थगतद्वित्वबहुत्वप्रतिपादकेन धवखदिरौ धवखदिरपलाशा इत्याद्यर्थं द्विवचनबहुवचने विधीयेते । आदैजित्यत्रापि प्रकृत्यर्थयोर्द्वित्वाद्द्विवचनेन भवितव्यं, तथा च न कृतमिति विरोधः । तथा पक्षद्वयेपि चोः कुः इति सूत्रविरोधः । तथाहि चोः कुरिति सूत्रेण झलि परे पदान्ते चवर्गस्य कवर्गो विधीयते वाक् त्वगित्यादिसिद्ध्यर्थम् । आदैजिति च पदान्ते चवर्गो निर्दिश्यत इति विरोधः । तथा इको गुणवृद्धी इति सूत्रे गुणवृद्धी इत्यंशस्य द्वंद्वे धीतिसूत्रविरोधः । तथा हि अनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासे धिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातो विधीयते । हरिहरावित्यादिसिद्ध्यर्थम् । गुणवृद्धी इत्यत्र च वृद्धिशब्दो धिसंज्ञकः पश्चात्प्रयुज्यत इति विरोधः । तथा निष्प्रयोजनमपि व्याकरणम् । न च साधुशब्दानुशासनं वेदरक्षोहलघ्वसन्देहाश्च प्रयोजनानि संभवन्तीति वाच्यम् । शब्दानुशासनस्य सुखदुःखाभावान्यतररूपत्वाभावेन अप्रयोजनत्वात्, रक्षादीनां च त्वर्गाद्युपयोगिवेदस्वरूपतदर्थानुष्ठानाद्युपयोगित्वेन परम्परया पुरुषार्थत्वेन प्रयोजनत्वसंभवेऽपि अन्यथासिद्धत्वात् ।

तथाहि वेदतदर्थमिजगुरुशिष्यपरम्परयैव पाठक्रमस्यैव वेदस्यापि रक्षा सिद्ध्यतीति वेदरक्षाया अन्यथासिद्धिः । तथा मीमांसायां सौर्यादियागे अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादिमन्त्रेषु अग्नय इत्यस्य स्थाने सूर्यादिवाचकश्चतुर्थ्यन्तः शब्दः सूर्यादिप्रतिपादनाय प्रयोक्तव्य इति द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तकान्यथाभावलक्षण उहः प्रतिपादित इति मीमांसया उहोऽप्यन्यथासिद्धः । किंच कल्पसूत्रतद्व्याख्यानतदनुक्रमणिकादौ उहो विस्पष्टमवगम्यते । कल्पसूत्रे तावदापस्तम्बाचार्यैः प्रोक्षणीरासादयेति मन्त्रः आज्येन दध्नो देहीति संप्रैषान्तं नमतीति सूत्रे आज्येन दध्नो देहीत्यूहेन पठितः । तथा बोधायनाचार्यैः सुवं त्वधितिं सुचश्च संमृद्धिं तृर्णां पृषदाज्यग्रहणां पत्नां सन्नखाज्येन च दध्ना चोदेहीति उहेन पठितः । एवं तत्तद्वाक्येषु तत्तदनुक्रमणिकासु च उहेन मन्त्रपाठो विस्पष्टमवगम्यते इति ततोऽन्यथासिद्धिः । तथा लाघवमपि न प्रयोजनम् । अष्टाध्यायीपरिमितपाणिनिसूत्रतद्द्वार्तिकतद्वाप्यादिरूपव्याकरणाख्यातिविस्तृतत्वेन लाघवासिद्धेः । असन्देहोपि न प्रयोजनम् । स्थूलपृषतीमनड्वाहीमित्यादौ सत्यपि व्याकरणे पूर्वपदान्तोदात्तता वा समासान्तोदात्ततावेति

सन्देहानिवृत्तेः । अथोपाध्यायोच्चारणादेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वादिनिश्चयसंभवान्नायं सन्देह-
इति चेत्तर्हि बहुव्रीहिरयं न कर्मधारय इत्युपाध्यायवचनादेवार्थविशेषनिश्चयसंभवेना-
सन्देहोऽप्यन्यथासिद्ध एवेति न प्रयोजनम् । तस्मात्साधुशब्दानुशासकत्वानिर्वचना-
दागमविरोधादिना अप्रमाणत्वाच्च साधुशब्दानुशासकं व्याकरणमित्युक्तमनुपपन्नमिति
चेदुच्यते :—

सूत्रभाष्यवार्तिकग्रन्थसन्दर्भ एव व्याकरणम् । त्रिमुनि व्याकरणमिति वैयाकरणानां
प्रसिद्धेः । तच्च प्रमाणं, महाजनपरिगृहीतस्मृतित्वात् मन्वादिस्मृतित्वत् । तस्य च गवादय एव
साधवो न गाव्यादयः, साधव एव प्रयोक्तव्या नासाधव इति नियमद्वयपरत्वं साधुशब्दानु-
शासकत्वम् । तत्राद्यो नियमो वाचनिकः । मृजेःप्रसङ्गे मार्ष्टिः साधुर्भवतीति भाष्यवचनात् ।
द्वितीयस्त्वाधिक इति विवेकः । न चार्थावबोधायेत्यादिपूर्वोक्तविकल्पावकाशः । धर्माय
नियम इति पक्षस्यांगीकारात् । नच मूलभावः । मन्वादिवत्सकलवैदिकप्रत्ययिततरमुनि-
त्रयप्रणीतत्वानुमितवेदमूलकत्वसंभवात् । नहि पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्योऽन्यः कश्चि-
त्प्रत्ययितनरोऽस्ति । साधून् एव प्रयुज्जीतेति विध्यनुमानान्नान्तवाक्यप्रसक्तिः । सत्यानृतवदन-
वर्जनयोश्चाविगीतमेव शास्त्रीयत्वं । सत्यं वदेन्नानृतं वदेदिति श्रुतेः । सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न-
ब्रूयात्सत्यमप्रियं । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः इति स्मृतेश्च । तच्च शब्दार्थ-
भेदेन द्विविधं । तत्र यथैवार्थसत्यवचनं यथास्थितार्थकथनं धर्माय तथैव शब्दसत्यमपि यथा-
वस्थितशब्दाविप्लुतशब्दोच्चारणमित्यर्थः । यथाचार्थानृतमन्यथावस्थितस्यान्यथावचनं प्रत्य-
वायाय तथा शब्दानृत मन्यरूपे वाचके सत्यन्यरूपोच्चारणमिति यावत् । नच सत्यानृत-
द्वैविध्येऽपि सत्यं वदेन्नानृतंवदेदिति विधिनिषेधगत सत्यानृतशब्दयोरेकैकार्थकत्वमेव नार्थ-
द्वयपरत्वं, सकृच्छ्रुतस्योभयार्थत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं । सत्यत्वं नामावाधितार्थप्रतिपादकत्वं
तदभावोनृतत्वं । प्रतिपादकत्वं चेह वृत्तिमुपजीव्य बोधकत्वं, तेन गाव्यादावर्थावाधेऽपि
तत्र वृत्तेरभावान्न सत्यत्वप्रसङ्गः । अर्थानृतस्थले वृत्या प्रतिपादकत्वसद्भावेऽपि अर्थस्या-
वाधितत्वाभावात्तातिप्रसङ्गः । एवंचानेन रूपेण शब्दार्थसत्यद्वयस्य क्रोडीकृतत्वेन उक्तदोषा-
नवकाशात् । तदनेन वृत्या अवाधितार्थप्रतिपादकाः गवादिशब्दा एव प्रयोक्तव्याः
नातादृशा गाव्यादिशब्दा इति प्रयोगनियमोऽवगम्यते ।

नच गाव्यादि व्यावृत्त गवाद्यनुगतसाधुत्वानिरुक्तिः, वाचकत्वं साधुत्वमिति तन्नि-
र्वचनात् । ननु गाव्यादीनामपि अर्थप्रत्यय प्रयोगान्यथानुपपत्त्या वाचकत्वं वाच्यं । न च
गौण्या लक्षण्या वा तदुपपत्तिः तयोः शक्तिमूलकत्वादिति चेन्न । अन्यायश्चानेकशब्द-
त्वमिति न्यायेनैकस्यार्थस्यानेकशब्दवाच्यत्वानुपपत्तौ पाणिन्याद्यभियुक्ततरानादिप्रयोगानु-

सारेण गवादिशब्दानामेव वाचकत्वकल्पनेन गाव्यादीनां वाचकत्वभ्रमेण प्रयोगप्रत्यययोरुप-
पत्तेः । तथाहि केनचिद्गमानयेति प्रयोक्तव्ये करणापाटवादिना गावीमानयेति प्रयुक्ते श्रोतृ-
पुरुषेण गोशब्दं प्रयोक्तुमुद्यतस्याशक्तिजोऽयं शब्द इति निश्चित्य सास्नादिमदर्थे आनीते
व्युत्पत्तिसवस्तदुभयं व्यवहारं पश्यन्तो गावीशब्दस्यैव सास्नादिमदर्थे शक्तिं व्युत्पद्यन्त इति
शक्तिभ्रमः । ननु अशक्तिजत्वं वा अन्यद्वा कोन्वत्र विशेषः ? अशक्तिजत्वकल्पनस्यैवेष्टत्वेन
लधीयस्त्वात् । उभयोरपि वाचकत्वे प्रयोगे विकल्पापत्तिः । सचाष्टदोषः । किञ्च गोशब्देन सा-
स्नादिमानभिधीयत इति आसदाक्या हाचकत्वग्रहदशायामभिधानक्रियाद्वारा तत्कर्मकरणयो-
रैककर्म्यान्नियमः स्यादितिन्यायेन नियमरूपसंबन्धावगतिः । ततश्चगाव्यादेरपि सास्नादिमदर्थ-
वाचकत्वस्वीकारे सास्नादिमत्कर्मकामिधानक्रियायां गोशब्द एव करणमिति नियमस्य व्युत्पत्ति-
कालावगतस्य बाधः । करहस्तादिषु तु विशेषानवधारणादन्यास्याप्यनेकशब्दताङ्गीक्रियते ।
गाव्यादिषु तु अभियुक्ततरस्मरणतदभावाभ्यां विशेषावधारणमस्तीति न सर्वेषां वाचकत्व-
मिति । नचैवमपि टिधुभादि संज्ञास्वतिव्याप्तिः । तासां च साध्वसाधुवहिर्भूतत्वात् । तदुक्तं,

यास्त्वेनाः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिधुभादयः ।

अनपभ्रंशरूपत्वान्नाम्यासामपशब्दता ॥

हस्तचेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता मताः ।

नासां प्रयोगेभ्युदयः प्रत्ययायोपि वा भवेत् । इति ।

इति वाच्यम् । टिधुभादिसंज्ञानां हस्तचेष्टादिवत्संकेतितत्वेन तद्वत्प्रत्यायकत्वमात्रं सद्भावेपि
वाचकत्वे प्रमाणाभावात् ।

नचैवं देवदत्तादिसंज्ञानामपि वाचकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तासां स्वरूपेण
सादित्वेपि “द्वादशेहनि पिता नाम कुर्या”दिति शास्त्रविषयत्वेनानादित्वेन वाचकत्वस्य
युक्तत्वात् । अत एव यास्त्वेता स्वेच्छया संज्ञा इति नामकरणादिशास्त्रमूलकानां स्वेछा-
कल्पितसंज्ञानामेवसाधुवहिर्भाव उक्तः न सर्वासां । वाचकत्वनियमेच स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं
तस्याप्यन्यदित्यनादिरेषा स्मृतिपरम्परा । नचान्धपरम्परान्यायः । शब्दस्य शब्दान्तरा-
द्विविक्तस्य तत्तत्कालीन सर्वपुरुषप्रत्यक्षत्वात् । तथाहि सर्वेऽपि स्वे स्वे काले गवादिशब्दान्
त्रयक्षमवोपलभन्ते । अतीतकाले च सतः पूर्वभ्यो वृद्धेभ्यः श्रुत्वावधारयन्ति । सर्वकाल-
मपि केचन वृद्धाः सम्भवन्तीति । नचैतावता सर्वस्मिन् काले शब्दस्वरूपप्रत्यक्षमात्र-
सिद्धावपि साधुत्वस्य प्रत्यक्षत्वासिद्धेः नान्वपरम्परापरिहार इति वाच्यम् । अभियुक्तस्मरण-
परम्परया तत्कालीनवृद्धप्रत्यक्षसम्प्राचीनसास्नादिमदर्थेषु गवादिशब्दानां वाचकत्वरूप-
साधुत्वस्य स्वध्यवसानत्वात् । गाव्यादिषु तु केवलप्रत्यक्षपरम्परासम्भवेऽपि अभियुक्त-

स्मरणाभावात् न साधुत्वनिश्चयः । अशक्तिजत्वस्यापि संभवादिति । तस्मान्निमग्नद्वय-
परत्वलक्षणं साधुशब्दानुशासकत्वं व्याकरणस्य सिद्धं । यदुक्तं ततो वसु वामं समभवदित्या-
द्यागमविरोधादप्रमाणमिति, तत्रोत्तरं तावता तावन्मात्रस्याप्रमाणत्वेऽपि तदितरांशप्रामाण्ये
बाधकाभावान् । अन्यथा सर्ववेष्टनादिस्मृतीनां कृतांश्चित् औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यागम-
विरुद्धत्वेनाप्रमाणतया तदितरस्मृत्यंशप्रामाण्यापत्तेः । यच्चोक्तं अङ्गिरस्वदंगिर इत्याद्यागम-
विरोध इति, तन्न । तत्रांगिरोमनुःशब्दयोर्वतौ परतः स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञाया
नभोगिरो मनुष्यां व त्वुपसंख्यानमिति वार्तिकेन विशिष्य विहितया भसंज्ञया बाधात् तन्निमि-
त्तक रत्नत्वयोरप्रसक्तेः । अयमग्नेजरिता एतेनाग्ने ब्रह्मणा इत्यागमेनापि न विरोधः ।
तथाहि सुवामन्त्रिते परांगवत्स्वर इति सूत्रं हि पृष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति वार्तिकेन
एकवाक्यतामाप्नोति सत् पृष्ठ्यन्तमामन्त्रितार्थं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं च यत्सुवन्तं तस्यैव
पराङ्मवद्भावं विदधाति । उदाहृतमन्त्रयोश्चायं शब्दस्य एतच्छब्दस्य च पृष्ठ्यन्तत्वाभावात्
आमन्त्रितार्थकारकवाचकत्वाभावाच्च पराङ्मवद्भावाभावेन ताभ्यां व्यवहितस्याग्ने शब्दस्या-
पादादिस्त्वत्वेनाष्टमिकनिवाते सति नागमविरोध इति ।

नापि प्रजापतिर्वै वार्तिकेन मनसादीपेदित्याद्यागमविरोधः । दीधीवेव्योः छन्दो-
विषयवाद्दृष्टानुविधिःवाच्छन्दसोदीपेददीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेध इति वार्तिकवलेन
गुणनिषेधाभावोपपत्तेः । नचैवं सूत्रवार्तिकयोरेव परस्परविरोधः शङ्क्यः । सूत्रस्यादीध्यनमादी-
ध्यकदिःश्यादि क्वाचेऽभिप्रायकत्वात् । तत्र च दीधीवेवीटामिति सूत्रे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य
आदीध्यनमादीध्यक आवेद्यनमावेद्यक इत्यादिभाष्ये प्रयोजनप्रतिपादनमेव प्रमाणं । एवं
वार्तिकस्यापि तात्पर्यापर्यालोचनकृतसार्धत्रिकबुद्धिनिवृत्तिपरत्वात् । नापि परस्परविरोधो दोषः ।
न हि सूत्रकारेण प्रयोजनं नोक्तमित्येतावता निष्प्रयोजनत्वं व्याकरणस्य तदभिमतमिति
वक्तुं शक्यते । तथा सति तदीयग्रन्थस्य उन्मत्तवचनवत्प्रेक्षावदनुपादेयतापत्तेः । किन्तु स्प-
ष्टत्वान्नोक्तं । भाष्यकारेण तु तदाविकृतमित्यविरोधः । साधुशब्दप्रयोगे धर्मः साधुशब्दज्ञाने
धर्मः इति वदतोर्भाष्यकार वार्तिककारयोः परस्परविरोधादप्रामाण्यमित्यपि न । परस्परविरुद्धा-
र्थकत्वेऽपि ग्रहणाग्रहणश्रुतिवदुदितानुदितश्रुतिवच्च विकल्पेन प्रामाण्योपपत्तेः । अथवा ज्ञाने
धर्म इति वदतो भाष्यकारस्याप्येकः शब्दः सम्यग्ज्ञानः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भव-
तीति तदुदाहृतश्रुतिपर्यालोचनया ज्ञानपूर्वकप्रयोग एव धर्म इत्यभिप्रायोन्नयनात् विरोधः ।
एवं अनुरीति वक्तव्यमिति वार्तिकस्य अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोरिति सूत्रस्थितान्तर-
शब्दतात्पर्यग्राहकत्वान्नविरोधः । तथा बुद्धिरादैजिति सूत्रे आदैजित्यस्य समाहारद्वन्द्वपक्षे
द्वन्द्वच्युदपहान्तात्समाहार इति सूत्रेणापि न विरोधः । द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहावित्यत्र
बहुव्रीहिश्रुतेन समासान्तविधेरनित्यतःज्ञापनेन समासान्ताभावे आदैजिति निर्देशोपपत्तेः ।

इतरेतरयोगद्वन्द्वपक्षेऽपि द्व्येकयोरिति विहितस्य द्विवचनस्य सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेया-
डाड्यायाजाल इति सूत्रेण लुकि आदैजितिनिर्देशोपपत्तेर्न द्व्येकयोरिति सूत्रविरोधः । एवं
चोः कुरिति सूत्रविरोधोऽपि न । तद्विधौ पदस्येत्यनुवृत्तेः । आदैजित्येतस्य च अयस्मयादि-
त्वेन अयस्मयादीनि छन्दसीति भत्वेन पदत्वाभावात् । नच भपदसंज्ञयोः समुच्चयः शङ्क्यः
आकडारादेकासंज्ञेत्येकसंज्ञानियमात् । न च विनिगमनाविरहात्पदत्वं वा किं न स्यादिति
वाच्यम् । परत्वेनानवकशत्वेन च विनिगमनेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनात् । नचायस्म-
यादीनि छन्दसीति भसंज्ञा छन्दोमात्रविषयिणी । नचेदं छन्दः अतः कथं भसंज्ञा स्यादिति
वाच्यं । साङ्गवेदस्य छन्दस्त्वेन वेदाङ्गभूतव्याकरणस्यापि छन्दस्त्वात् । किंच छन्दोव-
ल्गूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारवचनेनातिदेशतो भसंज्ञासंभवात् । नच भसंज्ञया पदसंज्ञायाबाधे
वृद्धिरदैजदेङ्गुग इत्यत्र झञ्जशोन्त इति जश्चमपि न स्यात्, तद्विधावपि पदस्येत्यनु-
वृत्तेरिति वाच्यं । उभयसंज्ञान्यपि छन्दसि दृश्यन्त इति भाष्यकारवचनेन भपदसंज्ञयोस्सत्योः
कुत्वाभावस्य जस्त्वस्यचोपपत्तेः । नचैवं पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जस्त्वाभाव इति वैपरीत्यं किं न-
स्यादिति वाच्यं । छन्दसि दृष्टानुविधानाभ्युपगमेन जश्त्वकुत्वाभावयोरेव दर्शनेन वैपरीत्यस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । छन्दसि दृष्टानुविधानं च दीर्धीवेद्योः छन्दोविषयत्वात् दृष्टानुविधित्वा-
च्छन्दस अदीधेददीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेध इति वार्तिकत्रयान्तरवगम्यते इति वृद्धि-
रादैजित्यस्य न चोः कुरिति सूत्रविरोधः । नापि द्वन्द्वे धीति सूत्रविरोधः । षष्ठीयुक्तः छन्दसि-
वेत्यत्र वेति योगविभागेन सर्वेषां विधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वेन पूर्वनिपातनियमाभावपक्षे
गुणवृद्धी इति निर्देशोपपत्तेः । पदद्वारा सर्वत्र वाक्यस्यैवानुशासनान्ना प्रतिज्ञात व्याकरणादि-
दोषः । एवं निष्प्रयोजनत्वमप्यसिद्धं । साधुशब्दज्ञानस्य तत्पूर्वकप्रयोगस्य वा प्रयोजनत्वात् ।
नच तयोरपुरुषार्थत्वात् प्रयोजनत्वमिति वाक्यं । पुरुषार्थस्वर्गसाधनत्वेन तयोः पुरुषार्थत्व-
सम्भवात् । तयोश्च स्वर्गसाधनत्वे श्रुतिः एकशब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके काम-
धुग्भवतीति । एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु ब्राजारूपेषु श्लोकेषु स्मर्यते—

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेष शब्दान्यथावद्भवहारकाले ।

सोनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुप्यति चापशब्दैः ॥ इति ।

अत्र अवैयाकरणः कर्ता सामर्थ्याद्बोध्यः । रक्षादीन्यपि प्रयोजनानि । तथा च महाभाष्यं :—
कानिपुनरस्य प्रयोजनानि ? रक्षोहागमलवचसन्देहाः प्रयोजनमिति । अस्वार्थः प्रयुज्यते प्रव-
र्त्यतेऽनेनेति करणल्युङन्तः प्रयोजयतीति कर्तृव्यत्ययाद्वाहुलकात् कर्तारित्युङन्तो वा । उभ-
यथापि प्रवर्तकविधिपरः । पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एकः । फलपरः क्लीबोऽपरः । उभयो-
र्नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिकतया प्रदने बहुवचनमुतरे एक-
वचनं च बोध्यं । तत्रागमः प्रवर्तकः उद्दलायवासन्देहास्तु फलानीति विवेकः । तत्र प्रवर्तक

आगमो ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म इत्यादिव्याख्यातः । फलानि व्याख्यायन्ते । तत्र रक्षा वेदसंरक्षणम् । तथाहि भाषायामदृष्टा लोपागमविकाराः छन्दसि दृश्यन्ते, तेचानर्धो-
 तव्याकरणैः केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः संभाव्येरन् । वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शी
 लक्षणतो लोपागमविकारादीन् विज्ञाय छन्दसि यथादृष्टमेव रूपं स्थापयति । तत्र लोपो-
 दाहरणं त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः । त्मना आत्मनेत्यर्थः । मन्त्रेऽत्राङ्गं देवात्मनइत्याकार-
 लोपः । आगमो यथा, देवासः ब्राह्मणासः आज्यसेरसुगिति असुगागमः । लोपागमौ यथा ।
 देवा अदुहे, अदुहतेत्यर्थः । दुहेर्लङो इत्यादादेशे कृते लोपस्तआत्मनेपदेऽपि तलोपः ।
 बहुलं छन्दसीति रुडागमः । एतेन नाशिरं दुद्रे, विश्वा इत्ते धेनवो दुद्रे इत्यादि लङन्तमपि
 व्याख्यातं । वर्णविकारो यथा । गृभ्गामि ते सौभगत्वाय । हृगृहोर्भः छन्दसि हस्येति
 वक्तव्यमिति भकारः । प्रत्ययोऽपि छान्दसोस्ति । यथा उद्गमं च निग्रामं चेति । उदिग्रह
 इति मूत्रे उद्गम निग्रामौ छन्दसि सुगुद्यमन निपतनयोरिति वचनात् उन्निपूर्वाद्गृहर्धञ् । तत्र
 उन्पूर्वात्सूत्रेण लोकेऽपि सिद्धो धञ् । निपूर्वात्तु वार्तिकोक्तः । छन्दस्येव सन्निवेशविशेष-
 युक्ताः पात्रविशेषाः स्तुचः । इह तु जुहूपभृतोरेव ग्रहणम् । उद्गमं चेति जुहूमुच्यच्छति ।
 निग्रामं चेति उपभृतं नियच्छतीति वचनाद्विकारादेशः । प्राग्वदूत्रेऽपि प्रयोजनं । तथाहि
 यत्राङ्गजातं पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्णमासौ । यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः यथा
 सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसक्राम इति विहितो यागः । तत्रवैकृतस्य विधेः विषयीभूतायां
 भावनायां करणीभूते यागे उपकारकाकांक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते वैदिके
 करणे तादृशानामेवाङ्गानामपेक्षितत्वात् तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यत्वात्तद्विशेषस्यचैकदेवता-
 त्वादिना शक्यज्ञानत्वात् । तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितं । तत्र
 यस्याङ्गस्य प्रकृतौ उपकारः क्लृप्तः तस्य विकृतावसंभवे निवृत्तिः । यथा प्रकृतावधातस्य
 वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तम् । तस्य कृष्णलेपसम्भवात् अवधातस्य निवृत्तिः । मन्त्रा
 अप्यङ्गं । तेषां चानुष्ठेयप्रकाशनं कार्यम् । तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चे-
 द्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा अवरक्षोदिवस्सपत्नं
 वध्यासमित्यवधातमन्त्रस्य कृष्णलेपु । यस्यत्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं
 निवर्तते । यथा—अग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्यावयवभूतं देवताभिधायि पदं ; औषध-
 द्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन च आग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्तते । अग्निशब्दे लुप्तद्वारक-
 तया निवर्तमाने एकारोऽपि निवर्तते । अकारान्ते इतरप्रकृतिमन्त्रिधानेनैव एकारस्य सं-
 प्रदानं वाच्यं । अकारान्तात्तु दशब्दस्य । ततश्चतुर्थ्यन्तं सूर्यायेत्याद्युदात्तं अग्नय इत्यस्य
 मध्योदात्तस्य स्थान उद्धं । सोऽयं प्रकृत्यूहः । लिङ्गस्य क्वचिदूहः । यथा देवीरापशुद्वैस्था-
 त्यप्सु विनियुक्तो मन्त्र स्तस्याज्ये उहः देवाज्यशुद्धमसीति । प्रत्ययमात्रस्य क्वचिदूहः । यथा

माभेर्मासंविक्त्वा इतिपुरोडाशमन्त्रावदानमन्त्रः तस्य धानासूहः । माभैष्ट मासंविजिध्वं
इत्यादिरिति हरदत्तादयः । याज्ञिकास्तु संविग्धमित्यूहमाहुः । युक्तं चैतत् प्रकृतावनिर्-
कतया विजिर्षुधन्माव इत्यस्य प्रयोगः, नतु ओ विजी भयचलनयोरित्यस्येत्यवधारणात् ।

लाघवमपि प्रयोजनं । तथाहि — अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । तन्निर्वाहश्च वैदुष्या-
धीनः । वैदुष्यं च साध्वसाधुशब्दविवेकः । सच न प्रतिपदपाठादिना सम्भवति । शब्दाना-
मान्त्यात् । तदुक्तं महाभाष्य एव । किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः गौरश्चः
पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगोब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः ? नेत्याह । अनभ्युपायः
शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते :— बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रति-
पदविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नचान्तं जगामेति । बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्र-
श्चाध्येता, दिव्यं च वर्षसहस्रमभ्ययनकालः नचान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वेऽल्पायुषि
प्रजायां यश्चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति । आगम-
कालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन संव्यवहारकालेनेति । तत्रागमकालेनैव कृत्स्नमायुः
पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपाय एव शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति । तस्मादुत्सर्गा-
पवादरूपलक्षणद्वारा तद्वोधने लाघवम् । अन्यथा तु गौरवम् । असन्देहोऽपि प्रयोजनं
तथाहि स्थूलपृथ्वीमनङ्गुलीमालभेत इति श्रूयते । तत्र सन्देहः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वेति ।
तत्र कर्मधारयपक्षे पृथ्वीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृथ्वती विन्दुमती गौरेवाभिधीयते ।
स्थूलापि सैव, विन्दूनां तु स्थूल्यं तानवं वा यथा तथास्तु । बहुव्रीहौ तु स्थूल्यं पृथ्वं
च । गौस्तु स्थूला कृशावेत्यनादरः । तत्र लकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिसरेण बहु-
व्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति । ततश्च निश्चयेन प्रतिषेधालंशयानुत्पादः । स एवासन्देहः ।
अर्थमावेत्यर्थभावादसन्देहमिति स्यादिति चेन्न । पर्यायेणात्रार्थभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपि
भवतीत्यग्र्यं विभक्त्यादिगृन्ने भाष्यादावुक्तत्वात् । अतः एवोभयथापि मुनिप्रयोगः ।
अद्रुतायामसंहितमिति, अधासंहिता इति च । एवमिन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो
भक्षयामीत्यादावपि सरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणमवैयाकरणान्प्रति सार्थकं ।
कृत्वाचिन्तान्यायेनवा नेयमिति । तदेवं रश्मोहलाववासन्देहाख्यानि चत्वारि फलानि
व्याख्यातानि ।

आगमस्तु प्रवर्तक इत्युक्तं, प्रयोजनान्तराण्यपि सन्ति व्याकरणस्य । तथाहि तत्रता-
वद्व्याकरणाग्र्येणः सुशब्दापशब्दविवेचनद्वारापशब्दप्रयोगवर्जनेनापशब्दप्रयोगप्रयुक्तपरा-
भवाभावः प्रयोजनम् । अपशब्दप्रयोगान्तरागवे श्रुतिः “ तेऽमुषा हेल्यो हेल्य इति कुर्वन्तः
परावभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न स्लेच्छता वै नापभाषितवै । स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति

ब्राह्मणम् । तत्र न म्लेच्छित वा इत्यस्य विवरणं नापभाषितं वा इति । उभयत्रापि कृतार्थे तवै-
केकेन्यत्वन इति तवै प्रत्ययः । धातुनामनेकार्थतया निन्दावचनान्म्लेच्छधातोः कर्मणि घञ् ।
तेन म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यपशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । अत्र न म्ले-
छितव्यमिति निषेधस्य ते सुरा इत्यादिरर्थवादः । अत्र है है प्रयोगे हैहयोरिति प्लुते प्लुत-
त्वप्रयुक्तप्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके । वाक्ये द्विवचनं म्लेच्छनमित्यपरे ।
सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः ।

ननु नेदं शास्त्रीयं द्विवचनं किंतु तात्पर्यद्योतनार्थं ऐच्छिकः पुनः प्रयोगः । अत एव
शास्त्रसमाप्तिद्योतनाभिप्रायेण वाक्यस्यापि द्विरुक्तिः कृता शारीरकमीमांसायामाचार्यैः अना-
वृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादितीति चेत्तर्ह्यप्रेक्षितत्वरानुपपत्तिः । यदि तु तत्र आप्रे-
क्षितत्वरनिर्मुक्त एव पाठस्तर्हि अरिशब्दे रेफस्य लत्वादपशब्द इति ध्येयम् । इदं च भाष्या-
दौ प्रसिद्धश्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातं । अयं च पाठः कस्यांचिच्छास्त्रायामन्वेषणीयः माध्य-
न्दिनानां । शतपथब्राह्मणे तु हेलवो हेलव इति पठित्वा तस्माद्ब्राह्मणो न म्लेच्छेदिति पठ्यते ।
तत्र यकारस्य स्थाने वकारोपशब्द इति स्पष्टमेव । तथा स्वाभिमतार्थप्रतिपादनोपयुक्त स्वर-
विशेषादि विशिष्टशब्दस्वरूपज्ञापनेन तद्विरुद्धार्थं प्रतिपादनोपयुक्तत्वरान्तरादिविशेषविशिष्ट-
शब्दप्रयोग वर्जनद्वारा अनिष्टनिवृत्तिरपि प्रयोजनम् । स्वरान्तरादिविशिष्टशब्दप्रयोगादर्थो-
न्तरप्रतीत्या अनिष्टं भवतीत्यत्र शीक्षावचनम् । मन्त्रो हीनः स्वरतोवर्णतो वा मिथ्या-
प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् इति ।

स्वरेण, स्वरतः, आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्याप्रयुक्तः यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तः ततोर्था-
न्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् । अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रः हिंसकत्वाद्यजमानं
हिनस्तीति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिरेवमध्वर्युकृतापशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्य-
वाय इत्यर्थः । यथेत्युदाहरणे । इन्द्रशत्रुः, इन्द्रशत्रुशब्दः । इह किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे
इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्राख्यं पुत्रमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं
कृतवान् । तत्र च इन्द्रस्य शातयिता शत्रुर्हिंसक इति यावत् । तथाभूतस्सन्वर्धस्वेति प्रति-
पादयितुं इन्द्रशत्रुवर्धस्वेने प्रयुक्तं । ण्यन्ताछतेरौणादिकः त्रुण् प्रत्ययः । प्रज्ञादिगणे
निपातनाद्धस्त्वं । इन्द्रस्य शत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न संबोधनविभक्तिः । तस्या अनुवाद्य-
विषयत्वात् । अत एव राजन् युध्यस्वेति राजा भव युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः ।
राजत्वस्य सिद्धत्वे संबोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेऽपीति । एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे
तत्पुरुषसमासप्रयुक्तं अन्तोदात्ते वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः । तथा च पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः । इन्देर्धातोरौणादिकेन “ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुञ्जसुरसुरभद्रोमभेर-

भेलशुकगुक्लगौरवप्रेरामालाः ” इत्यनेन सूत्रेण रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति स्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदिहोदाहरणतयोक्तम् ।

स्यादेतत् । यज्ञकर्मण्यजपन्यूखसामस्वित्येकश्रुत्येह भवितव्यम् । सा च तत्पुरुषबह्व्रीहोरविशिष्टेति । अत्राहुः नजिवयुक्तमन्यसदृशे तथाहर्थगतिरिति, वार्तिकत्रलेन अब्राह्मणो-ब्राह्मण इवेत्यादौ ब्राह्मणसदृशस्यैव क्षत्रियादेः प्रतीतिर्नतु लोष्टकुड्यादेरितिवदिहापि अजपन्यूखसामस्विति जपादिपर्युदासेन तत्सदृशेषु मन्त्रेष्वेवैकश्रुतिर्विधीयते । पुत्रवधजनित-कोपाविष्टेन त्वष्टा इन्द्रबोधेशेन स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च स्याहेन्द्रशत्रुरित्यादिर्मन्त्रो न भवति । तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना अनाम्नातेऽमन्त्रत्वमिति । आपस्तम्बश्चाह अनाम्नाता-स्त्वमन्त्राः यथा प्रवरोहनामधेयप्रणानीति । अत एव मन्त्रो हीन इति पाठस्य शीक्षायां प्रसिद्धत्वेऽपि ऊह्यमानस्यामन्त्रतया यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषोसङ्गतः स्यात् । अतो मन्त्र-शब्द इह शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्येदुष्टशब्द इति पठितम् । ननु स्याहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति वेदे पठ्यत इति चेःसत्यम् । शब्दप्रयुक्तशब्दानुकरणस्य पाठेऽपि अनुकार्यस्य लौकिकत्वा-नपायात् । नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य त्वष्टप्रयुक्तस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयत्वादिति चेन्न । स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावात् । एतावानेव हि भेदः यच्छन्दसि त्रैस्वर्थमेकश्रुतिश्च व्यवस्ययाश्रीयते । लोकेत्वैच्छिको विकल्पः । अत एवैकश्रुत्या सूत्रपाठः त्रैस्वर्थेण वेति शाब्दिकानां प्रवादः ।

तथाचाधीतस्य वेदस्यार्थानवबोधप्रयुक्त नैष्कल्याभावोऽपि प्रयोजनम् । वेदस्यार्थानवबोधे नैष्कल्यमित्यत्र श्रुतिः ”

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

निगदेन पाठमात्रेण । शुष्कैध इति सान्तेन क्लीबेनैधः शब्देन अकारान्तेन वा पुल्लिङ्गेन निर्वाहः । न ज्वलति न प्रकाशते, निष्फलं भवतीत्यर्थः ।

निरुक्ते तु अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति अज्ञाननिन्दाचेत्युपक्रम्य “ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते स नाकमेति ज्ञान-विधूतपाप्मे”ति मन्त्रमुदाहृत्य यद्गृहीतमविज्ञातमित्यादि पठितं । तत्रापि गृहीतं शब्दतः अविज्ञातन्त्वर्थतः प्रकृति प्रत्ययदिविभागनेत्यादि । शेषं प्राग्वत् । तथा प्रत्यभिवादनप्रकारा-ज्ञानप्रयुक्तस्त्रीतुल्यत्वाभावोऽपि प्रयोजनम् । प्रत्यभिवादनप्रकारानभिज्ञस्य स्त्रीतुल्यत्वे स्मृतिः ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुति विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

अयमहमित्यस्यानुकरणं चानितिपरमिति गतिसंज्ञा । ततो गतिसमासेपि अस्थ-
वामीयमित्यादाविव अनुकरणत्वादेव लुङ् न ।

तथा पौनराधेयिकेषु प्रयाजेषु सविभक्तिकत्वकरणोपयोगिविभक्तिज्ञानमपि प्रयो-
जनम् । प्रयाजेषु सविभक्तिकत्वकरणे च याज्ञिकाः—‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्याः’
इति । यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते, तथापि यद्याश्चानानन्तरं
यजमान उदरव्यथावान् स्वाद्यदिवा संवत्सरमध्ये तस्य नहती विपत्त्यात्तदा नैमित्तिकीं
पुनराधेयेष्टिं विधाय तत्वेदमाम्नातं ‘सविभक्तिकाः’ इति । तत्र केवलावेभक्तेः प्रयोगा-
नर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते । सा चाग्निशब्दरूपा ननु याकाचिन् । निरुक्ते देवताकाण्डे
‘अथ किं देवताः प्रयाजानूयाजाः’ इति प्रश्नमवतार्य नव प्रयाजा अनूयाजाश्च केवला
इत्यादिमन्त्रवर्णमुदाहृत्य आग्नेया इति तु स्थितिरित्युपसंहारात् । तस्मादादितः चतुर्षु
प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यन्ते इत्यादि श्रौतग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् ।
यद्यपि बोधायनसूत्रे ‘अग्न आयाहि वीतये’ इत्याहः ऋतौ वैनमित्यादिब्राह्मणोक्तान् विभक्ति-
संज्ञकान् पञ्च मन्त्राननुदृत्य प्रयाजमन्त्रैर्वपट्कारविधानान्न व्याकरणप्रसिद्धस्वादिविभक्तिज्ञाना-
पेक्षा तथापि सूत्रान्तरेषु स्वादिविभक्तीनामेव विधानादस्ति तज्ज्ञानापेक्षा । उक्तं चाप-
स्तम्बाचार्यैः—‘अग्नाग्नेष्वाग्नेभिनाग्नेभिर्मग्न’ इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दिशति
नोतम इति । तथाऽऽध्यायनाचार्यैरपि ‘तस्य प्रयाजानूयाजान्विभक्तिभिर्भ्यजेत्समिधो अग्नेम
आज्यस्य व्यन्तु तनूनपादस्य आज्यस्य वेत्विलो अग्न आज्यस्य व्यन्तु बर्हिर्मग्न आज्यस्य
वेत्वि’त्यादि । तथान्तरत्रापि—‘यो वा इमां पदशः स्वरशोश्चरशो वाचं विदधाति स
आर्त्विजीनः’ इति । पदं पदमिति संस्रवैकवचनाच्च वींसायामिति शस् । स्वर उदात्तादि-
रक्षरो व्यञ्जनसहितोच् । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो याजकः । “यज्ञर्त्विग्भ्यां घञ्वा”-
विति सूत्रेण ‘यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहतीति चोपसंख्यानं’ इति वार्तिकेन च खञ् ।
यजने याजने च विदुष एवाधिकारः । तच्च वैदुष्यं व्याकरणाधीनमिति भावः ।
उक्तानि प्रयोजनान्यन्यानि च महाभाष्ये दर्शितानि ।

तथाहि— इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽमुराः ,

दुष्टशब्दः, यदधीतं, यस्तु प्रयुङ्क्ते, अविद्वांसः, विभक्तीः कुर्वन्ति, यो वा इमां, चत्वारि, उत त्वः, सक्तुनिव, सारस्वती, दशम्यां पुत्रस्य, सुदेवो असि वरुण इति । तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न स्लेच्छितवै नाप-
भापितवै स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः स्लेच्छा मामूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । तेऽसुराः ।

‘दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस्वरतोपराधात् ॥’ इति ।

दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुङ्क्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् । दुष्टशब्दः । यदधीतम् ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्ध्यते ।

अनन्नाविव शुक्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

तस्मादविज्ञातमर्थं माविगीप्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते दुशलो विशेषशब्दान्यथावद्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुप्यति चापशब्दैः ॥

कः? वाग्योगविदेव । कुत एतत्? यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दान्प्यसौ जानाति । यथैवाहि शब्दज्ञाने धर्मः एवमपशब्दज्ञाने अधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा—
गौरित्येतस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणम् । त्रिषम उपन्यासः । नात्यन्ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानमेव ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुप्यति चापशब्दैः । कः? अवाग्योगवित् । अथ यो वाग्योगवित् ज्ञानं तस्य शरणम् । क पुनरिदं पठितं? भ्राजा नाम श्लोकाः । किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणं? किञ्चातः? यदि प्रमाणम् अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति ।

‘यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेत् ॥’ इति ।

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः । यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणं । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाप्नो ये न प्ठुति विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । अविद्वांसः । विभक्तीः कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । नचान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । अतोऽध्येयं व्याकरणम् । विभक्तीः कुर्वन्ति । यो वा इमां पदशः स्वरशोक्षरशो वाचं विदधाति स आत्विर्जीनः । आत्विर्जीनास्त्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् । यो वा इमाम् । चत्वारि ।

‘चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या ऋआविवेश ॥’ इति ।

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । त्रयो अस्य पादाः, त्रयो अस्य कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे, द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य, सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि च । वृषभो वर्णणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् ? रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या ऋआविवेश । महो देवः शब्दः । मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् । अपर आह—चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः तानि विदुर्ब्रह्मणा ये मनीषिणः । मनस ईपिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्ग्यन्ति । न निमिषन्ति न चेष्टन्ते । चत्वारि । उत त्वः ।

‘उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचं उत त्वः पश्यन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसले जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥’

उतत्वः अपि खल्वेकः पश्यन्नपि, न पश्यति । शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहार्थम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसले, तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वात्मानं विवृणुते एवं वाक् बाग्बिदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

सक्तुमिव ।

‘सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकत ।

अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि’ ॥

सक्तुस्सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा विपरीतात् । विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति । ततश्च लुन्नवद्वा । यत्र धीराः ध्यानवन्तः मनसा ज्ञानेन वाचमकत वाचमकृतवत अत्रासखायः सख्यानि जानते । अत्रासखायः सन्तः सख्यानि जानते, कः ? य एष दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्दिव्यः । के पुनस्ते ? वैयाकरणाः । कुत एतत् ? भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । भद्रा ह्येषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । वाच्यधि लक्ष्मीः लक्षणाद्भासमानात्परिवृढा भवति । सक्तुमिव । सारस्वती । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्नि-रपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया माभूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । सारस्वती । दशन्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति — दशस्युत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य नाम दध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं क्षिपुरुषानूकं अनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठितं भवति द्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । नवान्तेरण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं । दशन्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरामिव । सुदेवो असि वरुण सत्यदेवो असि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः अनुक्षरन्ति । काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम् । सूर्यं सुपिरामिव । तद्यथा शोभनामूर्भिं सुपिरां अभिरन्तः प्रविश्य दहति । एवं तव सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः ताल्यनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः । सत्यदेवाः स्यान्नेत्यध्येयं व्याकरणं इति ।

एवं च प्रमाणभूतस्य साधुशब्दशासकत्वं युक्तमेव । तथा हनुमतो बहुव्यवहारेऽपि अपशब्दलेशाभावे कार्त्स्न्येन व्याकरणश्रवणस्य बहुधा श्रवणस्य च हेतुत्वमुक्तम्, तद्युक्तमेव । कथमन्यथा एकशेषात्तनेपदादिर्व्यवस्था समासकारक, सन्, कृदुणादि, स्त्रीप्रत्यय, तद्धितसन्धिस्वरालुक्, पुंवद्भाव, लोपागमविकारादिपूःसर्गापवादजटिलस्य व्याकरणशास्त्रस्य सकृच्छ्रवणेन एकदेशश्रवणेन वा बहुव्यवहारे सुशब्दापशब्दपरिज्ञानं स्यात् । ‘परिपठतः किञ्चिदपि प्रकृतिर्भवति प्रनाद’ इति न्यायात् । अत एष ‘कष्टोभिः कष्टं व्याकरणं’ इति वदन् भाष्यकारः व्याकरणशास्त्रस्य सकृच्छ्रवणेन दुरवगाहत्वमाह ।

न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रवोस्तथा ।
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः कश्चित् ॥

अनेन वर्णोच्चारणसमये मुखनेत्रादिविकारो वर्ज्य इति सूचितम् । तथा च नारदशीक्षायां—

‘नच प्रक्रमयेद्विद्वान् गालस्यावयवान् कश्चित् ।
कूर्मोर्गानीव संहृत्य चेष्टामिष्टिं दिशन्मनः ॥

स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद्बुधः ।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः’ ॥ इति ।

‘शिरःकम्पं विहायैव स्वरन्यासो विधीयता’मिति च ।

अविस्तरमसन्दिग्धमविलम्बितमव्ययम् ॥

अविस्तरं शब्दप्रपञ्चेन अल्पार्थप्रतिपादनं विस्तरः, तद्रहितम् । सन्दिग्धत्वादयो वर्ज्या दोषाः । ते च पाणिनीयशीक्षायामभिहिताः ।

‘उपांशु दुष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रकीर्णम् ।
निर्पाडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥

शङ्कितं भीतमुद्धृष्टं अव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जित’मिति ॥

महाभाष्येऽपि ‘संवृतः कलो ध्मात् एणीकृतोऽनुकृतोर्धकृतो ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्षिन्नो रोमश’ इति । अपर आह—

‘ग्रस्तं निरस्तं निहितावलम्बितांनुकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् ।
संहृष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं संकीर्णमेताः त्वरदोषभावना’ ॥ इति ।

व्याकृतं च कैयटेन-ऊकारादीनां सन्ध्यक्षराणां हि संवृतत्वं दोषः । कालः—
स्थानान्तरनिष्पन्नः, काकलीत्वेन प्रसिद्धः । ध्मातः, श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वो दीर्घ इव

लक्ष्यते । एणीकृतो विद्विष्टः अविशिष्टः किमयमोकारः अथौकार इति यत्र सन्देहः ।
 अम्बूकृतो व्यक्तोप्यन्तर्मुखमिव श्रूयते । अर्धकृतो दीर्घोऽपि ह्रस्व इव । प्रस्तः,
 जिह्वामूलेन गृहीतः अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तः, निष्टुरः । प्रगीतः, सामव-
 दुच्चरितः । उपगीतः, समीपवर्णान्तरगीत्या अनुरक्तः । द्विवन्नः, कम्पमानः इव ।
 रोमशो गम्भीरः । निहितो रूक्षः । अवलंबितो वर्णान्तरसंभिन्नः । सन्दिष्टो वर्धित
 इव । विक्रीर्णो, वर्णान्तरे प्रसृतः । एकोऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे । स्वरदोषभावना इति
 स्वरदोषगालाणि अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृता इति । प्रस्तं अविभक्ति-
 कोच्चारणम् । निरस्तं विश्लेषितसंयोगम् । अंबूकृतं सनिष्टीवमिति तन्त्रवार्तिकटीकाया-
 मिति । अविलम्बितमित्यनेन मध्यमा वृत्तिरुक्ता । तथा शीक्षान्तरे —

‘अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ।

शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विलंबिताम् ॥’ इति ।

उरःस्थं कण्ठगं वाक्यम् इत्यनेन उरःकण्ठादिस्थानानि प्रतिपादितानि । तथाच
 नारदशीक्षायां ‘उरःकण्ठः शिरश्चेति त्रीणि स्थानानि वाङ्मये ।’ इति । शब्दोत्पत्तिप्रकारः
 स्थानं चोक्तं तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये — अथ शब्दोत्पत्तिः वायुशरीरसमीकरणात्कण्ठोरसोः
 सन्धाने तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्ति । उरः कण्ठः शिरो मुखं नासिके इति । तच्च
 लिभाप्ये व्याख्यातम् । उक्तो वर्णसमाम्नायः तेषां वर्णानां कीदृशं करणं कथं वा
 तदुपलब्धिरित्याकाङ्क्षानन्तरं तन्निरूप्यत इत्यानन्तर्याथोऽथशब्दः । अथवा इतः उत्तरं
 यदुच्यते तच्छब्दोत्पत्तिरित्येतदधिकृतं वेदितव्यमित्यधिकारार्थः । शब्दो नाम ध्वनिः
 वर्णानामकारादीनां उपादानकारणम् । तदुत्पत्तिर्जन्म उपलब्धिर्वा । यथा स्वननादुदकस्य ।
 सेयमारभ्यत इति सूत्रार्थः । मध्यदेशे च शब्दोत्पत्तिर्भवति । तथाच वाग्येयकारः —

आत्मा विवक्षमाणो हि मनः प्रेरयते मनः ।

देहस्थवह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

ब्रह्मग्रन्थिस्थितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपदे चरन् ।

नाभिहृत्कण्ठमूर्धास्येष्वाविशन्नञ्चति ध्वनिम् ॥

नादोतिसूक्ष्मः सूक्ष्मश्च पुष्टोत्पुष्टश्च कृत्स्नः ।

इति पञ्चाभिधां धत्ते पञ्चस्थानस्थितः क्रमात् ॥

व्यवहारेऽप्यसौ त्रेधा हृदि मन्द्रोऽभिधीयते ।

कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥ इति ।

श्रीक्षायामपि —

‘आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ।

प्रातःसवनयोगं तच्छन्दो गायत्रिनाश्रितम् ॥

कण्ठे मध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥

सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥’ इति ।

वायुशरीरसमीरणात्कण्ठोरसोऽस्सन्धाने । वायुश्च शरीरं च वायुशरीरे, तयोः समीरणं तस्मात् । अन्ये त्वाहुः—वायोश्शरीरे सतस्समीरणं तस्माच्छब्दोत्पत्तिरिति । तत्रेत्यं समासः—राजदन्तादित्वाच्छरीरशब्दस्य परनिपातः । शरीरे यो वायुस्तस्य तस्मात् । अस्मिन्मते वायोऽस्समीरणकर्तृत्वमेव न तु कर्मत्वम् । तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्ति उरः कण्ठः शिरो मुखं नासिका इति । तस्य प्रकृतस्य शब्दस्य उरःप्रभृतीनि स्थानानि प्रातिश्रुत्कानि भवन्ति । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वनिः तत्संवन्धीनि प्रातिश्रुत्कानि । न चात्रोक्तः शब्दोत्पत्तिक्रमः वर्णस्थानकरणनियमश्च वैदिकशब्दविषय एव शीक्षादीनां वेदाङ्गत्वादिति वाच्यं, लौकिकवर्णोच्चारणेऽपि तेषामपेक्षितत्वात् । अत एवोक्तक्रमेण शब्दोत्पत्तौ पुरुषस्यानवधानेनापराधे सति उच्चार्यमाणाश्शब्दाः अपशब्दा एव जायन्ते इत्युक्तं व्याकरणाधिकरणे शाबरभाष्ये ।

तथाहि — ‘शब्दप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् । महता प्रयत्नेन शब्द उच्चारिते वायुर्नभिरुत्थित उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विपरिवृत्तः मूर्धानमाहत्य वक्त्रे विचरन् विविधान् शब्दानभिज्यनक्ति । तत्रापराध्येवोच्चारयिता । यथा शुष्के पतिप्यामीति

मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव क्रौञ्चाहसंकोशनसन्निभेन ॥

तारं तु विद्यात्सवने तृतीये शिरोगतं तच्च तदा प्रयोज्यम् ।

मयूरहंसान्यभृतस्वनानां तुल्येन जादेन शिरोगतेन ' ॥ इति ।

आपस्तम्बोप्याह—मन्त्रेण प्रागाज्यभागान्यां प्रातःसवने च मध्यमेन प्राक् स्विष्टकृतो माध्यन्दिने च कुष्ठेन शेषे तृतीयसवने च वाक्सन्द्रवश्च तद्वदिति । आश्वलायनोऽपि — 'अतो मन्त्रेणोर्ध्वं च शंयुवाकात् मध्यमेन हवींष्यास्विष्टकृत उत्तमेन शेष' इति ।

संस्कारक्रमसम्पन्नमद्रुतामविलम्बिताम् ।

उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम् ॥

अत्र संस्कारशब्देन संक्रियन्ते प्रयोगार्हतया निरूप्यन्ते वर्णानि पदानि वा एभिरिति व्युत्पत्त्या सूत्राण्युच्यन्ते । तत्क्रमसम्पन्नत्वं वाचः शास्त्रसिद्धक्रमप्रवृत्त-सूत्रशिक्षितपदवर्णक्रमोपेतत्वं । तथा च क्रमशास्त्रं तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये — तत्तत्पूर्वं पूर्वं प्रथममिति । तस्य व्याख्यानम् — तत्र संहिताविधाने पूर्वं पूर्वं पदं सूत्रं च प्रथमं कर्तव्यं यथा 'भक्ष आ इहि' इत्यत्र दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर इति दीर्घः, भक्षा इहीति स्थिते इवर्णपर एकारमिति एकारे कृते भक्षेहीति भवति । अन्यथा एहीति कृत्वा भक्षशब्देन सन्धीयमाने न्नैहीति स्यात् । तच्चानिष्टं । पूर्वपदकर्तव्यत्वे एतदुदाहरणम् । पूर्वमुत्रकर्तव्यत्वेऽपि वदानः । यथा 'पट्टिग्रामनिष्पूर्व' इति नकारस्य णत्वे कृते उत्तमपर उत्तमं सवर्णीयमित्यनेन टकारस्य णत्वे सति षण्णवत्या इति भवति । अन्यथा उत्तमपर उत्तममिति सूत्रे प्रथमं प्रवृत्ते सति षण्णवत्या इति स्यात्त-च्चानिष्टम् । यथाया, वपट्स्वदमभिगूतयेत्यत्र टनकारपूर्वश्च वकारः प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयमिति सूत्रद्वयं प्रसक्तम् । तत्र पूर्वत्वाट्नकारपूर्वं इत्येतदेव कर्तव्यं, अन्यथा वट्स्वयमिति स्यात्तच्चानिष्टम् । अथवा इमं भविष्यामीत्यत्र उपसर्गनिष्पूर्वोऽनुदात्ते पदे स्वरपूर्वं व्यञ्जनमित्यादिसूत्रं च प्रसक्तम् । तत्र द्वित्वसूत्रप्राथम्ये विवस्थामिति स्यात्त-न्माभूदिति षत्वमेव प्रथमं कर्तव्यम् । पूर्वं पूर्वमिति वीप्सा सर्वतैत्तमर्थं समर्थयते । एवं 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरमुत्तरं त्रलीयः' 'पूर्वत्वासिद्धं' 'विव्रतिषेधे परं कार्य' इत्यादिव्याकरणशास्त्रबोधितक्रमप्रवृत्तसूत्रशिक्षितत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

प्रातिशाख्येऽपि —

क्रमविक्रमसंज्ञामद्रुतामविलम्बिताम् ।

नीचोच्चस्वारसंपन्नां वदेद्वृतवतीं समाम् ॥ इति ।

अस्यार्थः — क्रमविक्रमाभ्यां संपन्नां, क्रमो द्वित्वं, विक्रमस्तु स्वरितयोर्मध्ये यत् नीचं स्यादित्युक्तलक्षणः । अद्रुतामविलम्बिताम् । अविलम्बिताममन्दाम् । नीचोच्चस्वारसंपन्नां, अनुदात्तोदात्तस्वरितसहिताम् । धृतवतीं, प्रचयवतीम् । समामुदात्तादिन्यूनातिरेकरहितां, वदेद्ब्रूयाद्बृत्तिमित्यर्थः ।

अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।

कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥

अनेन पूर्वोदाहृतगुणसमष्टिविशिष्टशब्दोच्चारणेन श्रोतृचित्तवशीकरणमैहिकफलमुक्तम् । आसुष्मिकमपि सम्यगुच्चारणानुच्चारणयोः समीचीनतद्विपरीतलक्षणं फलमुक्तं शीक्षासु । सम्यगनुच्चारणे विपरीतफलं तावत् —

उदात्तो ब्रह्मजातिः स्वान्नीचो राजन्य उच्यते । स्वरितो वैश्यजातिः स्वात्प्रचयः शूद्र ईरितः ॥ वर्णाणां प्रथमा वर्णाः स्वराश्च ब्रह्मजातयः । द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाः क्षत्रजातयः ॥ अन्तस्थाश्चोत्तमाश्चैव वैश्याः खलु समीरिताः । अनुस्वारो विसर्गश्च ह्रस्वमाणश्शूद्रजातयः ॥ यज्जातिवर्णस्खलनं तज्जातिहननं भवेत् । गोकर्णाकृतिहस्ते तु निर्दिशेदक्षिणे स्वरम् ॥ अंगुलीषु च सर्वासु नयेदङ्गुलिमेव च । तर्जन्यादि कनिष्ठादि तथैवानामिकान्त्यकम् ॥ मध्यमांगुलिमध्यं स्वादुदात्तादिस्वरास्पदम् । उच्चारणे हि वर्णानां सामग्री या समीरिता । अन्य्यूनाधिकभीतस्सन्नुच्चरेद्ब्रह्म भक्तितः । व्याघ्री यथा हरेत्युलं दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ॥ भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् । नातिव्यक्तं नचाव्यक्तं एवं वर्णानुदीरयेत् । पयःपूर्णमिवामलं हरन्वीरो यथामति । उच्चरेत्परया भक्त्या सर्वकालमतन्द्रितः ॥ विश्रमः पदमध्ये च नैम्यमध्ये विधीयते । वाक्यान्ते च पदान्ते च विश्रमस्तु विधीयते ॥ पदान्तस्य नकारस्य यवहेपु परेषु च । तयोर्नकारंयाद्योश्च संयुतत्वं न विद्यते ॥ हस्ताद्भ्रष्टः स्वराद्भ्रष्टो वर्णात्कालात्तथार्थतः । प्रयोगाच्च परिभ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ॥ हस्तहीनं तु योर्धाते स्वरवर्णार्थवर्जितः । ऋग्यजुस्सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ इति ।

सम्यगुच्चारणे तु समीचीनं फलम् —

हस्तेन वेदं योधीते स्वरवर्णार्थसंयुतः । ऋम्यजुस्सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
स्वरवर्णान् स्फुटं मत्वा सम्यम्यश्च समुच्चरेत् । अत्युत्कृष्टफलं तस्य तत्र तत्र समीरितम् ॥
गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च । लोपागमविकाराश्च प्रकृतिविक्रमः क्रमः ॥
स्वरितोदात्तनीचत्वं श्रासो नादोङ्गमेव च । एतत्सर्वं तु विज्ञेयं छन्दोभाषामधीयता ॥
पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदम् ॥ इति ।

एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।

सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥

एवंगुणगणैर्युक्तो यस्य स्यात्कार्यसाधकः ।

तस्य सिध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ इति ।

अनेन गुणाढ्यो दूतः कार्यसाधक इत्युक्तम् । दूतश्च सन्देशहरः, 'स्यात्सन्देश-
हरो दूतः', इत्यमरकोशात् । पुराणसारेऽपि —

मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तपरीक्षकः ।

धीरो यथोक्तवादी च दूत इत्यभिधीयते ॥ इति ।

सच त्रिविधः — उक्तार्थपरित्यागी यथोक्तकारी, सामर्थ्यवशेनोक्तस्यानुक्तस्यापि
राजहितस्य साधक इति । तथा च कामन्दके —

विशिष्टार्थो विप्य तथा राजशासनवाहकः ।

[निस्तुष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहकः ।]

सामर्थ्योत्पादिता [सामर्थ्यात्पादतो] हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ इति ।

एवंविधोऽपि पुनर्द्विविधः प्रच्छन्नप्रकाशभेदात् ।

तथा च कामन्दके —

'प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चारस्तु द्विविधः स्मृतः ।

अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते ॥'

तद्गुणाश्चोद्योगे —

‘अस्तब्धमक्लीवनदीर्घनूलं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥’ इति ।

राजधर्मेऽपि —

‘कुलीनः शीलसम्पन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
यथोक्तवादी शुतिमान् दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥’ इति ।

पुनरपि प्रशस्ताप्रशस्तभेदेन द्विविधः । तत्र प्रशस्तो मनुना दर्शितः —

अनुरक्तशुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालचित् ।
वपुष्मान्वीतर्भावाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ इति ।

अप्रशस्तः पुराणसारे —

यो ब्रूत्यक्षरवीक्षणं न कृत्वान् स्वप्नेऽपि नार्थितवान्
वेदे कंचन किंच शालपदवीगन्धं च न घ्रातवान् ।
विस्मृत्यापि च काव्यनाटकपदं न स्पृष्टवान् नष्टधी-
र्हा कष्टं विधिचेष्टितं क्षितिपतेः कोऽप्येव दूताधमः ॥ इति ।

अग्रे विनीतः परुषी परोक्षे क्रूराभिसन्धौ दुरुक्तेऽभिलापम् ।
वस्तुष्वशेषेष्वपहर्तुकामो दूताधमः पापफलेन लभ्यः ॥

नृसिंहपुराणेऽपि —

दूतास्तत्रपराङ्मुखाः कपटिनस्तन्त्यक्तस्तन्ध्याजपाः
क्षुद्रापध्वनिनीतिपाठनिरता रन्ध्रानुसन्धायिकाः ।
उत्कोचप्रवणाः त्वभावपिशुनाः साधुप्रजावाधकाः
स्वाम्यर्थापहराः प्रतारणपराः कुर्युर्नृपं कुत्सितम् ॥ इति ।

प्रशस्तश्च राज्ञा संपादनीयः, तथाच मनुः —

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् । इक्षिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भूतम् ॥ इति

दूतस्य स्वरूपं, कर्तव्यं, ज्ञातव्यं च दर्शितं कामन्दके —

प्रगल्भः स्मृतिमान् वाम्नी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः । अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूनो भवितुमर्हति ॥
 संभक्तः शासनाद्बुद्धेत् गन्तव्यं तूतरोत्तरम् । स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् ॥
 अन्तपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा । जलस्थानानि मार्गाश्च विद्यात्स्वयलसिद्धये ॥
 नाविज्ञातः परं शत्रोः प्रविशेच्च न संसृदि । कालमक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥
 सारवतां च राष्ट्रस्य दुष्कृतिं तृप्तिमेव च । छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोशमित्रबलानि च ॥
 उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् । रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनां च भर्तारि ॥
 दूतपक्षोपजापं च कुर्यादनभिलक्षितः । पृथ्ग्यमानोऽपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिन् ॥
 विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लाव्योभयवेतने । अनूद्य पश्चाज्जानीयात्तद्वर्तुश्चैव चेष्टितम् ॥
 तीर्थ आश्रमवासे च शास्त्रविज्ञानहेतुना । तपस्विग्ननोपेतः सुचरो सह संवसेत् ॥
 संतानं कुलमैश्वर्यं त्यागकत्थानसौष्ठवम् । स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते ॥
 कार्यं कालव्यपेतं च व्यक्तं तान्वा विनिष्पतेत् । तिष्ठन्नत्र विशेषेण भर्तुः सर्वं निवेदयेत् ॥
 शिरोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्वन्धुविभेदनम् । दुर्गकोशबलज्ञानं दूतपक्षोपसंग्रहः ॥
 राज्यस्य पालनार्थाय स्वात्मसत्कारणं तथा । युद्धे सारचमूज्ञानं दूतकर्मैति कथ्यते ॥
 दूतनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविकर्षणम् । स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितम् ॥
 तर्केणितज्ञः श्रुतिमान् दुर्लभ्यानुपरिक्रमः । क्लेशायाससहो दक्षः चरः स्यात्प्रतिपत्तिमान् ॥
 निर्गच्छेयुर्विशेष्युश्च सर्ववार्ताविदो ह्यलम् ।' इति ।

मनुरपि —

‘अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डो वैनयिकी क्रिया ।

नृपतौ कोशराष्ट्रे तु दूते सन्धिविपर्ययौ ॥

दूत एवाभिसन्धत्ते संभिनत्ति च संहतान् ।

दूनस्तु कुरुते कर्म येन भिद्येत मानवः’ ॥ इति ।

एवं चोक्तसर्वगुणोपपन्नो हनूमान्सर्वकार्यसाधक इति युक्तमेव । अत एव च सुन्दरकाण्डे स्वामिहितमनुक्तमपि साधितवानिति प्रतिपादितम् —

भूताश्चार्था बिपद्यन्ते देशकालविरोधिताः । विह्वलं दूतमासाद्य तनः सूर्योदये यथा ॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते । यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥
 घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः । कार्ये कर्मणि निर्दिष्टो यो बहून्यपि साधयेत् ॥
 पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति । न ह्येकस्साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ॥
 यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ।

इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् ।
 परात्मसम्मर्दविशेषतत्त्ववित् ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥
 कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैस्सह ।
 तथैव खलवात्मबलं च सारवत् संमानयेन्मां च रणे दशाननः ॥
 ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सत्रलं प्रयायिनम् ।
 हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ इति ।

युद्धक्राण्डेऽपि रामः उत्तममध्यमाधमदूतलक्षणकथनपूर्वकं उत्तमदूतो हनुमा-
 नित्याह —

यो हि भृत्यो नियुक्तस्सन् भर्त्रा कर्मणि दुष्करे । कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥
 नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मर्ध्यमं नरम् ॥
 नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥
 तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता । न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥
 अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः । वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षितः ॥ इति ।

तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसच्चिवं कपिम् ।

वाक्यशं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिन्दम ॥

ततः —

यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीववचनादिह ।

तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥

इति सौमित्रिणाभिहितो हनुमान् —

मनस्सर्माधाय जयोपपत्तौ संख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ।

चतुर्थे —

भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।

यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥

अनेन समीचीनसहायलाभः कार्यसाधक इति सूचितम् । तथा च उद्योगे विदुरः—
संगृहीयादनुरूपान् सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ।

सहायवन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थवन्धनाः ।

अन्योन्यवन्धनौ चोभौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ इति ।

इति मनसि निश्चित्यैव युवयोर्महाप्रभावयोः कण्टकपाषाणादिदन्तुरितपंपाकानने
सञ्चारः किमर्थं इति पृच्छन्तं आज्ञनेयं रामसञ्चोदितः सौमित्रिर्निखिलमुदन्तमित्थमाचक्षे—

निखिलजनानन्दकरस्य यजनदानजपहोमादिभिस्सन्तर्पितनिखिलदेवादिगणस्य दश-
रथस्य राजस्तनयेषु चतुर्षु अग्रजो महानुभावो रामाभिधः भार्यया सह वैदेह्या
पित्राज्ञापरिपालनाय गहनं वनं प्रविष्टश्चोरेण रक्षसापहृतां भार्यां विचिन्वन् सुग्रीवेण
तव कार्यसिद्धिर्भवितेति दनुवचनेन निखिलजगतीसंरक्षणविचक्षणोऽपि —

गुरुर्मे राघवस्सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ।

यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ॥

स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकांक्षति ।

अनेन महद्भिः कार्यसमये निकृष्टानामपि प्रियवचनं वक्तव्यमिति सूचितम् ।
तथा च कामन्दके —

कार्यस्य हि गरीयस्त्वान्नीचानामपि कालवित् ।

सतोऽपि दोषान् प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ इति ।

द्रोणपर्वण्यपि सात्यकिं प्रति महाराजस्य युधिष्ठिरस्य वचनम् —

यथा च केशवो नित्यं पाण्डवानां परायणम् । तथा त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥

सोहं भारं समाधास्ये त्वयि तं बोद्धुमर्हसि । स त्वं भ्रातुर्वयस्यस्य गुरोरपि च संयुगे ॥

कुरु कृच्छ्रे सहायार्थमर्जुनस्य नरर्षभ । त्वं हि सत्यव्रतश्शूरो मित्राणामभयंकरः ॥

लोके विख्यायसे वीर कर्मभिस्सत्यवादिभिः । यो हि सैन्येय मित्रार्थे युध्यमानस्त्यजेत्तनुम् ॥
पृथिवीं च द्विजातिभ्यो यो दद्यात्संगमो भवेत् । एवं त्वमपि धर्मात्मन्प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः ॥
पृथिवीद्रावतुल्यं स्यादधिकं वा फलं विभो । इति ।

तत्रैव स्थलान्तरे षटोत्कचं प्रति कृष्णप्रार्थनम् —

प्राप्नो विक्रमकालोऽयं तव नान्यस्य कस्यचित् । स त्वं निमज्जतां युद्धे पाण्डवानां ह्रवो भव ॥
निशीथे स्यूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः सिंहेनेवार्दिता मृगाः ॥
एतस्यैवं प्रवृत्तस्य स्यूतपुत्रस्य संयुगे । निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्वामृते भीमविक्रम ॥
संग्रामे युध्यमानस्य सनन्तव न विद्यते । पाण्डवानां प्रभन्नानां क्रमेण निशि सायकैः ॥
मज्जतां धार्तराष्ट्रेषु भव पारं पश्यतः । इति ।

ततस्तुग्रीवोऽपि सांतागवेषणे साहाय्यनाचरिष्यतीति हनुमताभिहितस्तनुष्टु-
हृदयस्सौमित्रिरित्थनकथयन् - -

कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः ।

हृत्यवान्तोऽपि सन्ततः हृतकृत्योऽसि रात्रव ॥

प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ।

नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान्मारुतात्मजः ॥

अत्र सुखप्रमादादिना अनृताभावप्रतिपादनेन असत्यवक्तुर्नैतानि चिह्नानि
भवन्ति किन्तु विपरीतान्येव भवन्तीति सूचितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः —
देशाद्देशान्तरं याति सूक्ष्मिणीः परित्येडि च । ललाटे स्विद्यते चास्य मुखं दैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्वलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते । वाक्चक्षू कूजयति च तथोष्ठौ निर्मृजत्यपि ॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टस्य परिकीर्तितः ॥
इति । ततश्च रामेण कृताभ्यनुज्ञो हनुमान् परित्यज्य भिक्षुवेषं परिगृहीतानेजत्रेषः
सानुजं रामचन्द्रं स्वस्फुन्धमारोप्य सुग्रीवसमीपमानिनाय ॥

पञ्चमप्रभृतिसप्तमर्षन्तेषु—

ततो विविधमखसन्तर्पितहुतवहस्य दशरथस्यात्मजो रामभद्रोऽयं पितृवाक्यपरि-
पालनाय परित्यज्य राज्यश्रियं सांतालक्ष्मणाभ्यां प्रविष्टदण्डकारण्यः दुरात्मना रक्षसा

छद्मना हृतदारस्तत्प्राप्तये प्रवगराजं त्वां सहायमिच्छति । तत्सस्यलामेन त्वमपि संप्राप्त-
मनोरथो भविष्यसीति हनुमद्वचनाकर्णनेन सन्तुष्टसुग्रीवो राममिदमाह —

रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ।
गृह्यतां पाणिना पाणिः मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥

ततो रामोऽपि —

पतत्तु वचनं ध्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ।
संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥
हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वज्जत पीडितम् ।
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रनुश्च प्रदक्षिणम् ॥
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ।

अनेन पाणिग्रहणालिङ्गनादिपूर्वकमग्निसाक्षिकं सख्यं कर्तव्यमिति सूचितम् ।
अत एवोत्तररामायणे वाल्मीकिविरचिते अग्निसाक्षिकमेव सख्यकरणं प्रतिपादितम् —
ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तानुभौ हरिराक्षसौ । आनृत्यमुपसंप्राप्तौ परिष्वज्य परस्परम् ॥

अन्योन्यालम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ ।
किष्किन्धां विशतो हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ इति ।
त्वं वयस्योऽसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं च नौ ।
सुग्रीवं राघवो वाक्यमिदमाह प्रहृष्टवत् ॥

अनेन समानसुखदुःखित्वरूपो मित्रगुण उक्तः । तथाच कामन्दके —

शुचिता त्यागिता शौचं समानसुखदुःखता ।
अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ इति ।
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः ऋक्षं मधुरया गिरा ।
प्रत्युवाच तदा रामं बाष्पव्याकुललोचनः ॥
अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ।
हृतभार्यो वने व्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥
सोऽहं व्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ।

वालिना निहृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥

वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु ।

कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥

इत्यभयं प्रार्थयमानस्य सुग्रीवस्य वचनमाकर्ण्य धर्मज्ञो रामभद्रस्तद्भयनिरसनाय
प्रतिज्ञामकरोत् —

उपकारफलं मित्रं विदितं ते महाकपे ।

वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ इति ।

तथा अष्टमेऽपि प्रतिज्ञा दृश्यते —

उपकारफलं मितमपकारोऽरिलक्षणम् ।

शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि —

तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः । शरैर्विनिहतं भूमौ विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ इति ॥

सुग्रीवप्रतिज्ञापि —

रसातलं वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं नभसस्थले । अहम्मानाययिष्यामि तव भार्यामरिन्दम ॥ इति ॥

रामशपथोऽपि —

मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ।

तत्त्वया हरिशार्दूल सत्यमित्यवधार्यताम् ॥

एतच्चे प्रतिजानामि सत्येनैव शपामि ते ॥ इति ।

अत्र च उपकारेणैव मित्रत्वम्, मित्रं प्रति च स्वदुःखं निवेदनीयं, येन तल्लघु-
भवति, तत्र च शक्तेन तद्दुःखनिरसनं करोमीति प्रतिज्ञा कर्तव्या, तत्र च प्रत्य-
योत्पादनाय शपथोऽपि कर्तव्य इत्युक्तम् । उपकारेणैव मित्रत्वमित्येतत् वामनपुराणे—

परोऽपि हितकृद्बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥

अन्यत्रापि —

हस्ताविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ।
अनिवेद्य हितं कुर्यात्तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥ इति ।

कामन्दकेऽपि —

स्वबन्धुर्योऽनुवधाति हेतिष्वत्यादरात्सदा ।
अनुरक्तं विरक्तं वा तन्मित्रमुपकारि यत् ॥ इति ।

सुहृदे दुःस्वनिवेदनं कर्तव्यमित्यत्र वनपर्वणि द्रौपदी —

सा तेऽहं दुःखमास्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ॥ इति ।

निवेदिते लघु भवतीत्येतत्पाद्रे —

मित्ते निवेदिते दुःखे दुःखं तज्जायते लघु ।
भारो भारवहस्येव स्कन्धयोः परिवर्तने ॥ इति ।

सुहृद्दुःस्वापनोदनाय प्रतिज्ञाप्यर्जुनेन कृतेत्यवगतं कर्णपर्वणि —

एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ । सत्येन ते शपे राजन् त्वत्पादेन तथैव च ॥
भीमेन च नरव्याघ्र यमाभ्यां च महीपते । यथाद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हवोऽपि वा ॥
महीतले पतिष्यामि सत्येनैव तु ते शपे । इति ।

अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ।

ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ॥

इदं च तया प्रक्षिप्तमाभरणजातमिति सुग्रीवनिवेदितं तत्परिगृह्यावस्थाप्य च
हृदये नयनयोर्वाप्सदूषेतलोचनः कथञ्चिद्द्वैर्यभालम्ब्य क वा तद्रक्षो निवसति; येन
मत्प्राणतोऽपि प्रियतमा ह्यपहृता सीतेत्यपृच्छत् । सुग्रीवोऽपि नाहं तस्य दुरात्मनो
रक्षसो नित्यं जानामि । अथापि कथंचित्सहायोऽहं भवत्समीहितं निर्वर्तयिष्यामि ।
परिहर वैक्लव्यं, महतः शोकस्यापि वशं मागाः —

ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ।

तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ।

स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥

अनेन परित्यक्तशोकानां धीराणामेव कार्यसिद्धिरिति सूचितम् । तथा च
द्रोणपर्वणि —

शोचतो हि महाराज ह्यधमेवामिवर्धते । तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेद्बुधः ॥

एवं ज्ञात्वा स्थिरो भूत्वा जह्वरीन्धैर्यमाप्नुहि ॥ इति ।

मोक्षधर्मे युधिष्ठिरं प्राप्ते भीष्मः —

पुत्रदारैस्सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा । ममस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥

धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विशीर्यते । विशोकता सुखं धत्ते सुखं चारोग्यमन्ययम् ॥

आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते प्रियम् ॥ इति ।

ततः परिप्वज्य सुग्रीवं परिमृज्य च वाष्पमित्थमकथयत् —

एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे ।

दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः ॥

अनेन आपदि सहायकृन्मित्रं सर्वबन्ध्वपेक्षया अतिशयितमिति सूचितम् ।
तथा च कामन्दकः —

न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः ।

पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ इति ।

उद्योगपर्वणि —

तिष्ठते हि सुहृत्तत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ इति ।

अष्टमे — ततो रामवचनेन समुदितानन्दः सुग्रीव एवमवोचत् —

शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयाऽनघ ।

सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ॥

सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव ।
यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥

अनेन महापुरुषेण लब्धसत्यस्य अलभ्यमपि लभ्यते, स्वबन्धुषु पूज्यत्वं भवतीति सूचितम् । अत एव पाण्डवानां कृष्णद्रुपदादिमहापुरुषसहायप्रयुक्ततया राज्यं बन्धु-पूज्यत्वं च विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति उक्तमिति प्रतिपादितमादिपर्वणि —

को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं शत्रुं सवान्धवम् । न बुभूषेद्भवेनार्थो गतश्रीरपि पार्थिव ॥
येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः । किन्तु तैरजितं संघे येषां पक्षे तु सात्यकिः ॥
द्रुपदः धृष्टुरो येषां येषां स्यात्पार्थिवः । धृष्टद्युम्नमुखा वीराः पार्षताः द्रुपदात्मजाः ॥
अशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत । दायाद्वतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ इति ।

कामन्दकेऽपि —

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रतापेन तस्याग्रे वशं गच्छन्ति शत्रवः ॥ इति ।

रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि वा ।
अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ॥

अनेन साधूनां द्रव्यं साधारणमित्युक्तम् । तथा च प्राचीनाः — ‘सतां धनं साधुभिरेव भुज्यते’ इति ।

धनत्यागस्तुखत्यागः देहत्यागोऽपि वा पुनः ।
वयस्यार्थं प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥

अनेन प्राणादिपरित्यागेनापि मित्रं संरक्षणीयमिति सूचितम् । तथा च कामन्दकः—

आत्मवन्मित्रवर्गे तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ इति ।

नवमदशमयोः — ततो भ्रातृवैरनिमित्तं किमिति रामभद्रेण पृष्टस्सुग्रीवः तां कथामित्थमकथयत् । पुरा खलु मायाविनोऽन्ना दुन्दुभिसुतेन महाधुरेण युद्धाय समा-हूतो भ्राता, तदाह्वानसमुत्थितरोषावेशदुराधर्षो, मया बन्धुभिरन्तःपुरैश्च बहुधा निवार्य-

माणोऽपि, अविगणय्य चास्मान्, अग्रतस्त्वरया प्रधावन्तं भूविवरं प्रविष्टमसुरमनुषावन्
यावन्मदागमनं इह विलङ्घारि तिष्ठेति मामनुशास्य स्वयमपि प्रविश्य भूविवरं, युद्धेन
संवत्सरान्ते कथञ्चित्तमाजघान । अहमपि यथानिदेशं तदागमनमेव प्रतीक्षमाणः बिलमुख-
निस्सृतफेनिलशोणितप्रवाहेण आतरमेव निहतं मन्वानः, पुनरसुरनिर्गमनाशङ्कया,
महत्या शिलया तद्भूरन्ध्रमाच्छाद्य क्लेशेन स्वभवनमागतः निर्वर्त्य तदौर्ध्वदैहिकं, बन्धुभि-
रमात्यैश्च निर्वन्धेनाभिषिक्तो वानरराज्यमकरवम् ।

ततश्चिराय समागतो वाली, मदज्ञानविलसितमिदमिति बहुधा मुहुर्मुयाहुर्म प्रार्थ्य-
मानोऽपि, परिभूय च मां, एकवस्त्रमात्रेण राज्यादुत्सारयामास ॥

एकादशे- वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ।
मतमेकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व तदनन्तरम् ॥

अनेन परबलाबलं विचिन्त्यैव तदुत्सादनाय यत्नकरणे कार्यसिद्धिः अन्यथा
कार्यहानिर्भवतीति सूचितम् । तथाच कामन्दके —

शक्याशक्यपरिज्ञानं कुर्याद्बुद्ध्या विचक्षणः ।

केवलं दन्तभङ्गाय दन्तिनः शैलताडनम् ॥

अशक्यारम्भवृत्तीनां नहि क्लेशादृते फलम् ।

भवन्ति परितापिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः ॥

बुद्ध्या बोद्धयानुगतया परया सम्पदः पदम् ।

सुविशुद्धपदन्यासं पर्वताग्रमिवोदितम् ॥ इति ।

पुरा खलु दुन्दुभिनाम्ना महासुरेण दर्पवशाद्युद्धाय समाहूतः समुद्रराजः 'न
मे युद्धशक्तिः, समर्थं हिमवन्तं गच्छे'त्यवोचत् । हिमवतापि तथैव वालिनं गच्छे-
त्यभिहितो दुन्दुभिस्समागत्य किष्किन्धां निरुध्य च नगरद्वारं नर्दन्नवस्थितो बहि-
र्निर्गतेन वालिना च 'निवर्तनमेव ते क्षमं; यदि प्राणेष्वशा भवे'दित्यभिहितो
विषयोपभोगापकृतमदिरापानादिना उन्मत्तं घूर्णनयनं वालिनमेवमवोचत् — 'प्रमत्ते
त्वयि युद्धमस्माकमनुचितम् ।

यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम् ।

हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ इति ।

अनेन मत्तादिहनेनेन भ्रूणहन्तृत्वमुक्तम् । तथाच द्रोणपर्वणि भूरिश्रवसो वाक्यम्—
न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते । व्यसने वर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ॥
इदं तु नीचाचरितमसत्पुरुषसेवितम् । कथमाचरितं पार्थ पापं कर्म सुदुष्करम् ॥ इति ।

ततस्तद्वचनमसहमानो वाली कञ्चित्कालं प्रकटितविक्रमं महासुरं संयुगे निहत्य
तच्छरीरं योजनमात्रदूरे मतङ्गाश्रमप्रदेशे चिक्षेप । ततस्तत्कायपतनसञ्जातं तपोवनभङ्गं
निखिलसत्त्वकदनं च वालिकृतमिति तपःप्रभावेन निश्चित्य कुपितो मतङ्गमुनिः ‘अद्य-
प्रभृति यदि वाली मदाश्रमस्याभितो योजनमात्रे प्रवेक्ष्यति, स विनशिष्यति । तदीयाश्च
यद्यत्र निवसेयुः ते च शिलाभृता भवेयुः’रिति शशाप । तच्छापभीतस्य वालिनो दुष्प्रवेश-
मिममाश्रमं मत्वा निर्भयमहं वसामि । तदधुना एकैकशो निष्पतितसप्तमहासालख्य
उषःकाल एव समाक्रान्तचतुस्समुद्रख्य अतिवलशालिनो वालिनो वधः कथं भवितेति
बहुधा शङ्कते मे हृदयमिति । ततः स्ववीर्यजिज्ञासोः सुग्रीवस्य प्रभावदर्शनाय —

राघवो दुन्दुभेः कायं पादांगुष्ठेन लीलया ।
तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥

ततः शुष्कास्थिनिरसनं नाश्वासहेतुः । सालेषु सप्तसु विक्रमो दर्शनीय इति
सुग्रीवेण भूयः संप्रार्थितो रामः सकृत्प्रभुसैकेषुणा निर्भिन्नसप्तसालगिरिमहीनिदर्शनेन
सञ्जातविश्वासं अग्रतः प्रणतं सुग्रीवमुत्थाप्य त्वरया वयं किष्किन्धां गच्छामः । त्वमग्रतो
गत्वा वालिनमाहूय नियुद्धं प्रवर्तयेत्यभिधाय स्वयमपि गहनवनप्रदेशे वृक्षैरात्मानमावृ-
त्यातिष्ठत् । ततस्सुग्रीवगर्जनाकर्णनेन जनितामर्षो वाली —

निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव ।

ततश्च वज्रकल्पैर्मुष्टितलप्रहारैः नियुध्यमानयोः वालिसुग्रीवयोर्गतिविप्रेक्षणभाषणा-
दिभिरतिसादृश्यादयं वालीति निर्णयमलभनानो रामः अन्तकरं शरं न मुमोच । ततः
क्रमेण प्रवृद्धतरवालिकरतलप्रहारेण जीवनसंशयमापन्नः सहायभूतं रामं चापश्यन् यथा-
पुरं मतङ्गाश्रममेवाजगाम । ततस्तत्समीपमागतः सलक्ष्मणो रामभद्रः वालिसन्ताडनदुःख-
वेगपरिस्तानमुखेन सुग्रीवेण मद्द्वैरिनिधनयलो मन्निधनायैव सञ्जात इति सकृत्कृणमभि-
हितः तमेवमवादीत् —

नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिवर्हणम् ।
जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः ॥

त्वयि वीरे विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ।
मौख्यं च मम बाल्यं च स्थापितं स्यात्कपीश्वर ॥

दत्ताभयवधो नाम पातकं महदुच्यते ॥

अनेन दत्ताभयवधो महापातकमित्युक्तम् । तथा च द्रोणपर्वणि अर्जुनः —

ये लोका मातृहन्तृणां ये चापि पितृघातिनाम् । साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनाम् ॥
ये च निक्षेपहन्तृणां ये च विश्वासघातिनाम् । तानहैवाधिगच्छेयं नचेद्वन्यां जयद्रथम् ॥

इति तं समाश्वास्य गिरितटाधिरूढया गजपुष्पीलतया अभिज्ञानाय समलङ्कृतं
ससचिवं सुग्रीवं पुरस्कृत्यैव किष्किन्धाभिमुखं प्रस्थितो मध्येमार्गं कुसुमभरविनत-
तरुवरविविधविहगगणनिविडितः धिमलसलिलः समलङ्कृतः मनोनयनविनोदनः कस्याय-
माश्रमप्रदेश इत्यपृच्छत् ।

तयोदशे - सुग्रीवोऽपि सलिलस्यैवान्तरधःशीर्षतया सप्तरात्रकृताहारा महानुभावाः
सत्यजना नामर्षयः सप्तवर्षशतपर्यन्तं स्वकृततपःप्रभावेन सकलेवरं दिवं याताः ।
तत्तपःप्रभावनिर्मितो हेमप्राकारमण्डितो दुरवापोऽन्यजनैरयमाश्रमप्रदेशः ।

चतुर्दशे - कुरु प्रणामं धर्मात्मन् तांस्त्वमुद्दिश्य राघव ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतस्संयताञ्जलिः ॥

प्रणमन्ति हि ये तेषां ऋषीणां भावितात्मनाम् ।

न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम दृश्यते ॥

इत्यभिधाय कृतप्रणामेन रामेण सह किष्किन्धोपकण्ठमाजगाम ।

ततो रामः अभिसाक्षिकतया कृतां प्रतिज्ञामविस्मृत्यैव रिपुवशं मां पुनरेव
नोपेक्षितुमर्हति भवानिति वदन्तं हरिराजमित्थमाचक्षे । दत्ताभयवधदोषभीत्या स्थितं
मां नैवं वक्तुमर्हसि । तदधुना रिपुनगरगोपुरद्वारदुपरुध्य व्युत्थाय बहिरागच्छेति
समुद्घोषय । तदसहमानो वाली युद्धसन्नद्धो बहिर्निर्गच्छेदेव —

रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे ।
जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ॥

अनेन शूरा रिपुकृतधर्षणं न सहन्त इत्युक्तम् । तथा च गदापर्वणि —

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योवय सुयोधन । एकयैकेन संगम्य संयुगे गदया बली ॥
पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः । अद्य ते जीवितं नास्ति यदीन्द्रोपि तवाश्रयः ॥

संजयः—

एतत्समरशार्दूलो नामृष्यत तत्रात्मजः । तथासौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनःपुनः ॥

वाचं न ममृषे धीमान् उत्तमाश्वः कशामिव । इति ।

ततो रामवचनाकर्णेनेन सञ्जातविश्वासः सुग्रीवः स्वाट्टहासेन कम्पिता-
माशामकरोत् —

तस्य शब्देन वितस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ।
राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥

अनेन राजपरामृष्टाः स्त्रियः क्लिश्नन्तीति ।

पञ्चदशे—ततस्सर्वभूतप्रकम्पनं भ्रातुराक्रन्दनमाकर्ण्य रोषावेशवशेन अनल्पकल्पा-
नलकल्पं मेदिनीं चरणन्यासैर्दारयन्तमिव युद्धाय पुनः प्रस्थितं वालिनं परिष्वज्य दर्शित-
सौहृदा तारा एवमकथयत् । प्रवल्तरावष्टम्भमन्तरेण नैवंविधो युद्धसंरम्भः सुग्रीवस्येति वितर्क-
यामि । अवगतश्चायं अङ्गदमुखात्तद्वृत्तान्तः । इक्ष्वाकुकुलसम्मूतौ रामलक्ष्मणारूढौ
राजकुमारौ सुग्रीवसाहाय्याचरणाय सन्प्राप्तौ । तयोश्च —

रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ।
निवासवृक्षस्ताधूनामापन्नानां परा गतिः ॥

आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥

धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ इति ।

तदधुना समुत्सृज्य वैरं सवन्धुं सुग्रीवमानीयाभिषिच्य यौवराज्ये — .

दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ।

नहि तेन समं वन्धुं भुवि पश्यामि कञ्चन ॥

अनेन आता दानमानादिभिर्नित्यं लालनीयः, न हिंस्य इति सूचितम् ॥
तथा च दक्षः —

पितुश्शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते । भगिन्यां शतसाहस्रं सोदरे दत्तमक्षयम् ॥

दाने फलविशेषस्याद्विज्ञायामेवमेव हि । इति ।

विशेषस्तु ज्ञातिविषये 'विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान्' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते ।

प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ।

क्षमो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥

अनेन बलवद्विरोधो न कर्तव्य इति सूचितम् । तथा च विष्णुपुराणे —

विरोधं नोत्तमैर्गच्छेत् अधमैश्च तथा बुध इति ।

इति हितकरतारासमुदीरितवचनमाकर्णयतोऽपि —

न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ।

अनेन मुमूर्षोर्हिता बुद्धिर्न भवतीत्येतत्प्राक् प्रपञ्चितम् ।

षोडशे — ततश्शक्रसमानविक्रमश्शक्रकुमारः हितोपदेशतत्परमपि तारां निर्भर्त्स्येद-
माचक्षे । हीनग्रीवस्य सुग्रीवस्य युद्धसंभगर्जनमिदं न मर्षयामि —

अधर्मितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ।

धर्मणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥

राघवोऽपि धर्मज्ञोऽनपराधिनि मयि पापं न कुयदिव । अहमपि वृक्षपाषाणमुष्टि-
प्रहारैः —

दपं चास्यापनेष्यामि न च प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥

तवाप्यनुचितमतिदूरगमनं निवर्तस्व निर्विचारमिति ।

ततः स्वस्त्ययनपूर्वकं प्रदक्षिणीकृत्य भर्तारं अन्तःपुरं प्रविष्टायां तारायां वाली
निर्गत्य नगरात्पुरःस्थितं युद्धसन्नद्धं आतरमवलोक्य रोषारुणितलोचनः सालविटपिन-
मुत्पाद्य तेन सुग्रीवं ताडयामास । ततः परस्परं वृक्षगिरिशिखरनखमुष्टिजानुपाद-
पाणिप्रहरणैः परस्परं युध्यमानयोस्तयोः हीयमानं स्वाभिमुखतया मुहुर्मुहुरवलोकयन्तं

तपनतनयमभिवीक्ष्य रामभद्रो नातः परमुपेक्षणमस्माकमुचितमिति विचिन्त्य प्रदीप्ता-
शनिसन्निभं शरवरं शरासने सन्धाय वालिवक्षोः विक्षोभयितुं चिक्षेप ।

सप्तदशे — ततश्शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।

पपात सहसा वाली निकृन्त इव पक्ष्मः ॥

स भूमौ व्यस्तसर्वाङ्गस्ततकाञ्चनभूषणः ।

अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ वानराणां गणेश्वरे ।

नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥

भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ।

न श्रीजंहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥

शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी शतपुष्करा ।

दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥

स तथा मालया वीरो हैमया हरियूथपः ।

सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥

तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यश्शरः ।

त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥

तदल्लं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रधावनम् ।

रामबाणासनक्षितमावहत्परमां गतिम् ॥

तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिश्मिवानलम् ।

बहुमान्यं च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥

ययातिमिव पुण्यान्ते देवल्लोकात्परिच्युतम् ।

आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ॥

महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ।

सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥

लक्ष्मणानुचरो रामो ददशोपससर्प च ।

स दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ।

अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥

पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्रतस्त्वंया गुणः ।

यदहं युद्धसंरन्धः शरेणोरसि ताडितः ॥

त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ।

कुलीनस्सत्वसम्पन्नः तेजस्वी चरितव्रतः ॥

रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः ।

सानुक्रोशो जितक्रोधस्समयज्ञो दृढव्रतः ॥

इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ।

दमश्शमः क्षमा धर्मो धृतिस्सत्यपराक्रमः ॥

पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु ।

तान् गुणान्संप्रधार्याहं अग्रयं चाभिजनं तव ॥

तारया प्रतिषिद्धोऽपि सुग्रीवेण समागतः ।

न मामन्येन संरन्धं प्रमत्तं योद्धुमहंसि ॥

इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादृशने तव ।

न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ।

जाने पापसमाचारं तृणैः कृपमिवावृतम् ॥

सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ।

नाहं त्वामभिजानामि धर्मछन्नाभिसंवृतम् ॥

विषये वा पुरे वापि यदा नापकरोम्यहम् ।

न च त्वां प्रतियोत्स्यामि कस्मात्त्वं हंस्यकित्विषम् ॥

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ।

मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥

त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ।

लिंगमप्यस्ति ते राजन् दृश्यते धर्मसंहितम् ।

कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवाचप्रसंशयः ॥

धर्मलिंगप्रतिच्छन्नः क्रूरकर्म समाचरेत् ।

राम राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ।

अमव्यो अव्ययरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥

सांम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपरक्रमौ ।

पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु ॥

ययं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः ।

एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥
 भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च ।
 अत्र कस्ते वने लाभो मदीयेषु वनेषु वा ॥
 नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ।
 राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥
 त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ।
 राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥
 न तेऽस्त्यपचित्तिर्धर्मं नार्थं बुद्धिरवस्थिता ।
 इन्द्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यसे मनुजेश्वर ॥
 हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ।
 किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥
 राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ।
 नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥
 सूचकश्च कदर्यश्च मितघ्नो गुरुतल्पगः ।
 लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥
 अधार्यं चर्म मे सद्भिः रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ।
 अभक्ष्याणि च मंसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥
 पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।
 शल्यकः श्वाविडो गोघा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥
 चर्म चास्थि च मे राजन् न स्पृशन्ति मनीषिणः ।
 अभक्ष्याणि च मंसानि सोहं पञ्चनखो हतः ॥
 तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ।
 तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥
 त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा ।
 प्रमदा शीलसम्पन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥
 शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ।
 कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥
 छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ।
 त्यक्तधर्माकुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ॥

अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव दिगर्हितम् ।
वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिस्सह समागतः ॥

उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः ।
अकारिषु ते राजन् नहि पश्यामि विक्रमम् ॥

दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज ।
अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥

त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः ।
प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानयशं गतः ॥

मामेव यदि पूर्वं त्वमेतमर्थमचोदयः ।
मैथिलीमहमेकाहा तव चानीतवान्भवे ॥

राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ।
सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया ॥

कण्ठे बध्वा प्रदद्यां ते निहनं रावणं रणे ।
न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् ॥

आनयेयं तवादेशान्छ्वेतामश्वतरीमिव ।
युक्तं यत्प्रान्तुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ॥

अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ।
काममेवं वेधो लोकः कालेन विनियुज्यते ।
क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥

इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कयन् शराभिघाताद्यथितो महात्मा ।
समीक्ष्य रामं रविसेनिकाशं तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ॥

अष्टादशस्सर्गः ॥

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
परुषं बालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥

तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवांबुदम् ।
उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥

धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ।
अधिक्षितस्तदा रामः पश्चाद्बालिनमब्रवीत् ॥

धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ।
अवज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥

अस्पृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ।
सौम्य वानर चापत्यार्त्तिक मां वक्तुमिहेच्छसि ॥

इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ।
मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहप्रवहावपि ॥

तां पालयति धर्मात्मा भरतस्सत्यवागृजुः ।
धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥

नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम् ।
विक्रमश्च यथा दृष्टः स राजा देशकालवित् ॥

तस्य धर्मकृतादेशाः वयमन्ये च पार्थिवाः ।
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥

तस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ।
पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम् ॥

ते वयं धर्मविभ्रष्टं स्वधर्मं परमे स्थिताः ।
भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृह्णीम यथाविधि ॥

त्वं तु संक्लेशधर्मात्मा कर्मणा च विगर्हितः ।
कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥

ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेयाः धर्म्ये पथि हि वर्ततः ॥

यस्मीयान्तोदरः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ।
पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेत्तत्र कारणम् ॥

सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः स्रवङ्गम ।
हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुमे ॥

चपलश्चपलैस्सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ।
जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन्द्रक्ष्यसे नु किम् ॥

अहं तु व्यकृतामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ।
न हि मां केवलं रोयात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥

तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ।
 भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं संनातनम् ॥
 अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 रुमायां वर्तसे कामात्सुनृपायां पापकर्मकृत् ॥
 तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ।
 भ्रातुर्भार्याविमर्शोऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥
 नहि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुगः ।
 दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरिश्चर्यप ।
 न च ते मर्ग्ये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भवः ॥
 औरसीं भगिनीं चापि भार्यां चाप्यनुजस्य यः ।
 प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो बधः स्मृतः ॥
 भरतस्तु महीपालो वयं चादेशवर्तिनः ।
 त्वं तु धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्य उपेक्षितुम् ॥
 गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ।
 भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥
 वयं तु भरतादेशं विधिं कृत्वा हरीश्वर ।
 त्वद्विधान्निघ्नमर्यादाञ्जियन्तु पर्यवस्थिताः ॥
 सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ।
 दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसि रतस्स मे ॥
 प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ ।
 प्रतिज्ञानं कथं शक्यं मद्विधेनानपेक्षितुम् ॥
 तदेभिः कारणैस्सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः ।
 शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥
 सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ।
 वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यतः ॥
 शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुपश्यता ।
 श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥
 गृहीतौ धर्मकुशलौ तत्तथाचरितं भुवि ।

किष्किन्धाकाण्डः ।

राजमिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुरुतिनो यथा ।
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥

राजा त्वशासन्यायस्य तदेवाप्नोति किल्बिषम् ।
आर्येण मम मान्धाता व्यसनं घोरमीप्सितम् ॥

श्रमणेन कृते पापे यथा पापं त्वया कृतम् ।
अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ।
तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ।
वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥

शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ।
यच्छ्रुत्वा हेतुमद्भीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥

न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरियूथप ।
बागुरामिश्च पार्श्वे कूटैश्च विविधैर्नराः ॥

प्रतिच्छन्नाश्च दृश्यश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् ।
प्रधावितान्वा विप्रस्तान् विस्त्रब्धांश्चातिनिष्ठितान् ॥

प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसार्थिनो भृशम् ।
विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोत्र विद्यते ॥

यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ।
तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ॥

अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ।
दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ॥

राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातागो न संशयः ।
तान्न हंस्यान्न चाकोशेनाक्षिपेन्नाप्रयं वदेत् ॥

देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ।
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रौक्मास्त्रियतः ॥
प्रद्रुपयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ इति ॥

नन्वत्र पूर्वसर्गे — ‘पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः’, ‘दण्ड्य-
श्चाप्यपकारिषु’ ‘न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्मुमर्हसि’, ‘विषये वा पुरे वापि यदा
नापकरोम्यहं’, ‘कस्मात्त्वं हंस्यकिल्विषं’ ‘फलमूलाशिनं नित्यं’ ‘भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे
कारणानि च’, ‘त्वं तु कामप्रधानश्च’, ‘हत्वा वाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम्, किं
वक्ष्यसि सतां मध्ये’ ‘चोरः प्राणिवधे रतः। नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः’,
अधायं चर्म मे सद्भिः रोमाण्यस्थि च वर्जितम्। अभक्ष्याणि च मांसानि’, ‘पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्याः’ ‘मैथिलीमहमेकाहा तव चानीतवान्भवे’ इत्यादिवाक्यैर्वाल्लिनेत्यमाक्षिप्तम् ।

अहेतुकप्राणिवधस्तावदयुक्तः, ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इति श्रुतेः ॥ ‘न
त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन’ इति मनुवचनाच्च । हेतुरपि अत्र
विचार्यमाणे न दृश्यते । स किं रिपुत्वं वा ? कण्टकत्वं वा ? एनस्त्वत्वं वा ? उपयुक्त-
मांसचर्मविषाणादिमत्त्वं वा ! हनने प्रत्यवायाभावो वा ? सीतागवेषणरूपकार्यं वा ? नाद्यः
वाल्लिक्तापराधाभावेन रिपुत्वासिद्धेः । न द्वितीयः ‘रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च तरोरंगे च
कण्टकः’ इति निघण्टुपर्यालोचनया क्षुद्रशत्रोः कण्टकत्वेन अशत्रोः वाल्लिनः क्षुद्रशत्रुत्वस्य
दूरापेतत्वात् । नापि तृतीयः पापमात्रस्य वधनिमित्तत्वासिद्धेः । वधनिमित्तभूतसुवर्णस्तेयादि-
पापानां च वाल्लिनोऽदर्शनात् । नापि चतुर्थः ‘श्वाविडं शल्यकं गोधा खङ्गकूर्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वामुः’ इति मनुवचनेन पञ्चनखेषु श्वाविडादीनामेव भक्ष्यत्वावगमेन वानर-
मांसख्याभक्ष्यत्वात् । अतो न मांसस्योपयोगः । वानररोमादीनामपि लौकिके उपयोगो
वैदिके वा । न तावदाद्यः अव्यष्टवृत्तकरोष्णां उत्कृष्टवस्त्रोपयोगवत् गजदन्तशार्दूलनखादीनां
आन्दोलिकावालालंकरणाद्युपयोगवत् गोमहिष्यादिचर्मणां पादत्राणाद्युपयोगवच्च वानर-
रोमास्थिनखादीनां कचिदपि लौकिके उपयोगादर्शनात् । नापि वैदिके कर्मण्युपयोगः
संभवति, कृष्णाजिनकृष्णविषाण अनडुद्वराहादिचर्म उर्णास्तुकाशलल्यादीनां यज्ञोपवीत-
कण्डूयन आसन उपानत्पिण्डपितृयज्ञचातुर्मास्यादिषु ‘अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय’
‘कृष्णविषाणया कण्डूयते’ ‘पश्चादग्नेर्लोहितं चर्म आनडुहं उत्तरलोम प्राश्नीवमास्तीर्य
वाराहीभ्यां इत उपानद्वयां ब्रजेत् ।’ ‘उर्णास्तुका वा पूर्वं वयसि उत्तर आयुपि खलोम’
‘क्षिधेतया च शलल्या’ इत्यादिशस्त्रैर्विनिर्योगवत्,

तस्य सङ्गस्य यत्पात्रं तरौहित्रमुदाहृतम् ।

त्रीणि श्राद्धेऽपवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥

इति शस्त्रेण खड्गपात्रादीनां पितृकार्ये विधानवच्च वानरचर्मरोमादीनां कचिदपि वैदिके कर्मणि विनियोगादर्शनात् । नापि पञ्चमः; कपिवधे प्रायश्चित्तविधानेन प्रत्यवायावश्यं-भावात् । तथाच मनुः —

हत्वा हंसं बलाकं च वकं बर्हिणमेव च । वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥

स्पर्शनं दानमिति ।

नापि षष्ठः वधं निवैव वालिप्रार्थनया सीतायाः प्राप्तुं शक्यत्वेन तदर्थतया वध-करणासंभवादिति । अस्य च वालिकृताक्षेपस्य प्रत्युत्तरमुत्तरसर्गेऽभिहितं श्रीरामेण —

धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् । अविज्ञाय कथं वाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥
यर्वायान् सोदरः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः । पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेत्तत्र कारणम् ॥
रूमायां वर्तसे कामात्सुषायां पापकर्मकृत् । भ्रातृभार्याविमर्शेऽस्मिन् दण्डोऽयं विनिपातितः ॥
सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा । दारराज्यनिमित्तं च निश्रेयासे रतस्स मे ॥
प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ । प्रतिज्ञातं कथं शक्यं मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥
'वागुराभिश्च पाशैश्च' 'अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा' 'विध्यन्ति विमुखाश्चापि न च दोषोत्र विद्यते' इति श्लोकैः । भ्रातृभार्यापरिग्रहरूपाद्धर्मातिक्रमात् प्रतिज्ञातार्थस्य निर्वहणीयत्वात् मृगयायां मृगवधस्य राज्ञां धर्मत्वाच्च युक्त एव वध इति परिहार उक्तः । स चानुपपन्नः । भ्रातृभार्याग्रहणस्य सुग्रीवसाधारणत्वेन तमुपेक्ष्य वालिनो वधकरणे हेत्वभावात् । प्रतिज्ञा-तार्थनिर्वहणवत् अहिंसाया अपि धर्मत्वेन हिंसां परित्यज्य प्रतिज्ञाया एवोपेक्षणसंभवात् । मृगयाधर्मेण रामस्य प्रवृत्त्यभावेन मृगयायां वध इत्येतस्य अयुक्तत्वाच्च । अतो रामसमुदी-रितः परिहारोऽनुपपन्न एवेति चेत् उच्यते — तत्राद्यपरिहारस्यायमेवाभिप्रायः — वाली तावत्स्वराज्ये स्थित्वा धर्मातिक्रमं कृतवान् । धर्मदूषकश्च राज्ञाऽवश्यं दण्डनीयः । तथाच राजधर्मे —

पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन च । प्रियस्यापि न मृप्येत स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ इति ।

मानवेऽपि —

अधार्मिकांस्त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः । निरोधनेन दण्डेन विविचेन वधेन च ॥ इति ।

अदण्डने बाधकमपि तत्रैव —

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः । स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं वा नियच्छति ॥

दण्ड्यानां दण्डनाद्राज्ञः दण्ड्यस्य च विशुद्धिः अन्यथा उभयोरपि प्रत्यवायः ।
तथाच राजधर्मे शंखलिखितोपाख्याने —

शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ शंसितव्रतौ । तयोरावसथौ चास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ॥

अथ कदाचिदाश्रमाद्विनिष्क्रान्ते ज्येष्ठभ्रातरि लिखितस्तमाश्रमं प्रविश्य तत्रत्यानि
परिणतफलान्यादायाभक्षयत् । तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ।

तमब्रवीत्तदा शङ्खस्तीव्रोपसमन्वितः । स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयन् ॥

गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै ॥ इति ।

एवं भ्रातुर्वचनात्सुद्युम्नं राजानमभिगम्येत्यमाह —

अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ । भक्षितानि मया राजन् तत्र मां शापि मा चिरम् ॥ इति

ततस्स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास कृन्तदण्डो जगान सः ॥

स गत्वा भ्रातरं शंखं आर्तरूपोऽब्रवीदिदम् । कृतदण्डस्य दुर्वुद्धेर्भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥

शंख उवाच —

न कुप्ये तव धर्मज्ञ न संदूषयसे मम । धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥

स त्वमिदानीं बाहुदां नदीमवगाह्य पितृन्सन्तर्पयेत्याज्ञमो लिखितः —

अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे । प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ॥

ततोऽतिविस्मितो लिखितो भ्रातरमभ्येत्य करद्वयमदर्शयत् । सोऽपि मयेदं तपसं
कृतमित्यवदत् ।

ततो लिखितः —

किन्तु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते । यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥

शंख उवाच —

एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव । स च पूतो नरपतिः त्वं चापि पितृभिस्सह ॥

व्यास उवाच —

स राजा पाण्ड्यश्रेष्ठ श्रेयान् य तेन कर्मणा । प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ इति

अयं च वाली भ्रातृभार्यागमनरूपधर्माचरणात् 'अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदार-
मनुप्रविशन् कुमारौ वा वाचा धाद्वयः, बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः । सन्निपाते वृत्ते
शिश्वेदनेन सवृषणस्येति आपस्तम्बसूत्रेण —

माता मातृत्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृत्वसा । पितृव्यसखि शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । शिश्वस्योत्कृन्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥
इति नारदवचनेन च राजकृतसवृषणशिश्वेदनेनरूपदण्डार्हः । स च वाली —

दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥
इति वचनेन दृष्टत्वावगमात् स्वकृतं तादृशं दण्डं नाङ्गीकरिष्यति । अत एतस्य विशुद्ध्यर्थ-
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् । स वध्यस्सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरेत् ॥
इति भारतवचनानुसारेण वध एव कृत इति प्रथमपरिहाराभिप्रायः । अत एवात्रैव
रानवाक्यम् —

श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ । गृहीतौ धर्मकुशलौ तत्तथाचरितं भुवि ॥
राजभिर्धृतदण्डान्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

राजा त्वशासन्नयायस्य तदेवाप्नोति किल्बिषम् ॥ इति ॥

न चेदं भ्रातृभार्यागमनरूपधर्मातिक्रमणं सुग्रीवसाधारणमित्युक्तमिति वाच्यं,
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते तथा । पञ्चस्थापत्य नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
इति धर्मशास्त्रपर्यालोचनया वाल्मिरणानन्तरं ताराग्रहणस्य अदोषत्वेन तत्साधारण्यासंभवात् ।
एतच्चाग्रे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः । यदपि, अहिंसाया अपि धर्मत्वेन तदनुसरणाय
प्रतिज्ञापरिपालनस्य परित्याग एव किं न स्यादिति तदपि न । राज्ञां सर्वधर्मपिक्षया
प्रतिज्ञापरिपालनप्राचर्यस्यायोध्याकाण्डे 'क्षात्रं धर्ममहं वक्ष्ये' इत्येतद्व्याख्यानावसरे बहुधा
प्रपञ्चितत्वेन तदनुसारेण अहिंसापरित्यागस्यैव न्याय्यत्वात् । एवं च,

प्रतिप्रदानं शरणागतस्य स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।

मितद्रोहस्तानि चत्वारि शक्य भक्त्यागश्चैव समं मतो मे ॥

इति महाप्रस्थानिके शक्रं प्रतिधर्मपुत्रवचनपर्यालोचनया भक्तपरित्यागस्थात्वन्तं पापा-
घायकत्वावगमेऽपि क्षत्रियाणामितरधमपिक्षया प्रतिज्ञातपरिपालनमेव परमो धर्म इति ज्ञायका
भगवता श्रीरामेण स्वकृतप्रतिज्ञानिर्वहणाय सावज्जीवमाज्ञापरिपालनपूर्वकं सेवां कृतवन्तः
अत्यन्तभक्तस्यापि भ्रातुर्लक्ष्मणस्यापि परित्यागः कृत इति प्रतिपादितमुत्तरकाण्डे —

शृणु राम महाबाहो यदर्थमहमागतः । पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥
द्वन्द्वमेतत्प्रयोक्तव्यं नच चक्षुरगतं वचः । यः शृणोति निरीक्षद्वा स वध्यः खलु राघव ॥
भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यवेक्षसे । तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय । स मे वध्यः खलु भवेत्कथां द्वन्द्वसमीरिताम् ॥
ऋषेर्मम च सौमिते पश्येद्वा शृणुयाच्च यः । ततो निक्षिप्य काकुरस्थो लक्ष्मणं द्वारि संग्रहे ॥
तमुवाच मुनिं वाक्यं कथयस्वेति राघवः । शृणु राम महाबाहो यदर्थमहमागतः ॥
पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः । समयस्तु महाबाहो खान्त्वोक्तान्परिरक्षितुम् ॥
श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् । राघवः प्रहसन्वाक्यमुवाच परमाद्भुतम् ॥
त्रयाणां चैव लोकानां कार्यार्थं मम संभवः । भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥
तयोरेवं कथयतोर्दुर्वाला भगवानृषिः । रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् ॥
सोऽभिगम्य तु सौमितिमुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥

किं कार्यं भगवन् ब्रह्मन् कोवार्थः किं करोम्यहम् ।

व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन् मुहूर्तं वा प्रतीक्ष्यताम् ॥

तच्छ्रुत्वा ऋषिशर्दूलः क्रोधेन कन्तुषीकृतः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥
अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । विषयं च पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा ॥
भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च संततिः । नहि शक्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं ततः ॥

तच्छ्रुत्वा धीरसंक्राशं वाक्यं तस्य महात्मनः ।

चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥

एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् । इति बुध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥

ततः अवाङ्मुखमुखं दीनं दृष्ट्वा सौमित्रे प्लुतम् ।

राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥

नतु तापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि । पूर्वं निर्माणवद्वा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥

जहि मां सौम्य विसन्धः प्रतिज्ञां परिपालय ।

हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥

यदि प्रीतिर्महाबाहो यद्यनुप्रास्यता मयि । जहि मां निर्विघ्नं ह्यस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥

लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः । मन्त्रिणस्समुपावीय तथैव च पुरोधसः ॥

अब्रवीच्च यथावृत्तं तेषां मध्ये स राघवः । दुर्वासाभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणस्सर्वे सोपाध्यायास्सहानुगाः ।

वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ।

त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ॥

विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोऽपि विलयं ब्रजेत् ।

ततो धर्मे विनष्टे तु तैलोक्यं सचराचरम् ॥

सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत न संशयः । स त्वं पुरुषशार्दूल तैलोक्यस्यापि पालनात् ॥

लक्ष्मणस्य वधेनाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह । तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्माभिसंहितम् ॥

श्रुत्वा पारंपदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । विसर्जये त्वां सौमित्रे माभूद्धर्मविपर्ययः ॥

त्यागो वधो वा विहितस्साधूनामुभयं मतम् ॥ इति ।

मृगयायां बधे दोषो नास्तीति तृतीयपरिहारोऽपि क्षत्रियाणां मृगबधे दोषो नास्ती-
त्यभिप्रायकः । मृगबधे दोषो नास्तीति पाण्डुवचनं ऋषिरप्यङ्गीकृतवानिति प्रतिपादित-
मादिपर्वणि :—

शङ्खुणां वा बधे वृत्तिः सा मृगाणां बधे स्मृता । राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥

अछन्ना मायया वा मृगाणां वध इष्यते । स एव धर्मो राज्ञां तु तद्वित्त्वं किन्नु गर्हसे ॥

अगस्त्यस्सत्रमासीनः चकार मृगयामृषिः । आरण्यान्सर्वदेवत्यान्मृगान्प्रेक्ष्य महाबने ॥

प्रमाणमिष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे । अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं चैव पाण्डुना ॥

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विष्टुतं ध्रुन्ति चौजसा । उपायैर्विविधैस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥

ऋषिः — नाहं ध्रुन्तं मृगाञ्जन् विगर्हे चात्मकारणात् ।

मैथुनं तु प्रतीक्ष्य मे त्वयेहाद्यानृणां स्यतः ॥ इति ।

तस्माद्धर्मातिक्रमणकर्तुः शिक्षणीयत्वात्, प्रतिज्ञायाश्चावश्यपरिपालनीयत्वात् मृगवधे दोषाभावाच्च यधो युक्त एवेति ।

किञ्च स्वमितसुप्रीवशब्दत्वात् स्वशत्रुरावणमित्रत्वाच्च वाली हन्तव्यः । तथाच गदापर्वणि भगवद्वचनम् —

आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा । विपरीतं द्विषत्स्वेतत् षड्विधा वृद्धिरात्मनः ॥

आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।

तदा विद्यान्मनोग्लानि तासु शान्तिकरो भवेत् ॥ इति ।

अत एव द्रोणपर्वणि अर्जुनशत्रुहनेन अर्जुनसुहृदं मां जानन्तु इत्याह कृष्णः —
अहं विजित्य तान्सर्वान्सहसा सहयद्विपान् । अर्जुनार्थे हनिष्यामि सकर्णान् समुयोधनान् ॥
श्वो निरीक्षन्तु मे वीर्यं त्रयो लोका महाहवे । धनञ्जयार्थं समरे पराक्रान्तस्य दारुक ॥
श्वस्तां चक्रममथितां द्रक्ष्यसे नृपवाहिनीम् । मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थं निपातिताम् ॥

श्वस्तदेवास्सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।

ज्ञास्यन्ति लोकास्सर्वे मां सुहृदं सग्यसाचिनः ॥ इति ॥

किञ्च स्वशत्रुत्वादपि हन्तव्यः । स्वशत्रुत्वं च मित्रशत्रुत्वात् । अत एव मित्रद्वेषिणमेव स्वद्वेषिणमाह उद्योगे भगवान् —

एकाल्पतां गतं त्रिद्वि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।

यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ॥ इति ॥

तस्मान्मित्रशत्रोः स्वशत्रुत्वादपि तद्धननं युक्तमेव । किञ्च त्वकीयस्यापन्नस्य रक्षणाय अन्यायेनापि तच्छत्रोर्वधो न दोषाय । अत एवार्जुनेन अत्यन्तापन्नं स्वशिष्यं सात्यकिं हन्तुं प्रवृत्तस्य भूरिश्रवसः सखङ्गे बाहौ छिन्ने तेन चान्यसंगतस्य मम बाहुच्छेदनं तव पापाघायकमिति भूरिश्रवसा दूषितः स्वकीयस्यापत्समये रक्षणाय, अन्यायेनापि शत्रुवधोऽवश्यं कर्तव्यः अन्यथा पापं भवतीति भूरिश्रवसं प्रत्युक्तवानिति प्रतिपादित द्रोणपर्वणि —

संग्रामाणां हि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः । न चाधर्ममहं कुर्यां जानंश्चैव हि मन्यसे ॥

नचात्मा रक्षितव्यो वै राजत्रणगतेन हि । यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप ॥

संरक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महामृधे । यद्यहं सात्यकिं पश्ये वध्यमानं महारणे ॥

ततस्तस्य वियोगेन पापं मेनर्थतो भवेत् । रक्षितस्य मया यस्मात्तस्मात्कुप्यसि किं मयि ॥

यदीच्छसि शिरश्चास्य असिना हन्तुमाहवे ।

तथा कृच्छ्रगतं चैव सात्यकिं कः क्षमिष्यति ॥ इति ॥

तस्माद्वालिना हन्यमानस्य स्वकीयस्य सुग्रीवस्य संरक्षणार्थं छद्मना कृतो वालिवधो न दोषाय इति ॥

ननूक्तैर्हेतुभिर्वालिनो वध्यत्वे सुग्रीवपुरस्कारो व्यर्थः । स्वयमेव युद्धं कृत्वा वधकरणसंभवात् इति चेन्न, आत्रोः परस्परं क्रलहप्रसक्तौ सहायार्थमानीतैस्तद्ग्लानिसमये तत्प्रार्थितैरेव सहायस्य कर्तव्यत्वात् । अयमर्थो भीष्मपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति जनमेजयेनोक्तः—

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।

चक्रम्पिरे शंखमृदङ्गनिस्वनैः प्रकंपितानीव वनानि वायुना ॥

भीमसेनो महाबाहुः प्रणदनोवृषो यथा । शंखदुन्दुभिर्निर्घोषान्वारणानां च बृंहितम् ॥

सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् । तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ॥

छादयन्तः शरत्रातैः मेघा इव दिवाकरम् । दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुस्सहस्सहः ॥

दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप । विविंशतिश्चित्तसेनो विकर्णश्च महारथः ॥

पुरुमित्रो महाभोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् । महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः ॥

आदृद्वानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् । विनिश्चेरुश्शरादीप्ता ज्योतींषि च नभस्थलात् ॥

सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत । ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमा ज्ञातिसमागमम् ॥

कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले । शुशुभाते रणेतीव पटे चित्तगते इव ॥

ततस्ते पार्थिवास्सर्वे प्रगृहीतशरासनाः । सहसैन्यास्समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥

युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः । विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥

इति । अत एव — वालिना भग्नदर्पस्स सुग्रीवो मन्दविक्रमः ।

वालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् । ततो रामो महातेजा आतं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ॥

स शरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकारणात्, इति वचनेन सुग्रीवग्लानिसमये

तदा तदभिप्रायेणैव वालिवधे यत्नः कृत इत्युक्तम् । तस्माद्वालिबधे सुग्रीव-पुरस्कारो युक्तः ।

नन्वेवं धर्मातिक्रमादिहेतुभिः वध्यत्वमास्तां वालिनः, तथापि धार्मिकस्य रामस्य छन्नना वधकरणमयुक्तं, तस्य निषिद्धत्वात् । तथा च मनुः —

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् । न भीतिं न परावृत्तं न परेण समागतम् ॥ इति

गौतमोऽपि — “न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्रसारथ्यायुधकृताञ्जलि-
प्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोत्राक्षणवादिभ्यः” इति । तथा द्रोणपर्वणि
सात्यकिना सह युद्धवेलायां छन्नना स्वबाहुच्छेदिनमर्जुनं प्रति भूरिश्रवसो वाक्यम् —

ननु नामान्धर्मज्ञः त्वं लोकेभ्यधिकः परैः । सोऽयुज्यमानस्य कथं रणे प्रहृतवानसि ॥

न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते । व्यसने वर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ॥

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न कृष्णसखो भवेत् ॥ इति

न च नायं वालिवधः छन्नना कृतः किंतु —

जीवपुत्रे निवर्तस्य पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् । अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥

क्षिप्तान्वृक्षान्समाविष्य विपुलाश्च शिलास्तथा । वाली वज्रसमैर्बाणैः वज्रेणेव निपातितः ।

इति वचनेन वालिप्रहितवृक्षपाषाणनिरसनपूर्वकं रामेण वाली हत इति प्रतिपादनेन
सम्मुखवध एवेति वाच्यं, “दृश्यमानस्तु युध्येथाः, पराङ्मुखवधं कृत्वेत्यादिबहुवचनैः
प्रच्छन्नवधस्यैवावगमात् । क्षिप्तान् वृक्षानिति वचनं तु सुग्रीवं प्रति वालिना प्रहितवृक्ष-
पाषाणवृष्टिं समाहृत्य वाली हत इत्येतदभिप्रायकम् । अतः अन्यसंगतवालिबधः रामेण कथं
कृत इति चेन्न, आपदि छन्नना वधस्य अदोषत्वात् । तथाचापद्धर्मे —

सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुप्रलायिनम् । आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ॥

अन्धः स्यादन्धवेलायां चाविर्यमपि चाश्रयेत् । कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ॥

सामादिभिरुपायैश्च हन्याच्छत्रन्वशे स्थितान् । दया तस्मिन्न कर्तव्या शरणागत इत्युत ॥

निरुद्धिर्गो हि भवति न हताज्जायते भयम् । हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् ॥

अभ्याधानेन यज्ञेन काषायेन जटाजिनैः । लोकान्विश्वासयित्वा च ततो लुप्तेद्यथा वृकः ॥

आनग्य फलिनीं शान्तां यथा पक्वं प्रशातयेत् । फलार्थोऽयं समारंभो लोके पुंसां विपश्चिताम् ॥

वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः । ततः पर्यागते काले भिन्याद्धटमिवाश्मनि ॥

अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि भुवन् । कृपा तस्मिन्न कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ॥

हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः । तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपयैः प्रसाधयेत् ॥ इति

एवं च रामस्यापि दारराज्यापहरणेन सहायालाभेन शत्रुभ्रष्टत्वेन च प्राप्तापायत्वेन आपद्धर्ममनुसृत्य रामकृतः पराङ्मुखवालिबधो न दोषावेति वक्तुं शक्यम् ।

वस्तुतस्तु मुख्यधर्मानुसारेणैव वालिहननम् । तथाहि — रामस्तावदग्निसाक्षिकं सुग्रीवेण सख्यं कृतवान् । सुग्रीवेण च —

अहं विनिर्कृतो भ्रात्रा चराग्रेषु भयार्दितः । ऋण्यमूकं गिरिवरं हतभार्यः सुदुःखितः ॥
सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वसाङ्गुद्धान्तचेतनः । वालिना निरकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥
वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकभयंकर । ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥

इत्यादिवचनैर्देव्यं प्रकटितम् । दीनस्य सुग्रीवस्य रक्षणं रामस्य धर्मः । राज्ञां दीनजन-
रक्षणस्य परमधर्मत्वात् । तथा च कामन्दकः —

वाक् सूनुता दया दानं दीनोपगतरक्षणम् । इति संगः सतां साधुहितं तत्पुरुषव्रतम् ॥
आविष्ट इव दुःखेन तद्गतेन गरीयसा । समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥
न तेभ्योऽभ्यधिकास्तस्मिन् सतस्सत्पुरुषव्रतम् । दुःखपङ्काणवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥
दयामास्थाय परमां धर्मादविचलन्नृपः । पीडितानामनाधानां कुर्यादश्रुप्रमार्जनम् ॥
आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणिभृतां व्रतम् । तस्माद्राजानृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनम् ॥ इति ।

कर्णपर्वण्यपि —

आपद्रुतं कंचन यो विमोक्षेत् स बान्धवस्नेहयुतः सुहृच्च ।
एवं पुराणे ऋषयो वदन्ति धर्मस्सदा सद्भिरनुष्ठितश्च ॥ इति ॥

सति सामर्थ्ये आर्तसंरक्षणाकरणे इत्यवायमाह गौतमः — “ब्राह्मणाभिर्शंसने दोषस्तावान्” “द्विरेनेनसि” “दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत्” इति ।

आदिपर्वण्योर्वेऽपि —

जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति । ईशस्सन् सोऽपि तेनैव कर्मणा सम्प्रयुज्यते ॥ इति

हरिवंशे ब्रह्मदत्तपूजनीयसंवादे—

ननु नूनं श्रुता तेभूदियमांगीरसी श्रुतिः । शरणागतः क्षुधार्तश्च शत्रुभिश्चाप्युपद्रुतः ॥

चिरोपितश्च स्वगृहे पातय्यः सर्वतो भयात् । अपालयन्नरो याति कुंभीपाकमसंशयम् ॥

कथमस्य हविर्देवा गृह्णन्ति पितरः स्वधाम्, इति । अतस्तद्वैद्यापनोदनाय —

अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् । भ्रातृसंज्ञमित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम् ॥
शरैर्विनिहतं पश्य विशीर्णमिव पर्यतम् । यावत्तं नहि पश्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥
तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः । आत्मानुमानात्पश्यामि मयं त्वां शोकसागरे ॥
त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ,

इति प्रतिज्ञामकरोत् । प्रतिज्ञातार्थपरिपालनं च राजधर्मः । तथा च गदापर्वणि —
प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ ह, इति । आरण्यकाण्डेऽपि सीतां प्रति रामः—
अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् । नतु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ॥
इति । किष्किन्धाकाण्डेऽपि —

शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् । सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तम ॥ इति

युद्धकाण्डेऽपि —

लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम्, इति ।

यस्य च यदवश्यकर्तव्यत्वेन विहितं तदर्थतया प्रसक्तमपि प्रतिषिद्धाचरणं
प्रत्यवायकरं न भवति । तथाच सुरेश्वरवार्तिके —

समाप्तिं न समायाति प्रधानं यदसम्भवे । निषिद्धमपि तत्कार्यं तत्समाप्तिप्रयुक्तिः ॥ इति ।

एवं च इतरधर्मविरोधेऽपि तदेव परिपालनीयम् । अत एव गदापर्वणि भीमेन
गदया ऊर्वोः प्रहतं दुर्योधनमवलोक्य —

नैतद्दृष्ट्वं गदायुद्धं कृतवान्यद्वृक्रोदरः । अधो नाभेर्न हन्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति प्रतिषेधात् अयुक्तमिदमिति कृपितं बलरामं प्रति प्रतिज्ञातार्थपरिपालनाय किञ्चिन्निषिद्धा-
चरणमपि दोषाधायकं न भवति, अपि तु धर्माधायकमेवेति प्रतिपादितं भगवता कृष्णेन

प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ ह । सुयोधनस्य गदया भङ्क्तास्म्यूरू महाहवे ॥

इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि समातले । आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ॥

अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन् । इति ।

अत एव गाण्डीवमन्यस्मै प्रयच्छेति वक्तुः शिरश्छेदं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञस्त्वद्ध-
स्तात्कर्णवधो न भविष्यति गाण्डीवं कृष्णाय देहीति कर्णेनोक्तः पूर्वप्रतिज्ञातार्थनिर्वहणाय
धर्मिष्ठस्य राज्ञः अयुध्यमानस्य गुरोर्वधार्थमुद्युक्तवानिति प्रतिपादनं कर्णपर्वणि —

स गाण्डीवं केशवाय प्रदाय यन्ता भवेत्स्वं यदि केशवस्य ।

ततस्तरेत्केशवः कर्णमुग्रं मरुत्सखो वृत्रमिवात्तवज्रः ॥

इति धर्मपुत्रेणोक्ते अर्जुनः —

अन्यस्मै देहि गाण्डीवमिति मां यः प्रचोदयेत् । छिन्द्यामहं शिरस्तस्य इत्युपांशु व्रतं मम ॥
यदुक्तोहमदीनार्थं राज्ञानेन यशस्विना । समक्षमिह गोविन्द तन्न क्षन्तुमिहोत्सहे ॥
तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्मचारिणम् । प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हवैतन्नरसत्तमम् ॥
एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन । सोहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृप्यतां गतः ॥
विशोको विज्वरश्चैव भविष्यामि जनार्दन इति ॥

एवं च अद्यैव तं हनिष्यामीति प्रतिज्ञापरिपालनं तदा भवेत् यदा
प्रच्छन्नतया हननमिति । प्रकाशतया युद्धायाहूतस्तु भयान्नागच्छेत्, रुमां गृहीत्वा
देशान्तरं वा गच्छेत्, रावणं वा समाश्रयेत्, शरणं वा समागच्छेत्, सप्तहायं
सुग्रीवमवलोक्य सकलवानरसेनया युद्धार्थं समागच्छेद्वा । तत्ताद्यपक्षत्रये तद्धननस्य
चिरकालसाध्यत्वेन अद्यैव तं हनिष्यामि रुमां राज्यं च तव दास्यामीति पूर्व-
प्रतिज्ञातकालातिपातः स्यात् । प्रतिज्ञाकालातिपाते च दोषः श्रूयते महाप्रस्थानिके —
एकाद्वा निर्दहेयं वै शत्रून् नित्यजुर्नोब्रवीत् । नचैतत्कृतवानेषु शूरमानी ततोऽपतत् ॥ इति ॥

शरणागमनपक्षे च शरणागतो वाली हन्येत वा नवा, नाद्यः, शरणागतहननस्य
निषिद्धत्वात् । तथाच तैत्तिरीयश्रुतौ— तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति इति
अनुशासनिकेऽपि —

भवेत्स गुरुतल्पी च भ्रूगहा च स वै भवेत् । सुरापानं स कुर्याच्च यो हन्याच्छरणागतम्, इति ।
विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् । आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥
सहृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाग्येतद्रुतं मम ॥ इति
कृतप्रतिज्ञावतः अन्तःपुरद्रोहिणं जयन्तं शरणागत इति विसृष्टवतः रामभद्रस्य शरणागत-

वालिवधे प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च । यदि न हन्यते तदा अद्यैव तं हनिष्यामीत्यादिप्रतिज्ञा-
विरोध इति ।

सुसन्नद्धः कवचिना योद्धव्यः क्षत्रियो रणे । स चेत्सैन्य आयाति ससैन्यस्तं तथाह्वयेत् ॥
इति राजधर्मवचनपर्यालोचनया ससहायेन शत्रुणा सह युद्धस्य सहायसहितेनैव कर्तव्यत्वात्,
रामेण ससहायं युग्रावं प्रति सकलवानरसेनया सह युद्धायागच्छेदिति पक्षे “वन्यानामहमपि
राजराष्ट्रमृगाणामित्यनेन मृगराजत्वेन भरतं प्रति कृतप्रतिज्ञस्य रामभद्रस्य स्वप्रजा एव
वानरा हन्तव्या भवेयुः । तच्चाधर्म्यं राज्ञां स्वशरीररक्षणापेक्षया प्रजासंरक्षणस्यावश्यकर्तव्यत्वात् ।
तथाच कामन्दके —

लोके वेदे च कुशलः कुशलैः परिवारितः । आहतश्चिन्तयेद्राज्यं सवाह्याभ्यन्तरं नृपः ॥
आभ्यन्तरं शरीरं स्वं बाह्यं राष्ट्रमुदाहृतम् । अन्योन्याधारसंबन्धादेकमेवेदमुच्यते ॥
राज्यांगानां तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति संभवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं समुन्नयेत् ॥
लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् । राज्ञः संरक्षणं धर्मः शरीरं धर्मसाधनम् ॥ इति ॥

प्रजापालने फलमाह 'मनुः — नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः, इति ।
प्रजापीडनं च राज्ञां नरकप्रदम् । तथा च राजधर्म —

दण्डनीतिं समुत्सृज्य यदा कात्स्न्येन भूनिपः । प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रवर्तेत तदा कलिः ॥
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमनुते । ततो वसति दुष्कर्मा निरये शाश्वतीः समा इति ॥

एवमवश्यरक्षणीयानां प्रजानां येनोपद्रवः शंकितो निर्णीतो वा तादृशस्य छान्ना
बधोऽपि धर्म्य एव । तदुक्तं कामन्दके —

धर्माभारेभिरे हिंसामृषिकल्पा महीभुजः । तस्मादसाधून् धर्माय निघ्नन्दोषैर्न लिप्यते ॥
धर्मसंरक्षणपरो धर्मायाधं विवर्धयेत् । ये ये प्रजाः प्रवाधेरन् तांस्तान्हन्यान्महीपतिः ॥
यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः । स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥
धर्माधर्मौ विजानन् हि शासने निरतस्तताम् । प्रजा रक्षेन्पुष्पाधु हन्याच्च परिपन्थिनम् ॥
धर्माभिचारा ये पापाः चोराः लोकस्य कण्डकाः । समागच्छन्ति तान्नुष्वा नियच्छेच्छमयीत वा ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डो द्विविध इष्यते । प्रकाशदण्डान्कुर्वीत लोकद्विष्टांस्तथा रिपून् ॥

विवेणोपनिषद्योगैः श्लेष्णोद्धर्तनेन वा । तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥
 राज्योपघातं कुर्वीरन् ये पापाः राजवल्लभाः । एकैकशस्संहतान्वा दूयान्स्तान्परिचक्षते ॥
 दूयानुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाविलंबितम् । दूय वा प्रकाशं हि लोकविद्वेषमागतान् ॥
 राजा रहसि दूयं हि दर्शनायोपमन्त्रयेत् । गृहशस्त्रा विशेष्युस्तं पश्चादासंजिता नराः ॥
 विश्वस्ताहि विचिन्वीदुः द्रास्थाः कक्षांतरं गतान् । तेश्छस्त्राहिगो ब्रूयुः प्रयुक्ताः स्म इति स्फुटम्
 इत्यादिदूयान्सदूय प्रजानामभिवृद्धये । निनीयुः श्रियमुत्कर्षं राजा शल्यं समुद्धरेत् ॥ इति
 भारतेऽपि —

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् । अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते ॥ इति

अत्र हि तुल्यसामर्थ्यादियुक्तस्य अर्धराज्यं हरिष्यतीति शङ्कया तद्वननं प्रतिपादितम् ।
 रामश्च यत्र प्रजोपरोधस्तत्र न प्रवर्तते । अत एव प्रजोपरोधकत्वादुत्कृष्टधर्ममपि राजसूयं
 परिहृतवानित्यवगतमुत्तररामायणे —

अक्षयश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मन । धर्मप्रसन्नं त्वेत्तत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयननुत्तमम् । सहितो यष्टुमिच्छामि यत्तु धर्मो हि शाश्वतः ॥
 इति रामवाक्यं निशम्य भरतः —

त्वयि धर्मः परस्साधो त्वयि सर्वा वसुन्धरा । प्रतिष्ठिता महाबाहो वयं चामितविक्रम ॥
 महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः । निरीक्षन्ते महात्मानो लोकनाथ यथा वयम् ॥
 प्रजाश्च पितृवद्राजन् पश्यन्ति त्वां महाबल । पृथिव्यां गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥
 स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप । पृथिव्यां राजवंश्यानां विनाशो यत्न दृश्यते ॥
 पृथिव्यां ये च पुरुषाः राजन्पौरुषमागताः । सर्वेषां भविता तत् क्षयः सर्वान्तको यतः ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरमितविक्रमः । पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥
 ततो रामः —

प्रीतोऽस्मि परितुष्टोस्मि तवाद्य वचनेन हि । इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमाहितम् ॥
 व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् । एष तस्मादभिप्रायाद्राजसूयात्कृतमात् ॥
 निवर्तामि महाबाहो तव सुव्याहृतेन वै, इति ।

अन्तर्हितेन्द्रनिद्रावर्धनया सकलराक्षसहननाय प्रवृत्तं लक्ष्मणं प्रति—

नैकस्य द्वेनो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि, इति वदतो राममद्रस्य वालिवध-
निमित्तं सकलवानरहन्ते प्रवृत्तिश्चान्भार्यितैव । एवं च प्रकाशेन युद्धारंभे उत्तरीत्या
अथैव ते हनिष्यामीति हमां राज्यं च तव दास्यामीति च प्रतिज्ञापालनं न भवेत्
बन्धुप्राप्तो वा भवेत्, इति ननांस विचिन्त्य धर्म्येतिन्येव प्रवृत्तवधं कृतवानिति
युक्तमेव । यः कश्चिद्धर्मसमयान्प्रच्युतो धर्मसाधनः । दम्भेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं
समाश्रितः, इति भागवतचनपर्यालोचनया धर्मच्युतदृष्टानापि हन्तव्यः, न च
हन्यान्धन्यान् दमिनि निषेधवचनं च प्रतिज्ञापरिपालनाद्यविरुद्धहननविषयमित्यखिलमपि
समञ्जसम् ॥

ननुत्तरीत्या छद्मना वालिवधस्य धर्म्यत्वेऽपि रामः वालिवधमधर्मेण कृतवानिति
लोकापवादेन — चिरं स्थास्यति चाक्रीर्तिकैलोक्ये सचराचरे । रामे वालिवधाद्यद्वेदेवं
द्रोणे निपातिते, इति द्रोणपर्वणि धर्मपुत्रं प्रति अर्जुनवचनेन चापकीर्त्यवगमात् —
अक्रीर्तिर्यस्य जायेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमां लोकान्यावच्छब्दस्तु कीर्त्यते ॥
इत्युत्तरकाण्डे रामवचनेन च—

अक्रीर्तिः कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् । स पतत्यधमांलोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥

इति वनपर्ववचनेन च पुरुषस्य यावदपयशस्तिष्ठति तावदन्वर्ग्यत्वावगमात् अयशः-
प्रयुक्तप्रत्यवायः अपरिहार्य एवेति चेन्न । प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणे क्रियमाणे प्रसक्ता-
पकीर्तः प्रत्यवायकरत्वाभावेन तद्गतिरित्तत्स्थल एव तस्याः प्रत्यवायकरत्वात् । तथाहि,
अक्रीर्तिस्तावद्विविधा कामक्रोधलोभादिमूलकप्रतिपिद्वाचरणप्रयुक्ता एका, धर्मसंरक्षणार्थतया
शास्त्रान्तरप्रतिपिद्वाचरणप्रयुक्ता अपरा । तत्राद्यैव प्रत्यवायहेतुः । तद्विषयाण्येव 'अक्रीर्तिः
कीर्त्यते, इत्यादि निन्दावचनानि । अत एव राज्यलोभाद्धर्मपुत्रस्य अध्वर्यामा हत
इत्यनृतवचनप्रयुक्तापकीर्तिर्वशात्प्रत्यवायः इह लोके उपरि चरतो रथस्य सद्य एवाधः
पतनं, परत्र च नरकदर्शनमुक्तं भारते । तत्र प्रत्यवायो द्रोणपर्वणि—

उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् । धर्मज्ञेन सता नाम सोधर्मः सुमहान्कृतः ॥ इति ॥

रथपतनमपि तत्रैव —

तमतथ्यभये मग्ने जये सक्तो युधिष्ठिरः । अव्यक्तमब्रवीद्वाक्यं हतः कुञ्जर इत्युत ॥

तस्य पूर्वं रथः पृथ्वा चतुरंगुलमुन्नतः । बभूव चैव तेनोक्ते तस्य बाहास्पृशन्महीम् ॥ इति
नरकदर्शनं च स्वर्गारोहणिके —

व्याजेन हि त्वया द्रोणः उपचीर्णः सुतं प्रति । व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव ॥ इति

द्वितीया तु प्रत्यवायाय न भवति—अत एव “सुर्योधनस्य गदया भङ्क्तास्म्यूरु
महाहवे” इति प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणाय निषिद्धोऽपि सुर्योधनोरुभङ्गः भीमस्य प्रत्यवायाधायको
न भवतीत्युक्तं गदापर्वणि —

आनृण्यं वातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः । अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन्,
इति । प्रतिज्ञातार्थपरिपालनं च धर्मान्तरोपमर्देनापि कर्तव्यमित्येतच्च प्राक् प्रपञ्चितम् ।
एवं प्रतिज्ञातरक्षणस्य प्रबलधर्मत्वेन —

यथाप्रतिज्ञं त्वं पार्थ तीर्त्वा कीर्तिमवाप्स्यसि , इति भगवद्वचनेन तज्जन्यत्वेनाव-
गतायाः कीर्तेरपि प्रबलत्वात् तदपेक्षया प्रच्छन्नवधजनिता दुर्वलापकीर्तिरकिञ्चित्करी ।
यदि चैवं दुर्वलाप्यपकीर्तिः प्रत्यवायाय भवेत्तदा —

यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् । वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥
असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् । नयिष्यत्यतिसंक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥
इति लक्ष्मणवचनावगता दशरथस्यापकीर्तिः प्रत्यवायाय भवेत्, नचैवं दृश्यते, प्रत्युत—
सदानृणामिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः । अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥

इत्ययोध्याकाण्डे ऋषिवचने —

एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव । इन्द्रलोकं गतः श्रीमान् त्वया पुत्रेण तारितः ॥
इति युद्धकाण्डे रामं प्रति महेश्वरवचनेन “इन्द्रलोकं विमानेन पिता दशरथो ज्वलन्”
इति वचनेन च प्रबलतरया प्रतिज्ञापरिपालनजन्यकीर्त्या दशरथस्य स्वर्गं एवावगम्यते ।
अतः युधिष्ठिरस्य राज्यलोभप्रयुक्तानृतवचनजनितापकीर्तेः प्रत्यवायकरत्वेऽपि रामस्य
प्रतिज्ञापरिपालनार्थतया क्रियमाणवालिबधजनितापकीर्तेर्न प्रत्यवायकरत्वम् । एवं रामस्य
प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणे प्रसक्तो वालिबधो न दोषाय ॥

ननु रामकृतवालिबधोऽपि प्रत्यवायकर एव सीताप्राप्तिलोभेन हनूमदुपदिष्टप्रकारेण सुग्रीवेण सख्यं विधाय कृतत्वात् इति चेन्न । सुग्रीवसख्याचरणे तस्य हेतुत्वेऽपि वालिवधे लोभस्यानिमित्तत्वात् । तथाहि — सीतापहरणेन सन्तप्तहृदयस्तत्तामोपायमलभमानो रामस्सुग्रीवसहायेन सीताप्राप्तिं दनुजवचनादवगत्य तदानीं प्रत्युपकारमप्रार्थितवता सुग्रीवेण स्वयमेव शरणं गत्वा सख्यं कृतवान् । ततश्च मित्रेण सुग्रीवेण दैन्यपूर्वकं स्वदुःखे निवेदिते दीनोद्धरणस्य मित्रसंरक्षणस्य च धर्मत्वात्तदर्थं सशपथं अद्यैव तं हनिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । तन्निर्वाहाय प्रवृत्तो वालिवधः । न चात्र सीताप्राप्तिलोभो मूलम् । यदि च वालिवधे लोभ एव मूलं स्यात् तदा सख्यकरणवेलायां अहं वालिनं हनिष्यामि त्वया सीतान्विष्य देयेति समयबन्धः स्यात् । न च तथा दृश्यते । प्रत्युत मैत्रीकरणदशायां स्वकृतोपकारनिरपेक्षोऽयं सुग्रीवः मैत्रीं करिष्यति नवेति सन्देहेन “सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामश्शरणमागतः” इत्यादिश्लोकैः शरणागमनपूर्वकं सख्यं कृतवानित्यवगम्यते । प्रत्युपकारसापेक्षत्वे सुग्रीवं प्रति शरणगमनवैयर्थ्यात् । तस्मात्सख्यकरण एव लोभो निमित्तं न वालिवधे । वस्तुतस्तु सुग्रीवसख्यकरणे वालिरावणवधे च न सीताप्राप्तिलोभो निमित्तं, किंतु स्वस्य कुलस्य च न्यङ्गतापरिहार एव निमित्तम् । तथा च युद्धकाण्डे वचनम् —

अब्रवीत्परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् । यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणं परिमार्जता ॥
तत्कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षिणा । निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ॥
अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् । विदितश्चास्तु भद्रं ते योयं रणपरिश्रमः ॥
तीर्णः स सुहृदां वीर्यान् त्वदर्थं मया कृतः । रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः ॥
प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गत्वं परिरक्षता । निर्जितासि मया सीते शत्रुं जित्वा महारणे ॥
प्राप्तचारित्रसन्देहा मम प्रतिमुखे स्थिता । दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥
तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे । एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥
कः पुमान्हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् । तेजस्वी पुनरादधात् सुहृल्लेखेन चेतसा ॥
रावणाङ्कपरिश्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा । कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन् महत् ॥
तदर्थं निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया । नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामिति ॥

अत एव रावणवधादिप्रयासेन प्राप्तां अग्न्यादिभिर्देवैः स्वात्मना च शुद्धत्वेन

निश्चितामपि सीतां लोकापवादभीत्या परित्यक्तवान् रामभद्र इति प्रतिपादित-
मुत्तरकाण्डे —

पौरापवादस्सुमहान् तथा जनपदस्य च । वर्तते मयि वीभत्सा मम मर्माणि कृन्ताते ॥
अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । सीतां पापसमाचारामानयेयं कथं पुनः ॥
प्रीत्यर्थं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः । अपापां मैथिलीं प्राह वायुश्चाकाशगोचरः ॥
एवं शुद्धसमाचारां देवगन्धर्वसन्निधौ । लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥
अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् । अतो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥
अयं च वादस्सुमहान् शोकश्च हृदि वर्तते । पौरापवादस्सुमहान् तथा जनपदस्य च ॥
अकीर्तिर्यस्य जायेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमाह्लोकांन्यावच्छब्दस्तु कीर्त्यते ॥
अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः । अपवादभयाद्वीतः किंपुनर्जनकात्मजाम् ॥
श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् । आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्तृज ॥
इति । एवमपवादभीत्यापि सीतां परित्यक्तवतो रामस्य सीताप्राप्तिलोभेन अन्यसंगतवालि-
वधप्रयुक्तदोषोपपादनं अयुक्तमेव ।

एवंच यथा युधिष्ठिरस्य राज्यैकलुब्धस्य छद्मना गुरुवधप्रयुक्तापकीर्तिः
प्रत्यवायाय न तथा रामस्य प्रतिज्ञापरिपालनरूपप्रवृत्ततरधर्मसंरक्षणाय कृतवालिबध-
प्रयुक्तापकीर्तिः प्रत्यवायाय । अतो “रामे वालिवधाद्यद्वादिति वचने अपकीर्तिमात्रे
वालिबधो दृष्टान्तः, नतु प्रत्यवायकरत्वांशेऽपि । अत एव तत्रैव द्रोणपर्वणि षोडश-
राजकीये सर्वप्रजाभिः सह रामः अप्रतिबन्धेन स्वर्गं गत इत्युक्तं — चतुर्विधाः प्रजा
रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः, इति ।

उत्तरकाण्डेऽपि—

गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च । प्राप्य ततोयविह्वेदं देवलोकमुपागमन् ॥
तथा स्वर्गगतं सर्वं कृत्वा लोकगुरुर्दिवम् । जगाम त्विदंशैस्सार्धं हृष्टो हृष्टैर्महामतिरिति ।

एवं च प्रतिज्ञातार्थपरिपालनस्य उत्कृष्टधर्मत्वेन अवश्यकर्तव्यत्वात् बहुप्रजोपरोधस्य
परिहर्तव्यत्वात् मन्वादिनिषेधवचनानां अन्यविषयत्वेनोपपन्नत्वात् ‘रामे वालिवधाद्यद्वादिति
भारतवचनस्य उक्तरीत्योपपन्नत्वाच्च रामकृतो वालिवधः अधर्माधायको न भवति,

किंतु धर्म एव । अत एव वालिना सकलधर्माभिज्ञेन “भवता अनभिज्ञोऽहं न प्रतिवक्तु-
मर्हामि, प्रमादान्मया, ‘अयुक्तं सोढव्यं, भवता यत्कृतं तद्धर्ममेवेत्यर्थकैः—

यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः । प्रतिवक्तुं प्रकृष्टो हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥

यद्युक्तं मया पूर्वं प्रमादादुक्तमद्रियम् । तत्रापि खलु मे दोषं वक्तुं नार्हसि राघव ॥

ममाप्यपगतं धर्माद्व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् । धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥

शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यद्गजानता प्रभो ।

इदं महेन्द्रोपमभीनविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे महेश्वर ॥

इत्येवमादिभिः श्लोकैः धर्म्यत्वमेव ज्ञापितम् । अत्र च वालिनो वाक्यमखिलमपि स्वमरणानन्तरं
भार्यापुत्रादीनां रक्षणमनेनैव भवितव्यमिति बुद्ध्या प्रवृत्तत्वादौपचारिकं नतु धर्म्यत्वाभिप्रायकं ।

अत एव च तारांगदादीनां रक्षणप्रार्थनं कृतं—

वालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥

सुग्रीवे चांगदे चैव विवस्व मातेनुत्तमाम् । मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ॥

सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि, इति । अतो वालिनः धर्म्यत्वेन न सम्मतमिदमिति
प्रसक्तामाशंकां निराकरोति भगवान्वाल्मीकिः—

एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् ।

न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ॥ इति ।

अतश्च धर्मेऽधिगतनिश्चय इति विशेषणेन पूर्वकृतमखिलमपि रामदूषणमज्ञानप्रवृत्तमेव ।
इतः परं वक्ष्यमाणमखिलं धर्म्यमेव वदतीत्यवगतम् । भार्यापुत्रादीनां संरक्षणप्रार्थनमपि
चरमकाले धर्म्यमित्येव कृतम् ।

अत एव आदिपर्वणि कुन्तीं प्रति माद्रीवचनं—

दारकैश्च प्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम । अतो न्यत्नाहि पश्यामि संदेष्टव्यं हि किञ्चन ॥ इति

महाप्रस्थानिकेऽपि—

कृपमभ्यर्च्य च गुरुं अथ पौरपुरस्कृतम् । शिष्यं परीक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तम, इति ॥

एकोनविंशविंशयोः— ततः समाकर्ष्य भर्तृवधं व्यथितहृदया तारा झटिति
बिनिष्क्रम्यान्तःपुराद्राज्यसंरक्षणयांगदमभिषेचयेति वदतो वानरानपि किमङ्गदेन ? किञ्च

राज्येन ? आत्मना वा किं अन्ततः ? इति वदन्तीं हा मम प्रियेति पतिपादमूले निपपात ।
ततः कथंचिद्वानरैः समाश्रयिता तारा रणधरणीतलशयितं निजदयितं परिष्वज्य —
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् । नैवंविधाश्शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥

गतासुरपि भवान्यामिमां वसुन्धरां परिष्वज्य निषेवते सेयं वसुन्धरा मत्तः प्रिय-
तरेति वितर्कयामि, महायूथपयूथपे त्वयि कालपरवशेऽपि हृदयं यन्मदीयं श्रुतथा न
विदीर्यते तदिदमयोमयं मन्ये ,

सुग्रीवस्य त्वया भार्या हता स च चिन्तासितः ।

यत्तु तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं स्रवगाधिप ॥

अनेन परदारभिमर्शनमायुःक्षयकरं, स्वजनविरोधश्च प्राणैश्वर्यनाशक इति सूचितम् ।
तथा च मनुः —

नहीदृशमनायुष्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारभिमर्शनम् ॥ इति ॥

प्राचीना अपि —

अनुचितकर्मारम्भस्त्वजनविरोधो बलीयसि स्पर्धा । प्रमदाजनविश्वासो मृत्योर्द्वाराणि चत्वारि ॥
वृद्धा यत्र न पूज्यन्ते वधां यत्राप्यगौरवम् । तत्र गच्छ दरिद्रं त्वं यत्र वैरं सहोदरे, इति ॥

तदिदं दुष्टदिष्टसञ्चेष्टितं यन्मदीयं हितकरमपि वचनं अनादृत्य सुग्रीव-
वशंगतो भवति भवान् । सदा सुखसंवर्धितां मामवलोक्य कुमारमङ्गदं च समागत-
माश्वासयेति बहुविधं विलम्बप ॥

एकविंशे — ततो हनुमान् पतिनिधनजनितक्लेशजलनिधिनिमग्नां विलपन्तीं
तारामित्थमाश्वासयामास —

गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् ।

अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥

अत्र च स्वकर्मफलहेतुकमिति विशेषणेन अनादिभवपरम्परासादितधर्माधर्म-
वासनावशेन शुभमशुभं वा कर्मानुष्ठाय तदनुरूपं सुखं दुःखं वा फलमवाप्नोतीत्युक्तम् ।
तथाचापस्तम्बः —

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् । ततः पश्चिवा कर्मफलशेषेण

जातिं रूपं, वर्णं, बलं, मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तत्रवदु-
बदुभयोर्लोकयोस्सुख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्तकर्मविशेषे फल-
परिवृद्धिः एवम् । एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्तेति मोक्षधर्मेऽपि —

आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥
दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् । मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः ॥

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।

श्रद्धधानाश्च दान्ताश्च धनस्थाः शुभकारिणः ॥ इति ।

शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे ।

कश्च कस्यानुशोच्योस्ति देहेस्मिन्बुद्धदुदोषमे ॥

अनेन बुद्बुदवदत्यन्तास्थिरदेहपातप्रयुक्तशोको न कर्तव्य इति सूचितम् ।
तथा च स्त्रीपर्वणि विदुरः —

वैचित्रवीर्यं साध्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् । प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखं च भारत । ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते । किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तं अवतीर्णमथापि वा । आर्द्रं वाप्यथवा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥
अवतीर्यमाणमापाकादुद्घृतं चापि भारत । अथवा परिभुज्यन्तमेवं देहाश्शरीरिणाम् ॥
गर्भस्थो वा प्रवृत्तो वाप्यथवा दिवसान्तरः । अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा । यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एवं सांसिद्धिके लोकं किमर्थमनुत्पद्यसे ॥
यथा तु सलिले राजन् क्रीडार्थमनुसंसरत् । उन्मज्जत्वनिमज्जत्वे किञ्चित्सत्त्वं नराधिप ॥
एवं संसारागहने उन्मज्जननिमज्जने । कर्मभागेन बाध्यन्ते क्लिश्यन्ते त्वरूपबुद्ध्यः ॥

ये तु प्राप्ताः स्थितास्तस्ये संसारान्तगवेपिणः ।

समागमं सभूतानां ते यान्ति परमं गतिम्, इति ॥

जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ।

तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनेह लौकिकम् ॥

संस्कार्यो हरिराजश्च अंगदश्चाभिषिञ्च्यताम् ।
सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेप्स्यसि ॥

इति परिसान्विता तारा एवमवोचत् —

अंगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ।
हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥

अनेन पुत्रं परित्यज्यापि भर्तृसहगमनं श्रेय इति सूचितम् । तथाचादिपर्वणि —
अन्वेप्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् । उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्पालय दारकान् ॥ इति ।

नचाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यंगदस्य वा ।
पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥

पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तमः ।

अहं तु हरिराजसंश्रयाद्धितमन्यं न पश्यामीति । अनेन भर्तृपुत्रादिशासने स्त्रीणां
स्वातन्त्र्यं नास्तीत्युक्तम् । एतच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

द्वाविंशे — ततो रामेण निषूदितो वाली सम्प्राप्तविजयं सुग्रीवमवलोक्य
मन्दमुच्छ्वसन्नित्थमाह —

मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ।
मया हीनं विहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥
त्वमप्यस्य हि दाता च परित्राता च सर्वशः ।
भयेष्वभयदश्चैव यथाहं सचगेश्वर ॥

अनेन पितुरनन्तरं पितृव्य एव पितृस्थानीयः । तेन च स्वपुत्रवद्भातृपुत्राः
संरक्षणीयाः । तैरपि पितृव्ये पितृवद्वृत्तिः कर्तव्येति सूचितम् । अत एव पूर्वतनं
तारावाक्यम् —

नचाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा । पितृव्यस्तस्य सुग्रीवस्सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥
पिता हि बन्धुः सर्वस्य न माता हरिसत्तम, इति ॥

भारतेऽपि —

यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः । तथैव धर्मतस्सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥
यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यमसंशयम् । तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यमसंशयम् इति ॥

वनपर्वण्यपि धृतराष्ट्रः —

असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्योधनो मम देहात्प्रसूत इति ।

उद्योगेऽपि —

पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् । आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ॥ इति ।

त्वत्तुल्यपराक्रमोऽयं तारेयः तव रक्षोभिः समितौ पुरतः प्रमविप्यन्नितरासुकराणि
कर्माणि विक्रम्य करिष्यति । इयमपि सुकेणदुहिता विविधौत्पातिके सूक्ष्मार्थविनिर्णये च
अतीव निपुणा समयोचितं यद्भूते निर्विचिकित्सं तन्निर्वाहम् ।

राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशंकया ।

स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद्विमानितः ॥

अनेन — प्रत्युपकारः कर्तव्य इति सूचितम् ।

तथा च कालिदासः —

सम्मोचितस्सत्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां व्यर्था हि मे स्यात्त्वपदोपलब्धिः ॥ इति ॥

इत्यभिधाय उदारश्रियं मालमेनां गृहाणेति संचोदितसुग्रीवः गतहर्षस्तां मालां
प्रतिजग्राह । ततो वाली स्वमरणं निश्चित्य पुत्राय चरमसन्देशमित्थमाचक्षे —

संसिद्धः प्रेत्यमावाय स्नेहादङ्गदमव्रवीत् ।

देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ॥

सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ।

न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ॥

उभयं हि महादोषः तस्मादन्तरदग्भव ।

अनेन राजपुत्राणां पितरि वर्तितव्या धर्मा उक्ताः । तथा च नीतिसारे —

पितृसेवारतस्तिष्ठेत्कायवाङ्मनसैः सदा । तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥

तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि न तुष्यति । यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन्प्रियं चरेत् ॥

यस्मिन्द्वेषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः । असम्मतं विरुद्धं च पितुर्नैव समाचरेत् ॥

प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च । स्वसम्पत्तिमदान्नैव मातरं पितरं तथा ॥

भ्रातरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवह्निभान् । महाजनांस्तश्च राष्ट्रे नावमन्येत् पीडयेत् ॥
 प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्तेत पितुराज्ञया । पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतम् ॥
 सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं संप्रदर्शयेत् । भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः ॥
 पितुराज्ञोल्लङ्घनेन प्राप्यापि मदमुत्तमम् । तस्माद्भ्रष्टा भवन्तीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥
 एवग्रहाविरोधेन राजपुत्रो वसन्गृहे । त्यागी च सत्त्वसम्पन्नः सर्वान्कुर्यात्स्वके वशे ॥
 शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्ष्ममृगांकवत् । एवंवृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकण्टकम् ॥

सहायवान्महामात्यश्चिरं भुङ्क्ते वसुन्धराम् ।

इत्यनुशास्य विवृत्तनयनदशनो वाली दिष्टां गतिमवाप ।

ततो गतासुं तमवलोक्य नीलतारप्रमुखाः शाखाभृगास्तारामुखा वानर्यश्च 'त्वत्सनाथा
 वयमनाथाः । अद्य सेयं राजधानी निरुत्सवा संजाता' इति बहुविधं परिदेवयमानाः
 प्रकाममायस्ता बभूवुः ॥

त्रयोविंशचतुर्विंशयोः— ततः सुषेणदुहिता तारा नीलेन समुद्धृतशल्क्यं
 भर्तारमालिङ्ग्य सकरुणं विललाप, मामिहानाथां कथं विहाय गतोऽसि ।

“शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ।

शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥

अनेन शूराय कन्या न दातव्येत्युक्तम् । तथा च कात्यायनः—

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ॥

पतिहीना तु या नापी कामं भवतु पुत्रिणी ।

धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥

क गच्छामि, किं करिष्यामीति विलपन्ती तारां रामशरनिकृत्तदेहं वालिनं चावलोक्य
 व्यथितहृदयस्सुग्रीवो राममित्याचक्षे-महानुभावेन भवता प्रतिज्ञेयं निर्वर्तिता, तदधुना
 मत्प्राणरक्षकं महानुभावं भ्रातरं निहत्य राज्यमहं कथं भोक्ष्ये ॥

न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच ।

तस्यैव तद्राम वचोनुरूपं इदं पुनः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥

द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिश्चसन् ।
 सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥
 भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः ।
 मया कोपश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥
 अचिन्तनीयं परिवर्जनीयं अनीप्सनीयं त्वनपेक्षणीयम् ।
 प्राप्तास्मि पाप्मानमिमं वयस्य भ्रातुर्वधात्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥
 अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तं एवंविधं राघव कर्म कृत्वा ।
 पापस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य शूद्रस्य लोकावमतस्य चैव ॥

अनेन भ्रातृवधः पापाधायक इत्युक्तम् — तथा च कर्णपर्वण्यर्जुनं प्रति
 भगवान् —

स भवान्धर्मभीरुत्वाद्भुवं यायान्महत्तमः ।
 नरकं घोररूपं च ध्रुवं ज्येष्ठस्य ते वधात्, इति ॥

त्वाष्ट्रवधसंभूतमहेन्द्रपापपरिग्रहीतारो महीस्त्रीजलवृक्षा इव को नाम कपेर्मम
 पाप्मानं भजेत । पापदूषितो वा कथमहं महत्सु सम्माननमर्हामि । कथं वा
 भ्रातुर्महात्मनो बालिनो वियोगमङ्गदस्य परिदेवनं च सोढा जीवामि —

सुतस्सुलभ्यस्सुजनस्सुवश्यः कुतस्तु पुत्रस्सदृशोऽङ्गदेन ।
 स चापि विद्येत न वीर देशो यस्मिन्भवेत्सोदरसन्निकर्षः ॥

अनेन सुगुणः पुत्रो दुर्लभः सोदरसन्निकर्षोऽप्यलभ्यः इत्युक्तम् । तथा च
 रुक्मिणीं प्रति कृष्णः —

नापुत्री विन्दते लोकान् कुपुत्राद्वन्ध्यता वरा । कुपुत्रो नरको यस्मात्सुपुत्रः स्वर्ग एव हि ॥

तस्माद्बिहीनं यत्पुत्रं श्रुतवन्तं दयापरम् ।
 विद्या च विनयो यस्मात्तस्मात्पुत्रं सुधार्मिकम् ।
 इच्छेत्पुत्रं पुत्रकामः पुरुषो यत्नवान् भवेत् ॥ इति ॥

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ॥ इति ॥
 सोदरसन्निकर्षविषये युद्धकाण्डे- —

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥
इति रामवाक्यस्य व्याख्यानावसरे प्रपञ्चयिष्ये । तदधुना प्रवेक्ष्यामि दीप्तमग्निं जलं
वा । सीतागवेषणमपि भवदाज्ञाकिंकरा हनुमत्प्रमुखास्साधयिष्यन्ति । तद्भवदाज्ञा-
माकांक्षमाणं मामनुजानीहीति । ततस्तदवस्थमित्रदर्शनेन संजातबाष्पलोचनं कपि-
प्रधानैस्समाश्वासिता तारैवमाह — सीताविश्लेषदुःखगौरवं जानता भवता येन शरेण
दिव्यां गतिं प्रापितो मत्प्रियस्तेनैव शरेणाहमपि तत्समीपं प्रापणीया । भर्त्रात्मभूताया
मम वधात् स्त्रीवधदोषस्तव न भविष्यति, यतः —

शास्त्रप्रयोगाद्विविधाश्च वेदादात्मा ह्यनन्यः पुरुषस्य दाराः ।

अनेन स्त्रियः पुरुषस्यात्मभूता इत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः — अर्धो वा
एष आत्मनो यत्पत्नीति । आदिपर्वण्यपि —

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमस्सखा इति ।

पञ्चविंशे — ततो रामस्त्वाद्दृशीनां वीरभार्याणां नियतिनियमितसुखदुःखप्राप्तौ
अतिहर्षो विषादो वा नोचितः ।

न कालादुत्तरं किञ्चित्कर्म शक्यमुपासितुम् ।

नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् ॥

नियतिस्सर्वभूतानां नियोगेऽपि ह कारणम् ।

न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे चापि गोचरः ॥

स्वभावे वर्तते लोकः तस्य कालः परायणम् ।

न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ॥

स्वभावं च समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ।

न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ॥

न मित्रह्यतिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशम् ।

किन्तु कालपरीणामो द्रष्टव्यस्साधु पश्यता ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ।

इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ॥

धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं स्रवणेश्वरः ।
स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ॥

स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ।
एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ॥

तदलं परितापेम प्राप्तकालमपास्यताम् ॥

अत्र नियतिशब्दापरपर्यायं जन्मान्तरकृतं कर्म कालमपेक्ष्य फलति, कालोऽपि पूर्वकृतकर्मसापेक्ष एव, न स्वतन्त्रः । एवं कालकर्मपराधीनः पुरुषोऽपि न कर्मणि स्वतन्त्रः । अतः स्वभावपरम्परासादितकर्मपरिपाककालानुरोधेन युद्धे मृतो वाली स्वकर्मवशेन जितस्वर्गो न शोच्य इत्युक्त्या परप्रयुक्तमपि दुःखं स्वकृतपूर्वकर्मवशादेव प्राप्तमिति मत्वा परस्मिन् दोषबुद्धिशोको वा न कर्तव्य इति सूचितम् ॥

तथा चानुशासनिके :—

सोऽहं तव हन्तकरः सुहृद्बन्धकरस्तथा । न शान्तिमविगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥
इति परितप्यमानं धर्मपुत्रं प्रति भीष्मः —

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि । कर्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं हेतदतीन्द्रियम् ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥
गौतमी नाम कौन्त्रेय स्थविरा शमसंयुता । सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥
अथ तं स्नायुपाशेष बद्ध्वा सर्पममर्षितः । लुब्धकोर्जुनको नाम गौतम्यास्समुपानयत् ॥
स चाब्रवीदयं तेष्ट पुत्रहा पन्नगाधमः । ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे बध्यतां केन हेतुना ॥
अमौ प्रक्षिप्यतामेष छिद्यतां खण्डशोऽपि वा । न ह्ययं बालहा पापः चिरं जीवितुमर्हति ॥

गौतम्युवाच :—

बिसृजैनमबुद्धित्वं अवध्योर्जुनक त्वया । को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्यमविचिन्तयन् ॥
भवन्ते धर्मलब्धवो लोकैर्भासे यथा स्रवाः । मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्धमिवोदके ॥

हत्वा चैनं नाभृतस्स्यादयं मे जीवत्यस्मिन् कोत्ययः स्यादयं ते ।

अस्योत्तर्गं प्राणयुक्तस्य जन्तोर्मृत्योर्लोकं कोनु गच्छेदनन्तम् ॥

लुब्धकः — जानाम्यहं देवि गुणगुणज्ञे सर्वार्तियुक्ता गुरवो भवन्ति ।

सच्छस्यैरे तूपदेष्टा भवन्ति तस्मात्सुदं सर्पमेनं हनिष्ये ॥

शमार्थिनः कालमार्तिं वदन्ति सत्यच्युतं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।

श्रेयःक्षयं शोचति नित्यमोहात्तस्माच्छिष्टं मुञ्च हते भुजङ्गे ॥

गौतमी :— आर्तिर्नैवं विद्यतेऽस्मद्विधानां धर्मात्मानस्सर्वदा सज्जना हि ।

नित्ययस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मादीशो नाहं पन्नगस्य प्रमाथे ॥

न ब्राह्मणानां कोपोस्ति कुतः कोपाच्च यातना । मर्द्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥

लुब्धकः —

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्याल्लभ्यो लाभः स्याद्वलिभ्यः प्रशस्तः ।

कालालाभो यस्तु सत्यो भवेत् श्रेयोलाभः कुत्सितेऽस्मिन्हते स्यात् ॥

गौतमी —

कानु प्राप्तिः गृह्य शत्रुं निहत्य का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्त्वा ।

तस्मात्सौम्याहं न क्षमे नो भुजङ्गे मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्याम् ॥

लुब्धकः —

अस्मादेकाद्वहवो रक्षितव्या नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।

कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥

गौतम्युवाच —

नास्मिन् हते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्यते लुब्धक जीवितं वै ।

गुणं चान्यन्नास्य वधे प्रपश्ये तस्मात्सर्प लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥

लुब्धकः —

पृष्ठं हत्वा देवराट् भ्रेष्ठ्यभाग्वै यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।

शूली देवो देववृत्तं चर त्वं क्षिप्रं सर्पं जहि माभूते विशङ्का ॥

भीष्मः —

असकृदोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति । लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मसिम् ॥

ईषदुत्सयमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः । उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पारपीडितः ॥

सर्पः —

कोन्वर्जुनक दोषोल विद्यते मम बालिश । अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युरवशं यदचूनुदत् ॥

तस्यायं वचनादृष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यद्यकिल्बिषम् ॥

लुब्धकः —

यदन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् । कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्रमपि किल्बिषी ॥
मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा । कारणत्वे प्रकल्पन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥

किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चापि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमास्यासि भुजङ्गम् ॥

सर्पः —

सर्वे एते ह्यस्त्रवशा दण्डचक्रादयो यथा । तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥
अथवा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः । कार्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥

एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥

लुब्धकः —

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्तासि त्वमप्युत । विनाशकारणं त्वं च तस्माद्वध्योसि मे मतः ॥
असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते । तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहुमन्यसे ॥

सर्पः — कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्समेस्मिन् हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विदोषतः ॥

यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः । अन्यः प्रयोगो स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥

लुब्धकः —

वध्यत्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् । भाषसे किं बहु पुनः वध्यस्सन्नपन्नगाधम ॥

सर्पः — यथा हवींषि जुहाना मुखे वै लुब्धकर्त्त्रिजः ।

न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र फलयोगे तथाहमहम् ॥

भीष्मः —

तथा भुवति तस्मिन्स्तु पन्नगे मृत्युचोदिते । आजगाम तथा मृत्युः पन्नगं चाब्रवीद्विदम् ॥

मृत्युः —

प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचूचुदम् । तद्वज्रलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥
सास्त्रिका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावाः कालात्मकास्सर्वे प्रवर्तन्तेह जन्तुषु ॥
जंगमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुर्दिशस्तथा ॥
सर्वे कालात्मकास्सर्प कालात्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेस्मिन्स्तथैव च निवृत्तयः ॥
तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् । आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुश्शतक्रतुः ॥
अग्निः खं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवो दितिः । सरितस्सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ॥
सर्वे कालेन सृज्यन्ते हियन्ते च पुनः पुनः । एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सद्गोपं सर्प मन्यसे ॥

अथ चैवंगते दोषे मयि त्वमपि दोषवान् ।

सर्पः— निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वा मृत्यो ब्रवीम्यहम् ॥

त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु । यदि कालेऽपि दोषोस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ॥

दोषो नैव परीक्ष्यो मे नह्यत्राधिकृता वयम् ।

निर्मोक्षस्तस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ॥

मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेत्र प्रयोजनम् ।

भीष्मः —

सर्पोथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् । नानागसं मां पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ॥

लुब्धकः —

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम । नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥

मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि बालत्वाख्य विनाशने । उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥

भिङ्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःस्वतरं सताम् । त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥

मृत्युः —

विवशौ कालवशगावावां निर्दिष्टकारणौ । नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥

लुब्धकः —

युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ । हर्षक्रोधौ यथा स्यातां एतदिच्छामि वेदितुम् ॥

मृत्युः —

या काचिदेव चेष्टा स्यात्सर्वा कालप्रचोदिता । पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥

तस्मादुभौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ ।

नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥

भीष्मः —

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये । अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धकं चार्जुनं तथा ॥

कालः — न ब्रह्मं नाप्ययं मृत्युः नायं लुब्धक पन्नगः ॥

किंस्त्रिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः । अकरोद्यदयं कर्म तन्नोर्जुनक चोदकम् ॥

विनाशहेतुर्नान्योस्य वध्यतेयं स्वकर्मणा । यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ॥

विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् । कर्मदायादवान् लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ॥

कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् । यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ॥

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते । यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ॥

तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ।

एवं नाहं न वै मृत्युः न सर्पो न तथा भवान् ॥

नचेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् । तस्मिन्स्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ॥

स्वकर्मप्रत्ययान् लोकान्मत्त्वार्जुनकमब्रवीत् ।

गौतम्युवाच —

नैवं कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् । स्वकर्मभिरयं बालो निधनं कालतो गतः ॥

मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतस्तुतः । यातु कालस्तथा मृत्युर्गच्छार्जुनक पन्नगः ॥

भीष्मः —

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः । अभूद्विशोकोर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥

एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मामूच्छोकपरो नृप ।

स्वकर्मप्रत्ययान् लोकान् सर्वे गच्छन्ति वै नृप ॥

नैतच्चया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै । कालेन तत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥

वैशम्पायनः —

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः । इति ।

राजधर्मे व्यासोऽपि —

सर्वनिवैष पर्यायो मर्यान्स्पृशति दुस्तरः । कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वमानवाः ॥

व्रन्ति चान्यान्नरा राजन् तानप्यन्ये तथा नराः ।

संज्ञैषा लौकिकी राजन् न हिनस्ति न हन्यते ॥

हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः । स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।

अहो दुःखमिति ध्यायन्दुःखस्यापचितिं चरेत् ॥ इति ।

सुखं च दुःखं च भवामवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।

पर्यायतः सर्वमिहाप्नुवन्ति तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ इति च ।

युद्धधर्मेण प्राप्तस्वर्गो न शोच्य इत्यत्र राजधर्मे भगवान्—

सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान् युध्वा वीरा महामृधे ।

रत्नपूना दिवं प्राप्ता न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥

क्षत्रधर्मरताः शूराः वेदवेदाङ्गपारगाः । प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां न तान् शोचितुमर्हसि ॥

आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कदाचन । अशोच्यो हि हतश्शूरः स्वर्गे लोके महीयते ॥

इति परिसान्त्व्य झटिति संस्कारकर्म निर्वर्त्यतामिति सुग्रीवमाज्ञापयामास । ततस्समलं-

कृतायां शिविकायां वालिनमारोप्य —

आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।

और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ॥

विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च ।

अग्रतः प्लवगा यान्तु शिविका समनन्तरम् ॥

राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ।

तादृशान्वालिनः क्षिप्रं प्रकुर्वन्और्ध्वदेहिकम् ॥

कृतौर्ध्वदेहिकाः सुग्रीवप्रमुखास्तारामुखाभिस्त्रीभिः सह रामनिकटमाजमुः ॥

रघुवंशेऽपि --

सरितः कुर्वती गाथाः पथश्चाश्वानकर्दमान् ।

यात्रायै प्रेरयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ इति ।

तदधुना झटिति प्रविश स्वमालयं, भवदुदयमाकांक्षतः सुहृज्जनानपि संहर्षयेति श्रीरामवचनेन स्वपुरीं प्रविष्टः सुग्रीवः प्रनुदितानि वानरसहस्राणि सप्रहर्षं विलोकयन् विविधविनोदास्पदं स्वभ्रातृभवनं प्रविवेश । ततस्तत्सुहृदो हनुमत्प्रमुखाः सचिवाः संभृत्य सकलसंभारान् नदीनदसागरजलानि समाहृत्य शातकुंभमयैः कुम्भैः—

शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ।

अभ्यर्षिचन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ॥

रामस्य तु वचः कुर्वन् सुग्रीवो हरिपुङ्गवः ।

अंगदं सम्परिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥

अंगदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः ।

साधुसाध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ॥

रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ।

प्रीताश्च तुष्टुबुस्सर्वे तादृशे तत्र वर्तिनि ॥

अनेन उचितं समीचीनं कर्म यः करोति तस्य सकलजनश्चाध्यता भवतीति सूचितम् ॥

तथा च भीष्मपर्वणि युद्धसमये गुरुजननमस्कारपूर्वकं युद्धायाभ्यनुज्ञाग्रहणानन्तरं सैनिकाः —

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतश्च तान् । दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूज्याचक्रिरे भृशम् ॥

सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् । दयां च जातिषु परां कथयाञ्चक्रिरे नृपाः ॥

साधु साध्विति सर्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहताः । वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षणाः ॥

स्तेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुर्दृशुर्वुस्तदा ।

धृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ इति ।

निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ।

हमां च भार्यां प्रतिलभ्य दीर्यवान् अवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥

सप्तविंशे — ततस्सलक्ष्मणो रामभद्रः गुहां प्रविष्टं सुग्रीवमवलोक्य नानाविध-
वृक्षलतागुल्मसंकुलं सिंहशार्दूलवृकादिसत्त्वैरतिभयंकरं प्रस्रवणं गिरिमभ्येत्य तस्य
गिरेर्महतीं गुहामवलोकयन् लक्ष्मणमिदमाह —

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ।
अस्यां वत्स्यामि सौमित्रे वर्षरात्रमरिन्दम ॥

अस्याश्च गुहायास्समीपे पङ्कजसमलंकृता नलिनी —

अहो सुरमणीयोऽयं देशः शत्रुनिघ्नदन ।
दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वन्न निवसावहै ॥

इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ।

ततश्चातिमनोहरेऽपि प्रस्रवणशिखरे भार्याहरणजनितेन खेदेन कलानिधिदर्शनेन
निशास्त्रपगतनिद्रं शोचन्तं रामभद्रः —

अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ।
शोचतो व्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते ॥

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः ।
ततस्सराष्ट्रं सगणं त्वं वधिष्यसि रावणम् ॥

इत्यादिवचनैर्लक्ष्मणः पर्यसान्वयत् —

अष्टाविंशे —

स तथा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषेच्य च ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥

अयं स कालस्संप्राप्तः समयोद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैस्संवृतं गिरिसन्निभैः ॥

शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ।
कुटजार्जुनभालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ॥

सन्ध्यारागोत्थितैस्ताघ्रैरन्तेष्वधिकपाण्डुरैः ।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बलघ्नमिधांवरम् ॥

कचित्प्रकाशं कचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाबुधरं विभाति ।
कचित्कचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥

विद्युत्पताकास्सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः ।
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्गनादा मत्ता मृगेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥

नीलेषु नीला नववारिपूर्णा मेघेषु मेघाः प्रविभान्ति सक्ताः ।
दावाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमालाः ॥

मेघास्समुद्भूतसमुद्रनादा महाजलोच्चैर्गगनावलंबाः ।
घनोपगूढं गगनं सतारं न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ॥

इत्यादिश्लोकैर्मैधानां सोपानाकारत्व सन्धारक्तत्व पर्यन्तपाण्डरत्व सविद्युत्व गर्जनवत्वादीनि
सद्योवृष्टिचिह्नान्युक्तानि । तथाच ज्योतिःशास्त्रे तोडरानन्देः—

पर्यन्तेषु सुधाशशाङ्कधवला मध्येज्जनालित्विषः

स्निग्धानेकपुटाः क्षरज्जलकणास्सोपानविच्छेदिनः ।

माहेन्द्रीप्रभवाः प्रयान्ति परतः प्राग्वांबुषाशोद्भवा

एते वारिमुचः सृजन्ति नचिरादंभः प्रभूतं भुवि ॥

मयूरशुकचाषचातकसमानवर्णा यदा जपाकुसुमपङ्कजद्युतिमुषश्च सन्ध्याघनाः ।

जलोर्मिनगनक्रकच्छपवराहमीनोपमाः प्रभूतपुटसंचया नतु चिरेण यच्छन्त्यपः ॥

स्तनितं निशि विधुतो दिवा रुचिरनिभा यदि दण्डवत्स्थिताः ।

पवनश्च पुरस्सुशीतलो यदि सलिलस्य तदागमो भवेत् ॥ इति ।

अन्यान्यपि वृष्टिचिह्नानि तत्रैवः —

उदयशिखरसंस्थो दुर्निरीक्ष्योतिर्दीप्तो द्रुतकनकनिकाशः स्निग्धवैडूर्यकान्तिः ।

तद्दहनि कुरुतेभस्तोयकाले विवस्वान् प्रतपति यदि चोच्चैः खं गतोतीव तीक्ष्णम् ॥

विरसमुदकं गोनेत्राभं वियद्विमला दिशो लवणविकृतिः काकांडाभं यदा च भवेन्नभः ।

पवनविगमः पोप्ल्यन्ते झषाः स्थलकामिनो रसितमसकृन्मण्डूकानां जलागमहेतवः ॥

मार्जारा भृशमवनिं नक्षैर्लिखन्तो लोहानां मलनिचयः सविस्मगन्धः ।

रथ्यायां शिशुरचिताश्च सेतुबन्धाः संप्राप्तं जलमचिरान्निवेदयन्ति ॥

गिरयोजनधूर्णसन्निभा यदि वा बाष्पनिरुद्धकन्दराः ।

कुक्कवाकुविलोचनोपमाः परिवेषाश्शशिनश्च वृष्टिदाः ॥

विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डोपसंक्रान्तिरहिष्यवायः ।
 द्रुमाधिरोहश्च भुजङ्गमानां वृष्टेर्निमित्तानि गवां प्लुतं च ॥
 शुक्रकपोतविलोचनसन्निभो मधुनिभश्च यदा हिमर्दाधितिः ।
 प्रतिशशी च यदा दिवि जायते पतति वारि तदप्यचिरान्नवम् ॥
 वल्लीनां गगनतलोन्मुखाः प्ररोहाः स्नायन्ते यदि जलपांसुभिर्विहङ्गाः ।
 सेवन्ते यदि च सरीसृपास्तृणाग्राण्यसन्नो भवति तदा जलस्य पातः ॥
 यदि तित्तिरिपत्त्रनिभं गगनं मुदिताः प्रवदन्ति च पक्षिगणाः ।
 उदयास्तमये सवितुः शुनिशं त्वचिरेण घना विसृजन्ति जलम् ॥
 यद्यमोवकिरणास्सहस्रगोरस्तभूधरकरा इवोच्छ्रिताः ।
 भूसमं च रसते यदांबुदस्तन्महद्भवति वृष्टिलक्षणम् ॥

अस्तभूधरस्य करा हस्ता इव किरणा यस्य; उदयसमये एतद्द्रष्टव्यम् ।
 अमोघत्वं च कराणां पारिभाषिकम् । तद्यथा —

शुक्लाः करा दिनकृतो दिवादिमध्यान्तगामिनः स्निग्धाः ।
 अन्युच्छिन्ना ऋजवो वृष्टिकरास्त्वमोधास्याः ।
 उदयास्तमये भानोर्ये दीर्घा रश्मयस्त्वमोधास्ते ॥ इति ।
 नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
 पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥

अत्र मेघाः सूर्यरश्मिमरुदादिभिः सामुद्रमुदकं गृहीत्वा गर्भवत्कार्तिकमासप्रभृति
 नवमासधृतं सस्यानां षड्ससम्पत्तिहेतुभूतं शुद्धमुदकं श्रावणे मासि मुञ्चन्तीति
 सूचितम् । तथा च रश्मिमरुद्भ्यां सामुद्रोदकग्रहणे तैत्तिरीयश्रुतिः — ‘याभि-
 रादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति, पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते’
 इति । ‘उदीर यथा मरुतस्समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्ष यथा पुरीषिण’ इति च ।
 कार्तिकमासप्रभृति गर्भधारणं तोडरानन्दे प्रतिपादितम् —

शुक्लपक्षमतिक्रम्य कार्तिकस्य विचारयेत् ।
 गर्भाणां सम्भवं सम्यक् सस्यसम्पत्तिकारणम् ॥ इति ।

हरिवंशेऽपि --

दुदोह स विभुर्गा वै शक्रो दिव्याः पयस्वलाः ।

ताः क्षरन्ति नवं क्षीरं मेघ्यं मेघौघधारितम् ॥

तज्जलं वज्रनिर्घोषं विमुञ्चन्ति नभोगताः । एवमेतत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य शाश्वतम् ॥

पर्जन्यः सर्वभूतानां भवाय भुवि वर्षति ॥ इति ।

सूर्यकिरणैर्जलग्रहणं वनपर्वणिः —

नत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।

दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ इति ।

कालिदासोऽपि —

सहस्रगुणमुल्लङ्घ्यमादत्ते हि रसं रविः ॥ इति ।

मेवानां गर्भसंभवचिह्नानि च उदगैशानैन्द्रीदिक्षु आह्लादकरो मृदुर्वातः
आकाशनैर्मल्यं, चन्द्रसूर्ययोः स्निग्धसितस्थूलपरिवेषः, स्थूलतरस्निग्धबहुलसूचीक्षुराकारा
लोहिता मेघाः, वियद्विगुद्वेन्दुनक्षत्रं, नभोनीलता, इन्द्रधनुर्मन्द्रगर्जितविद्युत्प्रतिसूर्ययुक्ता
सन्ध्या, उदगैशानैन्द्रीदिक्षु पक्षिमृगादिशब्दराहित्यं, कुजबुधशुक्रशनिगुरुणां स्वाधिष्ठान-
नक्षत्रादुदक्संचाररूपप्रादक्षिण्यं, स्थूल्यस्निग्धमयूखतोपसर्गराहित्यं च, तरूणामनुप-
सृष्टाङ्कुरता, नरचतुष्पदामतिहर्षं इत्येतानि । तथा च ज्योतिषशास्त्रे तोडरानन्दः—

ह्वादिमृदृक्शिवशक्रदिग्भवो मास्तो वियद्विमलम् ।

स्निग्धसितबहुलपरिवेषपरिवृत्तौ हिममयूखाकौ ॥

पृथुबहुलस्निग्धधनं सूचीक्षुरलोहिताभ्रयुतम् । काकाण्डमेचकामं वियद्विगुद्वेन्दुनक्षत्रम् ॥

सुरचापमन्द्रगर्जितविद्युत्प्रतिसूर्यकैः प्रतियुता शुभा सन्ध्या ।

शशिशिवशक्राशास्थाः शांतरवाः पक्षिमृगसंधाः ॥

विपुलाः प्रदक्षिणचराः स्निग्धमयूखा ग्रहा निरुपसर्गाः ।

तरवश्च निरुपमृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥ इति ।

तत्रापि माघे मासि मेघाडम्बरहिमवातचन्द्रसूर्यपरिवेषणानि श्रावणमास-
वृष्टिप्रदगर्भचिह्नानि । फाल्गुनमासि अभ्रसंधातवृष्टिस्तनितपुरोवाताः भाद्रपदवृष्टिगर्भ-
चिह्नानि । चैत्रमासि वृक्षाणां बहुपुष्पफलससिकतवातहिमवर्षाभ्राणि आश्वयुजे मासि
वृष्टिचिह्नानि । वैशाखे मासि प्रदक्षिणावर्तवायुः स्वल्पा वृष्टिश्च कार्तिकमास-
गर्भमासचिह्नानि । तथा च तोडरानन्दे—

दुदोह स विभुर्गा वै शक्रो दिव्याः पयस्वलाः ।

ताः क्षरन्ति नवं क्षीरं मेघ्यं मेघौघधारितम् ॥

तज्जलं वज्रनिर्धोषं विमुञ्चन्ति नभोगताः । एवमेतत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य शाश्वतम् ॥

पर्जन्यः सर्वभूतानां भवाय भुवि वर्पति ॥ इति ।

मूर्यकिरणैर्जलग्रहणं वनपर्वणिः —

नत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।

दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ इति ।

कालिदासोऽपि —

सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥ इति ।

मेवानां गर्भसंभवचिह्नानि च उदगैशानैन्द्रीदिक्षु आह्लादकरो मृदुर्वातः
आकाशनैर्मल्यं, चन्द्रमूर्ययोः स्निग्धसितस्थूलपरिवेषः, स्थूलतरस्निग्धबहुलसूचीक्षुराकारा
लोहिता मेघाः, वियद्विगुद्वेन्दुनक्षत्रं, नभोनीलता, इन्द्रधनुर्मन्द्रगर्जितविद्युत्प्रतिसूर्ययुक्ता
सन्ध्या, उदगैशानैन्द्रीदिक्षु पक्षिमृगादिशब्दराहित्यं, कुजबुधशुक्रशनिगुरूणां स्वाधिष्ठान-
नक्षत्रादुदक्संचाररूपप्रादक्षिण्यं, स्यौल्यस्निग्धमयूखतोपसर्गराहित्यं च, तरूणामनुप-
सृष्टाङ्कुरता, नरचतुष्पदामतिहर्ष इत्येतानि । तथा च ज्योतिषशास्त्रे तोडरानन्दः—

ह्लादिमृदृदक्षिवशक्रदिग्भवो मारुतो वियद्विमलम् ।

स्निग्धसितबहुलपरिवेषपरिवृतौ हिममयूखाकौ ॥

पृथुबहुलस्निग्धधनं सूचीक्षुरलोहिताभ्रयुतम् । काकाण्डमेचकाभं वियद्विगुद्वेन्दुनक्षत्रम् ॥

सुरचापमन्द्रगर्जितविद्युत्प्रतिसूर्यकैः प्रतियुता शुभा सन्ध्या ।

शशिशिवशक्राशास्थाः शान्तरवाः पक्षिमृगसंधाः ॥

विपुलाः प्रदक्षिणचराः स्निग्धमयूखा ग्रहा निरुपसर्गाः ।

तरवश्च निरुपमृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥ इति ।

तलापि माघे मासि मेघाडम्बरहिमवातचन्द्रसूर्यपरिवेषणानि श्रावणमास-
वृष्टिप्रदगर्भचिह्नानि । फाल्गुनमासि अभ्रसंधातवृष्टिस्तनितपुरोवाताः भाद्रपदवृष्टिगर्भ-
चिह्नानि । चैत्रमासि वृक्षाणां बहुपुष्पफलसंस्रुतवातहिमवर्षाभ्राणि आश्वयुजे मासि
वृष्टिचिह्नानि । वैशाखे मासि प्रदक्षिणावर्तवायुः स्वल्पा वृष्टिश्च कार्तिकमास-
गर्भमासचिह्नानि । तथा च तोडरानन्दे —

सितमग्नं तथा वायुः चन्द्रार्कपरिवेषणम् । माथे मासि परीक्षेत श्रावणे वृष्टिमादिशेत् ॥
 फाल्गुने चाभ्रसंघातो वृष्टिस्तनितमेव च । पुरोवाताश्च ये प्रोक्ताः मासि भाद्रपदे शुभाः ॥
 बहुपुष्पफला वृक्षा वाताः शर्करवर्णिगः । शीतवर्षं तथाभ्राणि चैत्रे चाध्वयुजे वदेत् ॥
 वहन्ति मृदवो वाताः स्वल्पं वर्षं प्रदक्षिणाः । वैशाखे तानि रूपाणि कार्तिके मासि वर्पति ॥
 इति । येषु नक्षत्रेषु संभूतो गर्भः बहुतोयदो भवति तानि तोडरानन्दे—
 भाद्रपदाद्वयविधां बुद्धयैतामहेष्वथर्धेषु । सर्वेष्वृतुषु विवृद्धो गर्भो बहुतोयदो भवति ॥

एतच्चोक्तेषु नक्षत्रेषु दोषाभावविषयं, सति तु दोषे उपघात एव । तथा च गर्भः—
 प्राजापत्यं मृगश्लेषा रौद्रं चानिलवारुणम् । आपादाद्वितयं चैव तथा भाद्रपदाद्वयम् ॥
 नक्षत्रदशकं चैतद्यदि स्याद्बुद्धूपितम् । न गर्भाः सम्पदं यान्ति योगक्षेमो न कल्पयेत् ॥
 उल्कयाभिहतं वापि केतुना वाप्यधिष्ठितम् । न गर्भास्तंपदं यान्ति वासवश्च न वर्पति ॥

गर्भचिह्नानि च —

मुक्तारजतनिकाशास्तमालनीलोत्पलांजनाभासाः ।
 जलचरसत्त्वाकारा गर्भेषु वनाः प्रभूतजलाः ॥
 तीव्रदिनकरकिरणाभितापिता मन्दमारुता जलदाः ।
 रूपिता इव धाराभिः विसृजन्त्यंभः प्रसवकाले ॥

गर्भधारणलक्षणं च —

सविद्युतः सपृषतः सपांसूत्करमारुताः । सार्कचन्द्रपरिच्छिन्ना धारणाः शुभधारणाः ॥ इति ।
 तत्रापि ज्येष्ठशुक्लाष्टमीप्रभृति एकादशीपर्यन्तं पूर्वफल्गुनीप्रभृति नक्षत्रचतुष्टये
 मृदुर्वायुः श्रवणादिमासचतुष्टयगर्भपोषणचिह्नं । तदुक्तम् —
 ज्येष्ठस्य शुक्लाष्टम्यां तु नक्षत्रे भगदैवते । चतस्रो धारणाः प्रोक्ताः मृदुवातसमीरिताः ॥
 ततः स्वात्यादिनक्षत्रैश्चतुर्भिः श्रवणादयः । परिपूर्णांश्शुभास्तामस्युस्सर्वांश्शिवसुभिक्षदाः ॥

अथ गर्भोपघातलक्षणानि —

गर्भोपघातलिङ्गान्युक्ताश्शशिपांसुपातदिग्दाहाः ।
 क्षितिकम्पस्सपुरकीलककेतुग्रहयुद्धनिर्वाताः ॥
 रुषिरादिवृष्टिवैकृतपरिहेन्द्रधनुषि दर्शनं रांहोः ।
 इत्युपातैरेतैस्त्रिविधैश्चान्यैर्हतो गर्भः ॥

अयमर्थः — गर्भे दृष्टे यदि पश्चादिमे उत्पाता दृश्यन्ते तदा गर्भो निहत इति ज्ञेयम् । यस्तूत्पातानन्तरं गर्भो जायते न तस्य विनाश इति । तत्र ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यादिदिन-चतुष्टये स्वात्यादिनक्षत्रचतुष्टये वृष्टिः श्रावणादिमासचतुष्टयगर्भसूचिका । तदुक्तं तत्रैव — स्वातौ तु श्रवणं विद्या वृष्टे त्वैन्द्राग्रदैवते । भाद्रपदे त्वनावृष्टिर्भैले चाश्वयुजे स्मृता । ऐन्द्रे तु कार्तिकेत्येव वृष्टे वृष्टिं निहन्ति च । एतेषु यदि नो वृष्टिस्तदा सौमिक्ष्यलक्षणम् ॥

एतच्च ग्रहोदयास्तमयादिनिमित्तरहितवृष्टिविषयम् । गर्भसमयेति वृष्टिर्गर्भाभावाय । निमित्तानि—‘ प्रायो ग्रहाणामुदयास्तकाले समागमे मण्डलसंक्रमे चे ’ त्यादीनि ।

निरुद्धो गर्भः आगामेगर्भात्पूर्वं करकारूपेण पतति ।

गर्भः पुष्टः प्रसवे ग्रहोपघातादिभिर्यदि न वृष्टिः ।

आत्मीये गर्भसमये करकामिश्रं ददात्यम्भः ॥

काठिन्यं याति यदा चिरकालधृतं पयः पयस्विन्दा ।

कालातीतं तद्वत्सलिलं काठिन्यमुपयाति ॥

वर्षाकालीनसद्यःसुवृष्टिप्रदमेघलक्षणानि । तत्र आषाढे रोहिणीयोगे वृष्टिसूचक-मेघलक्षणं—चित्रैर्मधुकरकिङ्गुककुसुमावदातैः ,

अथवाञ्जनशैलशिलानिचयप्रतिरूपधरैः स्थगितं गगनम् ।

हिममौक्तिकशङ्खशशाङ्ककरद्युतिहारिभिरंबुधरैरथवा ॥

तटिद्धेमपक्षैर्वलाकाप्रदन्तैः स्रवद्भारिदानैश्चलत्पान्तहस्तैः ।

विचित्रेन्दुचापध्वजोच्छ्रायशोभैस्तमालालिनीलैर्धृतं चाव्दनादैः ॥

सन्ध्यानुरक्ते नभसि स्थितानां इन्दीवरश्यामरुचां धनानाम् ।

वृन्दानि पीतांबरवेष्टितस्य कान्तिं हरेश्चोरयतां यदा वा ॥

निगदितरूपैर्जलधरजालैस्त्र्यहमवरुद्धं द्यहमथवापि ।

यदि वियदेवं भवति सुमिक्षं मुदितजनश्च प्रचुरजला भूः ॥ इति ॥

शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ।

कुटजार्जुनमालामिरलङ्कर्तुं दिवाकरम् ॥

सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डुरैः ।

स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरम् ॥

ब्रह्ममास्तनिःश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम् ।
 आपण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥
 एषा धर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ।
 सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥
 मेघोदरविनिर्मुक्ताः कल्हारसुखशीतलाः ।
 शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥
 एष फुल्लार्जुनशैलः केतकैरधिवासितः ।
 सुग्रीव इव शान्तारिधाराभिरभिषिच्यते ॥
 मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
 भारतापूरितगुहाः प्रथिता इव पर्वताः ॥

अत्र पर्यतानां कृष्णाजिनयज्ञोपवीतादिधर्मकल्पनेन अव्येतृसादृश्यप्रतिपादनात्
 अव्येतृणां ब्रह्मचारिणां कृष्णाजिनोपवीतादिधारणं धर्म इत्युक्तम् । तथा मनुः —
 कार्प्यरौरववस्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्वानुपूर्य्येण शागक्षौमाविक्रान्ति च ॥

गौतमोऽपि—क्रमेण कृष्णरुक्मवस्ताजिनानि वासांसीति । यज्ञोपवीतधारणे मनुः -
 कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृत् ।
 शाणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम् ।

खादिरगृह्येपि—यज्ञोपवीतं सौत्रं कौशं वा ग्रीवायां प्रतिमुच्य दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य
 यज्ञोपवीती भवति, इति । मेखलाधारणे मनुः —

मौञ्जी त्रिवृत्कृता श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
 क्षत्रियस्य तु मौञ्जी ज्या वैश्यस्य कुशतान्तवी ॥ इति ।

गौतमोऽपि — मौञ्जीज्यामौर्वीसौत्र्यो मेखलाः । इति । दण्डधारणे मनुः —
 ब्राह्मणो बल्लवपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरो ।
 पैप्पलौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ इति ।

तत्परिमाणमाह स एव —

केयान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
 ल्लाटसम्मितो राज्ञः स्यान्नु नासान्तिको विशः ॥
 ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनमिदूषिताः ॥ इति ।

गौतमोऽपि — मूर्धल्लाटनासाग्रप्रमाणा इति ।

कशाभिरिव हेमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम् ।
अन्तःस्ननितनिर्घोषं सवेदनमिवांबरम् ॥

नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रतिभाति मा ।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्गं वैदेहीव तपस्विनी ॥

इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहिता दिशः ।
अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥

क्वचिद्वाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् ।
कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसालुषु ॥
मम शोकाभिभूतस्य कामसन्दीपनान्स्थितान् ।

रजः प्रशान्तं सहिमोघ वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥

संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्वितास्सम्प्रति चक्रवाकाः ।
अभीक्ष्णवर्षादकविद्यतेषु यानानि वर्षेषु न सम्पतन्ति ॥

क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकारं नभः प्रकीर्णावुधरं विभाति ।
क्वचित्क्वचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥

व्यामिश्रितं सज्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुत्ताम्रम् ।
मयूरकेकाभिरनुनयातं शैलापगादशीघ्रतरं वहन्ति ॥

रसाकुलं पदपदसन्निकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ।
अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥

विद्युत्पताकास्सबलाकमालाशैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः ।
गर्जन्ति मेघास्समुदीर्घनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥

वर्षादकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ।
वनानि निर्विष्टवलाहकानि पश्यापराद्धेष्वधिकं विभान्ति ॥

समुद्रहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥

मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाहपङ्क्तिः ।

वातावधूता वरपौण्डरीकी लंबेव माला रचितांवरस्य ॥

बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।

गात्रानुवृत्तेन शुकप्रमेण नारीव लाक्षोक्षितकंबलेन ॥

अत्रोक्तवर्षाकालवैचित्र्यं त्रिःशुपुराणेऽपि—

प्रावृत्कालस्ततोतीव मेघौघस्तनितांवरः । बभूव वारिधाराभिरैक्यं कुर्वन्दिशामिव ॥

प्ररूढनवशप्पाढ्या शक्रगोपास्तृता मही । तदा मरतकेवासीत्पन्नरागविभूषिता ॥

ऊहुरुन्मार्गगामीनि निम्नगांभासि सर्वतः । मनांसि दुर्विनीतानां प्राप्य लक्ष्मीं नवामिव ॥

न रेजेन्तर्हितश्चन्द्रो निर्मलो मलिनैर्धनैः । सद्वादिवाद्गो मूर्खाणां प्रगल्भाभिरिवोक्तिभिः ॥

निर्गुणेनापि चापेन शक्रस्य गगने पदम् । अवाप्यताविवेकस्य नृपस्येव परिग्रहे ॥

मेघप्लेष्ठे बलाकानां रराज विमलावलिः । दुर्वृत्ते वृत्तचेष्टेव कुलीनस्यातिशोभना ॥

न वचनधाम्बरे स्थैर्यं विशुदृत्यंतचञ्चला । मैत्रीव प्रवरे पुंसि दुर्जनेन प्रयोजिता ॥

मार्गा बभूवुरस्पष्टा नवशप्पसमावृताः । अर्थान्तरमिव प्राप्ताः प्रचलानामिवोक्तयः ॥

उद्वृत्तशिखिसारंगे तस्मिन् काले महावने । रामकृष्णौ मुदा युक्तौ गोपालैश्चैरतुस्तह ॥

निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी लागरमभ्युपैति ।

दृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥

अनेन हरेर्निद्राकाल उक्तः । तथा च यमः—

क्षीराब्धौ भोगपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः । निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत्सदा ॥

ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव त्रिनश्यति ।

तोडरानन्दे स्कान्दे तु —

आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्क्षममहोत्सवम् । आभाकासितपक्षे तु भैत्रश्रवणरेवती ॥

आदिमध्यावसानेषु प्रस्तापावर्तनात्सवाः ।

निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ॥ इति ।

पाराहे तु —

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसंभवे । आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥

आषाढशुद्धद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्यव्रतारंभं कुर्याद्वा कर्कसंक्रमे ॥ इति ।

अत्र च परमेश्वरस्य स्वापादिप्रबोधपर्यन्तं सर्वैः किञ्चिद्भूतं कर्तव्यम् । तथा च निर्णयसिन्धौ —

आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥ इति ॥

तत्रापि अवश्यकर्तव्यान्युत्कृष्टव्रतान्याह देवलः —

ब्रह्मचर्यं तथा सत्यं शौचमामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥ इति ।

आमिषाणि च पात्रे —

प्राप्यङ्गचूर्णचर्मांबु जम्बीरं बीजपूरकम् । अयज्ञशिष्टं माषादि यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥

दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधामिषम् । रुच्यं तत्तद्देशलभ्यं सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥

गोछागीमाहिषीभूतादन्यदुग्धादि चामिषम् ।

धान्ये मसूरिका प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥

द्विजक्रीतरसास्सर्वे लवणं मूमिजं तथा । ताम्रपात्रस्थितं गन्धं जलं पल्लवलसंस्थितम् ॥

आत्मार्यं पाचितं सर्वमामिषं तत्स्मृतं बुधैः ।

निष्पावात्राजमाषांश्च मसूरान् संधितानि च ॥

वृन्ताकं च कलिङ्गं च सुप्ते देवे विवर्जयेत् ।

संधितानि लवणराकादीनि इति । समाप्तिस्तु कार्तिकशुद्धद्वादश्यामेव कार्या । तदुक्तं हेमाद्रौ-भारते —

चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥ इति ।

इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् । तदुक्तं ब्रह्मकैवर्ते —

शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके । कृत्वा व्रतस्य नियमं यथोक्तफलभाग्भवेत् ॥

व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ, भविष्ये —

महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः । जातीकुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् । प्रबुद्धे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥

एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः । प्रभाषेताग्रतो विष्णोः कृत्वाञ्जलिपुटस्तदा ॥

चतुरो वार्षिकान् मासान्देवस्योत्थापनावधि । इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ॥

हरिवंशेऽपि —

नूनं त्रिदशभूयिष्ठं मेघकालसुखोषितम् । पतत्रिकेतनं देवं बोधयन्ति दिवौकसः ॥ इति ।

“द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति” इत्यनेन वृष्ट्यादीनां पूर्णप्रवाहेन समुद्रं प्रति द्रुततरगमनं प्रत्यक्षसिद्धमेव । ‘हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति’ इत्यनेन बलाकानां गर्भधारणार्थं सजलं घनं प्रति गमनमुक्तम् । तथा च कालिदासो मेघसन्देशे —

गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमावद्धमालाः

सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ इति ॥

प्रतापमार्ताण्डेऽपि — “गर्भं बलाका दधतेऽब्दयोगा”दिति । ‘कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैती’त्यनेन वर्षाकाले स्त्रीणां कामोद्रेक उक्तः । तथा च रसमञ्जरी—

एते वारिकणान् किरन्ति परुषान् वर्षन्ति नांभोधराः

शैलाश्शाल्वलमुद्रमन्ति न सृजन्त्येते पुनर्नार्यकान् ।

तैलोन्मये तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान्

धातः कातरमालयामिकुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम् ॥

अत्र चतुर्थपि पादेषु निद्रानदीबलाकान्तानां स्वस्वप्रियतमान् केशवसमुद्र-
घनपतीन् प्रति स्वत एवाभिसरणकथनात् पतिं प्रत्यभिसरणशीला अभिसारिका सूचिता ।
तथा चामरकोशे — ‘कान्तार्थिनी तु या नारीति’ । सा च त्रिविधा—स्वीया, परकीया
सामान्या चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । तस्याश्चेष्टा, भर्तृशुश्रूषा, शील-
संरक्षणं, आर्जवं, क्षमा चेति । तद्यथा —

गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि स्मितं कुलनतभ्रुवामधर एव विश्राम्यति ।

वचः प्रियतमश्रुतेरतिथिरेव कोपक्रमः कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मज्जति ॥ इति ।

अप्रकटितपरपुरुषानुरागा परकीया । तद्यथा —

अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमुचितः समीरोऽयं वेलानवविदलदेलापरिमलः ।

इयं प्रावृट् धन्या नवजलदविन्यासचतुरा परार्थीनां चेतः सखि किमपि कर्तुं मृगयते ॥ इति ।

विन्तमात्रोपाधिकतया परपुरुषाभिलाषिणी सामान्या । तद्यथा —

दृष्ट्वापाङ्गणसन्निधौ बहुधनं दातारमभ्यागतं

वक्षोजौ तनुतः परस्परमिवाश्लेषं कुरङ्गीदृशः ।

आनन्दाश्रुपयांसि मुञ्चति मुहुर्मालामिषालुकुन्तलो

दृष्टिः किञ्च घनागमं कथयितुं कर्णान्तिकं गाहते ॥ इति ।

स्वीयापि त्रिविधा, मुग्धा, मध्या, प्रौढा चेति । तासां लक्षणानि प्रतापरुद्रीये —
उदयद्यौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा । लज्जानन्मथमध्यस्था मध्यमोदितयौवना ॥

स्मरमन्दीकृतव्रीडा प्रौढा सम्पूर्णयौवना । इति ।

तत्र मुग्धाभिसारिका यथा —

दूतीविद्युदुपागता सहचरी रात्रिस्सहस्थायिनी

दैवज्ञो दिशति स्वनेन जलदः प्रस्थानवेलां शुभाम् ।

वाचं नांगलिको तनोति तिमिरस्तोमोपि झिह्वीरवैः

जातोयं दयिताभिसारसमयो मुग्धे त्रिमुञ्च तपाम् ॥

मध्यमाभिसारिका यथा —

भीतासि नैव भुजगात्पथि मद्भुजस्य सङ्गे पुनः किमपि कम्पमुरीकरोषि ।

अम्भोधरञ्चनिभिरक्षुभितासि तन्वी मद्राचि साचिवदनासि किमाचरामि ॥

प्रगल्भाभिसारिका यथा —

स्फुरदुरसिजभारभंगुराङ्गी किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।

अथ कथय कथं सहेतुं गन्तुं यदि न निशासु मनोरथो रथः स्यात् ॥

समयानुरूपभूषणशंकाप्रज्ञानैपुण्यप्रकटप्रहासादिचेष्टायुक्ता परकीयाभिसारिका । यथा—

रभसादभिसर्तुमुद्यतानां वनितानां सखि वारिदो विवस्वान् ।

रजनी दिवसोन्धकारमर्चिर्विपिनं वेश्म विमार्ग एव मार्गः ॥

सामान्यवनिताभिसारिका यथा —

चन्द्रोदये चन्दनमङ्गकेषु विलिप्य विन्यस्य विनिर्गतायाः ।

मनो निहन्तुं मदनोऽपि बाणान् करेण कौन्दान्बभरांवभूव ॥

उक्तास्सर्वविधा अपि पुनस्त्रिविधाः । दिवाभिसारिका, श्वेताभिसारिका, कृष्णाभि-
सारिका चेति । दिवाभिसारिका यथा —

पल्लीनामभिपस्य पङ्कजदृशां सर्वोत्सवामन्त्रणे

जाते सद्गजना मिथः कृतमहोत्साहाः पुरं प्रस्थिताः ।

सन्ध्याजस्थितयोर्विहस्य गतयोः शुद्धान्तमत्रान्तरं

यूनोः स्विन्नकपोलयोर्विजयते कोऽप्येष कण्ठग्रहः ॥

श्वेताभिसारिकालक्षणं “न चन्द्रोदय” इत्यनेन श्लोकेनोक्तं प्राक् प्रपञ्चितम् ।

कृष्णाभिसारिका यथा —

गन्तुं यदि व्यवसितासि घने निशीथे नीलांशुकेन तनुमावृणु मुग्धशीले ।

सौदामिनी यदि पथि प्रतिरोधिनी स्यादप्रावृतेव कनकद्रवगौरि गच्छेः ॥ इति ।

इतोऽप्यभिसारिकाणां बहवो भेदास्तल्लक्षणोदाहरणभेदाश्च सन्ति, विस्तरमिषा न लिख्यन्ते ।

सुरतामर्दविच्छिन्नास्त्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।

पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधारास्समन्ततः ॥

इत्यनेन सुरमुन्दरीणां पुरुषायितं सूचितम् । तथा च प्राचीनाः —

मुक्ताः पतन्ति भूमौ बालाः कलयन्ति केवलां मुक्तिम् ।

चुम्बत्यंवरमवनिर्विपरीते किन्नु विपरीतम् ॥

षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं श्रवणमोदीरितकण्ठतालम् ।

आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैः वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥

अस्यार्थः — षट्पादाः भ्रमरा एव तन्व्यः तदुत्थः श्रोत्रचित्तानुरञ्जनसंपादन-
समर्थगान्धर्वशास्त्रसिद्धमधुरादिगुणोपेतो ध्वनिविशेषो यस्मिन् तत्सङ्गीतम् । श्रवणमोदीरित-
कण्ठतालं, श्रवणमा मण्डूकास्तदुदीरिततालजसमयप्रसिद्धकण्ठाभरणादितालोपेतम् । मेघ-
मृदङ्गनादैः । मेघा एव मृदङ्गास्तेषां नादैराविष्कृतं प्रकटीकृतं तत्सङ्गीतं प्रस्तुतमिवेति ।
अत्र वीणातालमृदङ्गवाद्यमात्रं प्रतिपाद्य सङ्गीतं प्रवृत्तमित्युक्त्या वक्ष्यमाणं नृत्तगीत-
मप्यभिप्रेतम्, तस्य त्रितयात्मकत्वात् । तदुक्तं शार्ङ्गदेवेन —

‘गीतं वाद्यं तथा नृत्तं त्रयं सङ्गीतमुच्यते’ इति । षट्पादतन्त्रीत्यत्र
षट्पदानां तन्त्रीत्वनिरूपाणात् तद्युक्ता वीणा द्योत्यते । सा द्विविधा गात्रवीणा, दारुवीणा
चेति । तदुक्तं नारदेन —

‘दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे नरजातिषु’ इति ।

तथा बह्वृचारण्यके दारुवीणागालवीणयोः सम्यक्प्रतिपादनेन वीणाद्वयं प्रतिपादितम् ।
“अथ खल्वियं दैवी वीणा भवति, तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा भवति यथास्याः

शिर एवमुप्याः शिरो, यथास्या उदरमेवमुप्या अम्भणं, यथास्या जिह्वैवमुप्या वादनम्, यथास्यास्तन्त्रय एवमुप्या अंगुल्यो, यथास्याः स्वरा एवमुप्याः स्वराः, यथास्याः स्पर्शा एवमुप्याः स्पर्शाः, यथाह्येवेयं शब्दवती, एवमसौ शब्दवती, चर्मवती यथा ह्येवेयं लोमशेन चर्मणा पिहिता भवति एवमसौ लोमशेन चर्मणापिहिता, लोमशेन ह वै स्म चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति, स यो हैतां देवीं वीणां वेद श्रुतवदनो भवति भूमिनास्य कीर्तिर्भवति यत् कचार्या वाचो भाषन्ते विदुरेनं तत्रेति । तथा दारुवीणापि द्विविधा श्रुतिवीणा स्वरवीणा चेति । तत्र महाव्रतादौ माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणानन्तरं आहतदुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इति श्रुत्या विनियुक्ता वीणा श्रुतिवीणा ! सा अनेकविधा । वाणः अलावुवीणा, वक्त्रा, कपिशीर्ष्णीं महावीणा, पिशीलवीणा, काण्डवीणा, पिछोलवीणा चेति । स्वरवीणाप्यनेकविधा, एकतन्त्री नकुला, त्रितन्त्रिका, चित्रा, विपञ्ची, मत्तकोकिला आलापिनी, पिनाकी, निशंकादिभेदात् । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे —

तद्देवास्त्वेकतन्त्री स्यान्नकुलश्च त्रितन्त्रिका । चित्रा वीणा विपञ्ची च ततः स्यान्मत्तकोकिला ॥
आलापिनी किन्नरी च पिनाकीसंज्ञिकापरा । निशङ्कर्वीणाेत्याद्याश्च शार्ङ्गदेवेन कीर्तिताः ॥ इति ।

तस्याश्चैकतन्त्र्यास्त्ववीणाया वादने त्रिविधाः करव्यापाराः घातपातादिरूपाः । तत्र नव दक्षिणकरव्यापाराः, द्वावितरस्य करस्य, तद्व्यतिरिक्ताश्च हस्तद्वयसाधारणास्त्रयोदश व्यापाराः । तदुक्तं शार्ङ्गदेवेन —

घातः पातश्च संज्ञेयः तथोल्लेखावलेखकौ । अमरः संरुचिच्छिन्नौ नवमी नखकर्तरी ॥
व्यापारा दक्षिणस्यैव पागेर्वामस्य तु द्वयम् । स्फुरितः खसितश्चेति करयोरुभयोस्त्वमी ॥
धोषो रेफोश्च बिन्दुः स्यात्कर्तरी चार्धकर्तरी । निष्कोटितास्यः स्खलितः शुक्रवक्त्रश्च मूर्च्छना ॥
तालहस्तोर्ध्वचन्द्रश्च प्रसारः कुङ्करोऽपरः । त्रयोदशैते सर्वेऽमी स्युश्चतुर्विंशतिर्युताः ॥

करनामान्यपीमानि नन्वते वाद्यवेदिनः । इति ।

तत्र घातो नाम मध्यमांगुल्याक्रान्ततर्जन्या तन्त्रिकाताडनम् । केवलतर्जन्या तन्त्रीघातः पातः । अन्तःस्थिततर्जन्या तन्त्रीस्कालनं संलेखः । अन्तःस्थितमध्यमया तन्त्र्या-स्कालनमुल्लेखः । मध्यमया बहिस्तन्त्रीताडनं संरुधिः । तर्जनीपार्श्वलमायास्तन्त्र्या अनामिकया ताडनं छिन्नः । त्वरितगत्या नखैश्चतुर्भिस्तन्त्रीताडनं नखकर्तरी इति दक्षिण-करव्यापाराः । अथ सव्यकरव्यापारौ, पार्श्वभागसंनद्धाद्रामकरात्प्रसारिताद्यः कम्पजनको व्यापारः स स्फुरितः । वीणादण्डोपरि स्थितया सोपानरूपया पुनस्तन्त्रीघर्षणं सितः इति ।

एवमन्येऽपि घोषादयः अन्तःस्थितानामिकादिभिस्तन्त्रीताडनरूपाः । तदुक्तं
संगीतरत्नाकरे —

घातः स्यान्मध्यमाक्रान्ततर्जन्या तन्त्रिकाहरिः । हरिर्हरणम् ।
घातः केवल्या घातः सलेस्त्रोन्तःस्थया हरिः । अन्तर्मध्यमया घातमुल्लेखं संप्रचक्षिरे ॥
अवलेखो मध्यमया स्यात्तन्त्रीताडनं बहिः । अंगुल्यान्येन्यथाप्याहुः संलेखश्चावलेखनम् ॥
सर्वाभिस्तिमृभिर्द्वाभ्यामथवेति च ते जगुः । मध्यमानामिकाभ्यां तु बहिर्घातोऽर्धसंधितः ॥
तर्जनीपार्श्वलयास्तन्त्र्या बहिरनामया । हननं छिन्नमाचष्टे श्रीमत्सोडुल्लनन्दनः ॥
क्रमाद्द्रुतं नखैर्घानश्चतुर्भिर्नेत्रकर्तरी । स्फुरितः कण्ठितस्तन्त्रीपार्श्वलये प्रसारणात् ॥

मुहुस्सारण्या तन्त्रीघर्षणं खसितो मतः ।

इति । एवमन्येषां लक्षणानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ; इयमेकतन्त्री । नकुलादयोपि
तत्रैव निरूपिताः । तथाहि —

तन्त्रीद्वयेन नकुलः स्यादन्यथा क्लितन्त्रिका । तन्त्रीभिस्सप्तभिश्चित्रा विपञ्ची नवभिर्मता ॥
तन्त्रीणामेकविंशत्या कीर्तिता मत्तकोकिला । मुख्येयं सर्ववीणानां त्रिस्थानैस्सप्तभिः स्वरैः ॥
संभिन्नत्वात्तदन्यास्तु तस्याः प्रत्यंगमीरिताः । करणैश्चित्तयन्त्यस्तास्तस्यादपरंजितकाः ॥ इति ।

एवं वीणायां घातुमंजिकाः केचन रागा निस्तुलरागसंपादकाः अदृष्टसंपादकाश्च
प्रहारविशेषजनिता विस्तारकरणादिरूपाः विस्तरभयान्नेह प्रतिपाद्यन्ते ।

मधुराभिधानमित्यनेन रक्तादयो गुणा उपलक्ष्यन्ते । ते च नारदेन
प्रतिपादिताः —

रक्तं पूर्णमलंकृतं प्रसन्नं व्यक्तं विवृतं श्लक्ष्णं समं सुकुमारं मधुरमिति
गुणा गानस्य दशेति । एतादृशवीणायास्सर्वदेवतामयत्वेन दर्शनस्पर्शनादिकं महाफल-
मित्युक्तम् —

दर्शनस्पर्शने चास्या भोगस्वर्गापवर्गादे । पुनाति विप्रहत्यादिपातकैः पतितं जनम् ॥
दण्डश्शंभुर्लमा तन्त्रिः ककुभः कमलापतिः । इन्दिरा पत्रिका ब्रह्मा तुवं नाभिस्सरस्वती ॥
दोरको बाष्पकिर्जीवा सुषांशुस्सारिका रविः । सर्वदेवमयी तस्माद्वीणेयं सर्वमङ्गला ॥
इति संगीतनिपुणैर्मुनिभिर्भरतादिभिः । वीणा प्रशंसिता तस्माच्छ्लाघनीयतमा मता ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामियमेव हि साधनम् । गायतो ब्राह्मणो वीणागाथिनाविति च श्रुतौ ॥

अश्वमेधप्रकरणे वीणोक्ता धर्मसाधनम् । वीणानादानुरक्तेभ्यो राजभ्यो वैणिका जनाः ॥
लभन्ते काङ्क्षितानर्थान् तस्माद्वीणार्धसाधनम् । कामयन्तेह गायन्तं स्त्रिय इत्युदितं श्रुतौ ॥
गानस्य कामहेतुत्वं गानोत्पत्तिस्तु वीणया । वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति । इत्येवं याज्ञवल्क्येन वीणा मोक्षाय शंसिता ॥

सा च रुद्रप्रियत्वेन रुद्रवीणेति गीयते ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्यवचनस्यार्थः — महत्यादयो नानाविधा वीणाः । तदुक्तम् —
विश्रावसोस्तु बृहती तुंवुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥
इत्यादि । एतासां वीणानां मध्ये यस्याः कस्याश्चिद्वीणायाः भरतशास्त्रोक्तप्रकारेण यद्वादनं
तन्त्रीषु ध्वनिविशेषकरणं तद्वीणावादनं, तस्य यत्तत्त्वं तानात्मकसंगीतप्रणवोच्चारणपूर्वकं
तत्स्वरूपानुगुण्यसंपादनं तज्ज्ञ इत्यर्थः । संगीतप्रणवस्य तानरूपत्वं प्रतिपादितं संगीत-
चिन्तामणौ —

शृणुन्वं गीतशास्त्रस्य वच्मि प्रणवमादितः । यदज्ञानान्नष्टकुला नष्टश्रीका गतायुषः ॥
क्लेशपाशशतं प्राप्ता नष्टनुद्धीन्द्रियप्रजाः । शोकदावामिसन्तप्ता लोकनिन्धाः पुनःपुनः ॥
पापेषु निरताः क्रूराः पुण्यदूरा हतव्रताः । अभ्यासो विफलं याति तस्य वीणासमुद्भवः ॥
यज्ञदानफलं पुण्यं शीलं सौभाग्यमेव च । प्रयाति वैणिकस्साक्षात्पूर्णचन्द्र इवापरः ॥
संगीतप्रणवं ज्ञात्वा महाविष्णुसमो भवेत् । संगीतप्रणवो ज्ञेयः महासौभाग्यवर्धनः ॥

तकारश्च नकारश्चेत्युक्तं, तज्ञः, श्रुतिजातिविशारदः निपुणः तालज्ञः मार्गताल-
देशिकतालसंपन्नः विनैवायासं मोक्षं प्राप्नोति इति ॥

स्रवङ्गमोदीरेतकण्ठतालमित्यल नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमिति न्यायेन श्रीमो
भीमसेन इतिवत् कण्ठतालशब्देन कण्ठाभरणास्यतालप्रतिपादनद्वारा सर्वे ताळाः
प्रतिपाद्यन्ते । तत्र नृतगीतवाद्यप्रतिष्ठाभूमिः लघ्वक्षरोच्चारणादिक्रियापरिमितः तालः तल-
प्रतिष्ठायामिति धातोर्धाञि[ङि]स्मृतः ।

गीतं नृत्यं तथा वाद्यं भाति ताले प्रतिष्ठितम् ॥

संयोगे च वियोगे च तलयोरुभयोर्यदा ।

धर्तते न्याप्तिमान् कालः स कालस्तालसंज्ञितः ॥ इति ।

उक्ततालस्याङ्गभूताश्च दश प्राणाः, प्राणा इव प्राणास्तालनिर्वर्तका इति यावत् । ते च दश । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे —

कालो मार्गः क्रियाज्ञानि ग्रहजातिकलालयाः । यतिः प्रस्तारकश्चेति तालप्राणा दश स्मृताः ॥

तत्र कालः प्रसिद्धः । स च द्वादशविधः, क्षण, लव, निमेष, काष्ठा, कला, चतुर्भागानुद्भूत, विन्दु, लघु, गुरु, प्लुत, पताक, भेदात् । तत्र शतपत्रपत्रशतस्य मध्ये सूच्या संभेदे क्रियमाणे यावान् कालः तावान् कालः क्षण इत्युच्यते । तादृश-क्षणाद्यात्मकः कालो लव इत्युच्यते, तादृशलवाद्यात्मकः कालः काष्ठा, अष्टौ काष्ठा निमेषः, अष्टौ निमेषाः कला, कलाद्वयं चतुर्भागः, चतुर्भागद्वयं अनुद्भूतं, अनुद्भूतद्वयं च विन्दुः, विन्दुद्वयं च लघुः, लघुद्वयं च गुरुः, लघुत्रयं च प्लुतः, प्लुतचतुष्कं पताकमिति । तदुक्तमाकरे —

उपर्युपरि विन्यस्य पञ्चपत्रशतं सकृत् । यः कालः सूचिसंभेदे सः क्षणः परिकीर्तितः ॥

लवः क्षणेरष्टभिः स्यात् काष्ठा ह्यष्टौ लवात्मिका । अष्टौ काष्ठा निमेषः स्यान्निमेषैरष्टभिः कला ॥ कलाभ्यां तु चतुर्भागश्चतुर्भागावनुद्भूतम् । अनुद्भूताभ्यां विन्दुः स्याद्विन्दुभ्यां तु लघुर्भवेत् ॥ लघुद्वयं गुरुश्चैव त्रिलघुः प्लुत उच्यते । लघुचतुष्कं निश्शब्दमेतत्काकपदाभिधम् ॥ इति ।

एवं मार्गोऽपि षड्विधः — दक्षिण, वार्तिक, चित्र, चित्तर, चित्ततम, अतिचित्रतमभेदात् । तत्र दक्षिणे मार्गे अष्टौ माताः कला इत्यादिलक्षणं विस्तर-भयान्नेह प्रतिपाद्यते । तादृशमार्गगतत्वेन कर्णाट लाट गौड आन्धादिदेशगतत्वेन च तालो द्विविधः । तत्र मार्गतालः चतुरश्रत्र्यश्रषट्पितापुलादिभेदेनानेकविधः । देशतालश्च आदितालप्रभृतिशार्ङ्गदेवसंज्ञकतालान्ताः विशत्यभ्यधिकं शतं तालाः । तत्र कण्ठाभरणाख्य-तालोऽपि प्रतिपादितः, गौरी सरस्वती कण्ठाभरणो लघुसंज्ञक इति । तेषां लक्षणं विस्तरभयान्नेह प्रतिपाद्यते । अन्ये सप्ततालः भुव, मध्य, रूपक, जम्पा, त्रिकुट, अडुताल्येकतालरूपाः सप्त प्रसिद्धास्तालाः । तदुक्तं संगीतशास्त्रे —

भुवो मध्यो रूपकं च जम्पा त्रिकुटमेव च । अडुताल्येकताली च सप्त तालाः प्रकीर्तिताः ॥ इति । तत्र भुवः षोडशविधः । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे —

जयन्तशेखरोत्साहौ ततो मधुरनिर्मलौ । कुन्तलः केरलश्चारो नन्दनश्चन्द्रशेखरः ॥

कामदो विजयाख्यश्च कन्दर्पजयमङ्गलौ । तिलको ललितश्चेति संज्ञास्तेषां क्रमादिमाः ॥ इति

एवमन्येषां भेदास्तल्लक्षणानि च विस्तरभयान्नेह प्रतिपाद्यन्ते । एतादृशतालस्य फलमाह शार्ङ्गदेवः —

तकारशंकरः प्रोक्तः लकारशक्तिरुच्यते । शिवशक्त्यात्मकं तालं यो जानाति स तत्त्ववित् ॥
आदितालेन शृङ्गारे जयन्तो गीयते बुधैः । स नेतृश्रोतृगातृणामायुःश्रीवर्धनो मतः ॥
इति तालनिरूपणम् ।

“आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैः” इत्यनेन मुरजवाद्यमुत्प्रेक्षितम् । तच्चानेकविधं, पटः, मद्दलः, हुडुक्का, करट्टं, घण्टा, सोडवसः, ढक्का, कुडुक्का, रुंवः, डमरुः, डक्का, मड्डुः, डक्कुली, सल्लकः झल्लरी, घोणा त्रिवली, दुन्दुभिः भेरीनिस्सारणं इत्येवमादिरूपम् । तत्र हस्तद्वयसम्मितायामं षष्ठ्यंगुलमूलमध्यदेशं एकादशांगुलसम्मितदक्षिणमुखं दशांगुलसम्मितवाममुखम् । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे —

सार्धहस्तद्वयं तस्य दैर्घ्यं स्यात्परिधिः पुनः । षष्ठ्यंगुलो मध्यदेशः पृथुलो दक्षिणं मुखम् ॥
कर्तव्यं सम्मितं साधैरेकादशभिर्गुलैः । वामं तु दशभिस्सार्धैः समितं दक्षिणं मुखम् ॥ इति ।

क्वचित्प्रनृतैः क्वचिदुन्नदङ्गिः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ।
व्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥

अत्र नृत्यन्तो मयूरा नर्तका इव भवन्ति । उन्नदन्तो मयूराः गायका वादका इव च भवन्ति । वृक्षाग्रनिषण्णकायाश्च मयूराः उच्चस्थानस्थितसभानायका इव भवन्ति । व्यालम्बवर्हाभरणैरित्यनेन सभानायकेन नर्तकादिभिश्चालङ्कृतैर्भवितव्यमिति सूचितम् । अत्र क्वचित्प्रनृतैरित्यनेन नर्तनं सूचितम् । तच्च गात्रविक्षेपादिरूपम् । तत्रिविधं, नाट्यं, नृत्यं, नर्तनं चेति । तदुक्तं भावप्रकाशे —

तदपि त्रिविधं नाट्यनृत्यनृत्तप्रभेदतः । आंगिकाद्यैरभिनयैर्वाक्यार्थाभिनयात्मकम् ॥

रसभावसमायुक्तं तन्नाट्यं परिचक्षते । भावाविर्भावसुभगं पदार्थाभिनयात्मकम् ॥

गात्रविक्षेपणं यत्र तन्नृत्यमिति गीयते । तन्नृत्तं ख्यातीतवाद्यमिलताललयाश्रयम् ॥

उदाराभिनयं यत्र गात्रविक्षेपणं यदि । इति ।

एतत्त्रयं द्विधा भिन्नं लास्यताण्डवसंज्ञया । सुकुमारं तयोर्लास्यमुद्धतं ताण्डवं विदुः ॥

चतुर्विधं तच्च लास्यं कुण्डलीदण्डरासकम् । करणाश्चैव तत्रापि तत्तद्देशानुसारतः ॥

शार्ङ्गदेवस्तु नाट्यं, नृत्यं, नृत्तमिति भेदत्रयमङ्गीकृत्य नाट्य, नृत्य, नृत्तानां

प्रकारान्तरेण लक्षणमाह । तत्र वाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकं आंगिकाभिनयमात्रोपेतं गात्रचलनं नाट्यम् । आंगिक, वाचिकाहार्थं सात्विक, चतुष्टयात्मकं गात्रचलनं नृत्यम् । गात्रचलनमात्रं नृत्यम् । तत्रैकैकं द्विविधं लास्यताण्डवभेदात् । तत्र कोमलकरणाङ्गविक्षेपकैशिकवृत्तिप्रधानं मकरध्वजवर्धनं स्त्रीकर्तृकं गात्रचलनं लास्यम् । उद्धतकरणाङ्गविक्षेपारम्भीवृत्तिप्रधानं ताण्डवम् । आंगिकः अंगैर्विनिर्मितो व्यापारविशेषः । नायकादिगततत्तद्व्यापारसूचकशब्दविशेषो वाचिकः । अनुकार्यतत्तत्त्रायकादिगतहारकेयूरकिरीटालङ्कारादिभूषणमाहार्यः । सात्विकैरन्तःकरणव्यापारविशेषैर्विरचितः सात्विकः । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे-
नाट्यं, नृत्यं, तथा नृत्यं त्रेधा तु परिकीर्तितम् । चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः ॥
नाटकस्थितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकम् । नाट्यं तन्नाटकेष्वेव प्रयुक्तं तद्गतार्थवत् ॥
विहाय त्रीनभिनयानांगिकोत्र विधीयते । आंगिको वाचिकस्तद्वत् आहार्यः सात्विकोऽपरः ॥
चतुर्धाभिनयस्तत्र ह्यांगिकैर्वागैर्विनिर्मितः । वाचा विरचितः काव्यनाटकादिषु वाचकः ॥
आहार्यो हारकेयूरकिरीटादिविभूषणम् । सात्विकः सात्विकैर्भावेर्भावोक्तेन विभावितः ॥
लास्यं तु सुकुमाराङ्गं मकरध्वजवर्धनम् । तद्विक्तमुद्धतं प्रायः प्रयोगं ताण्डवं विदुः ॥ इति ।

नर्तनारम्भवेलायां पात्राणां प्रवेशे विशेषमाह नन्दिकेश्वरः —

नायकाभिमुखं पातं प्रविशेद्रङ्गमन्दिरम् । प्रवेशे दक्षिणे भागे मार्दलीकः प्रतिष्ठितः ॥
वामपार्श्वे मार्दलीकः वंशशस्त्रे तु दक्षिणे । तद्दक्षिणे करटिका तत्पृष्ठे गायकाः स्मृताः ॥
गायकानां ततः पश्चात्काहलीक्रमतालकः ॥ इति ।

एतादृशवृत्तस्य फलमुक्तं नन्दिकेश्वरेण —

द्रष्टव्ये नाट्यनृत्ये ते सर्वकाले विशेषतः । नृत्यं त्वत् नरेन्द्राणामभिषेके महोत्सवे ॥

श्रुतार्थिभिः प्रयोक्तव्यं माङ्गल्यं सर्वकर्मसु ॥ इति ।

कचिदुन्नदद्विरित्यनेन शरीरं गानं सूचितम् । तच्च गानं नादोत्पत्तिक्रमेणोत्पद्यते ।
प्रथमं ध्रुवक्षमाणेनात्मना प्रेरितं मनः जाठरं वह्निमाहन्ति, स च वायुं प्रेरयति । स
च वायुर्भूलाधारे स्थितः क्रमादूर्ध्वस्थाने संचरन् नाभिहृदयकण्ठमूर्धास्यरूपेषु स्थानेषु
ध्वनिमाविर्भावयति । स एव ध्वनिर्नाद इत्युच्यते । स चातिसूक्ष्म, सूक्ष्म पुष्टापुष्ट,
कृत्रिमभेदेन क्रमान्नाभ्यादिस्थानेषु स्थितः पञ्च संज्ञा धत्ते । एवं व्यवहारकाले
नादस्त्रिविधः । मन्द्रो मध्यस्तारश्चाते । हृदि मन्द्रः, मध्यः कण्ठे, मूर्ध्नि तारः ।
स च पूर्वपूर्वध्वन्यपेक्षया उत्तरोत्तरो द्विगुणध्वनिः । तदुक्तं भरतशास्त्रे —

आत्मा विवक्षमाणो हि मनः प्रेरयते मनः । देहस्थं वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।
ब्रह्मप्रन्थिगतस्सोथ क्रमादूर्ध्वपदे चरन् । नाभिहत्कण्ठमूर्धास्थे त्वाविर्भावयति ध्वनिम् ॥
नादोतिस्मृद्मस्मृद्मश्च पुष्टोपुष्टश्च कृत्त्रिमः । इति पञ्चाभिधा धत्ते पञ्चस्थानस्थितः क्रमात् ॥
व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदे मन्द्रोऽभिधीयते । कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारः द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥

तस्य नादस्य द्वाविंशतिश्रुतयो हृदयस्थोपरिप्रदेशे विद्यमानासु नाडीषु द्वाविंशति-
संख्यासु वायुनाभिहतासु श्रुतय उत्तरोत्तरोच्चतरा जायन्ते । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—
तस्य द्वाविंशतिभेदाः श्रवणाच्छ्रुतयो मताः । हृद्यूर्ध्वनाडीमंलग्नाः नाड्यो द्वाविंशतिर्मताः ॥
तिर्यञ्चस्नासु तावृत्त्यः श्रुतयो मारुताहते । उच्चोच्चतरतायुक्ताः प्रभवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥

एवं कण्ठे तथा शीर्षे श्रुतिर्द्वाविंशतिर्मता ।

तासां श्रुतीनां पञ्च जातयः । दीप्ता आयता करुणा मृदुर्मध्येति । तत्र दीप्ता
चतुर्विधा—तीव्रा, रौद्री, वज्रिका उग्रा चेति । एवमायता पञ्चविधा—कुमुद्वती, क्रोधा,
प्रसारिणी, सन्दीपिनी, रोहिणी इति । करुणापि त्रिविधा—दयावती, आलापिनी,
मदंतिका चेति । मृदुश्चतुर्विधा, मन्दा चरतिका प्रीतिः—क्षितिरिति । मध्या षड्विधा—
छन्दोवती रंजनी, रक्तिका, मार्जनी, रम्या, क्षोभिणी इति । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—

दीक्षा[त्ता]यता च करुणा मृदुर्मध्येति जातयः ।

तीव्रा रौद्री वज्रिकोऽग्रेत्युक्ता दीप्ता चतुर्विधा ॥

कुमुद्वत्यापतास्या च क्रोधा चापि प्रसारिणी । सन्दीपिनी रोहिणी च भेदाः पञ्चेति कीर्तिताः ॥
दयावती तथा आलापिन्यथ प्रोक्ता मदन्तिका । त्रयस्ते करुणाभेदा मृदोर्भेदचतुष्टयम् ॥
मन्दा चरतिका प्रीतिः क्षितिर्मध्या तु षड्विधा । छन्दोवती रंजनी च रक्तिका मार्जनी तथा ॥

रम्या च क्षोभिणीत्यासामथ ब्रूमः स्वरस्थितिम् ॥ इति ।

एतासु श्रुतिषु षड्जर्पभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाख्याः सप्त स्वराः समुत्पद्यन्ते ।
तत्र तीव्रा कुमुद्वती छन्दोवती संज्ञकासु श्रुतिषु चतसृषु षड्जः समुत्पद्यते, दयावतीरक्ति-
कारञ्जन्याख्यासु तिसृषु श्रुतिषु ऋषभः संजायते । रौद्रीक्रोधाख्ययोः श्रुत्योः गान्धारः
समुत्पद्यते । वज्रिकाप्रसारिणीप्रीतिमार्जनाख्यासु चतसृषु श्रुतिषु धैवतः, उग्राक्षोभिण्योः
द्वयोः श्रुत्योः निषादः संजायते । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे—

दीप्तायता ऋजुर्मध्या षड्जा स्यादृषभे पुनः । संस्थिता करुणा मध्या मृदुर्गान्धारके पुनः ॥

दीप्तायते मध्यमे ते मृदुमध्ये च संस्थिताः । मृदुर्मध्यायतास्या च करुणा पञ्चमे स्थिताः ॥
 करुणा चायता मध्या धैवते सप्तमे पुनः । दीप्ता मध्येति तासां च जातीनां ब्रूमहे मिदाम् ॥
 तीव्रा कुमुद्रती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः । दयावती रंजिनी च रक्तिका ऋषमे स्थिताः ॥
 रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी । प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥

मध्यमस्वरमाश्रिता इत्यर्थः ।

क्षिती रक्ता च सन्दीपिन्यालापिन्यथ पञ्चमे । मंदंती रोहिणी रम्येत्येतास्तिष्ठस्तु धैवते ॥

उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे भवतः श्रुती ।

तत्र षड्भ्यो जायत इति षड्जः । तदुक्तं नारदेन —

नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् ।

षड्भिः सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥

ऋषति हृदयं गच्छति प्राप्नोतीति ऋषभः, ऋषभस्वरसम्पादितत्वाद्वा ऋषभः ।
 तदुक्तम् —

गावो रंगन्ति चार्षभम् ।

गां वाचं धरतीति गान्धारः । गान्धाराः जनपदाः, तदधिष्ठितैर्जनैर्गीयत इति
 गान्धारः । स्वराणां मध्यमे स्थाने स्थितत्वान्मध्यमः, पञ्चस्थानस्थितत्वात्पञ्चमः ।
 धीमद्विर्गीयत इति धैवतः । निषीदन्ति स्वरास्सर्वे अस्मिन्निति निषादः । तदुक्तं
 नारदेन —

वायुस्समुत्थितो नामेः कण्ठं शीर्षसमाहतः । नादो ऋषभवद्यस्मात्तस्मादृषभ उच्यते ॥

वायुस्समुत्थितो नामेः कण्ठशीर्षसमावृतः । नासागन्धवहः पुण्यः गांधारस्तेन हेतुना ॥

वायुस्समुत्थितो नामेरुरोहृदि समाहतः । नाभिं प्राप्नो महानादः मध्यमत्वं समश्नुते ॥

वायुस्समुत्थितो नामेरुरोहृत्कण्ठरोहतः । पञ्चस्थानोत्थितस्तस्मात्पञ्चमत्वं विधीयते ॥

धैवतं च निषादं च वर्जयित्वा स्वरद्वयम् । शेषान्पञ्चस्वरांस्त्वन्यान्पञ्चस्थानोन्थितान्विदुः ॥

इति । ते च स्वरा द्विविधाः शुद्धा विकृताश्चेति । तत्र शुद्धषड्जः, शुद्धऋषभः,

शुद्दगान्धारः, शुद्धमध्यमः, शुद्धपञ्चमः, शुद्धधैवतः, शुद्धनिषादः, इति । विकृतषड्जः

द्विविधः च्युतोच्युतः । मध्यमोपि द्विविधः च्युतोऽच्युतश्चेति । पञ्चमोपि द्विविधः

च्युतोऽच्युतश्चेति । गान्धारोऽपि द्विविधः, साधारणगान्धारः, अंतरगान्धारश्चेति ।

निषादोऽपि द्विविधः, काकलिनिषादः कैशिकनिषादश्चेति । ऋषभश्चतुःश्रुतिरेक एव विकृतः । धैवतोऽपि चतुःश्रुतिरेको विकृतः । तत्र तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवतीरूप-
स्वाधारश्रुतिचतुष्टयापेक्षया अधिकर्षभस्वराधारभूतदयावतीरंजनीरूपश्रुतिद्वयाश्रितः अच्युत-
षड्जः । कुमुद्वतीतीव्रारूपश्रुतिद्वयं परित्यज्य मन्दाछन्दोवतीरूपस्वाधारश्रुतिद्वयं ऋषभाधारभूतं
दयावतीरंजनीरूपश्रुतिद्वयं चाश्रितः च्युतषड्जः । ऋषभः स्वाश्रयीभूतदयावतीरंजनीरक्ति-
कारूपश्रुतिक्रियापेक्षया षड्जाधारभूतस्वसमीपवर्तिछन्दोवतीसंज्ञकश्रुत्याश्रितः ऋषभश्चतुः-
श्रुतिः । एको विकृतः गान्धारः रौद्रीक्रोधरूपस्वाधारश्रुतिद्वयापेक्षया वज्रिकारूप-
मध्यमाधारभूतश्रुतिमाश्रितः साधारणगान्धारः । गान्धार एव वज्रिकाप्रसारिणीरूप-
मध्यमाधारभूतश्रुतिद्वयाश्रितः अंतरगान्धारः । मध्यमः स्वाधिकरणीभूतवज्रिकाप्रसारिणी-
प्रतिमार्जनीरूप श्रुतिचतुष्टयापेक्षया स्वसमीप वर्ति पञ्चमस्वराधारभूत क्षितिरक्कारूपश्रुति-
द्वयाश्रितोऽच्युतमध्यमः । स एव वज्रिकाप्रसारिणीरूपस्वाधारभूतश्रुतिद्वयं परित्यज्य
क्षितिरक्कारूपपंचमस्वराधारभूतश्रुतिद्वयमाश्रितः च्युतमध्यमः । पंचमस्वरः, स्वाधारभूत-
क्षितिरक्कासन्दीपिन्यालापिन्यास्यश्रुतिषु मध्ये आलापिन्यास्यश्रुत्या हीनः मध्यमग्रामसमा-
श्रितः त्रिश्रुतिरेको विकृतः, कैशिकाश्रितश्च । मध्यमस्वराधारभूतस्वानन्तरमार्जन्यास्य-
श्रुत्याश्रितः चतुःश्रुतिरेकः मध्यमग्रामसमाश्रितः धैवतः । स्वाधारभूतमन्दीवारीहोहिणी-
रग्यारूपश्रुत्यपेक्षयाधिकरममध्यमग्रामाश्रित आलापिन्यास्यश्रुत्या समाहितः चतुःश्रुतिरेकः ।
निषादः उग्राक्षोभिगीरूप स्वाधार श्रुतिद्वयापेक्षया षड्जाधारभूत तीव्रास्यश्रुतिमाश्रितः
कैशिकनिषादः त्रिश्रुतिरेकः । स एव पूर्वोक्तश्रुतित्रयाधिक कुमुद्वतीरूप षड्जाधार-
श्रुतिमाश्रितश्चतुःश्रुतिरेकः काकलिनिषाद इति । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे षड्जादि-
स्वरानधिकृत्य —

त एव विकृतावस्था द्वादश प्रतिपादिताः । च्युतोऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विश्रुतिर्विकृतो भवेत् ॥
साधारणे काकलित्वे निषादस्य च दृश्यते । साधारणे श्रुतिं षड्जमृषभः संश्रितो यदा ॥
चतुःश्रुतिस्वमायाति तदैको विकृतो भवेत् । साधारणे त्रिश्रुतिः स्यादंतरित्वे चतुःश्रुतिः ॥
गान्धार इति तद्वेदौ द्वौ निश्राङ्गेन वर्तितौ । मध्यमः षड्जवद्वेधान्तरे साधारणाश्रयात् ॥
पञ्चमो मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः कैशिकी पुनः । मध्यमस्य श्रुतिं प्राप्य चतुःश्रुतिरिति द्विधा ॥
धैवतो मध्यमग्रामे विकृतः स्याच्चतुःश्रुतिः । कैशिके काकलित्वे च निषादस्त्रिचतुःश्रुतिः ॥

ते शुद्धैस्सप्तभिस्सार्धं भवन्त्येकोनविंशतिरिति ।

ननु चतुर्थ्यां श्रुतौ षड्जः, सप्तम्यामृषभः, नवम्यां गान्धारः, त्रयोदश्यां मध्यमः, सप्तदश्यां पञ्चमः विंश्यां धैवतः, द्वाविंश्यां श्रुतौ निषाद इत्युक्तमभिनव-
भरताचार्येण —

तत्र तुर्यश्रुतौ षड्जः सप्तम्यामृषभो मतः । ततो नवम्यां गान्धारस्त्रयोदश्यां तु मध्यमः ॥

पञ्चमस्सप्तदश्यां तु विंश्यां स्थाप्यस्तु धैवतः ।

द्वाविंश्यां तु श्रुतौ स्थाप्यो निषादः कथ्यते स्वरः, ॥ इति ।

तथाचैकैकस्य स्वरस्य अनेकश्रुत्याधारत्वप्रतिपादनमनुपपन्नमिति चेन्न, “तत्तु तुर्यश्रुतौ षड्जः” इति पूर्वोदाहृतवचनानां पूर्वश्रुतिमपेक्ष्यैव षड्जादिस्वराणां चतुर्थ्यादि-
श्रुत्याधारत्वप्रतिपादनेन विरोधाभावात्, अन्यथा तुर्यश्रुतौ षड्ज इत्यादौ संख्यापूरणार्थक-
प्रत्ययानुपपत्तेः । प्रत्युत अभिनवभरताचार्येणैव —

द्राभ्यां निषादगान्धारौ तिसृभ्यो धैवतर्षभौ ।

चतसृभ्यः श्रुतिभ्यः न्युः षड्जपञ्चमसध्वनाः ॥

इति वचनेन षड्जादिनिषादान्तानां सप्तानां स्वराणामनेकश्रुत्याश्रितत्वप्रतिपादनेन पूर्वोक्त-
वचनानामपि पूर्वपूर्वश्रुतिमपेक्ष्यैव चतुर्थ्यादिश्रुत्याश्रयत्वप्रतिपादनपरत्वमिति न किञ्चि-
दनुपपन्नम् । एवं प्रतिपादितेषु सप्तसु स्वरेषु त्रयो ग्रामाः, षड्जग्रामो मध्यमग्रामो, गान्धार-
ग्रामश्चेति । ग्रामो नान् षड्जादिनिषादान्तानां सप्तानां स्वराणां समूहः, मूर्च्छना,
शुद्धतान, कूटतानादीनामाश्रयः । तदुक्तं शार्ङ्गदेवेन —

‘ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनादेः समाश्रयः, इति । तत्र षड्जग्रामो नाम पञ्चमः
स्वरः आलापिन्याग्न्यस्वाधारभूतचतुर्थश्रुतौ वर्तते तदा षड्जग्रामः । पञ्चमस्वर एव सन्दी-
पिन्यास्यायां स्वाधारभूतायां तृतीयत्वां श्रुतौ यदा वर्तते तदा मध्यमग्रामः । यदा
गान्धारः स्वपूर्वमाधिक्रमस्वराधारभूतां रक्तिकास्यां श्रुतिमधिष्ठितस्सन् स्वोत्तरमावि-
मध्यमस्वराधारभूतां यज्जिकास्यां श्रुतिमाश्रयते तदा गान्धारग्रामः । तदुक्तमाकरे —

ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनादेः समाश्रयः । षड्जग्रामः पञ्चमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते ॥

स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थे ऽस्मिन् मध्यमग्राम इत्येते । रिमयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत्समाश्रितः ॥

पश्रुति धोनिषादस्तु धश्रुति सश्रुति श्रितः । गान्धारग्राममाचष्टे तदा तन्नारदो मुनिः ॥

तौ द्वौ धरातले तत्र स्थात्यड्जग्राम आदितः । द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्लक्षणमुच्यते ॥

प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामोसौ न महीतले ॥ इति ।

असौ गान्धारग्राम इत्यर्थः । एतेषां ग्रामाणां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्त्रयो देवाः
हैमन्तग्रीष्मवर्षाश्च कालाः । तत्रापि पूर्वाह्नमध्याह्नापराह्णरूपा विशेषकालाः । तदुक्तं
सङ्गीतरत्नाकरे—

क्रमाद्ग्रामत्रये देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । हैमन्तग्रीष्मवर्षासु गातव्यास्ते यथाक्रमम् ॥

पूर्वाह्नकाले मध्याह्ने पराह्नेभ्युदयार्थिभिः ॥ इति ।

तत्र ग्रामाश्रिता मूर्छना नाम षड्जादिनिषादान्तानां स्वराणामारोहावरोहरूपा ।
सा च मूर्छना एकैकस्मिन् ग्रामे सप्तविधा । तत्र षड्जग्रामे, रजनी उत्तरायता शुद्धा,
षड्जा, मत्सरीकृत् अश्वक्रान्ता अभिरुद्रता इति सप्त मूर्छनाः । मध्यमग्रामेऽपि सौवीरी,
हरिणाश्वा, कलोपनता, शुद्धा, मध्या मार्गा, पौरवी, हृष्यकेति सप्त मूर्छनाः । गान्धार-
ग्रामेऽपि नन्दा, विशाला, सुमुखी, चित्रा, चित्रवसुखा, आलापा इति सप्त मूर्छनाः ।
षड्जग्राममूर्छना मध्यमग्राममूर्छनाश्च भूलोके प्रयोक्तव्याः । तत्र षड्जग्राममूर्छनानां
प्रत्येकमेकैकस्याश्चातुर्विधे सति षट्पञ्चाशन्मूर्छनाः सम्पद्यन्ते । तासां च प्रत्येकं
साप्तविधे सति द्वानवत्यधिकं त्रिशतं मूर्छनाः सम्पद्यन्ते । तासामपि काश्चन मूर्छनाः
शुद्धतानसंज्ञकाः कूटतानसंज्ञकाश्चेति द्विविधाः । तदुक्तम् —

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चानरोहणम् । मूर्छनैस्तुच्यते ग्रामद्वये तास्तप्त सप्त च ॥

षड्जे तूत्तरमन्द्रादौ रजनी चोत्तरायता । शुद्धा षड्जा, मत्सरीकृत् अश्वक्रान्ताभिरुद्रता ॥

मध्यमे स्थाने सौवीरी हरिणाश्वा ततः परा ॥

स्वात्कलोपनता शुद्धा मध्या मार्गा च पौरवी । हृष्यकेत्यथ तासां तु लक्षणं प्रतिपाद्यते ॥

मध्यस्थानस्थषड्जेन मूर्छना लभ्यतेऽग्रिमा । अधस्तनैर्निषादाद्यैः षडन्या मूर्छनाः क्रमात् ॥

मध्यमममारभ्य सौवीरी मूर्छना भवेत् । षडन्यास्तदधोधस्थस्वरानारभ्य तु क्रमात् ॥

षड्जस्थानस्थितैरन्याद्यैरजन्याद्याः परे जगुः । हरिणाश्वादिकागार्धमध्यमस्थानसंभिनैः ॥

षड्जादीन्मध्यमार्दांश्च तदूर्ध्वं सारथेत्क्रमात् ।

चतुर्धा ताः क्रमाच्छुद्धाः कावलीकलितास्तथा ॥

सान्तरास्तद्वयोपेताः षट्पञ्चाशदितीरिताः । प्रथमादिस्वरारंभादेकैका सप्तधा भवेत् ॥

तासूच्चार्यान्यस्वरान्तान् पूर्वानुच्चारयेत्क्रमात् । ते क्रमास्तेषु संख्या स्याद्वानवस्या शततयम् ॥

नन्दा विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा ।

आलापा चेति गान्धारे ग्रामे स्युः सप्त मूर्छनाः ॥

ताश्च स्वर्गे प्रयोक्तव्या विशेषास्तेन नोदिताः ॥ इति ।

चतुर्दण्डप्रकाशिकायां तु प्रकारान्तरेण मूर्च्छनास्वरूपं प्रतिपादितम् --

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । मूर्च्छनेत्युच्यते तास्तु प्रतिमेलं च सप्तधा ॥
तथाहि षड्जमारभ्य निषादान्ताधिरोहणात् । निषादादिषु षड्जान्तावरोहान्मूर्च्छनादिमाः ॥
एवं ऋषभमारभ्य षड्जान्तमाधिरोहणात् । षड्जादि ऋषभान्तं चावरोहेण द्वितीयका ॥
एवमेव समुन्नेया गान्धारादिस्वरेष्वपि । अतः प्रतिस्वरं तावदेकैका मूर्च्छना भवेत् ॥
आहत्य वक्ष्यमाणेषु द्विसप्ततिविधेष्वपि । सप्तस्वरसमूहात्मा मेलेषु प्रतिमेलकम् ॥
मूर्च्छनास्सप्तसप्ततेति, इति ।

एवं मूर्च्छनास्वरूपमुक्तम् । गमकस्वरूपं च तत्रैवोक्तम्—श्रोतृचित्तसुखसंपादनैकतानः
स्वरस्य यः कम्पः स गमकः, स च पञ्चदशविधः—निरूप, स्फुरित, कंपित, लीन,
आन्दोलित, वलि, त्रिभिन्न, कुरल, आहत, उल्लसित, भ्रवित हुंमित, मुद्रित, नामित
मिश्रित भेदात् । तदुक्तं चतुर्दण्डप्रकाशिकायाम् —

स्वरस्य कम्पो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः । स्त्रीयस्थानश्रुतिगतछायामन्याश्रयामपि ॥
छायां गमयतीत्येष गमकः परिकीर्तितः । ते च पञ्चदश प्रोक्ता गमका भरतादिभिः ॥
निरूपः स्फुरितश्चैव कम्पितो लीन इत्यपि । आन्दोलितो वलिश्चाथ त्रिभिन्नकुरलाहतौ ॥

उल्लासितः भ्रवितश्च कुंभितो मुद्रितस्तथा ।

नामितो मिश्रितश्चेति भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥ इति ।

तेषां लक्षणानि विस्तरभिया नेह प्रतिपादितानि । एवं स्थाय्यादीनां स्वरूपमपि
विस्तरभयान्नेह प्रतिपादितम् । एतादृशगीतिः पञ्चविधा शुद्धा भिन्ना गौडी वेसरा साधारण-
भेदात् । तदुक्तं शार्ङ्गदेवेन —

गीतयः पञ्चधा शुद्धा भिन्ना गौडी च वेसरा । साधारणीति शुद्धा स्यादवकैर्ललितैः स्वरैः ॥
भिन्ना सूक्ष्मैः स्वरैर्वकैर्मयुरैर्गमकैर्युता । गौडी त्रिस्थानगमकैरोहटी ललितैः स्वरैः ॥
वेगवद्धिः स्वरैर्वर्णचतुष्केष्वतिरक्तितः । वेगस्वराम्बिता गीतिर्वेसरा चोच्यते बुधैः ॥

चतुर्गीतिगतं लक्ष्म श्रिता साधारणी मता ॥ इति ।

एवमुक्तानां गीतिसन्दर्भरूपाणां सप्तानां स्वराणां समूहो रागः श्रोतृचित्तानु-
रंजनसम्पादनसमर्थानुपूर्वीविशेषनिष्पाद्यो नानाप्रकारः सम्भवति । प्रामरागा, उपरागा,

भाषारागाः वैभाषिका अंतरभाषास्वाश्चेति शुद्धादिगीतियोगेन पञ्चधा भवन्ति । तदाह
शार्ङ्गदेवः —

शुद्धादिगीतियोगेन रागाश्शुद्धादयो मताः, ॥ इति ।

तत्र ममरागस्त्रिंशद्विधः । शुद्धास्याः सप्त, भिन्नपदसंज्ञाश्च पञ्च, त्रयो गौडास्याः,
अष्टौ वेसरास्याः । सप्त साधारणाः आहत्य त्रिंशद्रागाः सम्पद्यन्ते । एवमन्येषामपि रागाणां
भेदा विस्तरभयान्नेह प्रतिपाद्यन्ते । एतादृशरागगानकर्ता चतुर्विधः वाग्गेयकारः स्वरादिः
गान्धर्वः, गायनश्चेति । तेषां लक्षणान्युक्तानि संगीतरत्नाकरे —

वाङ्मात्रं रुच्यते गेयं धातुरित्यभिधीयते । वाचं गेयं च कुरुते यस्स वाग्गेयकारकः ॥

शब्दानुशासनज्ञानमभिधानप्रवीणता । लयतालतलज्ञानं विवेकोनेककाकुषु ॥

देशिरागेष्वभिज्ञत्वं वाक्पटुत्वं सभाजयः । परचित्तपरिज्ञानं प्रबन्धेषु ष्णगल्भता ॥

त्रिस्थानगमकप्रौढिर्द्विविधालप्तिनैपुणम् । अवधानं गुणैरेभिर्वरवाग्गेयकारकः ॥

अथ गान्धर्वः — मार्गं देशं च यो वेत्ति स गान्धर्वोऽभिधीयते ।

अथ स्वरादिः — यो वेत्ति केवलं मार्गं स्वरादिस्स निगद्यते ।

अथ गायनः — हृद्यशब्दस्सुशारीरो ग्रहमोक्षविचक्षणः ।

राग रागाङ्ग भाषाङ्ग क्रियाङ्गोपाङ्ग कोविदः ॥

इत्येवमादिभिर्गुणैर्लक्षितो गायनः पञ्चविधः । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे —

शिक्षाकारोनुकारश्च रसिको रज्जकस्तथा । भावकश्चेति गीतज्ञाः पञ्चधा गायनं जगुः ॥

भावको नाम गीतस्य अतिशयमोषणं स्वमनसापि भावयतीति गीतिपोषकः । तच्च
पोषणं शारीरेणापि प्रसाध्यम् । तच्च शारीरमुक्तं शार्ङ्गधुरिणा —

रागाभिप्रेत्यक्तिशक्तत्वमनभ्यासेऽपि यद्ध्वनेः । तच्छारीरमिति प्रोक्तं शरीरेण सहोद्भवात् ॥
तारानुध्वनिमाधुर्यव्यक्तिमाभ्यीर्यमार्दवैः । धनता स्निग्धता कान्तिप्राचुर्यादिगुणैर्भुतम् ॥ इति ।

एतच्च शारीरं पुण्यवतः पुंसः स्वत एव भवतीत्युक्तं निम्नशङ्कदेवेन —

विद्यादानेन तपसा भक्त्या वा पार्वतीपतेः । प्राग्जन्मभास्यविभवैस्सुशारीरमवाप्यते ॥ इति ।

एवं च सङ्गीतसाहित्योभयधारको वाग्गेयकारकः, मार्गदेशोभयप्रस्थानवेदी गान्धर्वः,
मार्गप्रमाणमात्रनिरतः स्वरादिः, श्रेतुचितरंजनैकतानदोमुषीसमुद्गीमन्तशारीरसम्भो गायन-
इचतुर्थ इति विवेकः ॥

“व्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरैः” रित्यनेन सभानायकेन नर्तकादिभिश्च अलंकृतै-
र्भवितव्यमिति सूचितम् । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे —

शृङ्गारी भृङ्गो मानी सर्वालङ्कारभूषितः । श्रीमान्गुणालयश्चापि ग्राहकः कौतुके रतः ॥
वाग्मी निर्मत्सरो नर्मनिर्माणनिपुणस्तुर्धा । गर्भारभावः कुशलः सकलायु कलासु च ॥
समस्तशान्त्रविज्ञानसम्पन्नः कीर्तिलोलुपः । प्रियवाक्यरतस्तज्ञो मेधावी धारणान्वितः ॥
तुर्यत्रयविशेषज्ञः पारितोषिकदानधित् । सर्वोपकरणोपेतो देशिमार्गविभागवित् ॥
हीनाधिकविभागज्ञः प्राज्ञो मध्यस्थ धीरवी । स्वाधीनपरिवारश्च भावको रसनिर्भरः ॥
सत्यवादी कुलीनश्च प्रसन्नवदनोऽत्वरः । स्थिरप्रेमा वृत्तज्ञश्च करुणावरुणालयः ॥
धर्मिष्ठः पापभीरुश्च विद्वद्बन्धुः सभापतिः । वाग्मी सुरूपवेपोसौ गुरुषु स्तुतिकोविदः ॥

सभामु परिहासज्ञो भवेद्वादनवाद्यवित् ॥ इति ॥

“वृक्षाग्रनिषण्ण” इत्यनेन उच्चस्थानस्थिता सभा सूचिता । सभास्वरूपं चोक्तं
सङ्गीतरत्नाकरे —

विचित्रनृत्तशाला स्यात्पुष्पप्रकरशोभिता । नानावितानसंपन्ना रत्नस्तम्भविभूषिता ॥
तस्यां सिंहासनं रम्यमध्यासीत सभापतिः । वामतोन्तःपुराणि स्युः प्रधानं दक्षिणेन तु ॥
पृष्ठभागे प्रधानानां कोशश्रीकरणाधिपः । तत्पन्निधौ तु विद्वांसो लोकवेदविशारदाः ॥
रसिकाः कवयोऽप्यत्र चतुराः सर्वरीतिषु । मान्यान्ज्योतिर्विदो वैद्यान्विद्वन्मध्ये निवेशयेत् ॥
स्याद्विमेतराभागे तु मन्त्रिणां पुरमण्डलम् । तत्रैव सैन्यमान्यानामन्येषामुपवेशनम् ॥
विलासिनो विलासिन्यः परितोन्तःपुरस्य च । पुरतोऽपि नृपस्य स्युः पृष्ठभागे तु भूपतिः ॥
चारुचामरधारिण्यो रूपशौचनसंभृताः । स्वकङ्कणरणत्कारनिर्वाणजनमानसाः ॥

अग्रिमा वामभागे स्युः अग्रे वाग्भेयकारकाः ।

कथका वन्दिनश्चात्र विद्यावन्तः प्रियंवदाः ॥

प्रशंसाकुशलाश्चान्ये विचाराः सर्वदा नृषु । ततः परंतु परितः परिवारोपसेवनम् ॥

अधिष्ठितं सदः कार्यं दक्षैर्वैतथैर्वैरैः । असंरक्षास्तु तिष्ठेयुः सर्वतः शस्त्रपाणयः ॥

सन्निवेश्य सभामेनां नेता सङ्गीतवीक्षणे ॥ इति ।

अत्रापरिमितगायकवादकादिसमुदायनिष्पाद्यप्रतिपादनात् धृन्दगानं सूचितम् ॥

धृन्दगानलक्षणं चोक्तं शार्ङ्गदेवेन —

गात्रवादकसंघातो वृन्दमित्यभिधीयते ॥ इति ।

तच्च वृन्दं पञ्चविधं, उत्तमं, मध्यं, कनिष्ठं, हीनं कोलाहलं चेति । तल्लक्षणमुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे —

उत्तमं मध्यममथो कनिष्ठमिति तत्त्रिधा । चत्वारो मुख्यगातारो द्विगुणास्समगायनाः ॥
गायिन्यो द्वादश प्रोक्ता वंशिकानां चतुष्टयम् । मार्दङ्गिकास्तु चत्वारो यत्र तद्वृन्दमुत्तमम् ॥
मध्यम स्यात्तदर्धेन कनिष्ठमितरद्वयेत् । इतो न्यूनं तु हीनं स्याद्यथेष्टमथवा भवेत् ॥

उत्तमाभ्यधिकं वृन्दं कोलाहलमितीरितम् ॥ इति ।

अन्ये तु प्रकारान्तरेण वृन्दलक्षणमुक्तवन्तः —

आह वृन्दविशेषं तु कुतुपं भरतो मुनिः । ततस्य चावनद्वस्य नात्र्येत्येति त्रिधा च सः ॥
ततस्स कुतुपो ज्ञेयो गायनः सपरिग्रहः । वीणा धोपवती चित्रा विषञ्ची परिवादिनी ॥

वल्लकी कुब्जिका ज्येष्ठा नकुलोष्ठी च किन्नरी ।

जया कुर्मो पिनाकी च हस्तिका शततन्त्रिका ॥

औदुम्बरी च षड्वर्णः पौणो रावणहस्तकः । बाद्यानामेवमादीनां पृथग्वादकसंचयः ॥

नात्र्यस्य कुतुपः पात्रैरुत्तमाधममध्यमैः । कुतुपानाममीषां तु समूहो वृन्दमुच्यते ॥

तच्च वृन्दगानं द्विविधं निवद्धमनिवद्धं चेति ।

तदुक्तं — वद्धं धातुभिरंगैश्च निवद्धमभिधीयते । आलस्रिवन्धहीनत्वादनिवद्धमितीरिता ॥

अत्रानिवद्धगानमेव प्रवन्धगानमित्याख्यायते । प्रवन्धलक्षणं चोक्तं संगीत-
चूडामणौ —

चतुर्भिर्धातुभिष्ण्ड्भिश्चात्रैर्यस्मात्प्रयुज्यते । तस्मात्प्रवन्धः कथितः प्रतापपृथिवीभुजा ॥

तत्र चत्वारो धातवः, उद्गाहः, मेलापकः, ध्रुवः, आभोगश्चेति । तत्रोद्गाहो नाम पादचतुष्टयात्मकस्य श्लोकस्य प्रथमे पादे कामवत्पदघटितं, मधवत्पदघटितं चेति यत्खण्डद्वयं तद्द्रव्याभिव्यञ्जकगीतिभागः । तथा कान्तवत्पदघटितश्लोकखण्डाधारात्मकाक्षरामिव्यञ्जकगीत्यंशः ध्रुवः । उद्गाहध्रुवयोर्मेलसम्पादको गीत्यंशो मेलापकः । आभोगः अन्तिमो भागः, 'आभोगः परिपूर्णते'त्युक्तेः । अङ्गानि, सरिगमपधनीत्येवंरूपाः स्वराः षड्जादयः । विरुदं नायकगतशौर्यौदार्यादिगुणप्रतिपादकं पदं, नायकवाचकं पदं मङ्गलार्थं च तत्पदं, तोदिगदांदांधिमिधमीत्यादिवाद्याक्षराणि पाठः । ध्रुवमध्यादिरूपास्तालाः । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे —

प्रबन्धावयवो धातुः स चतुर्धा निरूपितः । उद्गाहः प्रथमो भागः ततो मेलापकः स्मृतः ॥

ध्रुवत्वात्स्याद्ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मतः ।

तत्र मेलापकाभोगौ न भवेतां कचित्कचित् ॥

स द्विधातुस्त्रिधातुश्च चतुर्धातुरिति त्रिधा । प्रबन्धाङ्गानि षट् तस्य स्वरश्च विरुदं पदम् ॥

तेनकः पाठतालो च प्रबन्धपुरुषाकृतेः । भवत्यङ्गपदाङ्गानि मङ्गलार्थं प्रकाशिते ॥

तत्र तेनपदे नेत्रे स्तः पाठविरुदौ करौ । प्रबन्धगतिहेतुत्वात्पादौ तालस्वरौ मतौ ॥

स्वराः षड्जादयस्तेषां वाचकाः सरिगादयः । विरुदं गुणनाम स्यात्ततोऽन्यद्वाचकं पदम् ॥

तेनेति शब्दस्तेन स्यान्मङ्गलस्य प्रकाशकः । आंतत्सदिति निर्देशतत्त्वमस्यादिवाक्यवत् ॥

तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मना । लक्षितस्तेन तेनेति पाठो वाद्याक्षरात्मकः ॥

निरूपयिष्यते तालो ध्रुवमध्यादिरूपतः ॥ इति ।

एवमुक्तं प्रबन्धाख्यनिबन्धगानं द्विविधं निर्युक्तमनिर्युक्तंचेति । तत्र नियतच्छन्द-
स्तालादियुक्तं गानं निर्युक्तमित्युच्यते, तन्नियमरहितं तु अनिर्युक्तम् । तदुक्तं शार्ङ्गध्वरिणा-

अनिर्युक्तश्च निर्युक्तः प्रबन्धो द्विविधो मतः ।

छन्दस्तालाद्यनियमात् आद्यस्तन्नियमात्परः ॥ इति ।

एतदपि पुनस्त्रिविधं, सूडः, आलिकुलकमसंश्रयः विप्रकीर्णश्चेति । तत्र सूडो
द्विविधः, शुद्धस्तालकश्चेति । तत्र शुद्धश्चतुर्विधेला अष्टविधकरण, ठेक्किचाचतुष्टय,
एकविधवर्तनि, द्विविधजोड, अष्टविधलम्भक, एकविधरास, एकविधैकतालीरूपाष्टांगोपेतः ।
सालकस्तु ध्रुव, मध्य, प्रतिमध्य, निरासक, अड्डताल, रास, एकतालीरूप सप्ततालोपेतः ।
तत्र एला बहुविधाः, तेषां मध्ये वर्णला गणैला, मात्रेला, देशेलेति चतसृणामेव प्राधान्यं
प्रतिपादितम् । तदुक्तं सङ्गीतरत्नाकरे —

एलादिश्शुद्ध इत्युक्तो ध्रुवादिस्तालो मतः । एलाकरणैकीभिः वर्तन्या जोंचडेन च ॥

लम्भरासैकतालीभिः अष्टभिस्सूड उच्यते । तत्र वर्णगणैर्जाता गणैला परिकीर्तिता ॥

सा भद्रे(वे)त्रिविधा शुद्धा संकीर्णा विहृता तथा ।

शुद्धा चतुर्विधा नादावती हंसावती तथा ॥

नन्दावती च भद्रावत्यथासां लक्ष्म कथ्यते । गणादिनियमस्त्वासां अंघ्रिखण्डद्वयाश्रयः ॥

गणस्समूहः स द्वेधा वर्णमात्राविशेषणात् । गुरुलघुरिति द्वेधा वर्णोन्तुस्वारसंयुतः ॥

सविसर्गो व्यञ्जनान्तो दीर्घो युक्तपरो गुरुः । वा पादान्तो गुरुर्वक्रो द्विमालो मात्रिको लघुः ॥

एवं पदे पदान्ते वा प्रकृते लघवो मताः । तच्च वर्णगणो वर्णैः त्रिभिरष्टविधश्च सः ॥

मस्त्रिगुः पूर्वलो यः स्यान्मध्यलो रान्तगुस्तु सः ।

तान्तलो मध्यगो जः स्वादादिर्भः त्रिलघुस्तु नः ॥ इति ।

एवमन्येषां भेदास्तल्लक्षणानि च विस्तरभ्यान्नेह प्रतिपाद्यन्ते, इति ।

इत्थं वीणातालमृदङ्गनृत्तगीतादिविशिष्टं कोलाहलाख्यवृन्दगानोपेतं संगीतमुत्प्रेक्षितम् ।

ननु भगवता वाल्मीकिना वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तमिति संगीतमुत्प्रेक्षितम् ।
तथान्यत्रापि 'पाद्रे गेये च मधुरमिति' रामायणस्य गानयोन्यत्वं प्रतिपादितम् ।
एवमुत्तरकाण्डेऽपि —

ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्त्यताम् ।

इति गानार्थतया वाल्मीकिमहर्षिप्रेरणं च कुशलवयोरवगम्यते । एवं वालकाण्डेऽपि —

“काञ्चमेतद्गायेता”मिति कुशलवकर्तृकगानं प्रतिपादितं, एतत्सर्वमसंगतम् । सकल-
शास्त्रप्रतिपिद्धगीतप्रतिपादनस्य धर्मैदम्पर्येण प्रवृत्ते रामायणे अयुक्तत्वात् । तत्प्रतिषेधश्च
मानवे —

न नृत्येदधवा गायन्न वादित्राणि वादयेत् ।

न चास्फोटेत्र च क्ष्वेलेत्सरक्तोऽपि न रावयेदिति ॥

श्रुतावपि गायकस्यापपात्रत्वाप्रतिगाहत्वादिप्रतिपादनादपि गानविषेधोऽवगम्यते ।
तथाचापपात्रत्वे तेत्तिरीयत्वश्रुतिः — ‘तस्माद्गायते न देयं, गाथा हि तद्वृङ्क्त’
इति । अप्रतिप्राह्यत्वनपि पारबुद्रशाखायां तत्रैव, ‘देवा वै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शमल-
मपान्नन्ती’त्युपक्रम्य ‘तस्माद्गायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यं, यत्प्रतिगृहीयाच्छमलं
प्रतिगृहीयात्’ इति । गायकः हव्यकव्ययोर्जितत्वप्रतिपादनेनापि, निषेधो मानवे
वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोरित्यधिकृत्य —

कुशीलवोवकीर्णां च वृथलीपतिरेव च ! स्तेयगायकयोर्वान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ॥ इति ।

तथा चेत्थं श्रुतिस्मृतिप्रतिषिद्धं संगीतं कथं रामायणे महर्षिणा प्रतिपादितम् ।
किञ्च नृत्तदर्शनसंगीतश्रवणादिकमपि विशिष्य गृहस्थानामेवाभिहितम् । मोक्षधर्मे —
चातुराश्रम्ये गृहस्थाश्रममधिकृत्य—अपिचात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोगानृत्तगीतवादित्र-
श्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिः भक्ष्यभोज्यपेयचोप्याणां विविधानामुपभोगः विहार-

सन्तोषकामसुखावाप्तिरिति । तथाच सर्वाश्रमसाधारण्येन संगीतनृत्तवाद्याचरणस्य प्रतिषिद्धत्वात् नृत्तदर्शनसंगीतश्रवणादेः विशिष्य गृहस्थानामेव विधानबलेन इतराश्रमिणां प्रतिषिद्धत्वाच्च वाल्मीकिः कथं गीतियोग्यप्रबन्धं रचयित्वा कुशलवयोगांतिशिक्षणं कृतवान् ? कथं वा ब्रह्मचारिणौ कुशलवौ प्रबन्धमगायेतामिति चेत्, न तावद्दानमात्रं प्रतिषिद्धमिति वक्तुं शक्यं, कर्मागतया गानमात्रस्य तत्र तत्रोपलम्भात् । तथा च महाव्रते श्रुतिः — ‘उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परिनृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदं मधुं गायन्त्यो मधु वै देवानां परममन्नाद्यं परममेवान्नाद्यमवरुन्धते’ इति ।

अश्वमेधेऽपि — ‘ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायतः श्रिया वा एतदूपं यद्वीणा श्रियमेवासिन् धत्ते’ इति । तथा ‘ब्राह्मणोन्यो गायेद्राजन्त्योन्यः ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः तथाहास्य ब्रह्मणा क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवती’ति । तथा ‘दिवा ब्राह्मणो गायन्नक्तं राजन्यः ब्रह्मणो वै रूपमहः क्षत्रस्य रात्रिः तथाहास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवतीति’ च । तथा ‘इत्यददा, इत्ययजथा, इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य इष्टापूर्तनैवेनं स समर्धयतीति’ । तथा ‘इत्यजिना इत्ययुध्यथाः अमुं संग्रामं अहन्निति राजन्यः युद्धं वै राजन्यस्य युद्धनैवेनं स समर्धयति’ इति ।

तद्वाप्यं च ‘इत्यददा इति दानादिप्रकारविशेषे इतिशब्दः इत्यददाः एवं ब्राह्मणेभ्यो गोभूहिरण्यादि दत्तवानसि । इत्ययजथाः एवं वाजपेयराजसूयद्वादशादिभिरिष्टवानसि, इत्यपचः एवं कुल्यासशाकसूपपायसादीनि ब्राह्मणेभ्योन्नानि पक्कवानसि, एवमीदृशार्थप्रतिपादिकाभिलैकिक्रगाथाभिः संस्मृतेः पदैः ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तयोः ब्राह्मणसंबन्धित्वात् ताभ्यामेनं यजमानं समर्धयति । इत्यजिना इत्यादि सायं धृतिषु ह्यमानासु राजन्यो वीणागाथी गायति । इत्यजिनाः एवं पृथुभरतभागीरथयुधिष्ठिरादिभिः सुकृतकर्मभिः समानं शबून् क्षपितवानसि, इत्ययुध्यथाः, एवं करिरथतुरगपदातिसमेतः शरचापतोमरकरवाज्रादिभीषणमहाशूरपरिवृतोरिभिः सह युद्धं कृतवानसि, इत्यमुं संग्राममहन् एवं दुष्यन्त्ययुधिष्ठिरादिवन्महावीरपुरुषसिंहसहस्रसमधिष्ठितं संग्रामममुं काश्मीरं मागधं पौण्ड्रमित्यादि निशितासिमात्रसहायस्त्वं हतवानसि । इत्थं राजन्यसंबन्धिना युद्धेन समृद्धमेनं करोति । तथा च श्लोकाः —

दानस्य --

सौवर्णीर्निष्ककोटीः प्रतिदिनमददाः सादरं ब्राह्मणेभ्यो
ब्रह्मभ्यो वेदविद्भ्यो, दिशि दिशि विहिता अग्रहाराः समग्राः ।
कुण्डोघ्नीनां गवामप्यविरतमयुतं ब्राह्मणेभ्यो वितीर्णं
वासोस्त्नादिदाने नहि तव गणना भूपचूडामणेऽभूत् ॥

यागस्य —

मस्त्रैरयजथा महीशतमस्य स्फुरदक्षिणैरविक्षतविधिकमैरहरहीनभेदैस्सदा ।
सवैः पशुभिरिष्टिभिर्विविधनित्यकाम्यात्मभिर्महाक्रतुभिरुज्वलैरपि च राजसूयादिभिः ॥
पाकस्य यथा — खण्डजीरकचृताग्लसैन्धवस्वादुसूपमरिचादिसंस्कृतैः ।
ज्यञ्जनैस्सह ब्रह्मपदंशकैः ब्राह्मणार्थमपचस्त्वमोदनान् ॥
ज्यानेः — विषयान्प्रविलुग्य गोधनानामुपहर्ता त्वमुदारदामहारी ।
विनिवार्य च मङ्गलोपचारानजिनाविद्विषतां महाकुलानि ॥

युद्धस्य यथा —

आकर्षन्मददुर्दिनां गजघटां सिन्दूरसन्ध्याकुला-
मुद्रुतोत्पुतवाजिलोकपिहितन्योमावकाशो भृशम् ।
पादातैर्निशितासिभीषणकरैर्दिङ्मण्डलग्राहिभि-
र्विक्रान्तस्त्वमयुध्यथाः परत्रलैस्सार्धं महीवासवः ॥

वधस्य — विक्रान्तान् रथगजवाजिलोकजुष्टानक्षोभ्यान्धृतविविधायुधप्रधानान् ।
संग्रामे मगधकल्गिवङ्गपूगान् शक्रस्त्वं प्रसभमहन्महीमहेन्द्र ॥ इति ॥

इत्थं कर्माङ्गतया श्रौतं गानं विहितम् । तथा लौकिकमपि गानं कर्माङ्गतया
विहितम् । तथा चाग्न्याधेये आपस्तम्बः — वीणातृणवेनैनमेतां रात्रिं जागरयन्तीति ।
तत्र भाष्यं—तृणवो वंशः वीणा च तृणवश्च वीणातृणवं, 'द्वन्द्वश्च प्राणितुर्यसेनांगाना-
मित्येकवद्भाव इति । स्मार्तकर्मण्यपि सीमन्ते स एव — 'गायतमिति वीणागाधिनौ
संशास्तीति' । आश्वलायनोऽपि — वीणागाधिनौ संशास्ति सोमं राजानं संगायेतामिति ।
तथा च इत्थं कर्माङ्गतया गानं विहितम् ॥

इत्थं कर्माङ्गत्ववदुभयविधस्य गानस्य मोक्षोपयोगोऽपि भवतीति मत्वा वैदिक-
गीतेस्तदुपासनाप्रतीकत्वमाह याज्ञवल्क्यः —

यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति, इति ।

तद्याख्या च — यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह—यथाविधानेनेति—स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगायं सामगानं, साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणमप्रगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युत-मस्तावितं, सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः, पठन् तदभ्यासवशात् तत्र निष्णातः शब्दाकारशून्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् — ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति’ इति । इत्थं च वैदिकर्गतेः ब्रह्मोपासनाप्रतीकत्वमुक्तम् । यस्य पुनर्वैदिक्यां गीतौ चित्तवृत्तिर्न रमते यस्य वा तत्रानधिकारः तेन निपिद्ध-लौकिकगीतानुस्यूतब्रह्मोपासनं कार्यं प्रधानसिद्धयर्थं निपिद्धस्यापि ब्राह्मत्वात् । तथा च सुरेश्वराचार्यः —

समाप्तिं न समायाति प्रधानं यदसंभवे ।

निपिद्धमपि तत्कार्यं तत्समाप्तिप्रयुक्तितः ॥ इति ।

युक्तं चैतत् —

शिशु(शुचि)र्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गानरसं फणी । लुब्धकाद्रीतिलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥

इत्यादिलोकप्रवादानुरोधेन अनुभवेन च शिशुसर्पमृगादीनामप्यैकाग्र्यस्यायत्नसिद्धत्वावगमेन तत्र ब्रह्मदृष्टिमात्रकरणस्य सुलभत्वादित्याहापरान्तकमित्यादिभिः श्लोकैः —

अपरान्तकमुल्लोप्यं मुद्रकं प्रकरी तथा । औवेणकं सगोविन्दं अन्तरं गीतकानि च ॥

ऋगाथा पणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः—अपरान्तकं उल्लोप्यं, मुद्रकं, प्रकरी, औवेणकं गोविन्दं, अन्तर-मित्येतानि प्रकरणाख्यानि, सप्तगीतकानि । तानि च शब्दादासादितवर्धमानकादि महागीत-कानि गृह्यन्ते । ऋगाथायाश्चतस्रो गीतका इत्येतदपरान्तकादि गीतजातं अध्यारोपि-तात्मभावं मोक्षसंज्ञितं गातव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्र्यतापादनद्वारेणात्मैकाग्रतापत्तिकार-कत्वात् । तथा भरतादि मुनिप्रतिपादित वीणावादन तत्त्ववेदी वीणावादनतत्त्वज्ञः । श्रूयत इति श्रुतिः । द्वाविंशतिधा, सप्तस्वरेषु । तथाहि — षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः, ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती, गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जात्यः

षड्जादयः सप्त शुद्धाः, संकरजातयस्त्वेकादश इत्येवमष्टादशजातयः, तासु विशारदः प्रवीणः, ताल इति गीतेः परिमाणं कथ्यते, तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविध ब्रह्मोपासनया तालादि-भङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादरूपायासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायेण हतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह —

गीतज्ञो यदि योगेन न प्राप्नोति परं पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा सह तेनैव मोदते ॥

गीतियोगी यदि कथंचिद्योगेन तद्गीत्यनुविद्धब्रह्मानुसन्धानात्मकपरमं पदं न प्राप्नोति, तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव सह मोदते, क्रीडति, तथा च ब्रह्मज्ञानो-पयोगः अविशेषेण लौकिकवैदिकगीत्योः प्रतिपादितः ।

ननु उक्तरीत्या वैदिकगीत्युपासनवल्लौकिकगीत्युपासनमपि ब्रह्मज्ञानसम्पादक-मित्युक्तं, तत्कथं लौकिकवैदिकगीत्योः साम्यमिति चेन्न, वैदिकगानसंबन्धिप्रथमादिस्वराणां लौकिकगानसंबन्धि षड्जादिस्वराणां च परस्पराभेदप्रतिपादनद्वारा साम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । तथा च नारदः —

यस्सामगानां प्रथमः सवर्णो मध्यमः स्वरः । यो द्वितीयः स गान्धारः तृतीयस्त्वृषभः स्मृतः ॥

चतुर्थं षड्ज इत्याहुः पञ्चमो धैवतो भवेत् । षष्ठो निषादो विज्ञेयः पञ्चमः सप्तमः स्मृतः ॥

अंगुष्ठस्योत्तमे कुष्ठो हंगुष्ठे प्रथमः स्वरः । प्रादेशिन्यां तु गान्धारो ऋषभस्तदनन्तरः ॥

अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठायां तु धैवतः ।

तस्याधस्तात्तदन्यं तु निषादं तत्र निर्दिशेत् ॥ इति ।

अतश्च शीक्षोक्तरीत्या लौकिकवैदिकगीत्योः परस्पराभेदं ज्ञात्वा लौकिक्यां गीतौ ब्रह्मोपासकस्यापि मोक्षो भवतीति । एवमेव लौकिके वैदिके वा अप्रतिषिद्धे प्रतीके उपासनात् ज्ञानसिद्धिरुक्ता योगशास्त्रे-यथाभिमतध्यानाद्वा । तस्य चायमर्थः—यद्यदनिषिद्धं लौकिकं वैदिकं वा स्वाभिमतं वस्तु तत्र ब्रह्मदृष्टिकरणेन ज्ञानद्वारा मोक्षो भवतीति । अत्र च ब्रह्मज्ञानमुपासनासाध्यं, उपासनं च निराकारस्य ब्रह्मणो न भवतीति किंचिदालम्बनं वक्तव्यम् । तत्तानभिमते वस्तुनि बुद्धिप्रवृत्तिरेव न भविष्यतीति ध्यानमशक्यं, अभिमते वस्तुनि स्वत एव मनःप्रवृत्तेः सत्त्वात् ब्रह्मदृष्टिमात्रकरणं लघु इत्यभिप्रायेणैवाभिमतध्यानाद्वेत्याह । इत्थं धर्मोपयुक्तत्वं मोक्षोपयुक्तत्वं च । तथार्थकामार्थ-त्वमपि गानस्य “तद्य इमे वीणायां गायन्ति एतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनय” इति ।

“तस्माद्वायन्तं स्त्रियः कामयन्ते” इति श्रुतिभ्यां अनुभवेन चावगम्यते । अतस्तादृशगान-
विषयाणि निषेधवचनानि । अत एव गानेन धनग्रहणं प्रतिषेधति भगवान्वाल्मीकिः—

ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्त्यताम् ।

लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनकांक्षया ॥ इति ।

तथैव कुशलवाभ्यां रामदत्तं धनं न गृहीतम् । तदपि तलैव—

अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः । ददस्व शीघ्रं काकुत्स्थ बालयोर्मा वृथाश्रयः ॥

दीयमानं सुवर्णं तन्न गृहीतां कुशीलवाविति ।

इत्थं संगीतस्य पुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वं परमेश्वरोपासनाय प्रवृत्तस्य मोक्षफलकत्वं
च । सङ्गीतरत्नाकरेऽपि — तत्र पुरुषार्थं चतुष्टय साधनत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमित्यत्र —
धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेव हि साधनम् । गायतौ ब्राह्मणौ वीणागाथिनाविति च श्रुतौ ॥
अश्वमेधप्रकरणे वीणोक्ता धर्मसाधनम् । वीणानादानुरक्तेभ्यो राजभ्यो वैणिका जनाः ॥
लभन्ते कांक्षितानर्थस्तस्माद्वीणार्थसाधनम् । कामयन्ते ह गायन्तं स्त्रिय इत्युदितं श्रुतौ ॥
गानस्य कामहेतुत्वं गानोत्पत्तिस्तु वीणया । वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं स विन्दति । इत्येवं याज्ञवल्क्येय वीणा मोक्षाय शंसिता ॥

तथान्यत्रापि —

एतैः प्रकरणाभ्यानि गीतकानि जगुर्वुधाः । तानि वक्ष्यामहे सम्यक् तेषामाद्यं तु मुद्रकम् ॥
अपरान्तकमुल्लोप्यं प्रकुर्यौ वेणकं तथा । गोविंदकान्तरे सप्त गीतकानीत्यवादिषुः ॥

अथोत्तरसप्तकम् —

छन्दकासरितं वर्धमानकं पाणिकं तथा । ऋचो यजूंषि सामानि गीतकानि चतुर्दश ॥

शिवस्तुतौ प्रयोज्यानि मोक्षाय विदधे विधिः ।

तथाच भगवता वाल्मीकिमहर्षिणा स्वस्व परमपुरुषाभिध्यानार्थतया गीतिरूपं राम-
चरितं वर्णितम् । गानार्थतया रामनिकटे कुशलत्रयोः प्रेषणं तु “इत्यददाः इत्ययजथाः
इत्यपच, इति ब्राह्मणो गायेत्, अमुं संग्राममहन्निति राजन्य इति श्रुतिविहितयजमान-
स्तुति पाठं गानार्थतैव । तथाचोत्प्रेक्षणं गेयत्वप्रतिपादनं गानाय प्रेषणादिकमखिलमपि अप्रति-
षिद्धकर्मब्रह्मज्ञानार्थतया प्रवृत्तगानविषयतयैवोपपन्नमिति महर्षिकृतं संगीतत्वोत्प्रेक्षणादिक-
मखिलमपि युक्तमेव ।

मासि भाद्रपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विचक्षताम् ।
अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥

अत्र ब्रह्म वेदः तद्विवक्षतां सामगानां ब्राह्मणानां भाद्रपदे मासि अध्ययनारम्भसमय इत्युक्तम् । तस्मिन् मासि कालविशेष उक्तः स्वादिरगृह्ये —

प्रौष्ठपदीहस्तेनाध्यायानुपाकुर्युरिति । तद्भाष्यं च प्रौष्ठपदे मासि हस्तेन युक्ते काले अध्यायान्वेदभागान् तदङ्गानि च उपविष्टाः संहिता अधीयीरन् । वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रौष्ठपदहस्त इति वक्तव्ये बह्वन्यथोक्तम् । अन्यदपि बहुस्मृतिसदाचारसिद्धमत्र कर्तव्यमिति । तत्र गृह्यपरिशिष्टे-अथ नदीं महोदकां वा सह शिष्यैर्गत्वेत्यादिना, महानदीत्नान, पञ्चगव्य-प्राशन, ऋषिपूजनहोमादिरूपमित्युक्तम् । गौतमोऽपि—श्रवणादिवार्षिकं प्रौष्ठपदीं वोपाकृत्याधीयीत, छन्दांस्यर्धपञ्चमान् मासान् पञ्च दक्षिणायनं वेति । सामगानामयमुपस्थित इत्युक्त्या बह्वृचानां तैत्तिरीयाणां च अन्य एवोपाकर्मकाल इत्युक्तं भवति । तथाचाश्वलायनः—अथातोऽध्यायोपाकरणं, ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रवणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा, इति । आपस्तम्बोऽपि—श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत । तैष्यां पौर्णमास्यां तत्पूर्वस्यां रोहिण्यां वा विरमेत्, उत्सृजेदिति । बोधायनोऽपि—श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकर्मापि वाषाढ्यां, तैष्यां माध्यां वोत्सृजेदिति ।

मनुरपि—

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । उक्तछन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोधिपञ्चमान् ॥
पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिर्हस्तसर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ इति ।

इदं चोपाकरणं सिंहस्थे सवितरि कर्तव्यम् । तथाच कालादर्शे—

विदधीरन् उपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः । बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः सिंहस्थोर्को भवेद्यदेति ॥

यदा सिंहस्थितोर्को न भवति तदा तैत्तिरीयकाः प्रौष्ठपद्यां श्रवणे च व्यवस्थया, इति । सिंहस्थे सवितरि कर्तव्यं, एतन्नर्मदोत्तरदेशविषयं, नर्मदादक्षिणे तु कर्कटराशिस्थे सवितरि कर्तव्यम् । तथा च स्मृतिः—

नर्मदोत्तरदेशे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके । कुलीरे रविसंयुक्ते उपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥ इति ।

व्याघ्रोऽपि —

रवौ कर्कटराशिस्थेऽप्याषाढे श्रावणेऽपि वा । उपाकर्म च कर्तव्यं निषेधो नास्ति दक्षिणे, इति ।

उक्तकाले तु श्रावणस्य शुक्रमौढ्यादिना दुष्टत्वे प्रौष्ठपद्यां कर्तव्यं, तस्यापि दुष्टत्वे
आषाढ्यां, मासत्रयस्यापि दुष्टत्वे श्रावण्यामेव कर्तव्यम् । तथाच वसिष्ठः —
मलमासे निपतिते सूतके मृतकेऽपि वा । ग्रहणे संक्रमे चैव मौढ्येऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
प्रौष्ठपद्यामथाषाढ्यामुपाकरणमिष्यते । प्रौष्ठपद्यामुपाकुर्याच्छ्रावणं दूषितं यदि ॥
आषाढे वापि कर्तव्यं प्रौष्ठपद्याश्च दूषणे । मासत्रयेऽपि दोषश्चेच्छ्रावण्यामेव कारयेत् ॥
इति । व्यासोऽपि —

श्रावण्यामथवाषाढ्यां प्रौष्ठपद्यामथापि वा । दुष्टायां पूर्वपूर्वस्यामुत्तरस्यां विधीयते ॥

कालत्रयेऽपि दोषश्चेच्छ्रावण्यामेव कारयेत् ॥ इति ।

संवर्तस्तु—आषाढ्याद्याश्च चत्वारो मासाः शस्ता ह्युपाकृतौ ।

यो यो हि दोषयुक्तः स्यात्तं तं हित्वा परे विदुः ॥ इति ।

शुक्रमौढ्यादिदोषे न कर्तव्यमित्येतत् प्रथमोपाकृतिविषयम् । तथाच गर्गः —
गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये मलमासे तथैव च । प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कुर्याच्चित्स विनश्यति ॥ इति ।

उक्तकालस्य सर्वस्यापि शुक्रमौढ्यादिदोषे तत्तद्ग्रहशान्तिं कृत्वैव प्रथमोपाकृतिः
कर्तव्या । तथा च बृहस्पतिः —

शान्तिं कृत्वा तयोर्वापि शुक्रदेवेन्द्रमन्त्रिणोः । होमैर्दानैर्जपैर्वापि तयोरुद्रितमन्त्रकैः ॥

कर्तव्यं श्रावणं विप्रैरिति जीवेन भाषितम् । इति ।

ग्रहसंक्रान्त्यादिदोषे विशेषः गर्गेण प्रदर्शितः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा । उपाकर्म न कर्तव्यं परतश्चेन्न दोषभागिति ॥

उक्तमासेषु पौर्णमासीश्रावणहस्ताः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथाच गोभिलः—
पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः । बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः हस्तर्क्षे सामवेदिनः ॥

तत्तौदयिकत्वमुदयव्यापित्वं पर्वश्रावणहस्तेषु त्रिष्वपि संबध्यते । पर्वण्यौदयिकत्वे
विशेषो गोभिलेन दर्शितः—

श्रावणी पौर्णमासी तु संगवात्परतो यदि । तदा तौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत् ॥
इति । श्रावणस्यापि उदयव्यापित्वे सफलत्वं तदभावे दुष्टफलत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्यासेन प्रतिपादितम्—

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् । तत्कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंज्ञिते । संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥ इति ।

तथा चायं निष्कर्षः — श्रावण्यां पौर्णमास्यां याजुषाः कुर्युः, श्रावणे मासि श्रवण-
नक्षत्रे बह्वृचाः, प्रौष्ठपदे मासि हस्तनक्षत्रे सामशाखिन उपाकुर्युः, तेषां च मन्त्रमासदोषे
निजमासि कुर्युः निजमासस्यापि शुक्रमौढ्यादिदोषे अदुष्टे मासि कुर्युः, मासत्रयस्यापि
दुष्टत्वे तत्तद्ग्रहशान्तिपूर्वकं श्रावण्यादावेव कुर्युः । एतत्सर्वं प्रथमोपाकृतिविषयं, द्वितीयोपा-
कृतिस्तु दुष्टायामपि श्रावण्यां पौर्णमास्यां दुष्टेऽपि हस्तनक्षत्रे तत्रैव कर्तव्यम् । नन्विद-
मुपाकरणं गृहस्थादिभिः क्रियते, तदनुपपन्नं, तथाहि—उपाकरणं ब्रह्मचारिणां धर्मः,
उपाकृत्याधीयीतेति ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वप्रतीतिः, ग्रहणाध्ययनस्य च अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुप-
नयीत तमध्यापयीत इत्यादिवचनपर्यालोचनया उपनीतब्रह्मचारिकर्तृकत्वावगमात्, विवाहस्य
वेदाध्ययनोत्तरकालिकत्वेन तत्पूर्वकालीनस्य वेदाध्ययनस्य ब्रह्मचारिकर्तृकत्वाच्च । तथा च
कूर्मपुराणे —

वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदान्वा चतुरो द्विजः ।

अधीत्य चाधिगम्यार्थं तदा स्नायाद्विजोत्तमः ॥ इति ।

आपस्तम्बोऽपि — वेदमधीत्य स्नास्यन्निति । न च “द्वितीयमायुषो भागं
कृतदारो गृहे वसेत्” इत्युपक्रम्य श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वेत्युपाकर्मणः गृहस्थधर्मप्रकरणपाठात्
गृहस्थधर्मत्वमपीति वाच्यं, ‘वेदानधीत्य वेदौ वा’ इत्यादिपर्यालोचनया ब्रह्मचारिधर्मत्वे
निर्णीते गार्हस्थ्यप्रकरणपठितस्य उपाकरणस्य पूषानुमन्त्रणमन्तवत् उत्कर्षस्य संभवात् ।
अतः कथं ब्रह्मचारिगृहस्थस्य गारण्येन उपाकर्मविधानमिति चेन्न, गृहस्थानामप्यध्ययन-
संभवात् । तथाचाश्वलायनः — ‘अधीयीत स्वाध्यायं समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन,
यथान्यायमितरे जायोपेयेत्येके प्राजापत्यं हि तत्’ इति । अस्यार्थो नारायणीयवृत्तौ —
समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ब्रह्मचारिधर्मैरित्यर्थः, स्वाध्यायकाले विहिता ये धर्माः मधुमां-
स्त्रीगमनस्वट्टाशयनादिवर्जनादयः तैर्युक्तो अधीयीत समावृत्तः । मेखलादयस्तु न भवन्ति,
अस्वाध्यायधर्मत्वात् यथान्यायमितरे ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । अस्मिन्नध्ययने ब्रह्मचारिणामपि
प्रवृत्त्यर्थमिदं, इतरथा समावृत्तानामेवेति शंका स्यात् । जायोपेयेत्येके । समावृत्तो जायां
गच्छेदित्येक आहुः । ऋतावेव गच्छेन्नानृतावित्याह प्राजापत्यं हि तत्, प्रजोत्पत्त्यर्थ-
मित्यर्थः । ऋतुगमनं सर्वथा कार्यमिति तेषामभिप्रायः, अगमने दोषश्रवणात् —

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां शुच्यते नात्र संसर्गः ॥
इति । अत्रोपाकृत्याध्ययने स्युपगमनस्य विकल्पेन विधानात् तस्माद्गृहस्थसाधारणं
अध्ययनम् । अत एव गृहस्थस्यापि इदमध्ययनमाह गोभिलः ---

उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्ययनांगत्वाद्गृहिणः ब्रह्मचारिणाम् ॥
उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति नानवः ॥ इति ।

यदुक्तं पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कर्ष इति तत्र , उदाहृतसूत्रस्युदादिपर्यालोचनया
गृहस्थब्रह्मचारिसाधारण्येन उपाकर्मविधानावगमेन गार्हस्थ्यप्रकरणादुत्कर्षस्यायुक्तत्वात् ।
तस्माद्गृहस्थानामप्युपाकरणं धर्मः । अतः सर्वेऽप्युक्तकालेषु उपाकर्मं कृत्वाधीयीरन्निति ।

वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेनापतिनिवर्तने ।

वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥

निवृत्तकर्मायतनो नूतनं संचितसंचयः ।

आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥

अनेन वार्षिकेषु चतुर्थ्यपि मासेषु यैः पदार्थैः सुखं वसेत्तान् पदार्थानष्टसु मासेषु
पूर्वमेव संपादयेदिति सूचितम् । तथाच भारते —

अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् । पूर्वे ययसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ॥ .
दिवैव कर्म तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् । इह जन्मनि तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ इति ।

अपिचातिपरिक्लिष्टं चिराद्दरैः समागतम् ।

आत्मकार्यगरीयस्त्वाढ्यक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥

अनेन महापुरुषाः स्वकार्यविरोधे सत्यपि परहितमेवाचरन्तीति सूचितम् । तथाच
प्राचीनाः —

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये

ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं के ते न जानीमहे ॥ इति ।

एकोनविंशे — ततः प्रविश्य गुहां अनवरतक्रीडासक्तमानसं मन्त्रिषु न्यस्त-
राज्यतन्त्रं हरिराजं, निर्मलं गगनं चावलोक्य राममहिषीगवेषणासमयातिक्रमशंकया —

प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ।
हितं तत्त्वं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ॥
प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ।
हरीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥

अनेन कामवृत्तो राजा समये न्यायोपवृंहितैः वचनैः सचिवैः प्रबोधनीय इति
सूचितम् । तथाच कामन्दके —

कृतविद्यो हि बलिना व्यक्तं रागेण रंज्यते । रागानुरक्तचित्तस्सन् किन्न कुर्यादसांप्रतम् ॥
पश्यन्नपि भवत्यन्धः पुमात्रागावृतेक्षणः । सुहृद्वैद्याश्चिकित्सन्ति निर्मलैर्विनयांजनैः ॥
रागमानमदान्धस्य स्वलतः पृथिवीपतेः । हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥ इति

प्राप्तं राज्यं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता ।
मित्राणां संग्रहः शेषः तद्भवान् कर्तुमर्हति ॥
कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमान्नायां किं न सज्जसे ।
यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ॥
तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते ।

अत्र मित्रसंग्रह इत्यनेन नूतनमित्रसंग्रहो न प्रतिपाद्यते, अपि तर्हि संपादितमैत्री-
रक्षणाय तत्प्रीत्याचरणमेव कर्तव्यमित्युक्तम् । तथा च कामन्दकः —

दूरादेवानुगमनं स्पष्टार्थहृदयानुगा । वाक् संहृत्यदानं च त्रिविधो मित्रसंग्रहः ॥ इति ।

यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ।
सममेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥

अत्र कोशदण्डमित्रात्मनां संहतानामेव राज्यहेतुत्वमुक्त्वा पुनस्सर्वाणीत्युक्त्या
अनुक्तममात्यादिकमपि गृह्यते, तेन विना महाराज्यश्रेयोनवाप्तेः । तथा च कामन्दके—
परस्परपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । एकाङ्गेनापि विकलमेतत्साधु न वर्तते ॥

तस्य सामर्थ्यमन्विच्छन् कुर्वीताशु परीक्षणम् ।
इति स्म राज्यं सकलं समीरितं परा प्रतिष्ठास्य धनं सुसाधनम् ।
गृहीतमेतन्निपुणेन मन्त्रिणा त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति शाश्वतीम् ॥
अथान्तराला प्रकृतीराधिक्षितश्चराचरं विश्वमिदं समश्नुते ।

तथा नरेन्द्रः प्रकृतीरधिष्ठितश्चराचरं विश्वमिदं समश्नुते ॥

प्रकृतिभिरतिसम्यगन्वितो जनपदमादरवांस्तु पालयेत् ।

जनपदपरिपालनाच्चिरं स्पृशति नरः परमं श्रियः पदम् ॥ इति ।

तानि च राज्याङ्गानि मनुराह —

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो ह्येतास्सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥ इति

तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये ।

मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥

सन्त्यज्य सर्वकार्याणि मित्रार्थं योऽनुवर्तते ।

संभ्रमादिकृतोत्साहः सोनर्थैर्नावरुध्यते ॥

यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ।

स कृत्वा महतोऽप्यर्थानमित्रार्थेन युज्यते ॥

यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिन्दम ।

क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् ॥

तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिन्दम ।

न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ॥

अनेन कार्यकालातिपाते महाननर्थ उचितकालकरणे श्रेयश्च भवतीति सूचितम् ।

तथा च कामन्दकः —

नातीयात्कार्यकालं हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयम् । अतिक्रान्तं तु संभूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ।

न कार्यकालं मतिमानतिक्रामेत्कदाचन । कथञ्चिदेव भवति कार्ययोगस्सुदुर्लभः ॥

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् । काले समाचरन् साधू रसवत्फलमश्नुते ॥ इति ।

स्वरमाणोऽपि सन् प्राज्ञः तव राजन्वशानुगः ।

कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः ॥

अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ।

तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ॥

हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ।

अकर्तुमपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर ॥

किं पुनः प्रतिफर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ।
कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् ॥

वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिष्ठां तु कांक्षते ।
प्राणत्यागाविशंकेन कृतं तेन तव प्रियम् ॥

तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चांबरे ॥ इति ।

अनेन कृतोपकारस्य गुणाढ्यस्य कार्यं कालानतिक्रमेण सर्वप्रकारेणापि साधनीयम् ।
अधर्मिष्ठस्य तु मित्रकार्यमुपेक्षणीयमिति सूचितम् । तथाच कामन्दके —

अधर्मद्रोहसंयुक्ते मित्रजात उपेक्षणम् । आत्मवन्मित्रवर्गे तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ इति ।
प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायान्यभिचारिणे । गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥

परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत् । इति च । राजधर्मेऽपि —

न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे । प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ इति ।

सुग्रीवोऽपि हनुमद्रचनमाकर्ण्य सकलवानरानयनाय नीलप्रमुखान् सेनानायका-
नादिश्य स्वयमपि गुहां प्रविवेश ।

त्रिशे —

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ।

वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकामिपीडितः ॥

पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ।

शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥

कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ।

बुध्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥

सतु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तं मतिमान् पुनः ।

मनस्स्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥

आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ।

शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥

दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्वलाहकम् ।

साक्षात्पश्यन् ध्रुवं विज्ज्ञापार्तया गिरा ॥

सारसारवसन्नादैः सारसारावनादिनी ।

याऽऽश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथम् ॥

पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वा कांचनानिव निर्मलान् ।

कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ॥

या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभापिणी ।

बुध्यते चारु सर्वांगी साद्य मे बुध्यते कथम् ॥

निखनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ।

पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥

सरांसि सरितो वापि काननानि वनानि च ।

तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥

अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ।

न दूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः ॥

एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ।

विहंग इव सारंगः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥

ततस्संचार्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु ।

ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥

तं चिन्तया दुःसहया परीतं निःसंज्ञमेकं विजने मनस्वी ।

भ्रानुर्विपादात्परितापदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच रामम् ॥

किमार्यं कामस्य वशं गतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ।

अयं यदा संह्रियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ।

सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वं स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥

न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण ।

नवाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् ॥

सुलक्षणं लक्ष्मणमग्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ।

हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च ॥

निस्संशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः ।

नतु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् ॥

अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् ।

उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥

तर्पयित्वा सहस्राक्षस्सलिलेन वसुन्धराम् ।

निवर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥

अनेन इन्द्रप्रेरिता मेघाः वर्षन्तीति सूचितम् । तथाच हरिवंशे —

दुदोह स विभुर्गा वै शक्रो दिव्याः पयस्वलाः ।

ताः क्षरन्ति नवं क्षीरं मेध्यं मेघौघधारितम् ॥ इति ।

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषा शैलद्रुमपुगोगमाः ।

विस्तृत्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥

नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ।

विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः ॥

जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः ।

चरित्वा विरतास्सौम्य वृष्टिवातास्समुद्यताः ॥

घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ।

नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तस्सहसानघ ॥

अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ।

अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरंयश्चन्द्ररश्मिभिः ॥

दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैश्शनैः ।

नवसंगमसग्रीडा जघनानीव योषितः ॥

अत्र प्रियेण सह वने संगमसमयसमुदितया लज्जया शनैश्शनैर्जघनमिव कामिनी शरन्नद्यः पुलिनानि दर्शयन्तीत्युक्तम् । अत्र नवोदाविशेषः उपमानम् । तथाहि — नवोदास्तिस्रः केवलनवोदा, विलब्धनवोदा, अतिविलब्धनवोदा चेति । तत्र केवल-नवोदा यथा —

हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि क्रोडीकृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।

जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥ इति ।

विस्रब्धनवोढा यथा —

दरमुकुलितनेत्रपालिनीवीनियमितबाहुकृतोर्युग्मबन्धम् ।

करकलितकुचस्थलं नवोढा स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥ इति ।

अतिविस्रब्धनवोढा यथा —

स्वप्ने प्रियाननविलोकनहानिरेव स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसंगः ।

इत्थं सरोरुहमुखी परिचिन्तयन्ती स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥ इति ।

अत्रातिविस्रब्धनवोढैवोपमानम् ।

शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ।

लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥

संप्रत्यनेकाश्रयचित्तशोभा लक्ष्मीः शरत्कालगुणोपनीता ।

सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥

अभ्यागतैश्चारुचिशालपक्षैः सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः ।

महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥

मदप्रगल्भेष्वपि वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।

प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥

नभः समीक्ष्यांबुधरैर्विमुक्तं विमुक्तवर्हाभिरणा वनेषु ।

प्रियास्वरक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥

मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पातिभारावनताग्रशास्त्रैः ।

सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनान्तराणि ॥

प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वने रतानां कुसुमोद्धतानाम् ।

मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोद्य मन्दाः ॥

अनेन शरदि गजानां मदोद्रेकः सूचितः । तथाच कालिदासः —

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः । असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुप्तुवुः ॥ इति ।

व्यभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि ।

कल्हारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥

सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्क्ता भूमिस्समुत्पादितसान्द्ररेणुः ।

अन्योन्यवैरेण समायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥

शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुक्षितांगाः ।

मदोत्कटास्संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥

अनेन शरदि गवां मदोद्रेको भवतीति सूचितम् । तथाच शरद्वर्णनावसरे कालिदासः —

मदोदग्राः ककुब्धन्तः सरितां कुलमुद्रुजः । लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ इति ।

समन्मथं तीव्रतरानुरागाः कुलान्विता मन्दगतिं करेण्वः ।

मदान्वितं सम्परिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयान्ति ॥

त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि वर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ।

निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥

चित्रास्यकारण्डवचक्रवाका महारवंभिन्नघटा गजेन्द्राः ।

सरस्सु बद्धांबुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥

व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ।

ससारसारावविनादितासु नदीषु दृष्टा निपतन्ति हंसाः ॥

नदीघनप्रस्रवणोदकानां अतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ।

स्रवङ्गमानां च गतोत्सवानां द्रुतं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ॥

अनेकवर्णासु विमृष्टकायाः नवोदितेष्वंबुधरेषु नष्टाः ।

श्रुधार्दिता घोरविषां विलेभ्यश्चिरोदिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥

रात्रिः शशांल्लोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ।

ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृतांगी ॥

विपक्वशालिप्रभन्धानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपंक्तिः ।

नभस्समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूतप्रथितेव माला ॥

सुतैकहंसं कुमुदैरुपेतं महाहृदस्थं सलिलं विभाति ।

घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥

प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ।

वाप्युत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मीर्वरांगनानामिव भूषितानाम् ॥

वेणुस्वनव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेऽनिलसंप्रवृत्तः ।

संमूर्च्छितो घर्घरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ॥

नवैर्नदीनां कुसुमप्रहासैः व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन ।

धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कुलानि काशैरुपशोभितानि ॥

घनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रियाग्विताः पटचरणाः प्रहृष्टाः ।

घनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्माननरेणुगौराः ॥

जलं प्रसन्नं कुमुदं प्रभासं कौञ्चस्वनच्छालिवनं विषक्वम् ।

मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षाव्यपनीतकालम् ॥

मीनोपसंद्दर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽथ मन्दाः ।

कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥

अनेककान्तोपभुक्तानां कामिनीनां अलसभावेन मन्दगमनमिव शरन्नदीनामपि
काश्येन मन्दगमनं शोभावहमिति गग्यते । तथाच प्राचीनाः —

मणिश्शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितः मन्दश्रीणो नागः शरदि सरिदाश्रयानपुलिना ।

कलाशेषश्चन्द्रस्सुरतनृदिना बालवनिता तनिन्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥ इति

सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकुलैरिव संवृतानि ।

सपत्रलेखानि सरोत्रनानि बधूमुखानीव नदीमुखानि ॥

प्रफुल्लवाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टपदपादनिःकृजितेषु ।

गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः प्रचण्डचारोऽथ वनेषु कामः ॥

लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ।

निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥

प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः ।

चक्रयाकगणाकीर्णाः विभांति सलिलाशयाः ॥

शरच्चन्द्रकरस्पर्शाद्वर्षोन्मीलिततारका ।

अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥

अत्र प्रियस्य दर्शनजनितानन्देन अनुरागिणी सन्ध्या स्वयमम्बरं जहातीति कथना-
त्प्रगल्भा नायिका सूचिता । तल्लक्षणं च रससञ्जर्याम् — पतिमात्रविषयकेलिकलाप-
कोविदात्वं, सा च द्विविधा-रतिप्रीतिमती, आनन्दात्सम्भोहवती चेति-तत्र प्रथमा यथा-

संस्पृश्य स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं
निष्पीड्याधरत्रिवमम्बरमपाकृत्य व्युदस्यालकम् ।
देवस्यांबुजिनीपतेः समुद्रयं जिज्ञासमाने प्रिये
वामाक्षी वसनाञ्चलैः श्रवणयोर्नीलोत्पलं निह्नुते ॥

द्वितीया यथा —

नखक्षतमुरःस्थलेऽधरदले रदस्य व्रणं
च्युता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावलिः ।
रतान्तसमये मया सकलमेतदालोकितं
स्मृतिः क्व च रतिः क्व च क्व च तवालि शिक्षविधिः ॥ इति ।

उभयविधाप्येकेन पद्मेन प्रतिपादितामरुक्विना —

क्रान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीची स्वयं बन्धना-
द्रासो विंश्रुधमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत्सखि वेद्मि सांप्रतमहं तस्यांगसंगे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतं तु कीदृशमभूत्स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ इति ।

सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्कः भूमिस्समुत्पादितसान्द्ररेणुः ।
अन्योन्यवैरेण समायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥
अन्योन्यं बद्धवैराणां जिगीषुणां नृपात्मज ।
नच पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधम् ॥

अनेन राज्ञां जयार्धमुद्योगकालः शरत्काल इत्युक्तम् । तथाच शरत्कालमधिकृत्य
हरिवंशे —

नीराजयित्वा सैन्यानि प्रयान्ति विजिगीषवः ।
अन्योन्ययात्राभिमुक्ताः प्रयान्ति पृथिवीक्षितः ॥ इति ।
चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः ।
मम शोकाभितप्तस्य सौम्य सीतामपश्यतः ॥
चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम् ।

विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव चांगना ॥

प्रियाविहीने दुःखातं वने सौम्य विवासिते ।

रूपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥

अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ।

दीनो दूरगृहः कामी मां चैवा शरणं गतः ॥

इत्येतैः कारणैस्सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ।

अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ॥

अनेन दुरात्मा पुरुषः समर्थमपि नरमेतैः कारणैः परिभूतं मन्यत इति प्रति-
पादितम् । तथाच प्राचीनाः —

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुः भानुमन्तं चिरेण तु । हिमांशुमांशु ग्रसते तन्म्रदिन्नः स्फुटं फलम् ॥

स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ।

कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नाविबुध्यते ॥

त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुङ्गवम् ।

मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥

मर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ।

आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥

शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ।

सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥

कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।

तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥

नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विहृष्टस्य मया रणे ।

ब्रण्डुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युहुणोपमम् ॥

घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ।

निर्घोषमिव वज्रस्य पुनस्संश्रोतुमिच्छति ॥

काममेवंगतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ।

त्वत्सहायस्य मे वीर नर्चिता स्यान्मृपात्मज ॥

समयं नाभिजानाति कृतार्थः सवगेश्वरः ।
वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ॥
व्यतीतांश्चतुरो मासान् विहरन्नावबुध्यते ।
सामात्यपरिषत्कीडन्मौनमेवोपसेवते ॥
शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ।
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स महाबलः ॥

मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ।
न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥
एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ।
त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम् ॥
तदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ ।
तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ॥

कुरुष्व सत्यं मम वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ।
मा वालिनं प्रेतगतो यमक्षयं त्वमद्य पश्येः मम चोदितैः शरैः ॥
स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ।
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशवर्धनः ॥ इति ।

एकत्रिंशस्सर्गः—तदनु भ्रातृक्लेशमसहमानो लक्ष्मणः तं रामभद्रमित्थमवोचत् —
पानमदेन ग्राम्यसुखासक्तो दुर्वृत्तसुग्रीवः —

हतोग्रजं पश्यतु धीर वालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ।

अनेन गुणरहितस्य राज्यं न देयमिति सूचितम् । पुलश्चापि गुणरहितो राज्यान्तर्ह
इत्ययमर्थः अयोध्याकाण्डे प्रतिपादितः ॥

तमसत्यसन्धं वानरेन्द्रं मच्छरानिकृतशिरसं अग्रजनिकटं प्रेषयिष्यामि, अभिषिक्तेन
वालितनयेन जनकतनयान्वेषणं अचिरादेवास्माकं भवितेति क्रोपेन वदन्तं लक्ष्मणं श्रीरामभद्र
इत्थमवोचत् —

नहि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ।

पापमायेण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥

अनेन महापुरुषैः पापाधायकः क्रोधः परिहर्तव्य इति सूचितम् । तथाचानुशासनिके —

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिवाधते । तेजस्विनं तं विद्वांसं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः । प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकास्सनातनाः ॥

इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चासुखं चोत्तमम् ।

तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ इति ।

अत एव पञ्चत्रिंशे रोषः परिहर्तव्य इति लक्ष्मणं प्रति रामवचनम् —
नच रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण । तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च संगतम् ॥

अनेनाविचार्य भित्तपरित्यागो दण्डपातनं वा न कर्तव्यमिति सूचितम् । तथा च कामन्दके —

मिलं विचार्य बहुशो ज्ञातदोषं विवर्जयेत् । त्यजन्नभूतदोषं हि धर्मार्थावुपहन्ति सः ॥
स्वयं ज्ञातेषु दण्डेषु शस्यते दण्डपातनम् । नह्यविज्ञातत्वस्सन् कोपं कुर्यात्कथञ्चन ॥
भुजङ्गमिव मन्यन्ते निर्दोषक्रोधिनं जनाः । इति ।

सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिचर्जयन् ।

वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥

अनेनानर्थमूलभूतं परुषवचनं परिहृत्य सामैव व्यवहर्तव्यमिति सूचितम् । तथाचोद्योगे विदुरः —

अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक् सुभाषिता । सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ इति कामन्दकेऽपि —

वाक्पारुष्यं परं लोके उद्वेजनमनर्थकम् । न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याज्जगदात्मसात् ॥
हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्मछेदी पतन्मुहुः । तेजस्विनो दीपयति स दीप्तो याति वैरताम् ॥
नोद्वेजयेज्जगद्वाचा रूक्षया प्रियवाग्भवेत् । प्रायेण प्रियवाक्कर्मा कृपणोऽपि हि सेव्यते ॥
ह्लादिनी सर्वसत्त्वानां सम्यग्जनजिहीर्षया । भावयन्परमां मैत्रीं विसृजेह्यौकिर्कां गिरम् ॥
नित्यं मनोऽपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् । उद्वेजनीयो भवति क्रूरवाग्धनदोऽपि सन् ॥

हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥
तीव्राण्युद्देगकारीणि विमृष्टान्यशमात्मकैः । कृन्तन्ति देहिनां मर्म शास्त्राणि च वचांसि च ॥
प्रियमेवाभिवातय्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु च । शिखीव केकामधुरः प्रियवाक्कस्य न प्रियः ॥ इति ।
इति रामसमाज्ञप्तो लक्ष्मणः परिगृह्य शरासनं किष्किन्धां गच्छन्नेव मध्येमार्गं स्वावलोकनेन
करधृ शैलशृङ्गान् युद्धसन्नद्धावस्थितान् वानरानवलोक्य प्रवृद्धतरकोपेन अनल्पकल्पानल-
कल्पो निखिलमपि लोकं निर्दहन्निव वानरनिवासभूतां किष्किन्धां प्रविवेश । ततश्च वानराः

क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ।

तारया सहितः कामे सक्तः कपिवरो रहः ॥

न तेषां कपिवीराणां शुश्राव वचनं तदा । इति ।

नन्वत्र सुग्रीवस्तारया सङ्गत इति प्रतीयते, तथा —

रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् । प्राप्तवानेष सुग्रीवो रुमां मां च परंतप ॥
इति लक्ष्मणं प्रति तारावाक्येन, 'राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारा च रुमया सह' इति रामं
प्रति सुग्रीववाक्येन च तथैव प्रतीयते । तदेतदयुक्तं, परपुरुषगमनस्य स्त्रीणां निषिद्ध-
त्वाद्भर्तृनतिक्रमणे महाफलश्रवणाश्च । तथा च परपुरुषगमनस्य निषिद्धत्वे मनुः —
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । नच नामापि गृहीयात् पत्न्यौ प्रेते परस्य तु ॥
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः । तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्याल्लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगेऽथ पीड्यते ॥ इति ।

स्त्रीणां भर्तृनतिक्रमणस्य महाफलत्वेऽपि मनुः —

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा भर्तृलोकानाम्प्रोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥
आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् ॥
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता । इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति परलोकं परत्र च ॥ इति ।

तस्मात्ताराकृतं परपुरुषगमनमयुक्तमेव ॥

तथा सुग्रीवस्यापि तारया सहोपभोगो न युक्तः, तथाहि—स चोपभोगः केवलो

वा विवाहपूर्वको वा, तत्र नतावदाद्यः परदारोपभोगस्य निषिद्धत्वात् । तथा च विष्णुपुराणे —

परदारान्न गच्छेत् मनसापि कदाचन । किमु वाचाक्षिबन्धोपि न तेष्वास्ति व्यवायिनाम् ॥
मृतो नरकमभ्येति हीयतेत्नापि चायुषः । परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ इति ॥

तथा चापस्तम्बोऽपि — सवर्णायामन्यपूर्वायां सकृन्निपाते पादः पततीत्युपदि-
शन्तीत्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति ॥

न द्वितीयः अन्यपूर्वायास्तारायाः पुनर्भूत्वेन तद्विवाहस्य निन्दितत्वात् । तथाच काश्यपः —

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाश्रमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणीगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ताः दहन्ति कुलमभिवत् । इति ।

बौधायनमपि — वाग्दत्ता च मनोदत्ता दत्ताग्निं च परीगता सप्तमं वा पदं नीता
भुक्ता गृहीतभर्तृका चेति सप्तविधा पुनर्भूः तां गृहीत्वा न धर्मं बिन्देदिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि अन्यपरिगृहीताविवाहं पुनर्भूविवाहत्वेन निन्दितवान्—‘अक्षता
च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनरिति । नारदोऽपि —

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणपूर्विका । पुनर्भूप्रतिमा ज्ञेया पुनस्संस्कारकर्मणि ॥ इति ।

तस्मात्पुनर्विवाहपूर्वकोपभोगोऽपि न युक्तः । किंच ज्येष्ठभ्रातृभार्यायाः तारायाः
मातृतुल्यत्वेन तद्गमने गुरुतल्पगमनदोषप्रसङ्गः । तथा च संवर्तः—

पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत् ॥ इति ।

मनुरपि —

अगम्यागमनं यस्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् । गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्वैतःसिक्त्वान्ययोनिषु ॥

सरस्तुः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च । पैतृष्वसेयभगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ॥

भ्रातृश्च भ्रातुरासां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

एताः स्त्रियस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ॥ इति ।

आपस्तम्बोऽपि अथ पतनीयानीत्युपक्रम्याह — ‘गुर्वीं सखीं गुरुसखीं च गत्वा
अन्यांश्च गुरुतल्पानीति । नारदोऽपि —

माता मातृप्वसा ध्वश्रूमातुलानी पितृप्वसापि । तृयससिषियस्त्री भ्रातुस्सस्युश्च हि स्नुषा ॥
दुहिता चार्यभार्या च स्वगोत्रशरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसानन्यतमां गत्वा गुरुतलग्ग उच्यते ॥ इति ।

तस्मान्मातृतुल्यायास्तारायाः विवाहपूर्वको वा केवलो वा सुग्रीवकृत उपभोगः
ताराकृतपरपुरुषसङ्गमश्च अयुक्त इति चेत्, अत्रोच्यते—न तावत्तारायाः पुरुषान्तर-
परिग्रहो दोषाय भर्तृमरणादिनिमित्ते सति स्त्रीणां पुरुषान्तरपरिग्रहस्य शास्त्रानुमतत्वात् ।
तथा च मनुः—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते तथा । पञ्चस्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ इति

आनुशामनिकेऽपि —

नारी तु पत्यभावे हि देवरं कुरुते पतिम् ॥ इति ।

नारदोऽपि —

स तु यद्यन्यजानीयः पतितः क्लीव एव वा । विकर्मस्थस्सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

ऊढापि देया सान्यस्मै वराय वरभूषणा । इति ।

नचोदाहृत्यचनविरोध इति वाच्यम्, उदाहृतमनुनारदवचनयोः भर्तृमरणादि-
निमित्ते सति भर्तृन्तरपरिग्रहविधानावगमेनोदाहृतनिषेधवचनानां भर्तृमरणादिनिमित्तरहितस्त्री-
विषयत्वात् मित्रविषयत्वेन विरोधाभावात्, कलियुगविषयत्वाच्च । कलियुगविषयत्वे
पुराणम् —

ऊढायाः पुनरुद्गाहं ज्येष्ठानं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥ इति

एवं च निषेधवचनानां कलियुगविषयत्वात् आसीतामरणात्क्षान्तेत्यादिभ्रूलप्रति-
पादकवचनानां ब्रह्मलोकादिमानवद्विषयत्वात् त्रेतायुगादिषु भर्तृमरणादिनिमित्ते सति सत्यां
भोगेच्छायां पुनर्विवाहस्य शास्त्रानुमतत्वात् तारासुग्रीवसंगमो युक्त एव । अत एवोक्त-
निमित्ताभावात् जीवतः सुग्रीवस्य भार्यायां वालिनः संगं दोषत्वेनोद्भावितवान् रामः —
तस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । रुमायां वर्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥ इति

धरमाणस्य प्रागान्धारयत इत्यर्थः ।

नन्वेवमपि दुन्दुभेर्हनाय वालिनो बिलप्रवेशानन्तरं सुग्रीवः तारया कथं संगतः ?,
वालिनो विद्यमानत्वेन उक्तनिमित्ताभावात् । तथाचांगदवाक्यम् —

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषी प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥
इति । अत एतदयुक्तमिति चेन्न, वालिमरणं निश्चिद्यैव सुग्रीवेण तारामपर्कस्य कृतत्वात् ।
तथा च रामं प्रति सुग्रीवः —

अहं त्ववगतो बुभूया चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् । पिधानं च विलङ्घारं शिलया गिरिमात्रया ॥
शोकार्तश्चोदकं दत्त्वा किष्किन्धामागतस्मस्ये ॥ इति ।

अतः पूर्वं वालिमरणनिश्चयेन कृतत्वान्न दोषः । अत एव जीवनः सुग्रीवस्य भार्यायां रुमायां वर्तमानं वालिनं हत्वा तमेव दोषं ख्यापितवाच्यमः । सुग्रीवं च तादृश-
दोषाभावात् राज्याभिषेकादिना अनुगृहीतवान् । तन्मात्तारया सहितः कामे इत्यादिवचनं
युक्तमेव ॥

ततो लक्षणेन सदागमनवृत्तान्तं सुग्रीवाय कथयेति समाज्ञप्रोक्तः प्रविश्यान्तःपुरं,
अभिवाद्य च राजानं निश्चिलमप्युदत्तनाचचक्षे ॥

स निद्राक्लान्तिस्संवीतो वानरो न त्वबुद्धवान् ।
बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥
ततः किलकिलां चक्रुः लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ।
तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः ॥
मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतोदारदर्शिनौ ।
लक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्मयोः ॥
वक्तुमुच्चावचं प्रातं मन्त्रिणौ तौ शशंसतुः ।

यत्प्रसादेन वानरराज्यमेतत्तत्प्राप्य स्मया सुखमनुभवति भवान् तदनुजो लक्ष्मणः
कोपानलेनैव पुरीनिनां निर्दग्धुकाम इव दुराधर्मस्समागत्यास्ते द्वारि, तदधुनैव तमभिप्रसाद्य —

यदाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ।
राजंस्तिष्ठस्य समये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ इति ।

अनेन व्यसनेषु प्रवृत्तस्य राज्ञस्तदुपजीविभिर्भिर्नाविधोपायैरकार्यप्रवृत्तिनिरसनपूर्वकं
सत्कार्ये प्रवृत्तिः कारयितव्येति सूचितम् ॥

तथा च कामन्दके —

अकार्यात्प्रतिषेधं च कार्ये चैव प्रवर्तनम् । संक्षेपादिति सद्रुतं बन्धुमित्रादिजीविनाम् ॥
पानलीयूतगोष्ठीषु राजानमभितश्चराः । बोधयेयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्नाडिकादिभिः ॥ इति ।

द्वात्रिंशे — ततस्सुप्रीवस्मसंभ्रमं परित्यज्य शय्यां समीपस्थितान्सचिवानित्थमाह—
रामे लक्ष्मणे वा मत्कृतापराधं कोपकारणं किञ्चित् पश्यामि ,

असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ।

मम दोषानसंभूतान् श्रावितो राघवानुजः ॥

अनेन खलाः मिथ्योपजापादिना मित्रभेदं कुर्वन्तीति सूचितम् । तथा च राजधर्मे
पुत्रं प्रति व्याघ्री —

नोच्छ्रयं सहते कश्चित्प्रक्रिया वैरकारिका । शुचेरपीह युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥
मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वन्तः । उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षाः मित्रोदासीनशत्रवः ॥
लुब्धानां शुचयो द्वेष्ट्याः कातराणां तरस्विनः । मूर्खानां पण्डिता द्वेष्ट्या दरिद्राणां महाधनाः ॥
अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरूपाः । बहवः पण्डिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविनः ॥

कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ इति ।

मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ।

सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् ॥

अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ।

अनेन मनश्चापल्यान् अल्पेनापि हेतुना मित्रं भिद्यत इत्युक्तम् । मनश्चापल्यं च
गीतायाम् —

‘चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।’ इति ।

प्राचीना अपि —

स्तोकेनानन्दमायाति स्तोकेनायाति खेदताम् ।

नास्ति चित्तसमश्चोच्यो नीचो गुणविवर्जितः ॥ इति ।

अथवा प्रत्युपकारानाचरणप्रभवो वायं कोपो विचार्यतामिति वदति सुग्रीवे मन्त्रिप्रवरो
हनुमांस्तत्कालोचितमित्थमवोचत् । शत्रुनिवर्हणो रामभद्रो दिक्प्रसादगगननैर्मल्यादिभिः
प्रवृत्तानुद्योगयोभ्यां शरदं पानमदेन विस्मृतप्रतिज्ञं अनारब्धकार्यं भवन्तं चाभिवीक्ष्य प्रणयकोपेन
स्वानुजं लक्ष्मणं प्रेषितवान्, तदिदानीं —

आर्तस्य हतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ।

वचनं मर्गगीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥

कृतापराधस्य हि ते नान्यत्प्रश्याम्यहं क्षमम् ।

अनेन सापराधः पुरुषः निर्दुष्टस्य स्वविषये कुपितस्य आसृजनस्योपालम्भमपि सोढुं प्रसादयेदिति सूचितं । तथा च भारते - -

यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् । वेपु दुष्टेषु दोषस्याद्योगक्षेमस्य भारत ॥

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामेवाचरेत् ॥ इति ।

अत एवाग्रे पञ्चत्रिंशे सुग्रीववाक्यम् —

यदा किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा ।

प्रेष्यस्य क्षमिष्यं मे न कश्चनापराधयति ॥ इति ।

तथा च परुषं पुरुषान्तरादित्यनेन जने निन्दुरभाषणमसक्तौ पुरुषान्तरमुखादेव भाषेतेति सूचितम् ॥

नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् ।

अतएव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥

अनेन मन्त्रिभिर्निर्भयं राजा समये अवश्यं प्रबोधनीय इति सूचितम् । तथा च कामन्दके —

नरेश्वरे जगत्सर्वं निमीलति निमीलति । सूर्योदये यथा पद्मं तत्प्रबोधे प्रबुध्यते ॥

तद्वोधयेज्जगन्नाथं संबुध्येत यथा तथा । धीमत्त्वोद्योगसम्पन्नैस्तत्कार्यं तदुपाश्रितैरिति ॥

स न क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।

पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥

अनेन पूर्वोपकारिणा कृतः क्रोधः सोढव्य इति सूचितम् । तथा च वनपर्वणि द्रौपदी —

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य क्षन्तम्यमपराधिनः ॥ इति ।

तदधुना विज्ञातपराक्रमेण भवता दुरतिक्रमं रागशासनं शिरसा परिगृह्य पाद-
प्रणामादिपूर्वकं प्रसाद्यो राघवः —

राजंस्तिष्ठस्व समये भर्तुर्भार्यैव तद्वशे, इति ।

अनेन भार्यायाः भर्त्रधीनत्वं सूचितम् । तच्चायोध्याकाण्डे प्रपञ्चितम् ॥

त्रयस्त्रिंशे - अत्रान्तरे लक्ष्मणः अंगदहनुमद्विमुखमैन्दद्विविदप्रमुखानां वानरयूथ-
मुख्यानां शारदाभ्रशुभ्राणि रम्याणि तत्र तत्र हर्म्याणि पश्यन्नेव कनकगिरिसन्निभं
कपिराजभवनं प्रविश्य समतीत्य च विचित्रतरविनोदाः सप्त कक्ष्याः ,

स्त्रियस्सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ।

कृजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं तथा ॥

सन्निशम्य ततः श्रीमान् सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ।

ततः — रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम् ।

चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥

चारित्र्येण महाबाहुरप्रकृष्टस्स लक्ष्मणः ।

तस्यावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः ॥

अनेन परस्थान्तःपुरे सहसा न प्रवेष्टव्यमिति सूचितम् । तथाचोद्योगे संजयः—
संग्राप्य हस्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च । अन्तःपुरं समास्थाय द्वास्थ्यं वचनमब्रवीत् ॥

जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वास्थ्यं प्रवेशय ।

निवेद्यमत्रात्ययिकं ममास्ति द्वास्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ॥ इति ।

ततो निर्घातसन्निभज्याघोषेण अतिक्रुद्धं सन्निहितं लक्ष्मणं निश्चित्य ससंभ्रमं
परित्यज्यासनं विकीर्णवसनमाल्याभरणः सुग्रीवस्तारामित्थमवोचत् —

त्वद्दर्शनविशुद्धात्मा न स कोपं करिष्यति ।

नहि स्त्रीषु महात्मानः किञ्चित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥

अनेन महापुरुषाः स्त्रीषु कोपं न कुर्वन्तीति सूचितम् । तथा च राजधर्मे —
दैवतेषु विशेषेण राजसु ब्राह्मणेषु च । नियन्तव्यः सदा क्रोधो बृद्धस्त्रीवालरोगिषु ॥ इति ।

उद्योगेऽपि विदुरः —

ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु गोषु तपस्विषु । घृन्तादिव फलं पक्वं घृतराप्द्र पतन्ति ते ॥

अवध्या ब्राह्मणा गावः ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः ।

येषां चान्नानि भुञ्जीत येच स्युः शरणं गताः ॥ इति ।

अत एवाप्रेऽपि — 'स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः' इति ।

त्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम् ।

ततः कमलपद्माक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम्, ॥ इति

सा प्रसवलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलंबकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ।

सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमिनाङ्गयष्टिः ॥

स तां समीक्ष्यैव हरीशपर्त्नीं तस्यानुदासीनतया महात्मा ।

अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥

अनेन परांतःपुरंऽवाङ्मुखस्तिष्ठेत्, न परस्त्रियो द्रष्टव्या इति सूचितम् । तथा चावाङ्मुखविषये उद्योगे धृतराष्ट्रेण दौत्यार्थं प्रेषितः सञ्जयः —

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्ष्य प्रयातोऽहं कृताञ्जलिः । शुद्धान्तं प्राविश राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ इति ।

परस्त्रीविषये भारते —

उदर्कफलमिच्छद्भिस्सद्भिर्न च त्रिलोक्यते । चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीफालपट्टिका ॥ इति ।

ततः कोऽयं सञ्जयः? किं वा कोपनिदानमस्मात् परिपालयेष्विति तयाभिहितो लक्ष्मणः इत्थमकथयत् — अन्नाभिरुपलब्धननोरथं परित्यक्तमित्रकार्यं, अविगण्य शोक-परायणानस्मानहर्निशं मधुपानमेव सेवमानं त्वत्प्राणेश्वरं किं न जानीषे ?

नहि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवं प्रशस्यते ।

पानादर्थश्च धर्मश्च कामश्च परिहीयते ॥

अनेन सर्वानर्थकरं पानं परिहर्तव्यमिति सूचितम् । तथा च कामन्दके —

वमनं निर्गुणत्वं च संज्ञानाशो विवल्बता । असंचद्धप्रलापित्यमकन्माद्वयसनं मुहुः ॥

प्राणश्लानिः सुहृन्नाशः प्रज्ञाश्रुतिमतिभ्रमः । सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थसंगमः ॥

लेखनं वेपथुस्तन्द्रा नितान्तं स्त्रीनिषेधम् । इत्यादि पानव्यसनमत्यन्तं सद्भिर्गर्हितम् ॥

श्रुतिशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसा । क्षयमक्षीगनामानो जगुरन्धकवृष्णयः ॥

योगीश्वरश्च भगवान्भार्गवो भृगुतल्पधीः । शुक्रः पानमदात्तीत्रं बुभुजे शिष्यमौरसम् ॥

पानाक्षिमो हि पुरुषो यत्न यत्र प्रवर्तते । यात्यसंव्यवहार्यत्वं तत्र तत्र प्रवर्तनात् ॥ इति ।

धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ।

अर्थलोपो हि मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥

अनेन प्रत्युपकाराकरणे महान्प्रत्यवायो भवतीति सूचितम् । तथाच रघुवंशे—

सम्मोचितस्सत्त्वता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां व्यर्था हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ इति ।

मित्रं ह्यर्थगुणं श्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ।

तद्द्वयं तु परित्यक्तं ननु धर्मे व्यवस्थितः ॥

इत्यभिहिता तारा —

न कोपकालः क्षितिपालपुत्र नचापि कोपः स्वजने विधेयः ।

त्वदर्थकामस्य नृपस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥ इति ।

अनेन स्वजनकृतापराधः सोढव्यः, तस्मिंश्च कोपो न कर्तव्य इति सूचितम् ।

तथा च वनपर्वणि —

अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् । सर्वस्यैकापराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ॥

द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृतो भवेत् । अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ॥

क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया । तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥

एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ॥ इति ।

कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ।

कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत् सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥

अनेनाल्पसत्त्वे कोपो न कर्तव्य इति सूचितं, तथा च राजधर्मे गृध्रगोमायुसंवादे—

न दुष्करमिदं पुत्र यः प्रमुर्धातयेत्कृशम् । श्लाघनीया यशस्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥ इति ।

न देशकालौ हि न चार्थधर्मावपेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ।

तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं कामाभियोगाच्च निवृत्तलज्जम् ॥

क्षमस्व तावत्परवीरहन्तस्त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ॥

अनेनात्यन्तस्त्रीकामुको धर्मविभ्रष्टो भवतीति सूचितम् । तथा च कामन्दके —

कालातिपातः कार्याणां धमार्थपरिपीडनम् । नित्याभ्यन्तरवर्तित्वात्साधुप्रकृतिकोपनम् ॥

रहस्यभेदतपश्चादकार्येषु प्रवर्तनम् । ईर्ष्यामर्षस्तथा क्रोधो ह्यनुरोधश्च साहसम् ॥
इत्यादि च स्त्रीव्यसनं पूर्वं यच्च प्रकीर्तितम् । तस्मात्स्त्रीव्यसनं राजा राज्यकामः परित्यजेत् ॥
स्त्रीमुवालो हनतया व्यग्राणामलाचेतसाम् । ईहितानीह गच्छन्ति यौवनेन सह क्षयम् ॥ इति ।

महर्षयो धर्मतपोभिकामाः कामानुकामाः प्रतिबुद्धमोहाः ।

अयं प्रकृत्या चण्डलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥

अनेन महर्षिभिरप्यपरिहार्यः कामः प्राकृतैः कथं परिहर्तुं शक्य इत्युक्तम् । तथा च प्राचीनाः ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वानांबुपर्णाशना-

स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं मुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।

शाल्यन्नं सधृतं पयोदवियुतं ये भुञ्जते मानवा-

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विन्ध्यः स्रवेत्सागरे ॥ इति ।

इत्यभिधाय कामपरवशेनापि कपीश्वरेण भवत्कृते तत्तद्देशवर्तिवानरानयनाय पूर्वमेव समाज्ञप्ताः वानरयूथपाः ॥

तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया ।

अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥

अनेन दुष्टबुद्ध्या परदागवलोकनं वर्जयेदिति सूचितं । तथा च गौतमः —
वर्जयेदित्युपक्रम्य 'स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायामिति' । अत एव रावणान्तःपुरे निखिल-
तद्दारानवलोकितयतो हनूमतो वाक्यं सुन्दरकाण्डे —

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् । इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥

नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी । अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥

कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्रुता रावणस्त्रियः । नहि मे मनसः किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥

मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने । शुभाशुभास्त्ववस्थामु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ इति

एवं तारया सादरं प्रसाद्यमानो लक्ष्मणः प्रविश्य च कपिराजगृहाभ्यन्तरं कांचना-
सनासीनं वानरेन्द्रं ददर्श —

चतुर्विंशे — ततः स्वदर्शनसज्जातभयेन परिकंपितसर्वावयवं प्रमदाजनपरिवृतं
वानरराजमवलोक्य —

अध्ववीक्ष्मणः क्रुद्धं सतारं शशिनं यथा ।
सत्त्वाभिजनसम्पन्नः सानुकोशो जितेन्द्रियः ॥

कृतद्वः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ।
अनेन सत्यवादी राजा श्रेष्ठ इत्युक्तम् । तथा च मनुः —

यस्य प्रियान्दि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते ।
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेन्यं पुरुषं विदुः ॥ इति ।

यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ।
मिथ्याप्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं च गवानृते ।
आत्मानं पुरुषं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥

अत्राश्वत्रियेऽनृतं वक्ता स्वपूर्वपुरुषाणां शतं हन्ति, स्वर्गात्मच्याव्य नरकं तिर्य-
ग्योनिं वा प्रापयति । गवानृते सहस्रं स्वपूर्वपुरुषांस्तथा करोति । पुरुषविषयानृते सबान्धवः
स्वयमेव तथा नरकं तिर्यग्योनिं वा प्राप्नोतीत्युक्तम् । मानवे तु —

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येनृतं वदन् । तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हरिणार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतवदी ॥
पशुवत्क्षीरघृतयोर्यच्चान्धत्पशुसंभवम् । गोवद्रसुहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषु च ॥
अश्ववत्सर्पयानेषु खराश्वतरादिषु । अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ॥
अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च । एतान्सर्वानवेक्ष्याथ दोषाननृतभाषणे ॥

यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवांजसा वदेत् ॥ इति ।

उद्योगे च —

अथ यो नैव प्रभूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् । एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्तास्य कां वसेत् ॥
इति प्रह्लादेन पृष्टस्सुधन्वा —

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षैः पराजितः ।

यां च भारामितसांगो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥

नगरे प्रतिरुद्धस्सन् बहिर्द्वारं बुभुक्षितः । अमित्राभूय सर्वस्य दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदेत् ॥ इति ।

पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ।

कृतघ्नस्सर्वभूतानां स वध्यः स्रवणेश्वर ॥

गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वभूतनमस्कृतः ।

दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्रवक्त्रम् ॥

गोघ्ने चैव सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥

अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर ।

पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोति यत् ॥

रामवाक्यमपि —

कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ इति

अनेन कृतघ्नतादोषस्सर्वदोषादप्यधिक इत्युक्तम् । तथाच द्रोणपर्वणि कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवचनम् —

विदिता मे महाबाहो धर्माणां परमा गतिः । ब्रह्महत्या फलं तस्य यः कृतं नावबुध्यते ॥ इति

उद्योगेऽपि — मन्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।

तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ इति ।

आपद्धर्मे कृतघ्नोपाख्यानेऽपि - गौतमो नाम मध्यदेशीयो ब्रह्मबन्धुर्वृत्त्यलाभेन शबरालये भिक्षामटन् तत्रत्येन केननिद्रायेन वृत्तिकन्याप्रदानादिभिरतिसत्कृतस्तद्दोमेन तत्रैव वसन् तत्सद्व्यामेन च स्वयमपि निखिलवनचरसत्त्वहननकौर्यादिभिर्व्याधितामगमत । अथ कदाचित् वनोद्देशे निहत्य बहुपक्षिस्मृगगणान् तन्मांसभारावनतस्कन्धः स्वगृहद्वारमुपागतो गौतमो द्रागेव निशानिवासाय स्वगृहमुपागतेन पारितस्वामिजनेन विप्रवर्येण गौतम किमिदं क्रूरतरं कार्यमारब्धं यद्वाङ्मणजातेरननुरूपं तदधुना परित्यज्य शबरालयं स्वदंशमेव झटिति गच्छेन्न्यभिहितो वृत्त्यलाभकृतोऽयं मम पक्ष्णप्रवेशः, श्वस्तथैव निजदेशं गन्तास्मि । त्वमप्यद्य रात्रावस्मद्गृह एव मन्कृतसपर्यां परिगृह्य सुखं वसेति ब्राह्मणोत्तममवदत् ।

स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किञ्चिदसंस्पृशन् । क्षुधितः छन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ॥

ततः प्रभाते यथागतं गते विप्रवर्ये स्वयमपि समुद्रयानेन धनसंपादनाय प्रस्थितो मध्येमार्गं क्षुत्पिपासापरिपीडितः सुशीतलच्छायं श्रमापनोदनं न्यम्रोधवृक्षमासाद्य क्षुत्प्रति-
क्षेपणाय पक्षिहननवद्बृहद्विर्गौतमो ब्रह्मसभातः सन्ध्यासमयसमुपागतेन एतन्नद्यम्रोधमिलयेन राजधर्माभिधेन वकेन स्वागतार्घ्यमधुपर्कस्वर्धुनीनीरसञ्चारिमीनाद्यामिषप्रदानेन सन्तर्पणपूर्वकं किं कारणं निर्जने वने भवदागमनमिति पृष्ठः समुद्रयानेन धनार्जनाय प्रस्थितो वनमिदं प्राप्नोऽस्मीत्यवदत् । ततो दयार्द्रहृदयेन राजधर्मनाम्ना वकेन -

चतुर्विधा ह्यर्थसिद्धिर्वृहस्पतिमतं यथा । पारंपर्यं तथा दैवं कामं मैत्रमिति प्रभो ॥

प्रादुर्भूतोसि ते मित्रं सुहृत्त्वं च मम त्वयि । सोऽहं तथा यतिप्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ॥

तदिदानीं मत्प्रियसखं ब्रजपुरीनिलयं अर्थिजनाभीष्टदायिनं विरूपाक्षामिधं राक्षसं गच्छ, तेन च भवदभीष्टसिद्धिर्भवितेति । गौतमस्तथैव वकसखं राक्षसमासाद्य तेन च पृष्ठगोत्रचरणाभिजनः —

मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शत्रुरालये । शूद्रा पुनर्भूर्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥

इत्यभिहितवान् । ततो निर्गीतनिखिलनिगमसारो राक्षसः परित्यक्तशौचाचारायानाघ्रात-
विद्यागन्धायपात्रभूतायान्नवगुवासोदानमूषरग्देशे वाजारोपवन्निरर्थकं शास्त्रासम्मतं च ;
अथापि —

अयं हि जन्मना विप्रः मुहूर्तस्य महात्मनः । संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ॥

तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितस्सदा । भ्राता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयंगमः ॥

कार्तिक्यामद्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः । तत्रायमपि भोक्ता च देयमस्मै च मे धनम् ॥

स चाद्य दिवसः पुण्यो ह्यतिथिश्चायमागतः ।

तस्मादस्मै देयमेव धनजातमिति निश्चयमकरोत् —

ततः सहस्रं विप्राणां चिदुषां समलंकृतम् । स्नातानामनुसंप्राप्तं सुमहत्क्षौमवाससाम् ॥

वृत्स्यस्तेषां तु सन्यस्ताः राक्षसेन्द्रस्य शासनात् । भूमौ वरकुशास्तीर्णाः प्रेय्यैर्भरतसत्तम ॥

तासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजसत्तमाः । तिलदर्भोदकेनाथ अर्चिता विधिवद्द्विजाः ॥

विश्वेदेवास्सपितरः साग्नयश्चोपकल्पिताः । विलिप्तपुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ॥

ततो जांबूनदीः पालीः बज्रांका विमलाश्गुभाः । वरान्नपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुश्रुताप्लुताः ॥

तस्य नित्यं सदाषाढ्यां माध्यां च बहवो द्विजाः । ईप्सितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा ॥
 विशेषतस्तु कार्तिक्यां भोजनं संप्रयच्छति । शरद्व्यापाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतः ॥
 सुवर्णं रजतं चैव मणीनथ च मौक्तिकान् । दज्जान्महाधनाश्चैव वैडूर्याजिनरांकवान् ॥
 रत्नराशीन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थे स भारत । ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो महामनाः ॥
 गृहीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः । येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः ॥
 तान्येवादाय गच्छन्वं स्ववेश्मानीव भारत । इत्युक्तवचने तस्मिन् राक्षसेन्द्रे महात्मनि ॥
 यथेष्टं तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः । ततो महार्हास्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताश्शुभैः ॥

ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स ततोऽभवन् ।

गौतमोऽपि बकसखः राक्षसात्संप्राप्तवहुधनः तद्वहनजनितश्रमेण पुनरपि तमेव
 न्यग्रोधमासाद्य मित्रवत्सलेन तेनैव वकेन निरस्तसमस्तश्रमः गुरुतरभारनयनं पथ्यशनं विना
 न शक्यं विचिन्त्य पार्श्वत एव विस्रब्धं शयानं मित्रवत्सलं तमेव वकं निहत्य तदीयमांसेन
 कृतपथ्यशनो धनमादाय स्वदेशामिमुखः प्रतस्थे । तदनु सन्ध्यासमये स्वसन्दर्शनायानागतं
 वकं मांसार्थिना दुरात्मना गौतमेन निहतं निश्चित्य विरूपाक्षस्तद्विचारणाय रक्षोगणपरिवृतं
 स्वतनयं प्रेषयामास । ततः स्वपुत्रेण मध्येमार्गं निरुध्य समानीतं सधनं सामिषं बकहन्तार-
 मभिवीक्ष्य —

अथाब्रवीन्पुनः पुत्रं पापोऽयं वध्यतामिति । अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः ॥
 पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः । हन्तव्योऽयं ममारातिर्भवद्विरिति राक्षसाः ॥
 इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः । नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत ॥
 दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधमः । इत्युचुस्ते महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः ॥
 शिरोभिः प्रणतास्सर्वे व्याहरन्नाक्षसाधिपम् । न दातुमर्हसि त्वन्नो भक्षणायास्य किल्बिषम् ॥
 एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् । दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽयैव राक्षसाः ॥
 कृत्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा । दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमर्क्षुं पापकारिणम् ॥
 क्रव्यादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नान्नोपभुञ्जते । गोमे चैव सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ॥

निष्कृतिर्विहिता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च नृशंसश्च नराधमः ॥

क्रव्यादैः कृमिभिश्चान्यैर्न भुज्यन्ते हि तादृशाः । इति ।

तत्समये गगनतलसंचारिण्याः कामधेन्वाः मुखान्निर्गतफेनसेकवशास्त्रव्यजीवनो
वको यथापुरं राक्षसपार्श्वमाजगाम । तत्कालमुपागतेन देवराजेन ब्रह्मशापकृतो
भवद्वधस्तत्प्रसादादेव जीवनं च, तदिदानीं निवृत्तशापो यथेष्टं विहरेत्यभिहितो वकः —

यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिस्सुरेश्वर । सन्नायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्युत ॥
इत्यवदत् । तदनु पाकशासनकृतानृतवर्षेण संजीवितं गौतमम् —
सभाण्डोपस्करं राजन् तमासाद्य वकाधिपः । संपरिप्नज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः ॥
अथ तं पापकर्माणं राजधर्मा वकाधिपः । विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयम् ॥
यथोचितं च स वको ययौ ब्रह्मसदस्तदा । ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिशयेनाभ्यपूजयत् ॥

गौतमोऽपि निजगृहमागत्य शूद्रायां स भार्यायां पुत्रान्वह्ननुत्पाद्य सुरशापामिहतो
निरयं प्राप ॥

कुतः कृतघ्नस्य सुखं कुतः स्वस्ति कुतो धनम् ।
अश्रद्धेयः कृन्मो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥
मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विजानता । मित्रध्रुङ्मरकं घोरं पापकर्मा नराधमः ॥
एष धर्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया नव । इति ।

तदधुना रामेण संप्राप्तमनोरथः सन्दृष्टतदीयविक्रमोऽपि श्रीरामभार्यागवेषण-
मविचिन्तयन्नेव राज्यसंभोगमदमतः कालानलोपमेः श्रीरामवाणेरभिहतो बालिपथं
मा गाः इति ॥

पञ्चत्रिंशप्रभृति एकोनचत्वारिंशपर्यन्तेषु —

ततस्तारा स्वभर्तृनिन्दनं सुमित्रानन्दनं परिसान्त्वयन्ती तमित्थमाचक्षे-बालिना
हृतराज्यो बहुधा दुःखमनुभवन् रघुनन्दनप्रसादेन लब्धराज्यश्रीः मित्रकार्यसिद्ध्यै इतस्ततो
विप्रकीर्णवानरयूथपमेलनाय प्रस्थाप्य वानरान्वानरचापलयेन महर्षीणामप्यपरिहार्यया कामा-
सक्त्या च प्राप्तकालमपि मित्रकार्यं विस्मृतवानित्येतावतैवाविचार्य तदभिप्रायं कोपवशं मा
गाः —

तथ्ययुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ।
अविमृश्य न रोपस्य सहसा यान्ति वश्यताम् ॥
D. K. 21.

अनेन महद्भिरविचार्य कोपो न कर्तव्य इति नृचितं । तच्च प्राक् प्रपञ्चितम् । तदनु परिगलितमद्वेगस्तुप्रीवः परित्यक्त्य माल्यजातं उदारतारावचसा सान्त्वितं लक्ष्मण-
मिदमवदत्-लीलयैव सकृत्प्रयुक्तैकेषुनिर्मिण्णसप्तसालशैलरसातलस्य महाबलस्य रामस्य
शत्रुनिरसनेऽप्यनपेक्षितसहायस्य किमस्माभिरल्पसत्त्वैर्वानरैस्साहाय्यमाचरणीयमस्ति । अथापि
रावणवधाय प्रस्थितं राघवं निखिलबलपरिवृतोऽहमनुयास्यामि —

यदि किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा ।
प्रेम्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥

अत्र म्वजनकृतापराधः सोढव्य इत्युक्तं । अयमर्थः प्राङ्निरूपितः । इति सुग्रीव-
वचसा समाश्रयसितम्सौमित्रिः सहशविक्रममित्रलाभेन नूतं शत्रुत्रयो रामस्य, तदधुना
कोपावेशेनाननुरूपमस्मद्भाषितमपि सोढ्या भार्याहरणकक्षितं प्रियसखं रामभद्रं झटिति
संप्रहर्षयेत्यवदत् । ततः सुग्रीवेण गिरिनदीसमुद्रनिलयवानरानयनाय प्राक् प्रेषितान्वानरा-
स्त्वरयितुं प्रेषिता दूताः नानादिग्देशवर्तिनो वानरांस्तथैव त्वरयित्वा हिमवत्प्रदेशे महेश्वर-
यज्ञीयान्नरसंभूतं सकृन्नास्यादनमात्रेण माममावतृमिकरं दिव्यं फलमूलपुष्पौषधिजातं
समानीय सुग्रीवाय राज्ञे निवेद्य —

सर्वे परिगतादशैलास्समुद्राश्च वनानि च ।

पृथिव्यां वानरास्त्वयं शासनादुपयान्ति ते ॥

इत्यवोचन् । ततस्तादृशदूतवचनाकर्णनेन सन्तुष्टहृदयस्तुप्रीवो विसृत्यान्तःपुरं दिव्योप-
वर्हणास्तरणाद्युपेतं समलंकृतं चतुरन्तयातं सौमित्रिणा सह समास्थाय शंखदुन्दुभिमेरी-
पटहादिशब्दपरिपूरितदिङ्मण्डलः वानरयूथपैश्च परिवृतस्तस्मागत्य रामभद्रनिकटमवरुह्य
चतुरन्तयानाद्राघवस्य पादयोः प्रणनाम । ततः श्रीरामः पारावारसमानया वानरसेनया
समागतं तमवनौ प्रणतमुत्थाप्य परिप्लव्ङ्गपूर्वकं निर्दिष्ट्यासनमित्थमाचचक्षे —

धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते ।

विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥

हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ।

स वृक्षाग्रे यथा सुतः पतितः प्रतिबुध्यते ॥

अनेन यथाकालं त्रिवर्गसेवी मुन्वमनुभवतीत्युक्तम् । तथाच भारते —

न धर्मपर एव ख्यात्र चार्थपरमो नरः । न कामपरमो वा ख्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥

धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् । वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥
धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्भूतं वर । विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ इति ॥

अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ।
त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते ॥

अनेनामित्रनिग्रहः मित्रसंग्रहश्च राज्ञां धर्मः विपरीतं दोषाधायकमिति सूचितं ।
तथाच राजधर्मे —

विवर्धयति मित्राणि तथारिंश्चापकर्षति । संपूजयति साधूंश्च स राज्ञां धर्म उच्यते ॥ इति ॥
वैपरीत्ये दोषमाह उद्योगे विदुरः —

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च । कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ इति

तथाच संकेतितकाले अवश्यकर्तव्यकार्यविसरणेन प्रत्यक्षतो निन्द्यस्यापि सुग्रीवस्य
रामेण धर्ममर्थं च कामं चेत्यादि धर्मोपदेशज्याजेनोपालम्भकरणात् स्वयमार्तेनापि महापुरुषेण
परस्योद्वेगकरं वाक्यं न कर्तव्यमिति सूचितम् । तथाच मनुः—

नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः । यया चोद्विजते वाचा नालोक्यां तानुदीरयेत् ॥
इति । उद्योगेऽपि —

मर्मण्यस्थीनि हृदयं तथासून् घोरा वाचो निर्दहन्तीव पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं तीक्ष्णरूपां धर्मारामो नित्यशो वर्जय्यात् ॥ इति ।

तदिदानीं कालोऽयमुद्योगानुकूलः सचिवैस्सह विचिन्त्यतामित्युवाच । ततो राम-
समुदीरितवचनाकर्णनेन सन्तुष्टस्सुग्रीवो रामभद्रमित्थमाचक्षे — भवदनुग्रहेण राज्यश्रीः
कीर्तिश्च संप्राप्ता । चिरप्राप्तमस्मदर्थं साधितवतो भवतः किमहं प्रत्युपकुर्यामिति । ततः—

शतैश्शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च स्रवङ्गमाः ।
अयुतैश्चावृता वीरा शङ्कुभिश्च परंतपः ॥

अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्त्यैश्च वानराः ।
समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ॥

अनेन संख्या एकत्वादिपरार्धपर्यन्तेत्युक्तम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः —
एका च दशशतं च सहस्रं चायुतं च प्रयुतं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च
परार्धश्चेति । लीलवत्यां सिद्धान्तशिरोमणावपि —

एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।
 अर्बुदमब्दं स्वर्धनिस्वर्धं महापद्मशङ्खवत्तस्मात् ॥
 निधिश्चान्तं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तरं संज्ञाः ।
 संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थकृताः पूर्वैरिति ॥

विशेषेण शतवलिगुणैकेसरिविन्तगजगवाक्षगवयगन्धमादनाः नीलदधिसुखमैन्द-
 द्विविदांगदजांववद्वन्मृमण्वन्मुखप्रमुखदधिलुखमुखा वानरप्रमुखा महाप्रभावाः दशसहस्र-
 कोटिवृन्दस्वर्धनिस्वर्धान्तमध्यपरार्धनिकपरार्धसंख्याकैः अप्रमेयपराक्रमैर्वानरैः परिवृतास्समागताः
 सुग्रीवेण च यथासुखं विनिवेशिताश्च ॥

चत्वारिंशे —

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः स्रवगोद्वरः ।
 उवाच नरशार्दूलं रामं परदलार्दनम् ॥
 आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः ।
 वानरा वारणेन्द्राभा ये मद्भिषयवासिनः ॥
 त इमे बहुविक्रान्तैर्हरिभिर्भामविक्रमैः ।
 आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥
 ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लृमाः ।
 पृथिव्यवुचरा राम नानानगनिवासिनः ॥
 कोऽन्यग्रश इमे प्राप्ताः वानरास्तव किंकराः ।
 निदेशवर्तिनस्सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः ॥
 अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्यमरिन्दम ।
 त इमे बहुसाहस्रैरनीकैर्भामविक्रमैः ॥
 यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्रातःकालं तदुच्यताम् ।
 त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥
 काममेगामिदं कार्यं विदितं वीर तत्त्वतः ।
 तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हति ॥

अनेन प्रमुसन्निधौ स्वेन स्वातन्त्र्यं नावलम्बनीयम् । किंतु तदुक्तमेव श्रोतव्यमिति
 सूचितम् । तथाच विराट्पर्वणि धर्मपुत्रं प्रति धौम्यः —

यद्यद्भर्तानुयुंजीत तदेवास्यानुवर्तयेत् । समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ॥ इति ॥

कामन्दकेऽपि —

आज्ञामस्य प्रतीच्छन्तो भृत्याः कुर्युरुपासनम् ।

भर्तृचित्तानुवृत्तित्वं सद्वृत्तमनुजीविनान् ॥ इति ।

इति वुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः ।

वाहुभ्यां संपरिप्लव्य इदं वचनमब्रवीत् ॥

ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा नवा ।

स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः ॥

अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।

प्रातःकालं विधास्यामि तस्मिन् काले सह त्वया ॥

अनेन चारमुखेन शत्रोः स्थित्यादिकं विचार्यैव कर्म आरंभणीयमिति सूचितम् ॥

तथाच कामन्दके —

सर्वसंगत्समुदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम् । चारेण द्विषतां विद्यात् इति ।

आश्रमवासिकेऽपि —

आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ।

उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ॥

उपलभ्य नृपो यायाद्विपरीतं च वर्जयेत् ॥ इति च ।

नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः ।

त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च लवगोश्वर ॥

त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् ।

त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः ॥

सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित् ।

भवानस्मद्वित्ते युक्तः सदासौथार्थवित्तमः ॥

अनेन प्रभुणापि आसतमे अभिज्ञे अर्थसाधके स्वातन्त्र्यमाधाय कार्यं साधनीयमिति सूचितम् । अत एव दुर्योधनेन कार्यसाधनाय कर्णे सर्वोऽपि भारः प्रक्षिप्त इत्युक्तमादिपर्वणि-
अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् । मुंश्च भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।

दुर्द्धदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिन्दम इति ।

वनपर्वण्यपि कर्णं प्रति दुर्योधनः -

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः । हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिर्वहण । तदा निर्गच्छ भद्रं ते अनुशाधि च मामिति ॥
न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ । सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ॥ इति १

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम गृध्रपम् ।
अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥

शैलाभं मेघनिधौगमूर्जितं प्लवगेश्वरः ।
सोमसूर्यात्मजैस्साधं वानरैर्वानरोत्तमम् ॥

देशकालनयैर्युक्तः कार्याकार्यविनिश्चये ।
वृत्तशतसहस्रेण चानराणां तरस्विनाम् ॥

अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ।
तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥

मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च ।
नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूँ कैशिकीं तथा ॥

कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् ।
सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् ॥

महीं कालमहीं चापि शैलकाननशोमिताम् ।
ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालकान्काशिकोसलान् ॥

मागधांश्च महाग्रामान् पुण्ड्रान्वंकांस्तथैव च ।
पत्तणं कोशकाराणां भूमिं च रजताकरम् ॥

सर्वमेतद्विचेतय्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ।
रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्तुताम् ॥

समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ।
मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताः ॥

कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णिकाः ।

धोरा लोहमुखाश्चैव यवनाश्चैव पावकाः ॥
 अक्षया बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः ।
 किराताः कर्णचूलाश्च हेमांगाः प्रियदर्शनाः ॥
 आममीनाशनास्तत्र किराता द्वीपवासिनः ।
 अन्तर्जलचरा धोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥
 एतेषामालयास्सर्वे विचेष्टाः कामरूपिणः ।
 गिरिभिर्येन गम्यन्ते स्रवणेन प्लवेन च ॥
 रत्नवन्तं यवद्वीपं सत्यराज्योपशोभितम् ।
 सुवर्णं रूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् ॥
 यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।
 दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवितः ॥
 एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ।
 मार्गध्वं सहितास्सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥
 ततो रक्तजलं भीममगाधं शीघ्रगामिनम् ।
 गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥
 तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ।
 रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥
 पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या बहुनिष्कुटाः ।
 मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ॥
 ततस्समुद्रं द्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ।
 ऊर्मिमन्तं महारौद्रं क्रोशन्तमनिलोद्धतम् ॥
 तत्रासुरा महाकायाः छायां गृह्णन्ति नित्यशः ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥
 तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।
 अधिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥
 ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
 गत्वा द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥
 गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् ।

तत्र कैलाससंकाशं विहितं विद्वक्कर्मणा ॥

तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः ।
शैलशृङ्गेषु लवन्ते नानारूपा भयावहाः ॥

ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ।
निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ॥

अभितताश्च सूर्येण लवन्ते स पुनः पुनः ।

अत्र ब्रह्मदत्तवराः सूर्येण योद्धुमुद्युक्ता मन्देहा राक्षसाः गायत्र्याभिमन्त्रितामिरङ्गिः
सूर्यतेजसा च निहताः पुनः पुनः लवन्ते इत्युक्तम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः — 'रक्षांसि
ह वा पुरोनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान्प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयन्, तानि वरमवृणीतादित्यो नो
योद्धा इति, तान्प्रजापतिरब्रवीत् योधयध्वमिति, तस्मादुत्तिष्ठन्तं ह वा तानि रक्षास्यादित्यं
योधयन्ति यावदस्तमन्वगात्तानि ह वा एतानि रक्षांसि गायत्र्याभिमन्त्रितेनाभसा शाम्यन्ति,
तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाम्मन्त्र्यायां गायत्रिया अभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं
विक्षिपन्ति, ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति' इति ।

ततः पाण्डरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ।
गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिषोर्मिभिः ॥

तस्य मध्ये महान् श्वेतः ऋषभो नाम पर्वतः ।
दिव्यगन्धः कुसुमितैः राजतैश्च नगैर्वृतः ॥

सरश्च राजतैः पद्मैः ज्वलितैर्हंमकेसरैः ।
नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥

विवुधाश्चारणा यक्षाः किन्नरास्साप्सरोगणाः ।
दृष्टास्समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः ॥

क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः ।
जलोदं सागरं श्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ॥

तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ।
अथाद्भुतं महावेगं रोदनं सचराचरम् ॥

तत्र विकोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् ।
श्रूयते च समर्थानां दृष्ट्वा तद्दृढामुखम् ॥

अनेन और्वाभिधस्य महर्षेः निमित्तविशेषजनितः कोपाग्निरेव ह्यशिरो भूत्वा सर्वसत्त्वसहितं समुद्रं दहतीत्युक्तम् । तथाचादिपर्वाणि —

पुरा किल हेहयवंशप्रभवः यायजूकः कार्तवीर्यो नाम राजा सोमावसानसमय-
सन्तुष्टः स्वयाजकान् भार्गवान् अदभ्रधनधान्यरत्ननिचयैः सन्तर्प्य त्रिदिवं जगाम । ततः
कार्यविशेषाय तत्कुलीनैः याचितधनाः भार्गवाः निधिनिधानादिना धनं गुप्तं विधाय
नास्माकं धनमिति वञ्चयामासुः । ततस्तद्गृहेष्वेव प्रसह्य खननाद्युपायेन लब्धधना
राजानः शरणागतानपि भार्गवान् समूलघातमागर्भं निघ्नन्तः कयाचिद्भृगुपत्न्या कुलसं-
रक्षणाय वर्षशतमृदुधृतं गर्भं कस्याश्चिस्त्रियो वचनादवगत्य तद्धननाय प्रवृत्ताः
स्वत एवोरुभेदनपूर्वकं बहिरागतेनौर्वाभिधेन दुस्सहतेजसा महर्षिणा परिमुषितलोचना
जात्यन्थाः इव बभूवुः । ततो नष्टदृष्टयस्ते राजानः तामेव भृगुपत्नीं शरणं गताः,
तथा च और्वो बालक एव भवतां शरण्यः, तमेव शरणं गच्छतेत्यभिहिताः तमेवौवं
शरणं प्राप्य तत्प्रसादेन लब्धलोचनाः स्वभवनमाजग्मुः । ततः स्वपूर्वपुरुषहननमुपेक्षितव-
तामखिललोकानां हननाय प्रवृत्तमौर्वमवलोक्य स्वर्गादभ्येत्य तत्पितर इत्थमवोचन् ॥

और्वो दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक । प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥
आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् । तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥
आत्महा पुरुषस्तात न लोकाहंभते शुभान् । ततोऽस्माभिस्समीक्ष्यैव नात्मनात्मा निपातितः ॥
न चैव नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि । नियच्छेदं मनः पापात् सर्वलोकपराभवात् ॥ इति ।

और्वोऽपि स्वपितृवचनेन सर्वलोकसंहरणान्निवृत्तबुद्धिस्तानिदमभाषत —

उक्तवानस्मि यत्क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा । सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥
वृथा रोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे । अनिस्तीर्णो हि मां रोंषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥
यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति । नालं समभुजस्सम्यक्त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥

समर्थेन च मया पापिष्ठाः पितृहन्तारः कथमुपेक्षणीयाः,

प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥
यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते कचित् । तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥

जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति । ईशः सन्तोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥
 राजभिश्चेध्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम । शक्तैर्न शक्तिनाम्नातुमिष्टं मत्वेह जीधितम् ॥
 अत एवमहं क्रुद्धो लोकानामीधरोह्यहम् । भवतां च वचो नालम्नहं समतिवर्तितुम् ॥

तदिदानीं अखिललोकसंहरणाय संनृतोऽयं कोपाग्निः क्व वा विमोक्तव्य इति ।
 ततः —

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । अप्सु तप्सुश्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥
 आपोमयास्सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् । तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥
 एवं प्रतिज्ञा सत्यैव तवानघ भविष्यति । नर्चैवं सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥
 इति पितृभिरभिहितः —

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये । उत्ससर्ज सचैवायमुपयुक्तो महोदधौ ॥
 महद्भ्यशिशो भूत्वा यं तं वेदविदो विदुः । तमग्निमुद्रमन्ववत्रात्पित्रत्यग्भो महोदधौ ॥ इति ।

स्वादूदस्योत्तरे तीरे योजनानि त्रयोदश ।
 जातरूपशिलो नाम महान्कनकपर्वतः ॥

तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥

आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वभूतनमस्कृतम् ।
 सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥

त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ।
 स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥

पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्रिदशैश्वरैः ।
 ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ॥

तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ।
 जातरूपमया दिव्या विराजति सवेदिका ॥

सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ।
 जातरूपमयैर्दिव्यैश्शोभते सूर्यसन्निभैः ॥

तत्र योजनविस्तारमुद्धितं शतयोजनम् ।
शृंगं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥

तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ।
द्वितीयं शिखरं मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥

उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपे दिवाकरः ।
दृश्यो भवति भूयिष्ठशिखरं तन्महोद्धितम् ॥

तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ।
प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥

अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते ।
यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥

तस्य शैलस्य कुंजेषु कन्दरेषु वनेषु च ।
रावणस्त हि वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥

काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ।
आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥

पूर्वमेतत्कृतं द्वीपं पृथिव्या भुवनस्य च ।
सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥

अनेन पूर्वनिर्मितद्वीपयोगाद्वा पूर्वं सूर्यस्य तत्र दर्शनाद्वा इयं दिक् पूर्वेत्युच्यत
इत्युक्तम् । इत्थं च पूर्वस्या दिशः इतरासां च दिशां निर्वचनमुद्योगे—

यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवा वृता सुरैः । अत एव च पूर्वेषां पूर्वाभासां प्रचक्षते ॥

पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता । यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रदीपकः ॥

सविता यत्न साध्यानां प्रथमं वर्तते तपः । यस्यां पूर्वमतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ॥

चक्षुषी यत्र धर्मश्च यत्र चैव प्रतिष्ठित, इति ।

इयं विवस्वता पूर्वं सौवेण विधिना क्लृप्ता ।

गुरुवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ इति ।

अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयम् । पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तमैः ॥

यस्मादुत्तीर्यते पापाद्यस्मान्निश्रेयसोरनुते । तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज ॥ इति ।

तस्य पर्वतपृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च ।
रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥

ततः परमगम्या स्यत्पूर्वा दिक् त्रिदशावृता ।
रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥

शैलेषु तेषु रम्येषु कन्दरेषु वनेषु च ।
ये च देशा मया नोक्ता विचेया तत्र जानकी ॥

एतावद्धानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः ।
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥

अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।
मासे पूर्वं निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥

ऊर्ध्वं मासान्न वस्तद्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ।
सिद्धार्थास्सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥

महेन्द्रकान्तां वनपण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ।
अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्तास्सुखिनो भविष्यथ ॥

एकचत्वारिंशे

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्धानरं बलम् ।
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥

नीलमग्निसुतं चैव हनूमन्तं च वानरम् ।
पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाकपिम् ॥

सुहोत्रं च शरारिं च शरगुलं तथैव च ।
गजं गवाक्षं गवयं सुपेणं वृषभं तथा ॥

मैन्द्रं च द्विविद् चैव विजयं गन्धमादनम् ।
उल्कामुखमर्लगं च हुताशनसुताबुधौ ॥

भृंगदध्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः ।
वैगविक्रमसम्पन्नान् सन्दिदेश विशेषचित् ॥

तेषामग्रेसरं चैव महाबलमथांगदम् ।
विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ।

ये केचन समुद्रदेशाः तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ।
कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥

सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ।
नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ॥

ततो भोगवतीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् ।
वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ॥

मेखलामुल्कलां चैव दशार्णनगराण्यपि ।
अब्रुवन्तीं ब्रुवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥

विदर्भान्पृथिकांश्चैव रम्यान्महिषकानपि ।
तथा वत्सकलिङ्गांश्च काशिकांश्च समन्ततः ॥

अन्विष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ।
नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ॥

तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यान्सकेरलान् ।
अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः ॥

विचित्रशिखरश्रीमान् चित्रपुष्पितकाननः ।
सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ॥

ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विह्वतामप्सरोगणैः ॥

तस्यासीनं मगस्याग्रे मलयस्य महौजसम् ।
द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥

ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महारमना ।
ताम्रपर्णीं ग्राह्युष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥

सा चन्दनवनैर्विव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी ।

कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥

ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ।
युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥

ततस्समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ।
अगस्त्येनान्तरे तत्र समुद्रे विनिवेशितः ॥

चित्तसानुर्गतः श्रीमान् महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ।
जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥

नानाविधैर्नगैः फुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम् ।
देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च सेवितम् ॥

सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् ।
तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु ॥

द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ।
अगम्यो मानुषैर्दीप्तः तं मार्गध्वं समन्ततः ॥

तत्र सर्वान्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ।
स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥

राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ।
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥

अंगारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी ।
एवं निस्संशयान्कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः ॥

मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ।
तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने ॥

गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ।
चन्द्रसूर्याशुसंकाशः सागरांबुसमावृतः ॥

भ्राजते विपुलैश्शृङ्गैरंवरं विलिखन्निव ।
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः ॥

इवेतं रजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ।
तमतिक्रम्य दुर्धर्यः सूर्यवान्नाम पर्वतः ॥

अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ।
ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥

सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ।
तत्र भुक्त्वा महार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥

मधूनि पीत्वा मुख्यानि पदं गच्छत वानराः ।
तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ॥

अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ।
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥

शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ।
तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥

विशालकक्ष्या दुर्धर्पा सर्वतः परिरक्षिता ।
रक्षिता पद्मगैर्धरिस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविष्टैः ॥

सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः ।
निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥

तत्र चानन्तरं देशा ये केचन सुसंवृताः ।
तं च देशमतिक्रम्य महानृपभस्मस्थितः ॥

सर्वरत्नमयः श्रीमानृपभो नाम पर्वतः ।
गोशीर्षकं च पद्मं च हरिश्चामं च चन्दनम् ॥

दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ।
न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्पष्टव्यं वै कदाचन ॥

रोहिता नाम गन्धर्वा घोरा रक्षन्ति तद्वनम् ।
तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ॥

शैलूषो ग्रामणीभिश्चुः शुको बभ्रुस्तथैव च ।

रविसोमाम्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥

अन्ते पृथिव्या दुर्धर्मास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः ।
ततः परं न गन्तव्यः पितृलोकस्सुदारुणः ॥

राजधानी यमस्यैषा कपटेन तमसा घृता ।

अनेन अतिर्पाडाकरः यमलोक उक्तः । तथाच विष्णुपुराणे —

यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निविषदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरतास्तु ये ॥
कूटसाक्षी तथा साक्ष्यपक्षपातेन यो वदेत् । यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
भ्रुणहा गुरुहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम । यान्ति ते नरकं योषं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च सूकरे । प्रयाति नरके यश्च तैस्संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहन्ता च तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे स्वसागामी हन्ति राजभटं च यः ॥
माध्वीविक्रयकृद्दन्धपालः केसरिविक्रयी । तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
सुषां सुतां वापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता गुरूणां यो पश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यगामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवनं द्विज ॥
घोरे विमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥
स याति कृमिभक्ष्ये वै कृमिशे च दुरिष्टकृत् । पितृदेवातिथीन्यस्तु पर्यश्नाति नराधमः ॥
लालभक्षेऽथ यालुपे शरकर्ता च वेधके । करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः ॥
प्रयान्त्येते विशसने नरके भृशदारुणे । असत्प्रतिग्रहीता तु नरके यात्यधोमुखे ॥
अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रमूचकः । वेगी पूयवहे चैको यतिमृष्टान्नभुङ्गनरः ॥
लाक्षामांसरसानां च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ॥
मार्जारकुक्कुटागध्वराहविहंगमान् । लालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ॥
रंगोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरलस्तथा । सूची माहिषगर्भैव पर्वगामी च यो द्विज ॥
अंगारदाही मितन्नः शंकुभिर्ग्रामयाजकः । रुधिरांभसि यान्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
मखहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः । धनयौवनमत्तास्तु मर्यादाभेदिनोऽपि ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्रवनं याति वनछेदी वृथैव यः ॥
औरभ्रका मृगन्याधा वह्निज्वाले पतन्ति वै । यान्त्येते द्विज तलैव ये च पाकेषु वह्निदाः ॥

व्रतेषु लोपको यश्च स्वश्रमात्प्रच्युतश्च यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥
 दिवा स्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता यश्च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
 एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । येषु दुष्कृतकर्माणः पात्यन्ते यातनागताः ॥
 तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥ इति ।

एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुङ्गवाः ।
 शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥

सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते ।
 गतिं विदित्वा वंदेह्या सन्निवर्तितुमर्हथ ॥

यस्तु मासान्निवृत्तोप्रे दृष्ट्वा सीतेति वक्ष्यति ।
 मत्तुल्यविभवो भोगैस्सुखं स विहरिष्यति ॥

ततः प्रियतमो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ।
 कृतावरोधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ॥

अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।
 मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥

द्विचत्वारिंशे

अथ प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान् हरीन्द्रक्षिणां दिशम् ।
 अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेजं नाम यूथपम् ॥

तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ।
 अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं अग्निगम्य प्रणम्य च ॥

अनेन राज्ञा सेवकोऽपि गुरुजनः प्रार्थनयेव कार्येषु नियोजनीय इति
 सूचितम् । अत एव शल्यपर्वणि —

ततो दुर्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम् । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा रामभीष्मसमं रणे ॥
 स भवानस्तु नश्यतः प्रणेता बाहिनीमुख ॥ इति ।

महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् ।

वृतं कपिवरैः शूरैः महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥

मरीचपुत्रान्मारीचानर्चिर्मान्मान्महांबलान् ।
ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशदिशम् ॥

द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ।
सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गथ ॥

सुराष्ट्रान्सह बलहीकान् शूरान्भीमांस्तथैव च ।
स्फीताञ्जनपदाव्रभ्यान् विपुलानि पुराणि च ॥

पुन्नागगहनं कुक्षिं बकुलोद्दालकाकुलम् ।
तथा केतकपण्डांश्च मार्गध्वं हरियूथपाः ॥

प्रत्यक्क्षोतोद्यताश्चैव नद्यदशीतजलादिशवाः ।
तापसानामरण्यानि कान्तारगिरयश्च ये ॥

ततः स्थलीं मरुप्रायामत्युच्चशिरसदिशलाः ।
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पदिचमां दिशम् ॥

ततः पश्चिममासाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ।
तिमिनक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानराः ॥

ततः केतकपण्डेषु तमालगहनेषु च ।
कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ॥

तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च ।
वेलातटनिविष्टेषु पर्यतेषु वनेषु च ॥

मुरलीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् ।
आवन्तीमंगलोपां च तथा चालक्षितं वनम् ॥

राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ।
सिन्धुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्यतः ॥

महान्हेमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्युतिः ।
तत्र प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षिमृगाः स्थिताः ॥

तिमिमत्स्यांगजाश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते ।
तारा निनादास्सिंहानां गिरिशृंगगताश्च ये ॥

दृष्टास्तृप्ताश्च मातंगास्तोयदस्वननिस्वनाः ।
निवसन्ति विशालेऽस्मिन् तोयपूर्णं समन्ततः ॥

तस्य शृंगं दिवस्पर्शं कांचनं चित्रपादपम् ।
सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥

कोटिं तत्र समुद्रेऽथ कांचनीं शतयोजनाम् ।
दुर्दशां पारियात्रस्य गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥

कोदयस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
वसन्त्यग्निनिकाशानां धोराणां कामरूपिणाम् ॥

पावकार्चिःप्रतीकाशाः समवेतास्सहस्रशः ।
नात्यासादयितव्यास्ते वानैर्भीमविक्रमैः ॥

नादेयं च फलं तस्माद्देशात्किञ्चित्स्रवंगमैः ।
दुरासदा हि ते वीरास्सत्त्वन्तो महाबलाः ॥

फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ।
तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ॥

नहि तेभ्यो भयं किञ्चित्कपित्वमनुवर्तताम् ।
तत्र वैडूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ॥

नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ।
श्रीमान्समुद्रितस्तत्र योजनानां शतं समम् ॥

गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन स्रवङ्गमाः ।
चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवाक्याम पर्वतः ॥

तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ।
तत्र पंचजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम् ॥

आजहार ततश्चक्रं शंखं च पुरुषोत्तमः ।

अनेन विष्णोश्शंखचक्रस्थानमुक्तम् । तत्र शंखलाभस्थानमुक्तं हरिवंशे —
गत्वा समुद्रं तेजस्वी विवेशान्तर्जलं हरिः । स तु पञ्चजनं हत्वा शंखं लेभे जनार्दनः ॥

यस्स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि —

सान्दीपिनेरधिगतविद्यः बलभद्रसहितः कृष्णः तेन गुरुणा समुद्रं प्रविष्टं मत्पुत्रं
दक्षिणात्वेन देहीत्युक्तोन्तर्जलं गत्वा पञ्चजनं च तम् —

कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभवं शंखमुत्तमम् । यस्य नादेन दैत्यानां बलहानिरजायत ॥

देवानां ववृथे तेजो यात्यधर्मश्च संक्षयम् ॥ इति ।

तत्र सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ।
रावणस्सहि वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥

योजनानि चतुष्षष्टिर्वराहो नाम पर्वतः ।
सुवर्णशृङ्गस्सुश्रीमान् अगाधे चरुणालये ॥

तत्र प्राग्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् ।
तस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥

तत्र सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ।
रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥

तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरनिर्दरः ।
पर्वतस्सर्वसौवर्णो नानाप्रस्रवणायुतः ॥

तं गजाश्च वराहाश्च सिंहव्याघ्राश्च सर्वतः ।
अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥

तस्मिन्हरिहयश्रीमान् महेन्द्रः पाकशासनः ।
अभिषिक्तः सुरै राजा मेघवात्राम पर्वतः ॥

तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् ।
अष्टि गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥

तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वशः ।

जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥

तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तरपर्वतः ।
आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥

तेनैवमुक्तदशैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः ।
मत्प्रसादाद्भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चनाः ॥

त्वयि ये वापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः ।
ते भविष्यन्ति रक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥

विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः ।
आगम्य पश्चिमां सन्ध्यां मेरुमुत्तरपर्वतम् ॥

आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्याऽभिपूजितः ।
अदृश्यस्सर्वभूतानामस्तं गच्छति पवतम् ॥

योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ।
मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ॥

भृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसन्निभम् ।
प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥

शोभितं तरुभिश्चित्रैः नानापक्षिसमाकुलैः ।
निकेतः पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥

अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरो महान् ।
जातरूपमयश्चीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ।
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्तु च सरित्सु च ॥

रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ।
यत्र तिष्ठति धर्मज्ञः तपसा स्वेन भाषितः ॥

मेरुसावर्णिरित्येवं ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ।
प्रध्वन्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥

प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ।

एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ॥

कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ।

एतावद्धानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥

अभास्करममर्यादं न जानीमस्तः परम् ।

अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥

अस्तपर्वतमासाद्य पूर्णं मासे निवर्तत ।

ऊर्ध्वं मासन्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥

सहैव शूरो युष्माभिः श्वशूरो मे गमिष्यति ।

श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिदृष्टकारिभिः ॥

गुरुरेव महाबाहुः श्वशूरो मे महाबलः ।

भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु ॥

प्रमाणमेनं संस्थाय पश्यध्वं दक्षिणां दिशम् ।

भवन्तः परिपश्यन्तु यथा दृश्येत जानकी ॥

दृष्ट्वायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममिततेजसः ।

कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥

अतोऽन्यदपि यत्किञ्चित्कार्यस्यास्य हितं भवेत् ।

संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥

ततस्सुयेणप्रमुखाः सवङ्गमाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ।

आमन्त्र्य सर्वे प्लवगादिनास्ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥

त्रिचत्वारिंशे

ततः सन्दिश्य सुग्रीवः श्वशूरं पश्चिमां दिशम् ।

वीरं शतबलिं नाम वानरं वानराधिपः ॥

उवाच राजा सर्वज्ञः सर्ववानरसत्तमः ।

वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥

प्लुतशतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ।

धैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ॥

दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हेमशैलवतंसकाम् ।
सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥

अस्मिन्कायै विनिवृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ।
एकां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा ॥

तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ।
अयं हि सर्वभूतानामाप्तस्तु नरसत्तमः ॥

अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरंजयः ।
इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च ॥

भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा ।
तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च ॥

प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरुंश्च सह मण्डलैः ।
कांयोजान्यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि ॥

वालहीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ कङ्कणान् ।
चीनान्गरमचीनांश्च नीहारांश्च पुनः पुनः ॥

अन्विष्य दण्डकांश्चैव हिमवन्तं तथैव च ।
लोध्रपद्मकण्डेषु देवदारुवनेषु च ॥

रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ।
ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ॥

कालं नाम महासातुं पर्वतं तं गमिष्यथ ।
ततो देवसखो नाम पर्वतः पतगालयम् ॥

नानापक्षिगणाकीर्णां विविधद्रुमभूषितः ।
तस्य कांचनपण्डेषु निर्जरेषु गुहासु च ॥

रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ।
तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ॥

अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविषर्जितम् ।
तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ॥

कैलासं पाण्डरं शैलं प्राप्य दृष्ट्वा भविष्यथ ।
तत्र पाण्डरमेघाभं जांबूनदपरिप्लुतम् ॥

कुत्रेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ।
विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ॥

हंसकारण्डवाकीर्णा ह्यस्त्ररोगणसेविता ।
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः ॥

धनदो नाम रमते गुह्यकैस्सह यक्षराट् ।
तत्र चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ॥

रावणस्सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ।
क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य विलं तस्य सुदुर्गमम् ॥

वप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ।
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ॥

देवैरप्यर्चितास्सम्यक् देवरूपा महर्षयः ।
क्रौञ्चस्यास्य गुहाश्चान्या सानूनि शिखराणि च ॥

निर्देशश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ।
क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ।
अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥

न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् ।
स च सर्वैर्विचेतव्यः पर्वतो बहुकन्दरः ॥

क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ।
मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥

मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूतलः ।
स्त्रीणामश्वमुखीनां तु निकेतास्तत्र तत्र तु ॥

तं देशं समतिक्रम्य आश्रयं सिद्धसेवितम् ।
सिद्धा वैखानसास्तत्र बालखिल्याश्च तापसाः ॥

यन्धास्तु ते तपस्सिद्धाः तरसा वीतकल्मषाः ।
प्रपृथ्वाश्चैव सीतायाः प्रवृत्तिं विनयान्वितैः ॥

हेमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः ।
तरुणादित्यसंकाशहंसैर्वेचरितं शुभैः ॥

औरग्राह्यः कुबेरस्य सार्द्धभौम इति स्मृतः ।
गजः पर्यति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥

तत्सरस्समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ।
अनक्षत्रगणव्योमं निष्पयोदमनादिमत् ॥

गभस्तिभिः रिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते ।
विश्राम्यद्भिस्तपस्सिद्धैर्देवकल्पैस्स्वयंप्रभैः ॥

तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ।
उभयोस्तीरयोस्तस्याः क्रीचका नाम वेणवः ॥

तेन यान्ति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयन्ति च ।
उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥

ते च काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ।
नीलवैडूर्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥

रक्तोत्पलवनैश्चारुमण्डिताश्च हिरण्मयैः ।
तरुणादित्यसंकाशैः भान्ति तत्र जलाशयाः ॥

महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।
नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशस्सर्वतो वृतः ॥

निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ।
उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥

सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ।

जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥

नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वान्कामान्भवन्ति च ॥

नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ।
मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ॥

स्त्रीणां चाप्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ।
महार्हाणि विचित्राणि हेमान्यन्ये नगोत्तमाः ॥

फलन्ति शयनीयानि चित्रास्तरणवन्ति च ।
मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्र परे द्रुमाः ॥

पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ।
स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥

गन्धर्वाः किन्नरास्सिद्धा नानाविद्याधरास्तथा ।
रमन्ते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ॥

सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ।
सर्वे कामार्थसहिताः वसन्ति सहयोषितः ॥

गीतवादित्रनिधौषः सोदघुष्टहसितस्वनः ।
श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ॥

तत्र नामुदितः कश्चिन्नास्ति कश्चिदसतिप्रयः ।
अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥

अनेन उत्तरकुरुमाहात्म्यमुक्तम् । एतन्माहात्म्यं च भीष्मपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति
संजयेन विस्तरेण प्रतिपादितम् । धृतराष्ट्रः —

मनोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व सज्जय । निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥
दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन्पुण्यास्सिद्धनिषेविताः ॥
तत्र वृक्षा मधुफलाः नित्यपुष्पफलोपगाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥
सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा निषेवताम् । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥

ये क्षरन्ति सदा क्षीरं पङ्क्तं चाग्रतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका । सर्वर्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च नराधिप ॥
 देवलोकच्युतास्सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः । शुक्लमिजनसंपन्नास्सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥
 मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः । तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् ॥
 मिथुनं जायते काले समं तच्च प्रवर्धते । तुल्यरूपगुणोपेतं समवेशं तथैव च ॥
 एवमेवानुरूपं च चक्रवाकसमं विभो । निरामयाश्च ते लोका नित्यं मुदितमानसाः ॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥
 भारुण्डा नाम शकुनास्तोक्ष्णतुण्डा महाबलः । तानिर्हरन्तीह मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥

उत्तराः कुरवो राजन्याख्यातास्ते समासतः ॥ इति ।

समतिक्रम्य तं देशमुत्तरं तोयसन्निधिम् ।
 तत्र हेमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ॥

इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
 देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवंगतम् ॥

स तु देशो विसृज्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ।
 सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विचखता ॥

भगवानपि विश्वात्मा शंभुरेकादशात्मकः ।
 ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥

कथंचन न गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः ।
 अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ॥

स हि हेमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ।
 तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥

एतावद्वा नरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ।
 अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥

सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ।
 यदप्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥

ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् ।
कृतं भविष्यत्यनिलानलोरमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥

ततः कृतार्थास्सहितास्सवान्धवा मयार्चितास्सर्वेगुणैर्मनोरमैः ।
चरिष्यथोर्वी प्रतिशान्तशत्रवः सह प्रियाभिर्मुदिताः स्रवंगमाः ॥

चतुश्चत्वारिंशे

विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान् ।
स हि तस्मिन्हरिश्चेष्टे निश्चिन्तार्थोऽर्थसाधने ॥

अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ।
सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्वेवनीकसाम् ॥

न भूमौ नान्तरिक्षे वा नांबरे नामरालये ।
नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव ॥

सासुरास्सहगन्धर्वास्सनागनरदेवताः ।
विदितास्सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥

गतिर्वैगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ।
पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥

तेजसा वापि ते भूतं समं भुवि न विद्यते ।
तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ॥

त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ।
देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥

अनेन राज्ञा प्रबलतरकार्यसाधनाय भृत्यानां नियोजनावसरे सम्माननादिभिः
प्रोत्साहनं कर्तव्यमिति सूचितम् । अत एव सैनापत्ये दुर्योधनेन प्रार्थनापूर्वकं नियोजितो
भीष्म इति प्रतिपादितमुद्योगं —

भवानुरागसा तुल्यो हितैषी च सदा मम । अतंहार्यः स्थितो धर्मे स नस्तेनापतिर्भव ॥
रश्मिबलामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः । कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव । कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥

भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेण त्रिदिवौकसः । अनाधृष्या भविष्यामः त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥
प्रयातु वो भवानग्रे देवानामिव पावकिः । वयं त्वामनुयास्यामः सौरमेया इवर्षभम् ॥ इति ।

ततः कार्यसमारम्भमवगत्य हनूमति ।
विदित्वा हनुमन्तं च त्रिन्तयामास राघवः ॥

सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः ।
निश्चितार्थकरश्चापि हनूमान्कार्यसाधने ॥

तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ।
भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥

अनेन गुणाढ्योऽपि भर्त्रा परिगृहीतश्चेत्कार्यमाधको भवतीति सूचितम् । तथाच प्राचीनाः 'न तत्र हेतुर्न कलिर्न चाप्यहं प्रभुप्रसादो हि तनोति पौरुषम्' । इति ।

यस्मिन् सर्वाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
सुते वा स्वकुलीने वा स लक्ष्म्या हरते मनः ॥ इति च ।

परिगृहीतोऽपि गुणाढ्य इति विशेषणेन निर्गुणः कार्यसाधको न भवतीति सूचितम् । तथाच प्राचीनाः —

'अवस्तु वस्तु न भवेत्सुतमप्यतिगौरवात् । फलन्त्यमृतसेकेन न भद्राणि विषद्रुमाः ॥ इति ।

तं समीक्ष्य महातेजाः व्यवसायोत्तरं हरिम् ।
कृतार्थ इव संवृत्तः प्रदृष्टेन्द्रियमानसः ॥

ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥

अनेन त्वां हरिश्चेष्ट चिह्नेन जनकात्मजा ।
मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति ॥

व्यवसायश्च ते वीर सत्वयुक्तिश्च विक्रमः ।
सुग्रीवस्य च सन्देशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥

स तं गृह्य हरिश्चेष्टः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः स्रवणोत्तमः ॥

स तत्प्रकर्षेन् हरिणां बलं महत् बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ।
गतांबुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥

अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हग्निरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ।
पवनसुत यथाधिगम्यते सा जनकसुता हनुमस्तथा कुरुष्व ॥

नन्वत्र युवराजे बलाध्यक्षे अंगदे सति हनुमतः स्वतन्त्रतया पुरस्कारः अभिज्ञान-
प्रदानादिकं चानुचितं । तथाहि अंगदस्तावद्युवराजः प्रागेव रामाज्ञया यौवराज्ये-
ऽभिषेचनात्, दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थापितानामधिपतिस्थाप्यं “ जात्रवान्यत्र नेता स्यादंगदश्च
महाबलः, अंगदप्रमुखा वीरा, इति बहुधा तत्र तत्र अधिपतित्वव्यवहारात् । राज्ञा च यो
यदाधिपत्ये नियुक्तस्तन्मुखेनैव तत्कार्ये साधकानां प्रेषणयहुमत्यादिकं कर्तव्यं । स्वतन्त्रतया
बहुमतिनियोजनादिकरणे, तत्प्राधान्यभङ्गापत्तेः । अनेकप्रधानकत्वे च अनेक-
ग्रामप्यधिष्ठितग्रामवत्कार्यस्यापि विनाशप्रसंगात् । एतदोषपरिजिहीर्षयैव सर्वतान्त्रिकैरपि
ज्ञानकर्मेन्द्रियसमुदायो नात्मेत्युक्तम् । अत एवानेकप्रधानकत्वे सति कार्यहानिः
एकप्रधानकत्वे च कार्यसिद्धिरिति प्रतिपादितं उद्योगेऽपि —

श्रूयन्ते हि महाप्राज्ञ हेहयानमितौजसः । अभ्ययुर्ब्राह्मणास्सर्वे समुच्छ्रितकुशायुधाः ॥
तानन्वयुस्तदा वैश्याश्शूद्राश्चैव पितामह । एकतस्तु त्रयो वर्णाः एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥
ते तु युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः । क्षत्रियास्तु जयन्ते वै बहुलं चैकतो बलम् ॥
ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः । तेभ्यश्शशंगमुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥
वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो वचः । भवन्तस्तु पृथक् सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥
ततस्ते ब्राह्मणाश्चकुरेकं सेनापतिं द्विजम् । नयेषु कुशलं शूरमजयन् क्षत्रियांस्तदेति ॥

अत एव च सुग्रीवेण —

प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यन् पश्चिमां दिशम् । श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्विद्विष्टकारिभिः ॥ इति

प्रतीच्यां दिशि वानराणां प्रस्थापनसमये सुषेणाधीनास्सर्वे वानराः कृताः । नच
प्रधानत्वेऽप्यसमर्थत्वमङ्गदस्येति वाच्यं, असमर्थत्वे यौवराज्याभिषेकानुपपत्तेः । समर्थस्यैव
राज्यार्हत्वात्सुग्रीवहनुमद्रचनाभ्यां समर्थत्वावगमेनासामर्थ्यासिद्धेश्च । तथा च सुग्रीव-
वाक्यम् —

‘ सुतस्सुलभ्यस्सुजनस्सुवश्यः कुतस्तु पुत्रस्सदृशोऽङ्गदेन ॥ इति ।

हनुमद्वचनमपि —

बुध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्वलसमन्वितम् । चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनस्तुतम् ॥
आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः । शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥
बृहस्पतिसमं बुध्या विक्रमैस्सदृशं पितुः ॥ इति ।

तथा च समर्थतरमखिलगुणाढ्यमाधिपत्ये नियुक्तमङ्गदमपहाय स्वतन्त्रतया हनुम-
त्पुरस्कराङ्गुलीयकनदानादिकमनुचितमिति चेन्न । ज्ञातित्वेनाङ्गदस्याविश्वसनीयतया, आस-
मन्त्रित्वेन हनुमतो विश्वसनीयतया च तं प्रति विशिष्य कार्यकथनं युक्तमेव । तथाहि—
राज्ञां सर्वत्राविश्वास अत्यन्तविश्वासो वा न कर्तव्यः । उभयोर्हानिकरत्वात्, तथा च
राजधर्मे —

एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः । अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युनापि विशिष्यते ॥
अकालमृत्युर्विश्वासः विश्वसन्निह विपद्यते । यस्मिन्नकरोति विश्वासं इच्छतस्तस्य जीवति ॥
तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केषुचित् । एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्म्याश्चैव सनातनी ॥ इति

अविश्वसनीयाश्च स्वानन्तरराजार्हाः पुत्रभ्रात्रादयो ज्ञातयश्च । तथाच राजधर्मे—

यं मन्येत ममाभावादिममार्थागमः स्पृशेत् ।

नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्वुधाः ॥ इति ।

ज्ञातिभ्यश्चैव बुध्येथा मृत्योरिव भयं सदा । उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥
ऋजोर्धृदोर्वेदान्यस्य धीमतस्सत्यवादिनः । नान्यो ज्ञातेर्महाभागो विनाशमभिनन्दति ॥
विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ॥ इति ।

कामन्दकेऽपि —

लोहूयमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः । राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ॥
भ्रातरं वा विनिघ्नन्ति पितरं वाभिमानिनः । राजपुत्रैर्मदोन्मत्तैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ॥
दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषम् । रक्ष्यमाणा यदि छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवन्ति हि ॥
सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयम् ॥ इति ।

विश्वासश्च समर्थेषु मन्त्रिषु कर्तव्यः । तथाच राजधर्मे —

यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति । तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥
तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् । व्यसनान्नित्यभीतो यः समृद्ध्या यो न तप्यते ॥

यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते । रूपवर्णस्वरोपेतस्ति तिक्षुरनम्यकः ॥
 कुलीनश्रीलसम्पन्नस्य तस्मात्प्रत्यनन्तरः । मेधावी स्मृतिमान्दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् ॥
 यो मानितोऽमानितो वा न च रूप्येत्कदाचन । गृहे वसेद्दमात्यस्ते सः स्वात्परमपूजितः ॥
 स ते विद्यात्परं मित्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः । विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥
 कीर्तिप्रधानो यश्च स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः । समार्थान्यश्च न द्वेष्टि नानर्थान्कुरुते च यः ॥
 यो न कामाद्गयालोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सजेत् । दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्वात्प्रत्यनन्तरः ॥
 कुलीनस्सत्वसम्पन्नस्ति तिक्षुरविकथनः । शूरश्चार्यश्च विद्वान्श्च प्रतिपत्तिविशारदः ॥
 एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः । पूजितास्संविभक्ताश्च त्वसहायास्स्वनुष्ठिताः ॥
 कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मणु । युक्ता महत्तु कार्येषु श्रेयान्मुत्पादयन्ति च ॥ इति ।

कामन्दकेऽपि —

न तत्र तिष्ठति भ्राता न पितान्दोऽपि वा जनः ।

पुंसामाफप्रतीकारे सन्मित्रं यत् तिष्ठति ॥ इति ।

अत एव विलात्रिर्गमनानन्तरं सुग्रीवदुष्प्रवेशोऽस्मिन्नेव विलप्रदेशे वसाम इति
 तारेयवचनमादरेण शृण्वतोऽगदस्य राज्यापहरणाभिप्रायमवगत्य हनुमान्वानराणां परस्परं
 भेदनेन सुग्रीवराज्यं स्थापितवान्, तदसहनानेनांगदेन सुग्रीवो निन्दितश्चेति प्रतिपादितमग्रे—

इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रनृत्तवृद्धोदकभोज्यपेयम् ।

इहाद्य नो नैव भयं पुरन्दरात् न राववाद्धानरराजतोऽपि वा ॥

श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकूलं ऊचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।

यथा न हन्येत तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां मनः ॥

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि । अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥

अमिसन्धातुमारोभे हनुमानङ्गदं ततः । स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ॥

भेदयामास तान्सर्वान्वानरान् वाक्यसंपदा ॥ इति ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् । स्वामिसत्कारसंतुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥

स्यैयं सर्वात्मना शौचमानृशंस्यमनार्जवम् । विक्रमश्चैव सुग्रीवे सौजन्यं नोपपद्यते ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषी प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥

कथं स धर्मं जानीते येन भ्राता दुरात्मना । दुद्रायाभिनियुक्तेन विलस्यापिहितं मुखम् ॥

सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशः । विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं सरेत् ॥
लक्ष्मणस्य भयाद्येन नाधर्मभयभारुणा । आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्मस्तस्मिन् कथं भवेत् ॥
तस्मिन् पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि । आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ॥
राज्ये पुत्रः प्रतिष्ठाप्यस्सगुणो निर्गुणोऽपि वा । कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥
भिनमन्त्रोऽपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ब्रह्मम् । किष्किन्धां प्राप्य जीवेयं अनाथ इव दुर्बलः ॥
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् । शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ इति ।

एवंचाविश्वसनीयमङ्गदमपहाय विश्वसनीये हनुमति विशिष्य पुरस्कारादिकं
युक्तमेव । न चैवमङ्गदस्याविश्वसनीयत्वेन वधपरित्यागादिकं किमिति न कृतवानिति
वाच्यं, अविश्वसनीयानामपि ज्ञातीनां वधपरित्यागादेरयुक्तत्वात्, अवश्यरक्षणीयत्वाच्च ।
तथा चावश्यत्वे उद्योगे विदुरः —

‘ अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयश्शिशवः स्त्रियः ।

येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युश्शरणागताः ॥ ’ इति ।

परित्यागोऽप्ययुक्तः रावणवालिसुयोधनप्रभृतीनां विभीषणसुग्रीवधर्मपुत्रादिभ्रातृ-
परित्यागेन राज्यप्राणनाशादिदर्शनात् । एवं भेदादिकमप्ययुक्तं, तथाच राजधर्मे —

भेदाद्विनाशस्संधानां संघमुत्स्योऽसि केशव ।

यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥ इति ।

उद्योगे विदुरोऽपि —

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।

न स्त्रीषु राजव्रतिमाप्नुवन्ति न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥

न वै तेषां स्वदते पथ्ययुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥ इति ।

राजधर्मे —

ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यशुभार्थिना । सुखानि सह भोज्यानि भ्रातृभिर्भरतर्षभ ॥

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।

ज्ञातिभिस्सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ इति ।

प्रबोधचन्द्रोदयेऽपि —

निर्दहति कुलमशेषं ज्ञातीनां वैरसम्भवः क्रोधः ।

वनमिव घनपवनाहततरुसङ्घट्टसंभवो दहनः ॥ इति ।

तस्मात् ज्ञातयो न द्वेष्याः, विगुणाः सगुणा वा तेऽवश्यं संरक्षणीयाश्च ।
तथा चोद्योगे —

‘त्रिगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ । किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ इति ।

तेषामरक्षणे दोषोऽपि तत्रैव —

‘श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।

दिग्दहस्तं मृग इव स पापं तस्य विन्दति इति ॥

तद्रक्षणे फलमपि तत्रैव —

‘यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् । स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्तमश्नुते ॥

ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः सुखम् । कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥

श्रेयसा योक्ष्यसे राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् । एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।

अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ इति ।

राजधर्मेऽपि —

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं शुभम् । अज्ञातिनोऽपि न मुखं नावज्ञातस्त्वतः परम् ॥

अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे चाभिभवन्त्युत । तान्मानयेत्पूजयेच्च वाचा नित्यं च कर्मणा ॥

कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ इति ।

ज्ञातिभिरुपेतः परेषामप्रधर्षणीयश्च । तथाचोद्योगे —

‘महानप्येकको वृक्षः बलयान्मुप्रतिष्ठितः । प्रसह्य चैव वातेन सुस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥

अथ ये सहिता वृक्षाः संघशस्तु प्रतिष्ठिताः । अपि शीघ्रसमायातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् । शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्दुर्मभिवैकजम् ॥

अन्योन्यं समुपपृम्भादन्योन्यापाश्रयेण च । ज्ञातयस्संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलानि च ॥

तन्तवोऽत्यायता नित्यं तन्तवो बहुलास्समाः । बह्वन्वहुत्वादायासान् सहन्तेत्युपमा सताम् ॥

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ इति ।

कामन्दकेऽपि —

संघातवान्यथा वेणुः निचद्भः कण्टकैर्वृतः । न शक्यते समुद्धर्तुं भ्रातृसंघातवांस्तथा ॥ इति च ।

परैरुपद्रुनस्यापि ज्ञातिरेव गतिः । तथाच राजधर्मे —

निकृत्तस्य परैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् । नान्यातिकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कथंचन ॥ इति ।

अत एव गन्धर्वगृहीताः शत्रुभूता अपि दुर्योधनादयः स्वकुलरक्षणं धर्म इति बुध्या पाण्डवैर्निवर्तिता इति प्रतिपादितं वनपर्वणि —

‘भवन्ति भेदाः ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि कुलधर्मो न नश्यति ॥

यदा तु कश्चित् ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।

न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनापि प्रधर्षणम् ॥

दुर्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेण बलात्प्रभोः । स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥

मोक्षयध्वं नरन्यात्राः ह्रियमाणं सुयोधनम्’ ।

इति धर्मराजेन प्रेषितो गन्धर्वानभिगम्य,

ततस्तान्युधि दुर्धर्षान्सन्यसानी परन्तपः । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरात्रणे ॥

विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् । उत्सृजध्वं महावीर्या धृतराष्ट्रसुतानिमान् ॥

दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ।

इत्यभिधाय युद्धे विजित्य, दुर्योधनादिभिस्सह धर्मपुत्रं प्रति गन्धर्वानानिनाम् । ततो धर्मपुत्रः —

मोचयामास तान्सर्वान् गन्धर्वान्प्रशशंस च । उपकारो महांस्तात कृतो धर्मेण खेचरैः ॥

कुलं नः परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः । ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिस्सहितं तदा ॥

युधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् । मा सा तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ॥

नहि साहसकर्तारस्सुखमेधन्ति भारत । स्वस्तिमान्सहितस्सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ॥

गृहान्वज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः । इति ।

ज्ञातिकृतमपराधमपि सोढ्वा उपायेन ते वशीकर्तव्या इत्युक्तं राजधर्मे कृष्ण-
नारदसंवादे —

दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां वै करोम्यहम् । अर्धं भोक्तास्मि भोगाय वाम्दुरुक्तानि च क्षमे ॥

अरणीमग्निकामीव भस्माति हृदयं मम । वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥

बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे । रूपेण मत्तः प्रजुम्नः सोऽसहायोस्मि नारद ॥
 अन्ये हि सुमहाभागाः बलवन्तो दुरुत्तहाः । नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥
 यस्य ते स्युर्न वे स स्याद्यस्य स्युः कृत्स्न एव सः ।
 द्वाभ्यां हि वारितो नित्यं वृणोभ्येकतरं न च ॥
 स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किन्नु दुःखतरं ततः । सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामते ॥
 एकस्य जयमाशंसन्दितीयस्य पराजयम् । तस्यैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतस्सदा ॥
 वक्तुमर्हति यच्छ्रेयो ज्ञातीनामातुरस्तथा ।

नारदः —

आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा । प्रादुर्भवन्ति वाष्पेय सुकृताद्यदिवान्यतः ॥
 सेयमाभ्यन्तरात्तुभ्यं आपत्कृच्छ्रात्स्वकर्मजा । अक्रूरभोजप्रवरास्सर्वे ह्येते त्वदाश्रयाः ॥
 अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वाचा वीभत्सयापि वा । आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥
 कृतमूलमिदानीं तु ज्ञातिशब्दसहायवान् । न शक्यं पुनरादातुं बान्तमन्नमिव त्वया ॥
 बभ्रूप्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथञ्चन । ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया वापि विशेषतः ॥
 तस्य सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 महाक्षयो व्ययो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥
 अनायासेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा । जिह्वामुद्धर सर्वेषां प्रविमृज्यानुमृज्य च ॥
 शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवम् । यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥
 ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च । गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥
 नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
 नान्यत्र धनसंयोगाद्गुणः प्रत्यवतिष्ठते ॥ इति ।

पुत्रविषये ज्ञात्यपेक्षया विशेषमाह कामन्दकः —

राजपुत्रः परित्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि नार्हति ।
 क्लिश्यमानस्तु पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ इति ।

नीतिसारेऽपि —

‘लालनीयः पूजनीयो भूषणीयस्तथैव च ।
 अर्थशास्त्रं शिक्षणीयो यथा स्याद्विनयी तु सः ॥’ इति ।

‘प्रजात्मश्रेयसे राजन् कुर्वीतात्माभिरक्षणमिति च ॥

कामन्दकेपि —

‘त्रिनयोपग्रहान्भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अत्रेनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥
विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् । दुष्टं गजमिवोन्मत्तं कुर्वीत सुखवन्धनम् ॥
व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः । तथाच क्लेशयेदेनं यथा स्वात्पितृगोचरः ॥’ इति ।

तथाचाङ्गदस्य ज्ञातित्वेनाविश्वासनीयत्वादपरित्यागेन रक्षणीयत्वाद्विनीतं विधाय
यौवराज्येऽभिषेचनीयत्वाच्च रक्षणयौवराज्याभिषेचनकार्यनियोजनादिकं, मन्त्रिणश्च हनुमतः
सकलकार्येषु विश्वसनीयस्य स्वातन्त्र्येण पुरस्करणादिकं युक्तमेव ॥

पञ्चचत्वारिंशद्वत्त्वारिंशयोः — ततो यथानिदेशं प्रस्थितेषु वानरयूथेषु

कथं भवान्विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ।

इति रामभद्रेण पृष्टो हरीशः मायावियुद्धसमये मत्कृतविलमुखपिधान, मत्कृत-
राज्याभिषेकादिकुपितेन मद्भात्रा विद्रावितो निखिलमपि भूमण्डलं परिधावन् कचिदपि
शरणमलभमानो हनुमदुपदेशेन मतङ्गनिलयं भ्रातृदुष्प्रवेशं प्रविष्टोऽस्मि ।

एवं मया तथा राजन् प्रत्यक्षमपि लक्षितम् ।

पृथिवीमण्डलं दृत्स्नं गुहामस्म्यागतस्ततः ॥

नन्वत्र जनकतनयागवेषणाय प्रस्थितान्वानरान्प्रति प्राच्यादिदिक्षु गवेषणीयप्रदेश-
विशेषाणां विशिष्य कथनं न प्रयोजनवन् । ‘विन्ध्यमन्दरोदयास्तमयाचलनिलयाः
क्षीरसागरवेलानिलया वानरा आनेया’ इति सामान्यतः कथनवत् दिक्चतुष्टयेऽपि
यावन्तो भवतां गम्याः प्रदेशाः तत्र विचेतव्या जानकीति सामान्योक्त्या प्रेषणसंभवादिति
चेदुच्यते । प्रवलतरशत्रुवधादिनृणां कार्यं साधयता प्रथमतस्तत्सामर्थ्याधारकं तपश्चरणपुण्यतीर्थ-
क्षेत्रदेवब्रह्मराजर्षिसंकीर्तनश्रवणदर्शनस्मरणादिषु पुण्यतमेषु यत्किञ्चित्कर्तव्यम् । तपश्चरणस्य
शत्रुवधहेतुत्वे मन्त्रवर्णः, “तपसा देवा देवतामग्र आयन् तपसर्षयः स्वरन्वविन्दन् तपसा
सप्लान्प्रगुदामारती” इति । जगदीश्वरोऽपि वामनः प्रवलतरतपश्चरणेनैव बलिनियमनं
कृतवानिति प्रतिपादितम् —

“बलिनियमनहेतोर्बामनः काननेऽस्मिन्

बलिनियमपरः सन् ब्रह्मचारी चचार ॥ इति ।

एवं पाण्डवान् जेतुकामो जयद्रथः तपसा परमेश्वरमाराधितवानिति प्रतिपादितं
वनपर्वणि —

जगाम राजन्दुःस्वार्तो गङ्गाद्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ॥
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषत्वजः । वरं चास्मै ददौ देवः तं जग्राह च तच्छृणु ॥
समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥
अजेयाश्चाप्यवध्याश्च वारयिष्यसि तान्युधि । ऋनेर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥

तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौषिष्ठिरं बलम् ।

चतुरः पाण्डवान्राजन् विनेकं जेयसे रिपून् ॥' इति ।

तथाच भीष्म अंवांविक्वांवालिकास्याः काशिराजतनयाः स्वयंवरे विजित्य
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहार्थमानयामास । तत्राम्ना पूर्वमेव मया साल्वो मनसा वृत
इति विचित्रवीर्यपाणिग्रहणमनिच्छन्ती भीष्मेण परित्यक्ता साल्वमाजगाम । तेनाप्यन्य-
जितां त्वां नाभिगृह्णामीति परित्यक्ता सती भीष्ममूलेयमनर्थपरम्परेति मत्वा तमेव
हन्तुमुग्रं तपश्चचारेति प्रतिपादिनमुद्योगे अंबोपाख्याने —

'सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् । यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिनानुषम् ॥
निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपंक्तिनी । षण्मासान्वायुभक्षासीत्स्थाणुभूता तपस्विनी ॥
यमुनाजल्माश्रित्य संवत्सरमथापरम् । उपवासान्निराहारा धारयामास भामिनी ॥
शीर्णपण्णेन चैकेन पालयानास चापरम् । संवत्सरं तीव्रकोपा पादांगुष्ठेन सुस्थिता ॥
एवं द्वादशवर्षाणि तापयानास रोदसी । आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥
तत्र पुण्येषु देशेषु साप्लुताङ्गी दिवानिशम् । व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥
नन्दाश्रमे महागज तथोलूकाश्रमे शुभे । च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥
प्रयागे देवयजने देगरण्येषु चैव हि । भोगवत्यां महाराज कौशिकस्याश्रमे तथा ॥
महाहूदे च कौरव्य पैलुगार्ग्यस्य चाश्रमे । एतेष्वन्येषु तीर्थेषु काशिकन्या विशां पते ॥
आज्ञावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै व्रतम् । ततस्ते तापसास्तात तपसे कृतनिश्चयाम् ॥
न्यवर्तयंस्तदा तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् । तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषीस्तदा ॥
साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्ये मुदारुणम् । विचरामि महीं देवी यथा हन्यामहं नृपम् ॥
यत्कृते दुःस्ववसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् । पतिलोकविहीना च नैव स्त्री न पुमानहम् ॥
नाहत्वा युधि गगैयं निवर्तयं तपोधनाः । एष मे हृदि सङ्कल्पो यदिदं कथितं मया ॥

तदेनां दर्शयामास शूलपाणिर्हमापतिः । मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥
छन्द्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् । हनिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥
ततस्सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह । उपपद्येत्कथं देव स्त्रिया युधि जयो मम ॥
स्त्रीभावेन च मे गाढं मनश्शान्तमुमापते । प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ॥
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज । यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शान्तनवं युधि ॥
तामुवाच महादेवः कन्यां गोवृषभध्वजः । न मे वागनृतं भद्रे प्राह सत्यं भविष्यति ॥
हनिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे । स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥
दुषदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः । शीघ्रास्त्रचिह्नवेधी च भवितासि सुसम्पतः ॥
यथोक्तमेतत्कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति । भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुः कपदीं वृषभध्वजः । पश्यतामेव विप्राणां तत्त्वैवान्तरधीयत ॥

अतः प्रचलतररावणहननाय प्रवृत्तेन रामेण तत्सहायभूतमुग्रीविणापि किञ्चित्पुण्यं
कर्म कर्तव्यम् । पुण्यदेशतीर्थमहर्षीणां तदुपेतभूगोलस्य च संकीर्तनश्रवणादिकं प्रशस्तम् ।
पुण्यदेशतीर्थादीनां दर्शनश्रवणादिकं महाफलमित्येतद्भूतपर्वणि धौम्यतीर्थयात्रायाम् —
तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः । आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥
ब्राह्मणानुगतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ । दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥

यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको भवितासि ह ।

द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृमिश्र नरेश्वर ॥

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्नोषि पाण्डव । गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि —

‘वैन्यं पृथुं हैहयमर्जुनं च शाकुन्तलेयं भरतं नलं च ।

रामं च यो वै स्मरति प्रयागे तस्यार्थलाभो विजयश्च हस्ते ॥’ इति ।

श्रीहर्षोऽपि —

प्रवसते भरतार्जुनवैन्यवत् स्मृतिधृतोऽपि नल स्वमभीष्टदः ।

स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ इति ॥

आनुशासनिके श्रेयोध्याये भीष्मः —

अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः । त्रिसन्ध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥

यदद्वा कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् । बुद्धिपूर्वमबुद्धेर्वा रात्रौ यच्चापि सन्ध्ययोः ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्वै शुचिस्सदा । नान्धो न वधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान्सदा ॥
 तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं संकराणि च । न च दुःखमयं तस्य मरणे न स मुह्यति ॥
 देवालुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः । अचिन्त्योत्थाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥
 पितामहो जगन्नाथस्सावित्री ब्रह्मणस्तती । वेदभूरर्थकर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥
 उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा । विशाखो हुतभुवानुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥
 शक्रश्शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्जया सह । वरुणस्तह गौर्या च सह पत्न्या धनेश्वरः ॥
 सौम्या गौस्तुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृपिः । संकल्पस्सगरो गङ्गा त्वन्त्योश्च मरुद्गणाः ॥
 बालखिल्यास्तपस्सिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुहहाहुहः ॥
 तुंवुरुश्चित्रसेनश्च देवसेनश्च विश्रुतः । देवकन्या महाभाग दिव्याश्चाप्सरसां गणाः ॥
 ऊर्वशी मेनका रंभा मिश्रकेशीरलंबुसा । विश्वाची च वृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च । धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥
 शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः काश्यपस्तथा । शन्तुश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ॥
 सिन्धुश्च देविका चैव प्रभासं पुष्कराणि च । गङ्गा महानदी वेणी कावेरी नर्मदा तथा ॥
 कुलंपुना विशल्या च करतोयांबुवाहिनी । सरयू गंडकी चैव लोहित्यश्च महानदः ॥

ताम्रारुणा चित्रवती पर्णाशा गोमती तथा ।

गोदावरी च वेणा च कृष्णवेणी तथा प्रिया ॥

हृषद्वती च कावेरी चक्षुर्मन्दाकिनी तथा । प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिशमेव च ॥
 तच्च विश्वेश्वरं स्थानं यत्र तद्विमलं सरः । पुण्यतीर्थं च सलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ॥
 सिन्धूत्तमं तपोदानं जंबूतार्गमथापि च । हिरण्वती वितस्ता च तथा प्लक्षवती नदी ॥
 वेदस्मृतिर्वेदवती मलवाथाश्मनद्यापि । भूमिभागास्तथा पुण्याः गङ्गाद्वारमथापि च ॥
 ऋषिकुल्यास्तथा मेघ्या गन्धस्सिन्धुवृक्षास्तथा । चर्मण्वती नदी पुण्या कैशिकी यमुना तथा ।

नदी भीमरथी चैव दाहुदा च महानदी ॥

माहेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती । नन्दा चापरनन्दा च तीर्थातीर्थमहाहूदः ॥
 गया च फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् । तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ॥
 पुण्यं त्रिलोकविरूपातं सर्वपापहरं शिवम् । हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ॥

मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजताचलः । शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ॥
 विन्ध्यो धातुविचित्रांगस्तीर्थवानौषधान्वितः । चित्रकूटोजनाद्रिश्च पर्वतो गन्धमादनः ॥
 पुण्यस्सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः । दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिस्सर्वे महीधराः ॥
 विश्वे देवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पांतु वस्सतंतं देवाः कीर्तिताः कीर्तिता मया ॥
 कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिस्त्रिभैः । स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ॥
 सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः । देवतानन्तरं विप्रास्तपस्सिद्धास्तपोधिकान् ॥
 कीर्तितान् कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् । यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ॥
 भृशज्जिरास्तथा कण्ठो मेधातिथिरथ प्रभुः । बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥
 भद्रादिशं महाभागा उन्मुचुः प्रमुचुस्तथा । मुमुचुश्चमहाभागास्त्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् । दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् । उपद्रुः सह सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥
 ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा । एकतश्च द्वितश्चैव तृतश्चैव महानृपिः ॥

अत्रेः पुत्रस्तु धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ।

उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ॥

अत्रिर्वसिष्ठश्शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् । विश्वामितो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ॥
 ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा । श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ॥
 देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च । लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षणिरेव च ॥
 ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा । एष वै समवायस्ते ऋषिदेवसमन्वितः ॥
 आद्यः प्रकीर्तितो राजन् सर्वपापप्रमोचनः । नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पूरुश्च वीर्यवान् ॥
 धुन्धुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् । कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वस्तत्यवांस्तथा ॥
 दुष्यन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशः । यवनो जनकश्चैव तथा दृष्टरथो नृपः ॥
 रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः । रामो राक्षसहा वीरः शशिबिन्दुर्भगीरथः ॥
 हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः । महोदरो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ॥
 फरंधमो नरश्रेष्ठः कम्पोरश्च नराधिपः । दक्षोर्वरीषः ककुरो रैवतश्च महारथः ॥
 कुरुसंवरणश्चैव मान्धाता सत्यविक्रमः । मुचुकुन्दश्च राजर्षिः जह्नुर्जाह्नविसेवितः ॥

आदिराजः पृथुर्वैन्यो मित्रभानुः प्रियङ्करः । त्रसदस्युस्तथा राजा श्रेतो राजर्विसत्तमः ॥
 महाभिषश्च विख्यातो निमी राजा तथाष्टकः । आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ॥
 प्रतर्दनो दिवोदासः सुदासः कोसलेश्वरः । एलो नलश्च राजर्षिः मनुश्चैव प्रजापतिः ॥
 हविष्मश्च पृषन्मश्च प्रतीपश्चान्तनुस्तथा । अजः प्राचीनवर्हिश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशाः ॥
 अनरण्यो नरपतिः जानुजङ्घस्तथैव च । कक्षसेनश्च राजर्षिः ये चान्ये चानुकीर्तिताः ॥
 काल्यमुत्थाय यो नित्यं सन्ध्ये द्वे ऽस्तमनोदये । पठेच्छुचिरनावृत्तिः स धर्मफलभागभवेत् ॥
 देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा । पुष्टिमायुर्यशस्स्वर्गं विधास्यन्ति नरेश्वराः ॥

मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः ।

ध्रुवो जयो मे नित्यं स्यात्परत्र च शुभा गतिः' ॥ इति ।

अत एव समुद्रलंघनादिमहाकार्याय प्रवृत्तो हनुमान् देवादीनां स्मरणं कृतवानिति प्रतिपादितं सुन्दरकाण्डे—

‘स सूर्याय महेन्द्राय वरुणाय स्वयंभुवे ।

भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम्’ ॥ इति ।

‘नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।

‘नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यः नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः’ ॥ इति ।

भूगोलश्रवणादेः महाफलत्वं च भीमपर्वणि —

‘श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ।

श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसम्मतः’ ॥ इति ।

एवं च प्रबलतरावणहननरूपमहाकार्याय प्रवृत्तस्य रामभद्रस्याभीष्टसाधकं भूगोलं श्रावयितुम् —

‘नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः । त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रसुरश्च स्रवगेश्वर ॥

त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् ।’

इति वचनेन रामेण स्वकार्यनिर्वाहकत्वेनोक्तस्य स्वस्यापि तत्कीर्तनेन सामर्थ्यं संपादयितुं भूगोलनिरूपणामिप्रायेण गवेषणीयदशविशेषाणां विशिष्य संकीर्तनं प्रयोजनवदेव ।

भूगोलश्च विस्तरेण प्रतिपादितो विष्णुपुराणे । मैत्रेयः —

‘कथितो भवता ब्रह्मन् स्वर्गः स्वायंभुवस्य मे ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः सकलं मण्डलं भुवः ॥

यावन्तः सागरा द्वीपाः तथा वर्षाणि पर्वताः । वनानि सरितः पुर्यो देवादीनां तथा मुने ।

यत्प्रमाणमिदं सर्वं यदाधारं यदात्मकम् ॥

संस्थानमस्य च मुने यथावद्वक्तुमर्हसि ।

श्रीपराशरः — मैत्रेय श्रूयतामेतत्संक्षेपाद्भदतो मम ॥

नास्य वर्षशतेनापि वक्तुं शक्नोमि विस्तरात् । जम्बुद्वीपश्चाह्वयौ द्वीपौ शास्मलश्चापरो द्विज ॥

कुशः क्रौञ्चस्तथा काशः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपास्समुद्रैस्तु सप्त सप्तमिरावृताः ॥

लवणेशुसुरासर्पिर्दीधितुग्धजलेस्ममम् । जम्बूद्वीपस्समस्तानामेतेषां मध्यमास्थितः ॥

तथापि मेरुमैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः । चतुराशीतिसाहस्रैर्योजनैरस्य चोच्छ्रयः ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः ॥

भूपद्मस्यास्य शैलौसौ कर्णिकाकारसंस्थितः । हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे ॥

नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथा परे ॥

सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।

हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥

रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानुहिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥

नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम । इलावृतं च तन्मध्ये तन्मध्ये मेरुरुद्धितः ॥

मेरोश्चतुर्दिशं तत्त नवसाहस्रविस्तरम् । इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥

विष्कंभा रचिता मेरोर्योजनायतमुद्धिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणो गन्धमादनः ॥

विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बुश्च पिघलो वट एव च ॥

एकादशशतायामाः पादपाः गिरिकेतवः । जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूनामहेतुर्महामुने ॥

महागजप्रमाणानि जम्बास्तस्या फलानि वै । पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शौर्यमाणानि सर्वतः ॥

रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै । सरित्प्रवहने सापि पीयते तन्निवासिभिः ॥

न स्वेदो नच दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः । तत्पानस्वस्थमनसां जनानां तत्र जायते ॥

तीस्मृत्तद्रसं प्राप्य सुखवायुविशोषिता । जांबूनदारस्य भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥

भद्राश्वः पूर्वतो मेरोः केतुमालश्च पश्चिमे । वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ तयोर्मध्यमिलाव्रतम् ॥
 वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणं गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वत् उत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥
 अरुणोदं महाभद्रमसिनोदं च मानसम् । सरांस्थेतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा ॥
 शीतांभश्च कुमुद्वंश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकंकप्रमुखा मेरोः पर्यतः केसराचलः ॥
 त्रिकूटश्शिखिरश्चैव पतंगो रुचकस्तथा । निषयाद्या दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ॥
 शिखिवासाः सवैदूर्यः कपिलो गन्धमादनः । जादधिप्रमुखास्तद्रूपश्चिमे केसराचलाः ॥
 मेरोरनन्तरांगेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शंकुकूपोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ॥
 कलांजनाद्याश्च परे उत्तरे केसराचलाः । केसरास्तु शतोद्भवास्तेऽशीतिपृथुलायताः ॥
 चतुर्दशसहस्राणि योजनानि महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ॥
 तस्यास्समन्ततश्चाष्टौ दिशास्तु विदिशास्तु च । इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः ॥
 विष्णुपादविनिष्क्रान्ता धावयित्वेन्दुनण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गंगा पतति वै दिवः ॥
 सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्था प्रतिपद्यते । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ॥
 पूर्वेण शैलाच्छैलाश्च सिता यात्यन्तरिक्षगा । ततः पूर्वेण वर्षेण भद्राश्चैव नैति सार्णवम् ॥
 तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् । प्रयाति सागरं श्रुत्वा सत्यमेदा महामुने ॥
 सुचक्षुः पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति चार्णवम् ॥
 भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुम्भम् । अतीत्योत्तरमंभोधिं समभ्येति महामुने ॥
 आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥
 भारतः केतुमालश्च भद्राश्वः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलयाहृतः ॥
 जठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामा वानीलनिषधायतौ ॥
 गन्धमादनकैलासौ पूर्ववच्चायतावुभौ । अशीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥
 निषधः पारियात्रश्च मर्यादापर्वतावुभौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्वं तथा स्थितौ ॥
 त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरो वर्षपर्वतौ । पूर्ववच्चायतावेतौ अर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥
 इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव । जठराद्यास्थिता मेरोरेषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् ॥
 मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः । शिताधाश्च मुने तेषामतीव हि मनोहराः ॥
 शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः । सुरम्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च ॥

लक्ष्मीर्विष्ण्वग्निसूर्यादिदेवानां मुनिसत्तम । तास्वायतनवर्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः ॥
गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् ॥
भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गाः धर्मिणामालया मुने । न तेषु पापकर्तारो यान्ति जन्मशतैरपि ॥
भद्राश्वे भगवान्विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृत् ॥
मत्सरूपस्तु गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः ॥
सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने ॥

न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्रयादिकम् ।

स्वस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ॥

दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिराधुषः । न तेषु वर्षन्ते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै ॥
कृतत्रेतादिकानेव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्वेष्वेतेषु सर्वेषु सप्त सप्त कुलाचलाः ॥

नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसृता या द्विजोत्तम ।

इत्यध्यायः

श्रीपराशरः —

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने । कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥
महेन्द्रो मलयस्सह्यः भुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥
अतस्संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमसात्प्रयान्ति च । तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥
इतस्स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यं चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥

नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारणः ।

अयं तु नवमस्तेषां द्वीपस्सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ॥

पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः मध्ये शूद्राश्च भागशः ॥

इज्यायुद्धवणिज्याचैर्वर्तयन्तो व्यवस्थिताः । शतद्रूचन्द्रभागाद्याः हिमवत्पादनिस्सृताः ॥
वेदस्मृतेमुखाश्चान्याः पारियात्रोद्भवा मुने । नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्विनिस्सृताः ॥
तापी पयोष्णी निर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसंभवाः । गोदावरी भीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा ॥

सहस्रपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमाला ताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः ॥
 त्रिधामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवास्स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसंभवाः ॥
 आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । तस्मिन्ने कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ॥
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । आन्ध्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कृत्स्नशः ॥
 तथा परांताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः । मारुका मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः ॥
 सौवीरास्सैन्धवा हूगाः साल्वाः शाकलवासिनः । मद्रारामास्तथात्रिष्टाः पारसीकादयस्तथा ॥
 आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सरितां सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ॥
 कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति यतयो जुह्वते चात्र यज्वनः ॥
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते ॥
 यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा । अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ॥
 यदा हि कर्मभूरेषा अतोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ॥

कदाचिल्लभते जन्तुर्नानुप्यं पुण्यसंचयात् ।

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषासुस्त्वात् ॥

कर्माण्यमंकल्पिततत्त्वानि सन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥

जानीम नैनत्कच यन्ति नीले स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।

प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्याः ये भारते नेन्द्रियशक्तिहीनाः ॥

नववर्षं तु मैत्रेय जम्बूद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात्कथितं तव ॥

जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः । मैत्रेय बल्याकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥

श्रीपराशर उवाच —

क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षारमुदधिं स्रक्षद्वीपस्तथा स्थितः ॥

जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसंमितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् स्रक्षद्वीपोऽप्युदाहृतः ॥

सप्त मेधातिथेः पुत्राः स्रक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठदशान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः ॥

सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां स्रक्षद्वीपेश्वरा हि ते ॥

पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा । क्षेमकं च शिवं चैव नन्दं च ध्रुवमेव च ॥
 मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुन्व मुनिसत्तम ॥
 गोमदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाश्शैलो वैभ्राजश्चैव सत्तमः ॥
 वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेप्वेतेषु चान्यथा । वसन्ति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः ॥
 तेषु पुण्या जनपदाधिराच्च म्रियते जनः । नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालमुखा हि ताः ॥
 तेषां नद्यस्तु सप्तैव वर्षाणां तु समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः ॥
 अनुतप्ता शिखी चैव विपापा त्रिदिवा क्लृप्ता । अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥
 एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव । क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः ॥
 ताः पिबन्ति सदा हृष्टाः नदीर्जनपदास्तु ते । अपसर्पणं न तेषां वै न वैवोत्सर्पणं द्विज ॥
 न त्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु । त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामुने ॥
 प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मन् शाकद्वीपान्तरेषु च । पञ्चवर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः ॥
 धर्मः पञ्चस्वर्धैतेषु वर्णाश्रमविभागशः । वर्णास्तु तत्र चत्वारस्तान्निधो महामुने ॥
 आर्यकाः कुरकाश्चैव विद्रग्धा भाविनश्च ये । विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तम ॥
 जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहांस्तरुः । प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ॥
 रज्यते तत्र भगवान् तैवर्णैरार्यकादिभिः । सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः ॥
 प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपसमावृतः । तथैवेश्वरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥
 इत्येतत्तव मैत्रेय प्लक्षद्वीपमुदाहृतम् । संक्षेपेण मया भूयश्शाल्मलं मे निशामय ॥
 शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु । एषां तु नामसंज्ञानि सप्तवर्षाणि तानि वै ॥
 श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभाश्च महामुने ॥
 शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपनेक्षुरसोदकः । विस्तारद्विगुणेनाथ सर्वतस्संवृतः स्थितः ॥
 तत्रापि पर्वतास्सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । वर्षाभिन्त्यज्ञकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः ॥
 कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणो यत्र महौषध्यस्स चतुर्थो महीधरः ॥
 कङ्कस्तु पञ्चमण्यष्टो महिषस्सप्तमस्तथा । ककुद्गान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु ॥

या निस्तोया वितृष्णा च वज्रा शुक्तावभोचनी ।

निवृत्तिस्सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः ॥

श्वेतं च लोहितं चैव जीमूतं हारितं तथा । वैश्रुतं मानसं चैव सुप्रभं चातिशोभनम् ॥
सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै । शाल्मले ये तु वर्णाश्च वसन्त्येते महामुने ॥

कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्चैव यजन्ति तम् ॥

मगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् । वायुभूतं मन्त्रश्रेष्ठैः यज्वानो यज्ञसंस्थितम् ॥
देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे । शाल्मलश्च महावृक्षो नाम निर्वृत्तिकारकः ॥
एवं द्वीपस्समुद्रेण सुरोदेन समावृतः । विस्ताराच्छाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः ॥
सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन संवृतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ॥
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्रान् शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो लंघनोद्घृतिः ॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः । तस्यां वसन्ति मनुजैः सह दैतेयदानवाः ॥
तथैव देवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषादयः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥
दमिनश्शुष्मिगस्नेहान्मन्देहांश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥
यथोक्तकर्मकर्तृत्वात्स्वाधिकारक्षयाय च । तत्र ते तु कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमाधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान्पुष्पवांस्तथा ॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलाश्च सप्तैते तत्र द्वीपे महामुने ॥
नद्यश्च सप्त तासां तु नामानीमान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा संमिता तथा ॥
विशुद्धमा मही यान्या सर्वपापहरास्त्रिमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रा नद्यस्तथाचलाः ॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत्समृत्तम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः ॥
घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपो महाभागः श्रूयतां चापरो महान् ॥
कुशद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणो यस्य विस्तरः । क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः ॥
तन्नामानि वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः । कुशलो मानुषश्चोष्णः पीवरोथान्धकारकः ॥
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने । तत्रापि देवगन्धर्वसेवितास्सुमनोरमाः ॥
वर्षाचला महानुद्धे तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः ॥
चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वभाभिर्मासयत्नमः । दिवाधृक्पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान् ॥
दुन्दुमिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् । द्वीपाद्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपेषु ते तथा ॥
वर्षेज्येतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च । निवसन्ति निरातङ्गाः सह देवगणैः प्रजाः ॥

पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिप्याख्याश्च महामुने ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥

ते तत्र नद्यो मैत्रेय याः पिबन्ति शृणुष्व ताः । सप्त प्रधानाश्शतशस्तत्रान्याः क्षुद्रनिम्नगाः ॥

गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।

ज्योतिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः ॥

अत्रापि वर्णैर्भगवान्पुष्कराद्यैर्जनार्दनः । यागै रुद्रस्वरूपस्य दृज्यते यज्ञसन्निधौ ॥

कौञ्चद्वीपस्समुद्रेण दधिमन्थोदकेन तु । आवृतस्सर्वतः क्रौञ्चो द्वीपतुल्येन मानतः ॥

दधिमन्थोदकश्चैव शाकद्वीपेन संवृतः । कौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन महामुने ॥

शाकद्वीपेश्वरस्यापि हर्यश्वस्य महात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीचक्रः । कुमुतस्समीकश्च सप्तमश्च महाद्रुमः ॥

तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात् । तत्रापि पर्वतास्सप्त वर्षविच्छेदकारिणः ॥

पूर्वस्ततोदयगिरिर्जलधारस्त्रयापरः । तथा रैवतकश्श्यामस्तथैवाम्बोगिरिर्द्विज ॥

अश्विकेयस्तथा रम्यः केतरी पर्वतोत्तमः । शाकस्तत्र महावृद्धः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥

यत्पत्रवातसंस्पर्शाद्वाह्वादो जायते परः । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ॥

नद्यश्चात्र महापुण्याः सप्त पापभयापहाः । सुकुमारी कुमारी च नलिनी वेणुका च या ॥

इक्षुश्च धेनुका चैव गभस्तिस्सप्तमी तथा । अन्यास्त्वयुतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ॥

महीधरास्तथा सन्ति शतशोश्च सहस्रशः । ताः पिबन्ति मुदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः ॥

वर्षेषु ते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् । धर्महानिर्न तेवस्ति न संघर्षः परस्परम् ॥

मर्यादाव्युत्क्रमो वापि तेषु देशेषु सप्तसु । मगाश्च मगधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥

मगाः ब्राह्मणभूयिष्ठा मगधाः क्षत्रियास्तथा । वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ॥

शाकद्वीपेषु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने । याज्ञिकैरेज्यते सम्यक् कर्मभिर्नियतात्मभिः ॥

शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन समन्ततः । शाकद्वीपप्रमाणेन बलयेनेव वेष्टितः ॥

क्षीराश्विः सर्वतो ब्रह्मन् पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः ॥

पुष्करे सवनस्यापि महावीतोऽभवत्सुतः । धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिहिते ॥

महावीतं तथा चान्यद्धातकीषण्डसंज्ञितम् । एकश्चात्र महाभाग प्रख्यातो वर्षपर्वतः ॥

मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो बलयाकृतिः । योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पश्चादुद्धृतः ॥

तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः । पुष्करद्वीपवलयं मध्येन विभजन्निव ॥
 स्थितोऽसौ तेन विच्छिन्नं ज्ञातं वर्षद्वयं मुने । वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः ॥
 दश वर्षसहस्राणि तत्र जावन्ति मानवाः । निगमया विशोकादत्र रागद्वेषविवर्जिताः ॥
 अधमोत्तमौ न तेष्वाम्नां न वध्यवधकौ द्वित्र । नेप्यान्त्यानयं रोपो दोषो लोभादिकलत्र ॥
 महावीर्यं बह्विषं धातुकासंजनन्ततः । मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् ॥
 सत्यानृते न तत्राम्नां द्वीपे पुष्करमंजिकं । न तत्र नद्यश्शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ॥
 तुल्यवेपास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः । वर्णाश्रमाचारदानं धर्माश्रमविवर्जितम् ॥
 त्रयीवार्तादण्डनीतिशुश्रूषाग्रहितं च तत् । वर्षद्वयं तु मैत्रेय भौमस्त्वर्गोयमुत्तमः ॥
 सर्वर्तुमुत्तमः कालो जगरोगविवर्जितः । पुष्करे धानकापण्डे महावीर्ये च वै मुने ॥
 न्यमोधः पुष्करे द्वीपे ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् । तन्मित्रियन्ते ब्रह्मा पृज्यमानस्पुरासुरैः ॥
 स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः । संगेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलात्तथा ॥
 एवं द्वीपास्समुद्रैस्तु सप्त सप्तमिरावृताः । द्वीपाश्चैव समुद्राश्च समाना द्विगुणाः परे ॥
 पर्याप्तिं सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै । न्यूनातिरिक्ता तेषां कदाचिन्नैव जायते ॥
 स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा । तथेन्दुवृद्धौ सलिलमभोधौ मुनिसत्तम ॥
 अन्यूतानतिरिक्ताश्च वर्धन्त्यापो ह्रमन्ति च । उदयास्तमये विन्दोः पक्षयोश्शुक्लकृष्णयोः ॥
 दशोत्तराणि पक्षैव अंगुलानां शतानि वै । अपां वृद्धिक्षयो दृष्टस्समुद्राणां महामुने ॥
 भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् । पट्टमं भुज्जते विप्र प्रजास्सर्वास्तथैव हि ॥
 स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणाप्यभ्ययी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥
 लोकालोकस्ततश्शैले योजनायुतविस्तृतः । उच्छ्रयेण च तावन्ति योजनान्यचलो हि सः ॥
 ततस्तमस्समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् । तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात्परिवारितम् ॥
 पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्ध्वं महामुने । सहैवाण्डकटाहेन सद्दीपाश्चिमहीधरा ॥

सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका ।

आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय जगतामिति ॥ इति ।

ज्योतिरशास्त्रे तु भूगोलविस्तारः सिद्धान्तशिरोमणौ प्रश्नवृत्तिप्रश्नरूपेणाभिहितः —

तथा च भूगोलविषये प्रश्नः —

अनद्वचनचक्रान्तर्गते गगनेचरैः । वृता धृता धरा केन येन नेयमियादधः ॥

किमाकारा क्रियन्माना नानाशास्त्रविचारणात् ।

कीदृग्दीपकुलाद्रीन्द्रसमुद्रैर्मुद्रितोच्यताम् ॥ (सि. सि. गो. श्लो. १-२)

अस्योत्तरम् —

भूमे. पिण्डशङ्कां कञ्चकविरविकुजेज्यार्केनक्षत्रकक्ष्या-

वृत्तैर्वृत्तोवृत्तस्सन्मृदनिलसलिलज्योमतेजोमयोऽयम् ।

नान्याधारस्त्वशक्त्या वियति च नियतं तिष्ठतीहास्यपृष्ठे

निष्ठं विश्वं च शश्वत्सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् ॥

भूवृत्तविषये सम्मतिः । आर्यभटः —

वृत्तभपत्तरमध्ये कक्ष्यापरिवेष्टितः स्वमापस्थः ।

मृज्जलशिखिवायुमयो भूगोलः सर्वतोवृत्तः ॥ (आर्यभटी. गो. श्लो. ७)

नभस्ययस्कान्त महामणीनां मध्ये स्थितो लोहगुडो यथास्ते ।

आधारशून्योऽपि तथैव सर्वाधारो धरित्र्याः स्थित एष गोलः ॥

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचरैः श्रितः ।

कदम्बकुमुमग्रन्थिः केसरप्रकरैरिव ॥ (सि. सि. भूगो. श्लो. ३)

पुराणेषु भूमेराधारपरम्परोक्ता, तान्निराकरोति —

मूर्तो धर्ता चेद्धरित्र्यास्तदन्यस्तस्याप्यन्योस्यैवमत्रानवस्था ।

अन्ते करुप्या चेत्स्वशक्तिः किमाद्ये किन्नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥

(सि. सि. भूगो. श्लो. ४)

यथोष्णतार्कानलयोश्च शीतता विधौ द्रुतिः के कठिनत्वमश्मनि ।

मरुच्छलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः ॥ (श्लो. ५)

प्रत्यक्षतया समा दृश्यते तद्दोषं निराकुर्वन्नाह —

समो यतः स्यात्परिधेः शतांशः पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।

नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव तस्य प्रतिभात्यतस्सा ॥

(सि. सि. भूगो. श्लो. १३)

इदानीं भूगोले पुरां निवेशमाह —

लङ्का कुमध्ये यवकोटिरस्याः प्राक् पश्चिमे रोमकपट्टे च ।

अतस्ततस्तिद्धपुरं सुनेरुः सौम्योश्च याम्ये बडवानलश्च ॥

कुवृत्तपादान्तरितानि तानि स्थानानि षट्कोणविदो वदन्ति ।

वसन्ति मेरो सुरसिद्धसङ्घाः और्वे च सर्वे नरकास्सदैत्याः ॥

यो यत्र तिष्ठत्यवनीतलस्थमात्मानमस्या उपरिस्थितं च ।

स मन्यतेतः कुचतुर्यसंस्था मिथश्च ते तिर्यगिवामनन्ति ॥

अधःशिरस्काः कुदलान्तरस्थाः छायामनुप्या इव नीरतीरे ।

अनाकुलास्तिर्यगधस्थिताश्च तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथात्र ॥

इदानीं द्वीपानां समुद्राणां च संस्थानमाह —

भूमेरधं क्षारसिन्धोरधस्थं जम्बूद्वीपं प्राहुर्गार्वाः ।

अर्धेन्यस्मि द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥

(सि. सि. भूगो श्लो. २१)

लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मात् अमृतममृतराशिश्च यस्माद्बभूव ।

महिनचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैः वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥

दध्नो धृतस्वेक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः ।

स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि ॥ (श्लो. २३)

चञ्चत्कणामणिगंगांशुकृन्तकाशा एतेषु सासुरगणाः फणिनो वसन्ति ।

दीव्यन्ति दिव्यरमणीयदेहैः सिद्धाश्च तत्र च लसत्कनकावभासैः ॥

शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च ।

द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥

इदानीं जम्बूद्वीपमध्ये गिरिसन्निवेशवशेन नवखण्डान्याह —

लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदग्धेमकूटोऽथ तस्मात्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदीर्घाः ।

एवं सिद्धादुदगपि च पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीलाः वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरद्रोणिदेशान् ॥

भारतवर्षमिव ह्युदगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् ।
 सिद्धपुराञ्च तथा कुरु तस्मात् हिरण्यरम्यकवर्षे ॥
 माह्ववांश्च यवकोटिपत्तनात् रोमकश्च किल गन्धमादनः ॥
 नीलशैलनिषधावधी च तावन्तरालमनयोरिलावृणम् ।
 माह्ववज्जलाधिमध्यवर्तियत्तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः ॥
 गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलाविदः ।
 निषधनीलसुगन्धकमाह्वकैरलमिलावृतमावृतमावभौ ॥
 अमरकेलिकुलायसमाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम् ।
 इह हि मेरुरगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ॥
 द्रुहिणजन्म कुपञ्च च कर्णिकति च पुराणविदोऽमुमवर्णयन् ॥
 विष्कम्भशैलाः किल मन्दरोऽस्य सुगन्धिशैलो विपुलः सुपार्श्वः ।
 तेषु क्रमात्सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः ॥
 जम्बूफलामलगलद्रसतः प्रवृत्तजम्बूनदीरसयुतं मृदुशुक्लवर्णम् ।
 जम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसंधाः शश्वत्पित्रन्त्यमृनपानपराङ्मुखास्तम् ॥
 वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तेष्वक्षरो नन्दननन्दनं च ।
 धृत्याह्वयं यद्रतिवृत्तसुराणां भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥
 सरांस्यथैतेष्वरुणं च मानसं महाहृदं श्वेतजलं यथाव्रमात् ।
 सरस्पुरामारमणश्रमालसाः सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः ॥
 सद्रलकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौ मुरारिक पुरारि पुराणि तेषु ।
 तेषामथःशतमखज्वलनान्तकाख्यरक्षोबुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥

विष्णुपदी विष्णुपदात्पतिता मेरौ चतुर्धास्मात् । विष्कम्भाचलमस्तकशस्तसरस्संगता वियतः ॥

शीताख्या भद्रार्धं सालकनन्दा च भारतं वर्षम् ।
 चक्षुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् कुरुन् याता ॥
 याकर्णितामिलषिता दृष्टा स्पृष्टावगाहिता पीता ।
 उक्ता स्मृता स्तुता वा पुनाति बहुधापि णाषिनः पुरुषान् ॥
 यां चलिते दलिताखिलबन्धो गच्छति वल्गति तत्पितृसंघः ।
 प्राप्ततटे विजितान्तकदूतः स्नाति नरो निरयात्सुरलोकम् ॥

प्रकारान्तरेण लक्षणमाह । तत्र वाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकं आंगिकाभिनयमात्रोपेतं गालचलनं नाट्यम् । आंगिक, वाचिकाहार्थं सात्विक, चतुष्टयात्मकं गात्रचलनं नृत्यम् । गात्रचलनमात्रं नृत्तम् । तत्रैकैकं द्विविधं लास्यताण्डवभेदात् । तत्र कोमलकरणाङ्गविक्षेपकैशिक-वृत्तिप्रधानं मकरध्वजवर्धनं स्त्रीकर्तृकं गात्रचलनं लास्यम् । उद्धतकरणाङ्गविक्षेपारभटी-वृत्तिप्रधानं ताण्डवम् । आंगिकः अंगैर्विनिर्मितो व्यापारविशेषः । नायकादिगततत्तद्व्यापारसूचकशब्दविशेषो वाचिकः । अनुकार्यतत्तत्रायकादिगतहारकेयूरकिरीटालङ्कारादिभूषणमाहार्यः । सात्विकैरन्तःकरणव्यापारविशेषैर्विरचितः सात्विकः । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे-
नाट्यं, नृत्यं, तथा नृत्तं त्रेधा तु परिकीर्तितम् । चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः ॥
नाटकस्थितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकम् । नाट्यं तन्नाटकेष्वेव प्रयुक्तं तद्वृत्तार्थवत् ॥
विहाय त्रीनभिनयानांगिकोत्र विधीयते । आंगिको वाचिकस्तद्वत् आहार्यः सात्विकोऽपरः ॥
चतुर्धाभिनयस्तत्र ह्यांगिकैर्वागैर्विनिर्मितः । वाचा विरचितः काव्यनाटकादिषु वाचकः ॥
आहार्यो हारकेयूरकिरीटादिविभूषणम् । सात्विकः सात्विकैर्भाषैर्भावुकैश्च विभावितः ॥
लास्यं तु सुकुमाराङ्गं मकरध्वजवर्धनम् । तद्विक्तमुद्धतं प्रायः प्रयोगं ताण्डवं विदुः ॥ इति ।

नर्तनारम्भवेलायां पात्राणां प्रवेशे विशेषमाह नन्दिकेश्वरः —

नायकाभिमुखं पालं प्रविशेद्रङ्गमन्दिरम् । प्रवेशे दक्षिणे भागे मार्दलीकः प्रतिष्ठितः ॥
वामपार्श्वे मार्दलीकः वंशशंखे तु दक्षिणे । तद्दक्षिणे करटिका तत्पृष्ठे गायकाः स्मृताः ॥
गायकानां ततः पश्चात्काहलीकनतालकः ॥ इति ।

एतादृशनृत्तस्य फलमुक्तं नन्दिकेश्वरेण —

द्रष्टव्ये नाट्यनृत्ये ते सर्वकाले विशेषतः । नृत्तं त्वत् नरैन्द्राणामभिषेके महोत्सवे ॥

श्रुतार्थिभिः प्रयोक्तव्यं माङ्गल्यं सर्वकर्मसु ॥ इति ।

कचिदुन्नदद्विरित्यनेन शरीरं गानं सूचितम् । तच्च गानं नादोत्पत्तिक्रमेणोत्पद्यते ।
प्रथमं निवक्षमाणेनात्मना प्रेरितं मनः जाठरं वह्निमाहन्ति, स च वायुं प्रेरयति । स
च वायुर्भूलाघारे स्थितः क्रमादूर्ध्वस्थाने संचरन् नाभिहृदयकण्ठमूर्धास्यरूपेषु स्थानेषु
ध्वनिमाविर्भावयति । स एव ध्वनिर्नाद इत्युच्यते । स चातिसूक्ष्म, सूक्ष्म पुष्टापुष्ट,
कृत्रिममेदेन क्रमान्नाभ्यादिस्थानेषु स्थितः पञ्च संज्ञा धत्ते । एवं व्यवहारकाले
नादस्त्रिविधः । मन्द्रो मध्यस्तारश्चाते । हृदि मन्द्रः, मध्यः कण्ठे, मूर्ध्नि तारः ।
स च पूर्वपूर्वध्वन्यपेक्षया उत्तरोत्तरो द्विगुणध्वनिः । तदुक्तं भरतशास्त्रे —

कोटिर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गोडुमि-

ज्योतिश्शास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः ।

तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं

केचित्प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः ॥

करतलकलितामलकवदमलं सकलं वदन्ति ये गोलम् ।

दिनकरनिकरनिहततमसो नभसः परिधिरुदितस्ते ॥'

भूगोलज्ञाने फलमाह— सूर्यसिद्धान्ते —

‘ग्रहनक्षत्रचरितं ज्ञात्वा गोलं च तत्त्वतः । ग्रहलोकमवाप्नोति पर्यायिणात्मवान्नरः ॥’

तत्रैव — ‘इत्येतदखिलं प्रोक्तं देवानामपि दुर्लभम् ।

विदित्वैतदशेषेण परं ब्रह्माधिगच्छति ॥’ इति ।

भीष्मपर्वण्यपि —

‘श्रुत्वेदं भरत श्रेष्ठं भूमिपर्व मनोनुगम् । श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसम्मतः ॥

आयुर्वलं च कीर्तिश्च तस्य तेजश्च वर्धते । यश्शृणोति महीपाल पर्वणीदं यत्तत्रतः ॥

प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः’ इति ॥

इत्थं रामः शत्रुविजयप्रदभूगोलश्रवणमिव मधुमांसवर्जनरूपं तपश्चरणमपि सीता-
वियोगजनिजदुःखव्याजेन कृतवानिति प्रतिपादितं सुन्दरकाण्डे —

न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते । वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥

नैव दंशान् मशकान् कीटान् सरीसृपान् । राघवोपनयेद्वालात्तवद्वतेनान्तरात्मना’ इति ॥

तस्माच्छत्रुवधे सामर्थ्यसम्पादनाय विजयप्रदभूगोलश्रवणाय विशिष्य संकीर्तनमुप-
पन्नमेव ।

सप्तचत्वारिंशाष्टचत्वारिंशयोः — ततो विनतशतवलिमुषेणप्रमुखाः प्राच्यादि-
दिक्षु यथाराजसन्देशं अन्विष्य तत्र तत्र सीतां अपरिज्ञाततद्बृजान्ताः संकेतितसमयान-
तिक्रमेण सुग्रीवनिक्तमागत्य न दृष्ट्वा जानकीत्यदोचन् । दक्षिणाशामिमुखास्त्वंगदप्रमुखा
गिरिकन्दरवननदीपुलिनानि सर्वतो विचित्र्य अलब्धमनोरथाः परिभ्रान्ताः कचिद्दृक्षुमूले
निषेदुः ॥

एकोनपञ्चाशपञ्चाशयोः —

ततो विषण्णमानसान्वानरास्तांस्सारकेयस्तत्कालोचितमिथमाचचक्षे —

अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम् ।
कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्विभीष्यहम् ॥

अनेनानिर्वेदादयः कार्यसिद्धिकरा इत्युक्तम् । तथा चोद्योगे विदुरः —

अनिर्वेदः श्रियो मूलं धर्मस्य च सुखस्य च । महान्भवत्यनिर्विण्णो भयं न महदृच्छति ॥
नातश्श्रीमत्तरं किञ्चिद्दृष्टं पश्यतमं तथा । इति ।

सुग्रीवः कोपनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानरः ।
मेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥

अनेन तीक्ष्णदण्डात्मनोः सर्वे विभ्यतीति सूचितम् । तथाच कामन्दकः —

प्रतापयुक्तात्रस्यन्ति परे सिंहान्मृगा इव, इति ।

प्राचीना अपि 'सर्वे चण्डस्य विभ्यतीति' । अतोऽस्माभिरविगण्य
क्षुत्पिपासादिपरिश्रमं भूयोपि विचेतव्या दरीकन्दरवनेषु संतेति विचिन्त्य पुनः
पुनर्नदीगिरिकन्दरान्विचिन्वन्तः अधिरुद्ध रजतगिरिं तत्र सप्तपर्णलोध्रवनानि दरीश्चावलोक्य
अलब्धमनोरथाः विध्यभूधरोपत्यकायां कचिच्छुत्पिपासापरिश्रान्ताः भूविवरनिर्गतैः सलिल-
क्लिन्नपक्षैः सारसचक्रवाककौञ्चगणैरनुमितजलाशयाः परस्परपरिगृहीतवाहवः गाढान्धकार-
समावृतं तद्विलं प्रविश्य भृशं परितप्यमानाः कथमपि योजनमात्रमतिक्रम्य तत्रत्य-
विचित्रतरजांबूनदमयगोपुरप्राकारसौधजालसमलंकृतां सौवर्णवनगिरिभृगुविहगोपशोभितां पुरी-
मदूरतः चीरकृष्णाजिनधरां नियताहारां काञ्चित्तापसां चाभिबीक्ष्य विस्मयाविष्टमानसाः
तामेव तापसीमुपतस्थुः ॥

एकपञ्चाशे —

ततश्च प्रणामपूर्वकं कस्येयं सौवर्णमृगनगविहगोपशोभिता पुरी ? त्वं वा कस्य ?
कासीति हनुमता पृष्टा तापसी तपश्चर्याप्रसादितपितामहवरलब्धौशनसधनो मयामिधो
दानवो गीर्वाणविस्मयास्पदं हर्म्यप्रासादपरिष्कृतामिमां पुरीं निर्माय सुखमत्रैव भोगान्
भुञ्जानः कदाचन हेमामिधस्वर्वेश्यासक्तिकुपितेन पुरन्दरेण अशनिनिहतो बभूव ।
ततो हेमायै ब्रह्मदत्ता तथा च सख्या मद्वशे स्थापितां इमां पुरीं तथैव लब्धवरा
मेरुसावर्णिदुहिता स्वयंप्रमामिधाहं तदाज्ञया रक्षामि । भवतामप्यत्र किं कार्य ?
किमर्थमैतद्विष्णुमवेशः ? तदस्मिलमपि ज्ञातुमिच्छामि —

इमान्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ।
भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥

अनेन समागतमतिथिमन्नपानादिभिरभिपूज्य परिहृतश्रममेव वृत्तान्तं पृच्छेदिति सूचितम् । अत एव मोक्षधर्मे उच्छ्वृत्युपाख्याने —

कदाचिदतिथिः प्राप्नो ब्राह्मणस्सुसमाहितः । स तस्मै सक्तियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ॥

विश्रान्तं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् । इति ।

पराशरोपि भोजनानन्तरमेव प्रश्नमुक्तवान् —

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना । तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥
श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च । गच्छतश्चानुयातेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही । इति ।
इत्यभिधाय संपूज्य चान्नपानादिभिः —

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रान्तान्हरियूथपान् ।
वानरा यदि वः खेदः प्रणष्टः फलमक्षणात् ॥

यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम्, इति ।

अनेन पररहस्यं निर्वन्धेन न पृच्छेदिति सूचितम् । तथाचोत्तरकाण्डे
अगस्त्यं प्रति रामः —

केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते । शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः ॥

यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम्, इति ॥

द्विपञ्चाशत्रिपञ्चाशयोः —

ततस्तत्कृतसपर्यया परिहृतश्रमेषु वानरेषु हनूमता स्वागमनवृत्तान्तमखिलमपि
यथावदावेद्य शरणागतानस्नाननभिज्ञातनिर्गमनोपायान्पाहीति प्रार्थितया स्वयंप्रभया
तत्प्रदेशात्समुत्तारितविन्ध्यदेशपर्यन्तमागता वानराः प्रफुल्लतरवासन्तिकलतादिभिस्संप्राप्तान्
वासन्तिकवासरानभिज्ञाय पराजितसंकेतितकालोऽस्माकमतिक्रान्त इति भीताः —

अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वास्मांश्च समागतान् ।
राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयम् ॥

अनेन राजाज्ञसकार्यमकृत्वा तत्पार्ष्वगमनमनुचितमिति सूचितम् । तथा च
कालिदासः —

भवानर्पीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ इति ।

न क्षमं त्वपराधानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ।

अनेन राजशासनभंगकर्तुर्दण्ड इति सूचितम् । तथाच राजधर्मे—

‘हन्तव्या एव ते राजन्नाजशासनदूषकाः’ इति ।

तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ।

अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥

अत्रापराधिनामकृतकार्यत्वं दोष इत्युक्त्या कृतकार्याणामपराधो न दोष इति
सूचितम् । तथाच सुन्दरकाण्डे दधिमुखं प्रति सुग्रीवः —

प्रीतोऽस्मि सौम्य यद्भुक्तं वानरैः कृतकर्मभिः ।

मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ इति ।

इहैव सीतामन्विष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा ।

नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥

इत्यबोचत् । तदनु —

सवक्त्रमानां तु भयार्दितानां भुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ।

अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥

इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयम् ।

इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरात् न राघवाद्भानरराजतोऽपि वा ॥

श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकूलं ऊचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।

यथा न हन्येम तथा विधानं असक्तमद्यैव विधीयताम् ॥’ इति ।

चतुःपञ्चाशो —

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ।

अथ मेने हतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥

बुध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्वलसमन्वितम् ।

चतुर्दशगुणं मेने हनुमात्वालिनस्सुतम् ॥

अत्राष्टाङ्गबुध्या उपेत इत्युक्तं । बुध्यङ्गानि च श्रवणार्हस्य श्रोतुमिच्छा, अनन्तरं तच्छ्रवणं, ततस्तदर्थग्रहणं । गृहीतस्यार्थस्याविस्मरणं, अविस्मृतस्य चार्थस्य विविधसाध्य-साधनस्वरूपविज्ञानं, ज्ञातस्य चोपपत्तिमिर्विचारः, अनुपपन्नस्य त्यागः, ततो वस्तुस्वभाव-निर्णयः इत्यष्टौ । त दत्तं कौटिल्येन — ‘शुश्रूषा श्रवणं ग्रहणं धारणं ऊहापोहं तत्त्वामि-निवेशः प्रज्ञागुणा’ इति ।

कामन्दकेऽपि —

‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः’ ॥ इति ।

अतार्थक्रमाद्वारणानन्तरमेव वक्तव्यमप्यर्थविज्ञानं श्लोकसौकर्यायोहापोहानन्तरं पठितम् । अथवा बुध्या अष्टाङ्ग्या सेनया च युक्तमित्यर्थः । सेनाङ्गानि च, गजाः, अश्वाः, शतव्यः, प्राकारः, सङ्गाद्यायुधानि, रथाः, पदातयो, धनानीति । तदुक्तं नीतिशास्त्रे —

हस्त्यश्वयन्त्रावरणायुधानि रथाः पदातिर्द्रविणं तथापि ।

एतानि सम्यक् समवाप्य राजा शक्तस्समस्तां पृथिवीं विजेतुम् ॥ इति ।

चतुर्वलसमन्वितम् — मौलश्रेण्याटविक्रम्यरूपम् । अथवा, बाहुबल, मनोबल, उपायबल, बन्धुबलानि । अथवा राज्ञामावश्यकेषु बाहुबलमात्यबल, धनबल, पितृ-पैतामहप्रसिद्धिबल, प्रज्ञाबलात्मकेषु पञ्चसु चतुर्विधबलोपेतमिति वा । पञ्चबलानि च विदुरप्रजाकरे —

बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे । यत्तद्बाहुबलं नाम प्रथमं बलमुच्यते ॥

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते । धनलाभात्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥

यत्तस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् । अभिजातं बलं नाम चतुर्थं बलमुच्यते ॥

येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत । यद्वलानां बलं श्रेष्ठं प्रज्ञानं बलमुच्यते’ ॥ इति ।

चतुर्दश गुणाश्च —

देशकालज्ञता दाढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता । सर्वविज्ञानता दाक्ष्यं ऊर्जस्संवृतमन्त्रता ॥

अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता । शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम् ॥’ इति ।

आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमः ।

शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥

बृहस्पतिसमं बुध्या विक्रमैस्सदृशं पितुः ।
शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥

भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
अभिसन्धातुमारेभे हनुमानङ्गदं ततः ॥

स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ।
भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसम्पदा ॥

अत्र सामदानभेददण्डाश्चत्वार उपायाः । तेषु तृतीयेन भेदाभिधेनोपायेन
हनुमान्वानरान्भेदयामासेत्युक्तम् । चत्वारश्चोपायाः प्रसिद्धा अमरकोशे —

‘सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयमिति’ ।

कामन्दके तु सप्तोपाया उक्ताः —

‘साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ।
मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः’ इति ।
‘परानुद्वेगकारिणी वाक्सामेत्युच्यते बुधैः ।’

तथाच कामन्दके —

वागनुद्वेगजननी सामेति परिकीर्तिता ।’ इति ।

तच्च साम परस्परोपकारकीर्तन, गुणकीर्तन, संवन्धकथनायतिप्रकाशन, स्वकीयत्व-
प्रतिपादनभेदेन पञ्चविधम् । तथाच कामन्दकः —

‘परस्परोपकाराणां कीर्तनं गुणकर्मणाम् । संवन्धस्य समारख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् ॥

वाचा पेशल्या साधु तवाहमितिचार्पणम् ।

इति सामप्रयोगज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥’ इति ।

इदं च सामावश्यं प्रयोक्तव्यं, अप्रयोगे अनिष्टप्रसंगात् प्रयोगेऽभ्युदयाच्च ।

तथाच कामन्दकः —

प्रविशन्निव चेतांसि नृणां साधु पित्रन्निव । स्रवन्निवामृतं सोम आयुञ्जीत प्रियं वचः ॥

निजघ्निरे धार्तराष्ट्राः सामप्रद्वेषिणोचिरात् ।

क्षीरोदो मथितस्साम्ना फलायामरदानवैः ॥ इति ।

अलस परिश्रान्त व्याधिष्ठ भीत मूर्ख स्त्री बाल धार्मिक दुर्जन मैत्रीप्रधान कल्याणबुद्धयः
सान्त्वनीयाः । तथा च कामन्दकः —

अलसं विक्रमश्रान्तं विहितोपायचेष्टितम् । क्षुतव्याधाप्रसारैस्तु सन्तप्तं परिविदुतम् ॥

भीतं मूर्खं स्त्रियं बालं धार्मिकं दुर्जनं पशुम् ।

मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन सन्नयेत् ॥ इति ।

दानमपि द्रव्यदातुः तद्द्रव्यानुसूताद्रव्यदानं, परेण बलान्गृहीतस्यार्थस्यानुमोदनं,
अपूर्वद्रव्यदानं, परस्य द्रव्यप्राप्त्यनुकूलव्यापारोपदेशादि, परेण देयस्य ऋणादेः परित्याग
इति पञ्चविधम् । तदुक्तं कामन्दके —

यत्सम्प्राप्तधनोत्सर्गं उत्तमाधममध्यमः । प्रतिमानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ॥
द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ इति ।

तच्च दानं विग्रहे सति तत्प्रशमनाय कर्तव्यं, करणे अभ्युदयादकरणेऽनिष्ट-
प्रसङ्गाच्च । तथा च कामन्दकः —

शत्रूणां विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् । इन्द्रापचारः शुक्रस्य दानेन शममीयिवान् ॥
अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने । वृषपर्वा प्रदानेन दानवेन्द्रोऽभवत्सुखी ॥

उद्गच्छतापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।

समूल एव गान्धारिरप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ इति ।

मेदोऽपि, स्नेहरागविधातः कलहोत्पादनं, भीतिजननं चेति त्रिविधः । तदुक्तं
कामन्दके —

स्नेहरागापनयनं संघर्षोत्पादनं तथा । सन्तर्जनं च मेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ इति ।

स च मेदः प्रच्छन्नवेष्टेण पुरुषेण उभयपक्षवेतनग्राहिणा यथाभिलषितप्रदान-
परिलोभनपूर्वकं धनरहिते, लुब्धे, अवमानिते, मानिनि, कोपिते, कोपशालिनि, स्वयंभीते,
भीषिते च कर्तव्यः । तदुक्तं कामन्दके —

‘किञ्चित्प्रच्छन्नभूतः स्यात्तृष्ण्या पारिलोभयन् । भिन्धाच्चतुर्विधान्मेद्यान्प्रविश्योभयवेतनः ॥

अलब्धविषयो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ।

कुद्धश्च कोपितोऽकस्मात् तथा भीतश्च भीषितः ॥

यथाभिलषितैः कामैर्भिन्धादेतांश्चतुर्विधान् ।’ इति ।

अयं च भेदः मन्त्र्यमात्यपुरोधसां प्रथमतः कर्तव्यः, अनन्तरं युवराजस्य, तदनु तत्कुलीनस्य, अथवा तत्परिसरदर्शिनोऽत्यन्तावश्यकस्य भेदः कर्तव्यः । तदुक्तं कामन्दके —

‘भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् । तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे तथोर्जिते ॥
अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः । मन्त्री नेत्रं हि भिन्नेऽस्मिन्नेति कस्मान्न तद्विदाम् ॥
सर्वत्रस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् । विकृतस्तत्कुलीनस्तु स्वयोनिं गृह्यतेभिवत् ॥
तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यन्तरोपितः । तस्मादेतौ परौ भिन्द्याच्छमं चात्मनि साधयेत् ॥
तलोपजायः कर्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ।’ इति ।

मेघानाह कामन्दकः —

पूर्वं सम्मानितो नीचः कालयापनमाश्रितः । मिथ्याभिशातः श्रीकामः आहूयाप्रतिमानितः ॥
राजद्वेषी तत्कुलीनो द्विप्यते यश्च भूभुजा । अहितव्यवसायश्च तथाकारनिषेविता ॥
रणमिदंसाहसिक आत्मसम्भावितस्तथा । विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥
भीतः स्वदोषवित्रस्तः कृतवैरोऽभिसान्निहितः । अतुल्येन सहायस्तु तुल्यमाननिराकृतः ॥
अकारणान्निरुद्धश्च कारणाच्च विशेषतः । अकारणात्परितस्तः पूजार्होऽप्रतिपूजितः ॥
हृतद्रव्यकलत्रश्च महाभोगाभिकांक्षिता । परिक्षीणो बहिर्धनुर्वहिर्द्रव्याम्बराश्रयः ॥
इति मेघास्तमाख्याताः भिन्द्यादेतान्पुरे स्थितान् ॥ इति ।

भेदेन समानीतान् अभीष्टदानादिना सम्यक् पूजयेत् । तथा च कामन्दकः —

आगतान्पूजयेत्कामैः निजांश्च परिसान्त्वयेत् ॥ इति ॥

अयं च भेदो बलवद्विरोधे सति कर्तव्यः । तथा च कामन्दकः —

भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ।

शण्डामर्कौ सुरैर्भित्वा बलवन्तौ पराजितौ ॥ इति ।

सामभेदावुभावपि दानपुरस्सरौ कर्तव्यौ । तदाह कामन्दकः —

सामदानौ च कर्तव्यौ साधुदानपुरस्सरौ । दानेन हि समायुक्तावेतावर्थस्य सिद्धये ॥

दानरिक्तेन सर्वत्र साम्ना कृत्यं भूशेन वा ।

निर्दानसाम नायाति कलत्रेष्वपि संस्थितिम् ॥ इति ।

दण्डोऽपि द्विविधः, प्रकाशप्रकाशभेदात् । तथा च कामन्दके —

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डो द्विविध इष्यते । प्रकाशदण्डान्कुर्वीत लोकद्विष्टांस्तथा रिपून् ॥

उद्विजेतेह यैर्लोको ये वश्या राजवल्लभाः ।

बाधन्तेऽभ्यधिकं चापि तेषूपांशुः प्रवर्तते ॥ इति ।

अयं च दण्डः परिसरभेदनानन्तरमेव शत्रुषु प्रयुक्तः फलति । तथा च कामन्दकः —

दण्डेन हि समाहन्याद्वित्वा परिसरं बलात् । भिन्ने हि तत्काष्ठमिव धुणजगधं विशीर्यते ॥

उत्साहदेशकालैस्तु संयुक्तस्तु सहायवान् । युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तम्भयेदरीन् ॥

आत्मानं शक्तमुद्रीक्ष्य दण्डमस्याधिकल्पयेत् ।

एकाकी सत्वसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुरावधीत् ॥ इति ।

उपेक्षा च, अन्याये व्यसने युद्धे वा प्रवृत्तस्यानिवारणमुपेक्षा । तथा च कामन्दकः —

अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् । इत्युपेक्षार्थकुरालैरुपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥

अकार्यसज्जमानस्तु विषयान्वीकृतेक्षणः । कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥

संसक्तया भीमसेने स्वार्थविच्छेदभीतया । हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ इति

माया च वञ्चना । सा च द्विविधा, मानुषी दैवी चेति । तदुभयमाह कामन्दकः —

देवताप्रतिमास्तम्भसुषिरान्तर्गतिर्नृणाम् । पुंसः स्त्रीवस्त्रसंवीतता शिवाद्भुतदर्शिता ॥

वेतालोत्कापिशाचानां देवानां च सरूपता । इत्यादि माया विज्ञेया मानुषी मानुषेध्वरैः ॥

कामतो रूपधारित्वं शस्त्राग्न्यश्मामिवर्षणम् । तमोनिलो मेघ इति ह्युक्ता माया ह्यमानुषीः ॥

जघान कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीसरूपताम् । चिरं प्रच्छन्नरूपोभूद्विन्यया माययानलः इति ॥

इन्द्रजालमप्याह कामन्दकः —

मेघान्धकारवृष्टयभिपर्वताद्भुतदर्शनम् । इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥

यथोचितमुक्तसप्तविधोपायप्रयोक्तुः फलं, अप्रयोक्तुरपायं चाह कामन्दकः —

इत्याद्युपायान्निपुणं नयज्ञो विनिक्षिपेत् शत्रुबले विजेता ।

निरभ्युपायो नियतं प्रपातं विचेष्टमानोन्ध इवाभ्युपैति ॥

अवश्यमायांति भृशं विपश्चितां उपायसन्दर्शनतो हि सम्पदः ।
भवत्युदारं विधिवत्प्रयोज्यते फलं हि राज्ञा कचिदर्थसिद्धये ॥ इति ।

एषूपायेषु तृतीयेनैव सर्वान्वानरान् हनूगान्भेदयामास ।

तेषु सर्वेषु भीतेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् ।
भीषणैर्वहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥

अनेन परिवाराणां भेदनानन्तरमेव प्रधानभेदनं कर्तव्यमिति सूचितम् । तथाच
कामन्दके —

भेदं कुर्वीत सततं मन्थयनात्यपुरोधसाम् । तेषु भिन्नेषु सर्वेषु युवराजे तथोर्जिते ॥ इति ।

त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै ध्रुवम् ।
दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥

नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव ।
नास्त्राप्यं विपहिष्यन्ति पुत्रदारं विना त्वया ॥

अनेनास्थिरचित्ताः कार्यसाधका न भवन्तीति सूचितम् । तथाच कामन्दके —

चपलस्सहसैव सम्पतन् विनिपत्यैव ततः प्रवुध्यते ॥ इति ।

त्वां वै ते ह्यनियुज्येयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ।
यथायं जाम्बवानीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥

न ह्यहं न इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ।
न कण्ठेन त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥

अनेन भर्तारि दृढभक्तियुक्तस्सुजनस्सामादिभिरुपायैर्भेतुमशक्य इति सूचितम् ।
तथाच प्राचीनाः —

मृद्धवत्सुखभेद्यो दुस्तन्धानश्च दुर्जनो भवति ।
सुजनस्तु कनकवटवद्दुर्भेद्योऽकृच्छ्रसन्धानः, इति ।

मुद्राराक्षसेऽपि —

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्यात्सानुरागेण किं
प्रज्ञाविक्रमशालिनो यदि भवेत्किं भक्तिहीनात्फलम् ।

प्रज्ञाविक्रमभक्तयस्समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥ इति ।

विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्वलेन वलीयसः ।
आत्मरक्षाकरस्तस्माच्च विगृहीत दुर्बलः ॥

अनेन प्रचलशत्रुं प्रति दुर्वलेन विगृह्यासनं कर्तुं न शक्यं इति सूचितम् । अतः
एव समानचले न्यूनचले वा शत्रौ विगृह्यासनमाह कामन्दकः —
अन्योन्याक्रान्तिकरणं विगृह्यासनमुच्यते । अरिं विगृह्य वा स्थानं विगृह्यासनमुच्यते ॥ इति

यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्विलमिति श्रुतम् ।
एतल्लक्ष्मणवाणानामीपत्कार्यं विदारणे ॥

स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता हाशनिं पुरा ।
लक्ष्मणो निशितैर्वाणैर्भिन्ध्यात्पत्रपुटं यथा ॥

लक्ष्मणस्य तु नाराचा बहवस्सन्ति तद्विधाः ।
वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥

अवस्थाने यथैव त्वमासिष्यसि परन्तप ।
तथैव हरयस्सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥

स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ।
खेदिताः दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥

अत्र 'स्मरन्तः पुत्रदाराणां त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः' इत्युक्त्या सकुटुम्बो विश्वास्य
इति सूचितम् । तथा च शाकुन्तले —

'यस्सदारस्स विश्वास्यः' ॥ इति ।

स त्वं हीनस्सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ।
तृणादपि भूशोद्विग्नाः स्पन्दमानान्द्रविष्यसि ॥

अनेन परिजनैः परित्यक्तः तृणादपि लघुतरो भवतीति सूचितम् ।

नच जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः ।
अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥

अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ।
आनुपूर्व्यान्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥

धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः ।
शुचिस्सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥

प्रियकामश्च ते मातुस्तर्ह्य चास्य जीवितम् ।
तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद गम्यताम् ॥ इति ।

अत्र त्वं समर्थतर इत्यनेन सामोक्तं, नित्यमस्थिरचित्ता इत्यनेन भेद उक्तः, न च जात्वित्यनेन दण्ड उक्तः, अस्माभिस्त्वित्यनेन दानमुक्तम् । एवं भेदोऽपि हनुमता सामदानदण्डपूर्वक एव कृतः । तेन भेदेनाङ्गदोऽपि विभीषितः ।

पञ्चपञ्चाशे — ततः हनुमद्वचनाकर्णनसंततहृदयोङ्गदः त्रिभुवनमहनीयशासनस्य रामभद्रस्य निजभ्रातृभार्यासन्नतेन, विस्मृतमित्रकार्येण परित्यक्तसत्यशौचेन, अनाघ्रात-धर्मपथेन, पितृव्येन सस्याचरणं मत्पितुरस्माकं च निधनार्थैव सञ्जातं, तदधुना कृतापराधस्य मम चण्डशासनसुग्रीवोपसर्पणात् मृतिरेव भविष्यति, ततो वरमिह प्रायोपवेशनमिति तर्कयामि, किंकिन्धागतैश्च भवद्भिः भगवतो रामलक्ष्मणयोः, पितु-स्सुग्रीवस्य, मातृणां च ताराप्रमुखानां कुशलप्रश्नपूर्वकं प्रणामो वक्तव्य इति वानरा-नभिधायोपस्पृश्योदकं दक्षिणकूलेषु दर्भेषु प्रायमुपविवेश । तदनु सर्वेऽपि वानराः तदवस्थं दीनतरमङ्गदमवलोक्य क्रूरतरं सुग्रीवं विनिन्दन्तः स्वयमपि तथैव प्रायमुपविश्य, रामविवासन, सीतापहरण, जटायुमरण, सुग्रीवाभिषेचन, वानरप्रस्थापनादिपूर्ववृत्तमखिलमपि कथयन्तश्चुकुशुः ।

षट्पञ्चाशे — ततः प्रायोपविष्टवानरवचनश्रवणसमनन्तरमेव गिरिकन्दरान्निष्क्रम्य चिरबुभुक्षितस्य मम दैवादयमाहारो लब्ध इति वदन्तं संपातिमवलोक्य विषण्ण-हृदयोङ्गदस्तमवोचत् । रावणेन नीयमानायाः सीतायाः संरक्षणाय प्रियतमान्प्राणान् परित्यज्य जटायुषा रामस्य प्रियमाचरितम् —

तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।

प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥

अनेन न्यायमार्गवर्तिनः धार्मिकस्य तिर्यञ्चोप्युपकुर्वन्तीत्युक्तम् । तथा च प्राचीनाः—

‘यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम्, इति ।

वयं तु दाशरथेर्निर्देशमकृत्वैव विपन्नास्म इति ॥

अथ निजानुजं निहतवान्निशाचर इत्यङ्गदवचनश्रवणजनितामर्षः संपातिः दिनकर-
स्वरतरकरदग्धपक्षतया भ्रातरं जटायुपं निहतवतो रावणस्य वैरविमोक्षणे न प्रभवामि,
अथापि तद्वधोद्यतस्य—

वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ।

रामेति कोशन्ती रावणेन नीयमाना जानकी मया व्यलोकि । तां च इतः शतयो-
जने समुद्रे महति द्वीपे कनकमणिवैडूर्यादिरत्नैर्विश्वकर्मनिर्मितविचित्रगोपुराट्टालकाद्युपेत-
विविधगृहालंकृतलङ्कापुरीमध्यगतरावणान्तःपुरे—

इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ।

अस्माकमपि सौपर्णं दिव्यं चक्षुर्वलं तथा ॥

तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ।

आयोजनशतात्साम्राट्स्थं पश्याम नित्यशः ॥

अलाहारवीर्येणेत्युक्त्या मांसविशेषभक्षणशीलानां गृध्राणां चक्षुष्यमांसभक्षणेन दूरदर्शन-
सामर्थ्यमुक्तम् । तत्र सर्पमयूरादिमांसभक्षणस्य चक्षुष्यत्वं वाद्वटे—

सर्पाणां बर्हिणां मांसं विपाके स्वादु लेखनम् ।

चक्षुष्यं स्नेहनं वृष्यं श्रमार्शोनिलनारानम् ॥

मयूरो लवणस्त्वादुः कषायोष्णोनिलापहः ।

आयुष्यो बर्हिणः केश्यः शोषन्नः श्रोत्रियो हितः ॥

शुक्लदृक्स्वरमेधाभिरुचिप्रद इति श्रुतः । चक्षुष्यं बर्हणं बल्यमायुष्यं लघुदीपनमिति ॥

निसर्गेणेति विशेषणेन च जातिस्वाभाव्यादपि दूरदर्शित्वमुक्तम् । तदपि
वैद्यनिघण्टौ—

दाक्षाय्यो दूरदृग्मृधो वज्रचञ्चुः सुदृष्टिकः । इति ।

चकारेण च अनिरोधेन वातविण्मूत्रादि उत्सर्गादिकं चक्षुष्यमित्युक्तम् । तथा च वाहटे —

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृक्षुधाम् । निद्राकामश्रमश्वामजृम्भामृक्छर्दिरेतसाम् ॥

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्लमाः । वातमूत्रशकृत्सङ्कटप्रयमिवधहृद्गदाः ॥

शकृतः पिण्डकोद्वेष्टाप्रतिशयायशिरोरुजः । मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ॥

पिण्डकोद्वेष्टनं नाम जङ्घाकाण्डपश्चिमभागवर्तिकठिततरमांसविशेषपरिवर्तनम् ।

अङ्गभङ्गाश्मरीवस्तिमेद्ववङ्गवेदनाः । मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगास्तदौषधमिति ॥

तदधुना सागरोल्लङ्घने विचिन्त्यतामुपायः । अहमपि भ्रातुरुदकार्थं समुद्रं भवद्भिर्नेतुमिच्छामीत्यङ्गदमवदत् । ततः कृतोदकः सम्पातिः रावणेन नीयमाना सीता केन वा दृष्टेति पृच्छन्तं जाग्ववन्तमेवमवोचत् ।

तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः ।

मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं तनस्तीक्ष्णश्रुधा वयम् ॥

तीक्ष्णकामा गन्धर्वा इति 'स्त्रीकामा वै गन्धर्वा' इति श्रुतिः । तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमा इत्यादिपर्वणि —

बहवः पन्नगा घोरास्तीक्ष्णकोपा विषोत्त्वणाः इति ।

इत्थमतिक्षुधितस्यापरिक्रमणस्य मम सुपार्श्वनामा कुमारः आहाराहरणाय महेन्द्रगिरिकन्दरे सागरचरसत्वमार्गमवरुन्धन् काञ्चनसन्निभां काञ्चन स्त्रियमादाय गच्छन्तं निशाचरमंवरुरोध ॥

तेन साक्षा विनीतेन पन्थानमभियाचितः ।

नहि साम्नोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते कचित् ॥

नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमङ्ग वत मद्विधः ।

अनेन सामवक्ता सर्वेषामवध्यो भवतीति सूचितम् । तथाच विदुरनीतौ —
अभ्यावहति कल्याणं वागंग प्रियभापिता । सैव दुर्भापिता राजन् अनर्थायोपपद्यते ॥ इति ।
प्राचीना अपि —

वाङ्माधुर्यात्सर्वलोकप्रियत्वं वाक्पारुष्यात्सर्वलोकाप्रियत्वम् ।

किं तद्द्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराधः ॥

इति विचिन्त्य विसृज्य राक्षसं सर्वमिदं वृत्तं मामकथयत् ।

अपक्षोऽहं कथं पक्षी कर्म किञ्चिदुपक्रमे ।

यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणकर्मणा ॥

श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ।

वाङ्मातिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥

अनेन मनोवाक्कायकर्मभिर्यथाशक्ति परेषामुपकर्तव्यमिति सूचितम् । भवद्भिरपि सीतागवेषणमारभ्यताम् ।

नहि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।

अनेन बुद्धिमतां कार्येषु कुण्ठनं न भवतीति सूचितम् । तथाच सभापर्वणि —

पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निश्रेयसं महदिति ।

षष्टितमे — तदनु निशाकरमुनिकथितपूर्वकथास्मरणेन जनिवोत्साहस्सम्पातिः तां कथां पुनरित्थमुवाच । पुरा किल सूर्यकिरणप्रतप्तपक्षतया विन्ध्यभूधरे निपतितः षड्रात्रात्कथञ्चिद्व्यवसंज्ञोऽहं अविदूरे निशाकरमुनेराश्रमप्रदेशः स एवास्माकं शरणमिति विचिन्त्य तमृषिमभिवादयितुं कामो विन्ध्यभूधरात्कथञ्चिदवतीर्य प्रविश्य तदाश्रमं स्नानाय गतस्य महर्षेः आगमनप्रतीक्षया तदाश्रमवृक्षमूले निविष्टोऽस्मि । ततः,

कृताभिपेकं दुर्धर्गमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ।

तमृक्षाः सुमरा व्याघ्रास्सिंहा नागास्सरीसृपाः ॥

परिवार्योपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा ।

अनेन दाता सर्वजनोपसेव्यो भवतीति सूचितम् । तथाच श्रुतिः — ‘लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्तीति’ ।

ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि भूतानि वै ययुः ।

प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥

अनेन राज्ञा सह प्रस्थितैरमात्यादिपरिजनैः राजा गृहप्रवेशपर्यन्तमनुसर्तव्य इति सूचितम् । अत एव दुर्योधनेन भीष्मसकाशादागत्य स्वगृहप्रवेशसमये अमात्यादीनामभ्यनुज्ञा कृतेति प्रतिपादितं भीष्मपर्वणि -

आगम्य तु महाराजा विमृज्य च महाजनम् । प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शब्दुक्षयंकरः ॥इति।

ततो निर्दग्धपक्षत्वचं मामवलोक्य पक्षोपपक्षपरिहीनकलेवरस्य तव व्याधिकृतो दण्डकृतो वा विकार इति महर्षिणा पृष्टन्तमेवमवोचम् । कदाचिद्बालभावेन परस्पर-वलपरीक्षणाय 'रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तमयं गिरि,मिति मुनिजनसन्निधौ पणमावध्य भ्रात्रा जयायुषा सह समुत्पत्य सान्ताप्यरथपथमास्थितेन दुःसंहरविक्रिरणसन्तापात्प्राप्त-तीव्रतरखेदस्वेदविषादेन मया -

यत्नेन महता भूयो रविस्समवलोकितः ।

तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नः ॥

ततस्तत्किरणसन्तापजडीकृतं भ्रातरं रक्षितुं पक्षो प्रसार्य निर्दग्धपक्षोऽहं विन्यमूधरे निपतितोऽस्मि । तं जयायुषमपि जनस्थाने निपतितनाशंके इति ।

द्विरष्टितमे-ततश्च महर्षिर्मम पक्षोद्गमे पौराणिकीं गाथामित्थमुदाजहार । दशरथ-नन्दनो रामाभियो राजा पितृनिदेशपरिपालनाय सर्गीतो दण्डक्षाननुप्रेक्ष्यति, तस्य भार्या जानकी दशाननहृता विपुलनरमंफप्रदर्शनेन भक्ष्यभोज्यादिभिश्च प्रलोभितापि न भुंक्ते न वा निद्राति ।

परमात्रं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ।

यदन्नममृतप्रख्यं सुगणामपि दुर्लभम् ॥

तदन्नं मैथिली प्राप्य विम्रायेन्द्रादिदं त्विति ।

अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निवपिष्यति ॥

यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ।

देवत्वं गतयोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥

अनेन भार्याभिलष्यं यत्किञ्चिद्गुरुदौ निवेद्यैव भोक्तव्यमिति सूचितम् । इत्युदाहृत्य गाथाम् -

एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्य रामदूताः स्रवङ्गमाः ।
आख्येया रामभार्या हि त्वया भार्या स्रवङ्गम ॥

देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
नोत्सहेयमहं कर्तुं अद्यैव त्वां सपक्षकम् ॥

इहस्थस्त्वं तु लोकानामिदं कार्यं करिष्यसि ।

लिपष्टितमे — इति समाश्वास्य सान्त्वयचनैः स्वमाश्रमं जगाम । तदाप्रभृति
पक्षोद्गमाय शरच्छतं प्रतीक्षमाणस्य मम भवद्भिभाषणमात्रेण पक्षोपपक्षचक्षुर्वलविक्रमा-
स्संजाताः । तदनुना सीताधिगमाय सर्वथापि यत्नः संविधीयताम् —

पक्षलाभो ममाप्येष सिद्धिप्रत्ययकारकः ।

इत्युदीर्य सहर्षं नभस्तलमुत्पपात । ततस्तत्कथितवृत्तश्रवणेन पक्षोद्गमादिनिदर्शनेन
जनितप्रत्ययाः —

अथ पवनसमानविक्रमाः स्रवगवराः प्रतिबुद्धपौरुषाः ।

अभिजिदभिमुखा दिशं ययुः जनकसुतापरिमार्गणोत्सुकाः ॥ इति ।

चतुष्पष्टितमे —

ततश्च वानरैस्सह समुद्रतीरमागतोद्गदो नागनक्रकच्छादिसत्वनिमज्जनोन्मज्जन-
समुपेतं तुङ्गततरङ्गपरम्परोपेतमतिरोमहर्षणमशक्यलङ्घनं दक्षिणसमुद्रमवलोक्य विषण्ण-
वदनान्वानरानित्थमाचक्षे —

न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तमः ।

विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥

यं विषादः प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते ।

तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिद्ध्यति ॥

अनेन विक्रमकाले विषादो न कर्तव्य इति सूचितम् । अत एवाविषादे जय
उक्त उद्योगे —

प्राप्यापदं न व्यथते कदाचित् उद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।

दुःखं च काले सहते जितात्मा धुरन्धरस्तस्य जितास्सपत्नाः ॥ इति ।

सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्यागदं वभौ ।
कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तंभयितुं भवेत् ॥

अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ।

अनेन सेनापतिः प्रबलः कर्तव्य इति सूचितम् । तथाचोद्योगे भीष्मं प्रति
दुर्योधनः —

भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम । असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥
रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः । कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव । कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणैव दिवौकसः । अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः । वयं त्वामनुयास्यामस्तौरमेया इवर्षभम् ॥ इति ।

ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः ।

अनुमान्यांगदः श्रीमान्वाक्यमर्थविदब्रवीत् ॥

अनेन वृद्धानुमत्यैव कार्यजातं वक्तव्यमिति सूचितम् । अत एवार्जुनः वृद्ध-
सम्मत्यैवोक्तवानिति प्रतिपादितमुद्योगे —

भवद्विस्ममनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् । उल्लेके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ॥
ततस्ते पार्थिवास्सर्वे प्रशशंसुर्धनञ्जयम् । तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तम ॥ इति ।

युधिष्ठिरोऽपि —

अनुमान्य च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः । जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृंश्चैवेदमब्रवीत् इति ॥

मनुः —

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यस्तततं नृपः । सत्यं हि वर्तते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥

प्राचीना अपि —

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं न तथात्मदानम् ।

यथा वदन्तीह महाप्रदानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥

क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ।

कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसन्धमरिन्दमम् ॥

को वीरो योजनशतं लंघयेत् प्लवङ्गमः ।
इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोक्षयेत्को महाभयात् ॥

कस्य प्रसादाद्वारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ।
इतो निवृत्ताः पश्यामः सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥

कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ।
अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् ॥

यदि कश्चित्समर्थो यः सागरप्लवने हरिः ।
स ददातिवह नक्षीत्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ इति ।

अनेनाभयप्रदानं श्रेष्ठमिति सूचितम् ।

सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ।
व्यपदेशकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥

अनेन समर्थाः कुलीनास्सम्पादनीयास्समये उचिततया बहुमान्याश्चेति सूचितम् ।
तथाच राजधर्मे —

सर्वशस्त्रेषु कुशलास्सत्त्ववन्तो मनस्विनः । पुरस्कार्यास्सदा कार्ये हन्यन्ते भ्रान्ति वापि ते ॥
तेषां सान्त्वं क्रूरमिश्रं प्रयोक्तव्यं पुनःपुनः ।

नहि वो गमने संगः कदाचिदपि कस्यचित् ।
ब्रुवध्वं गमने यस्य या शक्तिः स्रवगर्पभाः ॥

अनेन सेनापतिना सैन्यमुख्यानां प्रोत्साहनं कर्तव्यमिति सूचितम् । तथाच
द्रोणपर्वण्यश्वत्थामानं प्रति दुर्योधनः —

को हि शस्त्रभृतां श्रेष्ठो महेश्वरसमो युधि । शत्रून् क्षपयेच्छक्तो यो न स्याद्द्रौतमीसुतः ॥
अश्वत्थामन्प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् । नचास्य गोचरे शक्ताः स्थातुं देवा न दानवाः ॥
पाञ्चालान्सोमकांश्चैव जहि द्रोण सहानुगान् । वयं शेषान्हनिष्यामः त्वयैव परिरक्षिताः ॥ इति

पञ्चषष्टिषट्षष्टितमयोः — ततः गजगवाक्षगवयशरभगन्धमादनमैन्दद्विविदसुषेण-
जाम्बवद्भिः यथाक्रमं दशयोजनप्रभृति नवतियोजनपर्यन्तं प्रभवाम इत्यमिहितमाकर्ण्यागदः ॥

अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ।

निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितः ॥
इति वदन्तमङ्गदं जांबवानेवमुवाच -

नहि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथञ्चन ।
भवतोऽयं जनास्सर्वे प्रेष्यः स्रवणसत्तम ॥

भवान् कलत्रमस्माकं स्वाभिभावे व्यवस्थितः ।
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥

तस्मात्कलत्रवत्तत्र प्रतिपाल्यस्सदा भवान् ।
अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिन्दम ॥

मूलमर्थस्य संरक्ष्यमिति कार्यविदां नयः ।
मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलोदयाः ।
तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम ॥

बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परन्तप ।
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥
भवन्तमांश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने । इति ।

अनेन स्वामी कार्यार्थतया न प्रेषणीयः किंतु स एव सर्वैरपि रक्षणीय इति सूचितम् । अत एव द्रोणपर्वणि युद्धार्थं प्रस्थितं दुर्योधनं प्रेक्ष्य अस्मदादिषु भृत्येषु सत्सु स्वामिनो युद्धाय गमनमयुक्तमित्यश्वत्थामानं प्रत्याह कृपः -

अयुक्तमिव पश्यामि तिष्ठत्स्वस्मासु मानद । स्वयं युद्धाय यद्राजा रणं यात्यसहायवान् ॥ इति

ततः -

यदि नाहं गमिष्यामि नाम्यो वानरपुङ्गव ।
पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥

इत्यङ्गदोदीरितवचनमाकर्ण्य जांबवानेकान्तमाश्रित्य निवसन्तं हनुमन्तमेवमुवाच -

हनुमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा विक्रमेण च ॥

अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ।
पक्षयोर्वह्मलं तस्य तावद्भुजबलं तव ॥

विष्णुमश्नापि वेगश्च तेन ते नावहीयते ।
 षलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिसत्तम ॥

विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ।

अनेन उत्साहबलबुद्ध्यादिगुणयुक्तस्यापि पुरुषस्य कार्यकाले प्रोत्साहनेनैव बलमि-
 वृद्धिर्भवतीति सूचितम् । अत एवोद्योगे बृहस्पतिप्रोत्साहनेन इन्द्रस्य बलमिवृद्धिः
 प्रतिपादिता । नहुषबलात्पलाय्य कचिद्विसकाण्डविलान्तलीनं बलभिदं प्रति बृहस्पतिः—
 गत्वा देवर्षिगन्धर्दैस्सहितोऽथ बृहस्पतिः । पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥
 महासुरो हतशक्र नमुचिर्दानवस्त्वया । शंवरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥
 शतक्रतो विवर्धस्व सर्वान् शत्रून्निवर्हय । उत्तिष्ठ शक्र-संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥
 महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो । अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ॥

त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥

त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।

त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥

पाहि सर्वांश्च लोकांश्च माहेन्द्रं बलमाप्नुहि । एवं संस्तूयमानश्च सोवर्धत शनैश्शनैः ॥

स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ॥ इति ।

कर्णपर्वण्यपि —

को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवान् पार्थ संगतान् । अन्यत्र पाण्डवाद्युद्धे श्वेतारवाद्धानरध्वजात् ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानुषम् । लोकत्रयसमुद्युक्तं किंपुनः कौरवं बलम् ॥

त्वं हि शक्तो रणे कर्णं विजेतुं सह पार्थिवैः । नान्यो युधि युधां श्रेष्ठ सत्यमेतद्भवीमि ते ॥

इति भगवता कृष्णेन बहुधा प्रोत्साहितोऽर्जुनः

विशोकश्च प्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत । ततो ज्यामनुमृज्याशु गाण्डीवं व्याक्षिपद्गुनः ॥

दध्रे कर्णवेनाशाय केशवे चाभ्यभाषत ।

अपिच रूपयौवनोपेता पुंजिकस्थला शापदोषेण कुंजराभिषस्य वानरस्य दुहिता
 वज्रनाभिधा कामरूपिणी सञ्जाता । सा च केसरिपरीगृहीता ।

मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ।

अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडं बुद्धसन्निभे ॥

ततो मारुतस्तदुत्तरीयापहरणेन प्रकाशिततद्वक्षोऽनसन्दर्शनसञ्जातमनोभवविकारः गाढ-
मालिग्रय तथा च संभ्रान्तया “एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छती” त्यभिहितः इत्थं
प्रत्यभाषत —

न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत्ते मनसो भयम् ।
मनसास्मि गतोऽहं त्वां परिष्वज्य मनस्विनीम् ॥

वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नः पुत्रस्तव भविष्यति ।
महासत्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥

लङ्घने लब्धने चैव भविष्यति च मत्समः ।
इत्यभिधाय यथागतं गते सदागतौ गुहायामञ्जना प्लवगर्षभं त्वां जनयामास । ततस्समुत्पन्न-
मात्रस्त्वं अभ्युदितं मार्ताण्डमण्डलं फलमिति बुद्ध्या जिघृक्षुस्त्रिशतयोजनानि समुत्पत्य,
अविगण्य मार्ताण्डकिरणसन्तापं, अश्रमेणैव तत्समीपं गच्छन् पुरन्दरप्रयुक्ताशनिताडनेन
पर्वतशिखराभिहतः भग्नहनुस्तत्कृतां हनूमानित्यभिरूपां प्राप्तवानसि ।

ततः इन्द्रकृतस्वपुत्रताडनकुपितेन वायुनासंचरणेन स्तंभितायां जगत्यां संभ्रान्तमान-
सैस्तुरगणैस्संप्रार्थितः पितामहः प्रसाद्य प्रभञ्जनमशन्नवध्वतां तव प्रादात् । इन्द्रोऽपि
स्वच्छन्दमरणं बालकायास्त्वित्यवदत् । एवं निखिलदेवतानुग्रहेणावासनहाप्रभावः

स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रज्ञो भीमविक्रमः ।
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥

अत्र च मारुतौरसत्वं मारुतवीर्योत्पन्नत्वमात्रेण गौणं बोध्यम् । संस्कृते स्वक्षेत्रे
स्ववीर्यादुत्पन्नस्यैवौरसशब्दमुख्यार्थत्वात् । तथाचौरसादिविभागप्रतिपादनपुरस्सरं तल्लक्षणानि
दर्शितानि मनुना —

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शूद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ इति

तेषां लक्षणान्यपि स एवाह —

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
यस्त्वप्रजप्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥
माता पिता वा दद्यात्तु यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयः कृत्रिमस्सुतः ॥

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
 उत्पद्येत गृहे यस्य नच ज्ञायेत कस्यचित् । स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृहीयादपविद्धस्त उच्यते ॥
 पितृवेदमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥
 या गर्भिणी संस्क्रियते जाताज्ञातापि वा सती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे मातापित्रोर्मन्त्रिकात् । स क्रीतकस्सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥
 या पत्या वा परित्यक्ता विधवा चेच्छयात्मनः । उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भवे उच्यते ॥
 सा चेदक्षतयोनिस्स्याद्भूतप्रत्यागतापि वा । पौनर्भवेन भर्ता सा पुनस्संस्कारमर्हति ॥
 मातापितृविहीनो यस्यस्को वा दोषकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् । स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ इति ।

पुत्रिकापुत्रोऽपि मनुना प्रदर्शितः —

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥
 अनेन च विधानेन पुरा चक्रे सुपुत्रिकाम् । विवृध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ इति ।

एतेषु दत्तौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रत्वेन परिग्रहः कलौ निषिद्धः । “दत्तौरसेतरेषां
 तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इति चन्द्रिकास्मृत्यर्थसारादौ कलियुगधर्ममध्ये परिगणनात् ॥ इति ।

सप्तपष्टितमे —

ततो जांचवत्प्रबोधनेन प्रवृद्धतरमोदः प्रभञ्जनसुतः भृशदुःखितां वानरवाहिनीं
 प्रहर्षयन् जांचवदादीनभिवाद्येत्थमाचचक्षे । मारुतवैनतेयसमविक्रमोऽहं मारुतिः इतो
 गमिष्यामि दशग्रीवनिकेतनं, ऊरुबाहुवेगनिपातितपादपवीरुत्पसूननिकरैश्च भविष्यति मे
 पन्थाः स्वातेर्यथा, अंवरे गच्छंश्चाहं विधमिष्यन् जीमूतान् कम्पयंश्च महीधरान् आक्रम्य
 विहायसं अचिरनिर्वृत्तमनोरथः पुनरागमिष्यामीति ॥

बुध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ।

अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं लुवङ्गमाः ॥

अनेन प्रयोजनार्थं गच्छतः मनःप्रसादादिकं कार्यसाधकमित्युक्तं भवति । तथाच

कामन्दकः —

मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा करुणपाटवम् । सत्त्वायोत्थानसंपन्नं कर्मणां सिद्धिलक्षणम् ॥ इति

उद्योगेऽपि शाकुनिकेन शकुनिग्रहणदशायां —

ये स काले सुमनसस्सर्वे वृद्धानुपासते । सिंहगुप्तमिवारण्यं अप्रधृष्या भवन्ति ते ॥
येथं सततमासाद्य दीना इव समासते । श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ इति ।

ईदृशस्य हि ते तात वर्णयामः कथं बलम् ।
त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥

वयमद्यागतप्राणा भवानस्मासु सांप्रतम् ।
वीर्यं भजस्व विक्रान्तं प्लवतामुत्तमो ह्यसि ॥

ततस्तु वै जायवताभिचोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ।
प्रहर्षयंस्तं हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥

अनेन प्रोत्साहजननेन बलामिवृद्धिर्भवतीति सूचितम् । एतच्च प्राक्प्रपञ्चितम् ।

मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ।
अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥

वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ।
विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥

लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ।

नन्वत्र हनुमता आत्मस्तुतिः कृतेति प्रतिपादितम् । तच्चानुपपन्नं, “आत्म-
प्रशंसां परगर्हामिति वर्जयेदिति” आपस्तम्बसूत्रेण आत्मस्तुतेर्निषिद्धतया महापुरुषेण
हनुमता तत्करणासंभवादिति चेन्न, आत्मस्तुतेर्वीरवादत्वेनादोषत्वात्, वीरवादरूपाया
आत्मस्तुतेरदोषत्वं प्राक् प्रपञ्चितम् ॥

इति वानरान् प्रोत्साहयन् बलिमर्दनो जनार्दन इव प्रवृद्धतरकलेबरो हनुमान्
अङ्गदजांबवदभ्यनुज्ञया रावणमन्दिरदर्शनकुतूहलेन महेन्द्रगिरिवरमारुरोह ॥

स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परंवीरहन्ता ।

मनस्समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥

ये धर्मैकनिसर्गसिद्धरुचयो ये वेदवेद्ये परे पुंसि ब्रह्मणि मैथिलीसहचरे भक्ता रघूणां वरे ।
ये वा कौतुकिनो रघूद्वहकथाशैलीसमाकर्णने ये चामर्मविदस्त एवमुररीकुर्वन्तु तैस्तैर्गुणैः ॥
प्रतिदिनमपि श्रीयज्ञेशप्रसादमुपेयुषा गुरुवरकृपाधाना श्रीमन्त्रियं वकयज्वना ।
मुनिरचितकिष्किन्धाकाण्डे चतुर्थ इहोज्वले प्रकटितमिदं धर्माकृतं यथामति गृह्यताम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

किष्किन्धाकाण्डपद्याधार्मुक्रमणिका ॥

	पुट-संख्या		पुट-संख्या
अ		अथ प्रस्थाप्य	१७३
अकर्तुरपि कार्यस्य	१२२	अथ मेने हृतं	२१४
अक्षया बल	१६३	अथ राजा	१६०
अगम्यो मानुषैः	१७०	अथाद्भुतं	१६४
अगस्त्यभवनं	१७१	अदृश्यस्सर्व	१६५
अगस्त्येन	१७०	अदृष्टायां च	२१३
अग्रतः स्रवगाः	८९	अद्य वैवस्वतं	५४
अग्रमुद्धृत्य	२२६	अधर्मयुक्तं	८२
अङ्गदप्रमुखान्	१६८	अधायं चर्म मे	५४
अङ्गदे चाभिषिक्तं	९१	अधिक्षिप्तस्तदा	॥
अङ्गदं संपरि	॥	अधिगच्छ	१६२
अङ्गारकेति	१७०	अधिगम्य	१६८
अङ्गुलीयं	१८५	अधिगम्य	१६३
अचरन्	२३१	अधिगम्य तु	१७८
अचिन्तनीयं	८२	अधिगम्य तु	१६१
अच्छलं मित्र	१५२	अधूना दुर्वि	१७१
अत एव	१४८	अनक्षलगण	१८१
अतिबल	१८६	अनाथो हृत	१४०
अतोऽन्यदपि	१७८	अनार्यस्त्वं	१५४
अत्र कस्ते वने	५३	अनित्यत्वात्	१४७
अथ तानब्रवीत्	२१३	अनिर्वेदं च	२१२
अथ पद्मपलाश	१३५	अनुमान्य	२२८
अथ पवन	२२७	अनुलिप्ता इव	१३५

पुट-संख्या	पुट-संख्या
अनुलिप्ता इव	९९ अप्रमेयप्रभाव १३२
अनेकवर्णालु	१३७ अप्रवृत्तौ २१४
अनेकवर्णं	९९ अप्रवृत्तं २२२
अनेन त्वां	१८५ अत्रवीच १८४
अन्तरा मेरुं	१७७ अत्रवीत् १७३
अन्तर्जलचरा	१६३ अत्रवीद्राम १६२
अन्तस्तनित	९९ अत्रवीन्मेष १७३
अन्ते पृथिव्या	१७२ अत्रवील्लक्ष्मणः १५३
अन्यत्र बालि	२२८ अत्रुवन्ती १६९
अन्येषामपि	१८३ अभक्ष्याणि च ५३
अन्यैरपि कृतं	५७ अभज्यो भज्य ५२
अन्योन्यं वद्ध	१३९ अभास्करं १६८
अन्योन्यवैरेण	१३७ „ १७८
अन्योन्यवैरेण	१३९ „ १८३
अन्विप्य दण्ड	१७९ अभिगच्छेम २२९
अन्विप्यन्दण्ड	१६९ अभिगर्जन्ति १७६
अपकारिषु	५४ अभिजिदभि २२७
अपक्षोऽहं	२२५ अभितप्ताः १६४
अपर्वतनदी	१८० अभिप्रेत १६०
अपि चाति	१३० अभिवृष्टा १३५
अपि चैतस्य	२३० अभिपिक्तः १७६
अपि त्वं मह्वियोग	१३४ अभिसन्धातुं २१६
अपृष्टा बुद्धि	५५ अमीक्षणवर्षोदक ९१
अप्रमत्तैः प्रवे	१८० अभ्यपिञ्चन्त ॥

पुट-संख्या

पुट-संख्या

अभ्यागतैश्चारु	१३६	अबृक्षं काम	१८०
अमितवल	१७३	अन्यप्रस्तत्	७७
अमिताणां	१५९	अशुभं चापि	५४
अयमध्याय	१२७	असुहृद्भिः	१७४
अयुक्तं यदधर्मेण	५४	अस्तपर्वतं	१७८
अयुतं योजन	२३४	अस्माकमपि	२२३
अयुतैश्चावृता	१५९	अस्माभिस्तु	२२२
अयुध्यन्प्रति	५७	अस्मासु चागत	१७९
अयोमुखश्च	१६९	असिन् कार्ये	१७९
अयं च काल	१२	असिन् वत्स्यामि	९०
अयं यदा	१३४	अस्य त्वं धरमाणस्य	५६
अयं वीर व्यथां	९२	अस्यां वत्स्यामि	९२
अयं सुदर्शनो	१६७	अहो रागवती	१३८
अयं हि सर्व	१७९	अहो सुरमणीयो	९२
अरिष्टनेमि	२३०	अहं तु व्यक्तां	५५
अर्थलोपो हि	१५१	अहं द्रक्ष्यामि	२३३
अर्थिनामुप	१४०	अहं वानर	१४०
अर्बुदैरर्बुद	१५९	अहन्यहनि	१८२
अलं विषादेन	२१४	अहमेतत्	२२९
अवज्ञाय कथं	५५	आ	
अवस्थाने	२२१	आख्येया राम	२२७
अवाङ्मुखो	१५०	आगता वानरा	१६०
अबाप्य सीतां	१६८	आगता विनि	१६०
अविमृश्य	१५७	आगम्य पश्चिमां	१७७

पुट-संख्या

पुट-संख्या

आजहार ततः	१७५	इ	
आज्ञापयत्	८९	इक्ष्वाकूणामिर्यं	५५
आत्मकार्ये	१३०	इति ते सर्वे	५२
आत्मरक्षाकरः	२२१	इति ब्रुवाणं	१६०
आत्मानं पुरुषं	१५३	इति मे बुद्धि	५२
आदित्यमुप	११७	इतो निवृत्ताः	२२९
आदित्येन	१७७	इतः स्वां प्रकृतिं	८३
आनयेयं तव	५४	इत्युक्तः प्रश्रितं	५४
आनुपूर्व्यात्तु	२२१	इत्युक्त्वा न्यवसन्	९२
आपाण्डुजल	९८	इत्येतैः कारणैः	१४०
आपूर्यमाणं	२१५	इत्येवमुक्त्वा	५४
आमन्त्र्य सर्वे	१७८	इदं हि माया	२१४
आममीनाशनाः	१६३	इन्द्रलोक	१८२
आयोजनशतात्	२२३	इन्द्रियैः कामवृत्तः	५३
आर्तस्य हत	१४८	इममप्यङ्गदं	९०
आर्येण मम	५७	इमांश्च यूथ	२२९
आवन्तीर्मग	१७४	इमानि वन	१७९
आविष्कृतं	१०४	इमान्यभ्यव	२१३
आविष्टा तेजसा	१६७	इमास्ता मन्मथ	९९
आशां संश्रुत्य	१४०	इयं गिरिगुहा	९२
आषाढीमभ्युप	१३०	इहस्थोऽहं	२२३
आसीनं पर्वत	१६६	इहास्ति नो	२१४
आसीनः पर्वत	१३३	इहैव सीतां	११

पुट-संख्या		पुट-संख्या	
ई		एतल्लक्ष्मण	२२१
ईदृशस्य	२३४	एतावज्जीव	१७८
उ		एतावदेव	१७३
उक्तवाक्यं	५४	एतावद्धानरैः	१७८
उच्यतां गच्छ	१४१	एतावद्धानरैः	१८३
उत्तराः कुरवः	१८२	एतावद्धानरैः	१६८
उत्तरेण परि	१६७	एतेषामाल	१६३
उदासीनेषु	५४	एतेषां गिरि	११
उद्धूतपुलिनाः	१८१	एवमादि	१३४
उभयोस्तीरयोः	११	एवमुक्तस्तु	१६२
उभयं हि महा	८०	एवमुक्तस्तु	७६
उल्कामुखं	१६८	एवं निस्संशयं	१७०
उवाच नर	१६०	एवं मया	१९३
उवाच राजा	१७८	एष फुल्लार्जुन	९८
उवाच लक्ष्मणः	१३५	एषा धर्म	११
ऊ		एषा प्रकृति	५३
ऊर्ध्वं मासात्	१७८	एषा वै नियतिः	७४
ऊर्ध्वं मासात्	१६८	एष्यन्त्यवेषकाः	२२७
ऊर्मिमान्	१६३	औ	
ऋ		औपवाहः	१८१
ऋषिपुत्राश्च	१७४	औरसीं भगिनीं	८९
ए		और्ध्वदोहिकं	११
एक एव रणे	१४१	क	
एकां बुद्धिं	१७९	क इदानीं	२२८

पुट-संख्या		पुट-संख्या	
कृष्टे बध्वा	५४	कार्यसिद्धिः	२१२
कथञ्चन	१८३	कालं नाम	१७९
कथं दशरथेन	५३	कालिन्दां	१६२
कथं सा रमते	१३४	किन्तु काल	८३
कप्यो विहरिष्यन्ति	१७४	किमार्यकामस्य	१३४
कपीराः कपि	१६९	किराताः कर्ण	१६३
कर्णप्राचरण	१६२	किं पुनः प्रति	१३३
कर्तुं दाशरथेः	१३१	किं वक्ष्यसि	५५
कल्हारशीताः	१३६	कुटजान्पश्य	९९
कश्चमिरिव	९९	कुटजार्जुन	९२
कश्च कस्या	७८	कुटजार्जुन	९७
कस्त्वद्विधः	१५१	कुवेरभवनं	१८०
कस्य प्रसादात्	२२९	कुरुष्व सत्यं	१४१
काञ्चनस्य	१६७	कुलस्य हेतुः	१३२
कान्तेव युवतिः	१७०	कुलीनस्सत्व	५२
कान्तोपभुक्त	१३८	कृजितनूपु	१४९
कामतन्त्रप्रधान	५५	कृतकृत्याः	१७८
कामं सलु	१३६	कृतघ्नः सर्व	१५४
काममेवंगते	१४०	कृतज्ञः सत्य	१५३
काममेवंग्रिधो	५४	कृतं भविष्यति	१८४
काममेषामिदं	१६०	कृतापराधस्य	१४८
कामवृत्तं च	१३३	कृताभिषेकं	२२५
काम्बोजान्	१७९	कृतार्थ इव	१८५
कर्मतिके समनु	९०	कृतार्थः समयं	१४०

पुट-संख्या		पुट-संख्या	
कृतार्था हि	१४०	कचित्प्रनृतैः	१०९
कृतावरोधो	१८३	कचिद्वाप्य	९९
कृत्वा वित्तिमिरं	१७८	क्ष	
कृपां न कुरुते	१४०	क्षमं चेद्भवता	५४
कैलासं पाण्डुरं	१८०	क्षमस्व तावत्	१५१
कोटिं तत्र	१७५	क्षीरोदं समति	१६४
कोट्यमश	१६०	क्षुधादिता	१३७
कोट्यस्तत्र	१७५	ख	
कोन्यस्तां	२२८	खेदिता दुःख	२२१
कोपं कथं	१५१	ख्यातकर्मा	१६०
को वीरो योजन	२२९	ग	
कः करिष्यति	२२८	गजं गवाक्षं	१६८
कः क्षत्रिय	५२	गजः पर्येति	१७१
क्रियतां राघव	१३२	गतांबुदे व्योम्नि	१८६
क्रियाभियोगं	१३४	गतिं विदित्वा	१७३
क्रोधमागमनं	१४३	गतिर्वेगश्च	१८४
क्रौञ्चं गिरिं	१८०	गत्वा द्रक्ष्यथ	१६३
क्रौञ्चं तु गिरिं	॥	॥	१६४
क्रौञ्चस्य शिख	॥	गत्वा पारं	१६३
क्रौञ्चस्यास्य	॥	गन्धर्वाः क्रितराः	१८२
कचित्कचित्	९९	गमस्तिभिः	१८१
कचित्कचित्	९३	गर्जन्ति मेघाः	९३
कचित्प्रकाशं	९९	॥	९९
कचित्प्रकाशं	९३	गात्रानुवृत्तेन	१००

पुट-संख्या		पुट-संख्या	
गिरिः पुष्पितको	१७०	चक्रवाकीव	१३९
गिरितालावृतां	१७४	चतुर्दशगुणं	२१४
गिरिभिर्येन	१६३	चतुर्भुजो मनु	१७५
गीतवादित्र	१८२	चक्रागो वापिका	१३९
गीतोयं ब्रह्मणा	१५४	चन्द्रार्द्र	१७०
गुणदोषकृतं	७७	चामनश्चपलैः	५५
गुरुधर्मव्यति	५६	चगमो वमुधां	११
गुरुरेष महा	१७८	चरित्रा विरताः	१३५
गुरुश्च गुरु	२३०	चरित्र्यध	१८४
गुहां प्रविष्टे	१३३	चर्म चास्त्रि च	५३
गुहास्तत्र	१७५	चारित्र्येण	१४९
गृहीन्चाप	१३८	चित्रमानुः	१७०
गृहीतौ कुशलो	५६	चित्रान्यकारणव	१३७
गृहं च वैनतेय	१६३	चित्रान्तरमर्चावान्	१७९
गोध्ने चैव	१५४	छ	
गोशीर्षकं	१११	छिन्नचारित्र्य	५१
घ		ज	
घनानां वात	१३५	जयं प्रकृत्या	१५२
घोरा लोह	१६३	जलगर्भा महा	१३५
घोरं ज्यातल	१४०	जलोदं सागरं	१६४
च		जलं प्रसन्नं	१३७
चकार ज्यास्त्रनं	१४१	जातरूप	१६६
चकार तीव्रं	११	जातरूपमयः	१७०
चक्रवाकगात	१३८	११	१७७

पुट-संख्या

पुट-संख्या

जातरूपमया	१६६	ततस्सुषेण	१७८
जातरूपमयैः	,,	ततस्सोमाश्रमं	१७९
,,	,,	ततस्स्थली	१७४
,,	१७७	तत्कारणं परम	५३
,,	१८२	ततो देवसस्त्रो	१७९
जात्यन्ध इव	५५	ततो रक्त	१६३
जानास्व नियतां	७८	ततो रक्तजलं	,,
जाने पाप	५२	ततो हेम	१७०
ज्येष्ठस्य हि	९०	ततः कमल	१५०
ज्येष्ठो भ्राता पिता	५५	ततः कार्य	१८५
ज्योत्स्नांशुक	१३७	ततः किलकिर्ला	१४६
ज्ञायतां सौम्य	१६१	ततः कृतार्थाः	१८४
त		ततः कृतं दारा	१८४
त इमे बहु	१६०	ततः केतक	१७४
ततस्तमपि	१७१	ततः परमगम्या	१६८
ततस्तान्	२२८	ततः परं न	१७२
ततस्तामापगां	१६९	ततः परं हेम	१६६
ततस्तु वै	२३४	ततः पश्चिम	१७४
ततस्तेन	१६९	ततः पाण्डर	१६४
ततस्सञ्चार्य	१३४	ततः प्रस्थाय	१६८
ततस्सन्दिश्य	१७८	ततः प्राप्तं	२२५
ततस्समुद्र	१७०	ततः प्रियतमो	१७३
ततस्समुद्रं	१६३	तत्तद्ब्रूहि नर	१४१
ततस्सरान्	९२	तत्तत् कैलास	१६४

पुट-संख्या	पुट-संख्या
तल गन्धर्व	१७१
तल चक्रं	१७५
तल चन्द्रनिका	१८०
तल चन्द्रप्रती	१६६
तल चानन्तरं	१७१
तल तत्कोप	१६४
तल द्रक्ष्यथ	१६९
तल नामुदितः	१८२
तल नेत्र	१७१
तल पाण्डर	१८०
तल पूर्वं	१६७
तल पंचजनं	१७५
तल प्रस्थेषु	१७४
तल प्रागज्योतिषं	१७६
तल भुक्ता	१११
तल भोग	१७१
तल म्लेच्छान्	१७९
तल यत्नश्च	१७५
तल योजन	१६७
तल योजनं	१७१
तल विक्रोशतां	१६४
तल वैखा	१६७
तल वैदूर्य	१७५
तल वैश्रवणो	१८०
तल शैलनिभ	१६४
तल सर्वात्मना	१७०
तल सानुषु	१७६
तल सीतां	१७४
तल हेमगिरिः	१६२
तल तत्रासुराः	१८३
तल तत्सरस्समति	१६३
तल केतक	१८१
तल तथापितु	१७४
तल भ्रुवति	१६०
तल भवद्भिः	२१४
तल वत्स	१७९
तल सर्वाणि	१६९
तल तथैव हरयः	२२२
तल तथैवान्ध्रान्	२२१
तल तथ्ययुक्ता	१६९
तल तदतिक्रम्य	१५७
तल तद्वयं तु	५३
तल तदन्नं मैथिलीं	१५१
तल तदलं परि	२२६
तल तदलं परितापेन	७४
तल तद्गगच्छ	५७
तल तदिदं वीर	१५२
	१३२

पुट-संख्या

पुट-संख्या

तदेभिः कारणैः	५६	तस्मिन्वसति	१७६
तदेवं प्रस्थितः	१८५	तस्मिन्हारि	१७६
तदेवं विहिते	१४१	तस्य कांचन	१७९
तद्भवान्	१३२	तस्य कोटि	१६६
तद्भवानस्य	२३०	तस्य तीर्थेषु	१६३
तद्यथा लभ्यते	१८४	तस्य त्वं कुरु	१३२
तद्यतीतस्य	५६	तस्य धर्मकृत	५५
तमतिक्रम्य	१७०	तस्य पर्वत	१६८
"	१७१	तस्य मध्ये	१६४
"	१७९	तस्य मार्गाम्	१३३
"	१७६	तस्य राज्यं च	१३१
तमालोक्य	१८३	तस्य शृङ्गं	१७५
तमुपैति सह	१७०	तस्य शैलस्य	१६७
तमृक्षवानराः	२२५	तस्यापत्यं	२२२
तरुणादित्य	१७१	तस्यासीनं	१६९
"	१७६	तस्यैकं कांचनं	१७०
तर्पयित्वा	१३५	तस्यैव तद्राम	७१
तस्मावेकान्त	१४९	तादृशान्	८९
तस्माच्छुभं	७९	तान् गुणान्	५२
तस्मात्कलत्र	२३०	तान् न हिंस्यात्	५७
तस्मात्त्वं निहतो	५७	तान् मृतानपि	१४०
तस्मात्प्रहर	२२३	तापस्तानां	१७४
तस्मिन्नतीते	२१४	ताम्रपर्णी	१६९
तस्मिन्नूपति	५५	तस्या प्रति	५२

पुट-संख्या	पुट-संख्या
तारया वाक्यं	५३ तेषु सर्वेषु २२०
तारया सहितः	१४३ " १७७
तारा निनादा	१७५ तं कालनेष १६३
तारायाः पितरं	१७३ तं कामवृत्तं १५१
तां पालयति	५५ तं गजाश्च १७६
तां विना मृग	१३४ तं च देशं १७१
तिमिनक्र	१७४ तं चिन्तया १३४
तिमिमत्स्यांग	१७५ तं तु देशं १८१
तीक्ष्णकामाः	२२४ तं तु शीघ्रं १८०
तुल्यः पृथ्वी	२२६ तं देशं समति १८१
तृणादपि भृश	२२१ तं निष्प्रभमिव ५४
ते च कांचन	१८१ तं समीक्ष्य १८५
तेजसा तस्य	२२७ त्यक्तधर्माकुश ५३
तेजसा वापि	१८४ त्यक्त्वा वराणि १३७
तेन यान्ति परं	१८१ त्रयस्ते पितरो ५५
तेन शब्देन	१४६ त्रिवर्गफल १५९
तेन साम्ना	२२४ त्रिशिराः काञ्चन १६६
तेनैवमुक्तः	१७७ त्वत्सहाय १४०
ते पतन्ति	१६४ त्वत्सैन्यं १६०
ते भविष्यन्ति	१७७ त्वदर्थज्ञानस्य १५१
ते वयं धर्म	५५ त्वदर्शन १४९
तेषामग्रेस्तरं	१६९ त्वद्विवान् ५६
तेषां मध्ये	१७७ त्वमप्यस्य हि ७९

पुट-संख्या	पुट-संख्या
त्वमस्य हेतुः	१६१ ददौ तस्य १८५
त्वमेवाज्ञापय	,, दमश्शमः क्षमा ५२
त्वया दृश्येन	५४ दर्शयन्ति शस्त् १३५
त्वया नाथेन	५३ दारराज्यनिमित्तं ५६
त्वया सान्त्वैः	१५० दावान्निदग्धेषु ९३
त्वयि ये वापि	१७७ दिवं स्पृशति १६३
त्वय्येव हनुमन्	१८४ दिव्यगन्धरस १८२
त्वरमाणोपि	१३२ दिव्यगन्धैः १६४
त्वं तु कामप्रधानः	५३ दिव्यमुत्पद्य १७१
त्वं तु धर्ममवि	५७ दिशं ह्युदीचीं १७९
त्वं तु धर्मादिति	५६ दीनो दूरगृह १४०
त्वं तु संक्लिष्ट	५५ दुरासदा हि १७५
त्वं नराधिपतेः	५२ दुर्दशां पारि ,,
त्वं प्रविश्य	१७० दुर्लभस्य च ५७
त्वं समर्थः	२२० दृढं धारयितुं २२०
त्वं हि जानासि	१६१ दृढं रंस्याम ९२
त्वं हि वायु	२६४ दृश्यमानस्तु ५४
त्वां तु सत्यात्	१४१ दृश्यो भवति १६७
त्वां वै ते ह्यनु	२२० दृष्टायां तु १७८
	दृष्टास्तृप्ताश्च १७५
दक्षिणस्य	१५० दृष्ट्वा कृतमं १५४
दक्षिणां प्रेर	१६८ दृष्ट्वा च विमलं १३३
दण्डादन्यत्र	५६ देवत्वं गतयोः २२६
ददर्श पथु	१३४ देवर्षियक्ष १७०

	पुट-संख्या		पुट-संख्या
देवा मानुष	५७	धर्मार्थकाम	८४
देवास्तं सन	१८३	धर्मार्थकाम	५५.
देवैरप्यर्चिता	१८०	धर्मार्थगुण	५४
देशकालनयैः	१६२	धौतामलक्षौम	१३८
देशकालानुवृत्तिश्च	१८४	न	
देशकालौ	८०	न कर्ता कस्यचित्	८३
देशकालौ	२२७	न कालं परि	१४०
द्रक्ष्यथादित्य	१६९	न कालः कालं	८३
द्रष्टुमिच्छति	१४०	न कालस्यास्ति	॥
दुमशाखाव	८२	न कालादुत्तरं	॥
द्वाभ्यां शत	१७४	न कोपकालः	१५१
द्वितीयं शिखरं	१६७	न क्षमं त्वप	२१४
द्वीपस्तस्य	१७०	न गतिस्तत्र	१८०
		नच कालमतीतं	१३२
धनदो नाम	१८०	नच जातु न	२२२
धनधान्यैः	८१	नच ते मर्षये	५६
धनैर्विमुक्तं	१३७	नच त्वां प्रति	५२
धनोपगूढं	१३	नच पश्यामि	१३९.
धर्मकामः	२२२	नच संकुचितः	१४१
धर्ममर्थं च	५५	नचामिचूडां	१३४.
धर्ममर्थं च	१५८	नचातिप्रणयः	८०.
धर्मलिंगप्रति	५२	न जानकी	१३४
धर्मलोपो	१५०	नतु तच्चन्दनं	१७१
धर्मश्चार्थश्च	८३	नतु प्रवृत्तस्य	१३५.

पुट-संख्या

पुट-संख्या

न तेषां कपि	१४३	नवैर्नदीनां	१३८
न तेऽस्त्यपचितिः	५३	नहि कर्मसु	२२५
न त्वां जिघांसामि	८१	नहि तेभ्यो	१७५
न त्वां विनिहत	५२	नहि धर्मविरु	५६
न त्वां हिंसामि	२३२	नहि धर्मा	१५०
न दण्डेन त्वया	२२०	नहि प्रेषयिता	२३०
नदीघन	१३७	नहि मां केवलं	५५
नदीं गोदा	१६९	नहि वै त्वद्विधो	१४१
नदीं भागी	१६२	नहि वो गमने	२२१
न दूरं पीडयेत्	१३४	नहि साम्प्रोप	२२४
न देशकालौ	१५१	नहि स्त्रीषु	१४९
न दोषं राघवे	७६	नह्यं न इमे	२२०
नभस्समाक्रान्त	१३७	नाज्ञाप्यं हि	”
नभस्समीक्ष्य	१३६	नात्यासादयित	१७५
न भूमौ नान्तरिक्षे	१८४	नादेयं च फलं	”
न मामन्येन	५२	नादः प्रस्रवण	१३५
न मित्रज्ञाति	८३	नानाकाराणि	१७२
न मे तत्त मनः	५६	नानाद्रुमलता	१७५
नयश्च विनयश्च	५७	नानापक्षिगण	१७९
”	५५	नानाविधैः	१७०
नर्मदां च	१६९	नाप्सु वा गति	१८४
नवमास	९४	नाम्ना सुदर्शनं	१६४
नवसंगम	१३५	नायमुद्योग	९०
न विषादे	२२७	नास्तिकः परिवेत्ता	५३

पुट-संख्या

पुट-संख्या

नाहं त्वाममि	५२	निस्संशयं	१३४
नाहमस्मिन्	१६१	निहिता ब्रह्म	१६४
निकेतः पाश	१७७	नीचेष्वपि	२२४
नित्यपुष्पफल	१८२	नीलमग्नि	१६८
नित्यमस्थिर	२२०	नीलमेघाश्रिता	९९
निदेशवर्ति	१६०	नीलवैडूर्य	१८१
निद्रा शनैः	१००	नीलेषु नीला	९३
नियतिः कारणं	८३	नीलोत्पलदल	१३५
नियतिस्सर्व	,,	नीलोत्पलवर्नै	१८१
नियुक्तैर्मन्त्रि	१४८	नूनं काञ्चन	१४०
निर्घोषमिव	१४०	नोचेद्गच्छाम	२१४
निर्देशश्च	१८०	नोत्सहेयं	२२७
निर्भर्त्स्यमाना	१३७	न्यस्तां सागर	५४
निर्मलाः स्वर्ग	५६		
निर्याय मार्गित	१७१	पक्षयोर्वलं	२३०
निवर्तयित्वा	१३५	पक्षलाभो	२२७
निवसन्ति	१७५	पञ्च पञ्चनस्त्रा	५३
निवृत्तकर्म	१३०	पतन्तीवाकुला	१०४
निवेद्य रामाय	९१	पतिहीना तु	८१
निश्चितार्थ	१८५	पत्तणं कोश	१६२
निष्कृतिर्विहिता	१५४	पद्मपत्रविशाल	१६६
निष्पन्नसस्यां	१३८	परमान्नं तु	२२५
निस्तुलाभिष	१८१	परिवार्योप	,,
निस्वनं चक्र	१३४	परुषं बालिना	५४

प

पुट-संख्या		पुट-संख्या	
पर्यतप्रभवा	१६३	पृथिव्यंबु	१६०
पर्वतस्सर्वसौवर्णो	१७६	पृथिव्यां वा न	१५८
पवनमुत	१८६	प्रकाशमाना	१६७
पाण्डुरं गगनं	१३३	प्रकीर्णहंस	१३७
पानार्धः	१५०	प्रचरेत नरः	५६
पानानि च महा	१८२	प्रणम्य शिरसा	१७७
पापस्य कर्तास्मि	८२	प्रणयप्रीति	१३१
पार्थिवानां गुणाः	५२	प्रतिच्छन्नश्च	५७
पालयत्यखिलां	५५	प्रतिज्ञा च मया	५६
पावकार्चिः	१७५	प्रतिज्ञानं कथं	॥
पितामहसुतं	१६८	प्रत्यक्स्रोत	१७४
पितुस्ते सदृशं	१८४	प्रदूषयसि मां	५७
पीत्वा रसं	९४	प्रधावितान्वा	५७
पुण्डरीक	१३४	प्रफुल्लवाण	१३८
पुत्रवत्ते त्रयः	५५	प्रमत्तानप्रमतान्	५७
पुनः खलु	२३०	प्रमदा शीलसंपन्ना	५३
पुन्नागगहनं	१७४	प्रमाणमेनं	१७८
पुष्पितांश्चासनान्	१३४	प्रविष्टे राजनि	२२५
पूर्वमेतत्कृतं	१३७	प्रवृत्तास्तौम्य	१५
पूर्वस्यां दिशि	१६६	प्रष्टव्याश्चैव	१८१
पूर्वोपकारं	१४८	प्रष्टव्यो मेरु	१७७
पूर्वोऽयं वार्षिकः	९०	प्रसन्नतोयासु	१३६
पूर्वं कृतार्थो	१५४	प्रसन्नसलिलः	१३८
पृथिवीमण्डलं	१९६	प्रसाद्य वाक्यैः	१३१

पुट-संख्या

पुट-संख्या

प्रसुप्तः पन्नगेनेव	५४	व	
प्रस्थालान्	१७९	वभूव मद	१४६
प्रहर्षयंस्तान्	२३४	बलं बुद्धिश्च	२३१
प्राणत्यागविशङ्केन	१३३	बालेन्द्रगोप	१००
प्राप्तकालं	१६१	बाल्हीकान्	१७९
प्राप्तास्मि पाप्मानं	८२	बाहुभ्यां संप	१६१
प्राप्तं राज्यं यशः	१३१	बुद्धिविक्रम	२३०
प्रायश्चित्तं	५७	बुध्यते चारु	१३४
प्रासादगण	१७७	बुद्ध्या चाह	२३३
प्रियकामश्च	२२२	बुद्ध्या ह्यष्टांगया	२१४
प्रियान्वितानां	१३६	बुध्वा कालमतीतं	१३३
प्रियाविहीने	१४०	बृहस्पतिसमं	२१६
प्रियास्वरक्ता	१३६	ब्रह्मणा सम	१६३
प्रियं कुर्वन्ति	२२३	ब्रह्ममालान्	१६२
प्रीताश्च तुष्टुवुः	९१	ब्रह्मा वसति	१८३
प्रेप्यस्य क्षमि	१५८	ब्रुवध्वं गमने	२२९
सक्षश्चैव	१४६	भ	
सर्वज्ञमानां	१३७	भगवानपि	१८३
सर्वज्ञमानां	२१४	भयेष्वभयदः	७९
		भरतस्तु महीपालो	११
फलान्ति शय	१८२	भरतः कामवृत्तानां	५६
फलमूलानि ते	१७५	भरताज्ञां पुरस्कृत्य	५५.
फलमूलाशनं	५२	भर्तुरर्थे	२१६.

पुट-संख्या

पुट-संख्या

भर्त्रा परिगृहीत	१८५	मदोत्कटानां	१३६
भवतोऽयं	२३०	मदोत्कटाः	१३७
भवन्तः परि	१७९	मनःकान्तानि	१८२
,,	१७८	मनसास्मि	२३२
भवन्तमाश्रित्य	२३०	मनस्समाधाय	२३४
भवन्तश्चापि	१७८	मनस्स्थामपि	१३३
भवान् कलत्रं	२३०	मनुजपति	१७३
भवानस्मद्धिते	१६१	मनोज्ञगन्धैः	१३६
भीषणैर्वहु	२२०	मन्त्रिणौ वानर	१४६
भुक्त्वा पीत्वा	२१३	मन्दमारुत	९८
भूमिर्हिरण्यं	५५	मन्दरस्य च	१६२
भेतव्यं तस्य	२१२	मधूनि पीत्वा	१७१
भेदयामास	२१६	मम दोषान्	१४८
भ्राजते विपुलैः	१८०	मम प्राणैः प्रियः	७९
भ्रातुर्भार्याविमर्शे	५६	मम रोषस्य	१४१
भ्रातुर्वर्तसि	,,	मम शोकाभि	१३९
भ्रातुर्विषादान्	१३४	,,	९९
भ्रातृत्वमार्यभावः	८२	मयस्यं भवनं	१८०
म		मया कोपश्च	८२
मत्तुल्यवि	१७३	मया हीनं	७९
मत्प्रसादात्	१७७	मयूकेकामिः	९९
मत्सकाशात्	१८५	मरीचपुत्रान्	१७४
मदप्रगल्भेषु	१३६	महत्सु शृंगेषु	९९
मदान्वितं	१३७	महर्षयो	१५२

पुट-संख्या	पुट-संख्या
महानदीनां	१३६ मिथ्याप्रतिज्ञां १५३
महान्हेमगिरिः	१७४ मीनोपसन्दर्शित १३८
महार्हमणिपत्रैः	१८१ मुक्तावैङ्ग्यं १८२
महार्हाणि	१८२ मुरलीपत्तणं १७४
महासत्वो	२३२ मुहूर्तार्धेन १७७
महीं काल	१६२ मूर्खं ग्राम्य १९०
महेन्द्रकान्तां	१६८ मूलमर्थस्य २३०
मागधांश्च	१६२ मृगपक्षि ५५
मानुषं विप्र	२३१ मृगयध्वं १७०
मामिहाप्रति	५२ मृगाणां तु २२४
मामेव यदि पूर्वं	५४ मृदुश्च वायुः १३८
मारुतस्य	२३४ मेखलामुल्कलां १६९
मारुतस्यौरसः	२३२ मेघकृष्णाजिन ९८
मारुतापूरित	९८ मेघाभिक्रामाः ९९
मार्गध्वं गिरि	१६२ मेघास्समुद्भूत ९३
मार्गध्वं सहिताः	१६३ मेघोदर ९८
मार्गितन्या	,, मेरुसावर्णिः १७७
मा वालिनं	१४१ मैथिलीमहमेकाहा ५४
मासि भ्राद्रपदे	१२७ मैनाकस्तु १८०
मासे पूर्णे	१६८ मैन्दं च द्विविदं १६८
मित्रं त्वस्थान	१४७ य १७७
मित्रं ह्यर्थ	१५१ यच्छ्रुत्वा हेतु ५७
मित्राणां संग्रहः	१३१ यत्तु तस्य त्वया ७७
मितार्थमभि	१३२ यत्तु शक्यं मया २२५

पुट-संख्या

पुट-संख्या

यत्नेन महता	२२६	याश्रमे रमते	॥
यत्र तिष्ठति	१७७	यां चेमां मन्यसे	२२१
यथा न हन्येत्	२१४	युक्तं क्वाटं	१७०
यथायं जांनवान्	२२०	युक्तं या प्राप्नुयात्	५४
यदन्नममृत	२२६	ये केचन	१६९
यदन्यदपि नोक्तं	१८३	ये च देशा	१६८
यदहं युद्धसंरब्धः	५२	योजनानि	१७६
यदाह रामो	१४६	योजनानां	१७७
यदि कश्चित्	२२९	यो हि मित्रेषु	१६१
यदि किञ्चित्	१५८		१
यदि जीवति	२२६	रक्तोत्पल	१८१
यदिदं वीर	१३२	रक्षिता पन्न	१७१
यदि नाहं	२३०	रजः प्रशान्तं	९९
यन्मन्यसे	१६०	रत्नवन्तं यव	१६३
यवद्वीपं	१६३	रमन्ते सहिताः	१८२
यवीयान्सोदरः	५५	रविसोमामि	१७२
यस्तु कालव्यती	१२२	रसानुकूलं	९०
यस्तु मासात्	१७३	रहिता चन्द्र	१६७
यस्तु राजा	१५३	राक्षसाधि	१७०
यस्मिन्तेजश्च	१६७	राक्षसं च	५४
यस्य कोशश्च	१३१	राघवप्रिय	२१३
यं विषादः	२२७	राघवस्य च ते	८०
यान्ति राजर्षयः	५७	राजधानी	१७२
या पुरा कल	१३४	राजमिर्धृत	५७

पुट-संख्या		पुट-संख्या	
राजवृत्तिरसं	५३	रुमां च भार्या	९१
राजवृत्तैश्च	,,	रोषवेग	१४९
राजहा ब्रह्महा	,,	रोहिता नाम	१७१
राजंस्तिष्ठ	१४६	ल	
राजंस्तिष्ठ	१४९	लक्ष्मणस्य च	२२१
राजा त्वशासन्	५७	लक्ष्मणो निशि	,,
राजानो वानर	,,	लङ्कां चापि	२३४
राशामृद्धि	८९	लङ्घने प्लवने	२३२
रात्रिशशांक	१३७	लिङ्गमप्यस्ति	५२
राम राजकुले	५२	लीलास्तु चैव	१३६
रामलक्ष्मणयोः	२३०	लोकं पापात्मनां	५३
रामस्य तु वचः	९१	लोकं सुवृष्ट्या	१३८
रामस्य दयितां	२६२	लोघ्रपन्नक	१७९
रामं चैव	९१	व	
रामः करुणवेदी	५२	वक्तुमर्हसि	१४२
रावणस्सह	१७२	वक्तुमुच्चावचं	१४६
रावणस्सह	१७७	वक्ष्यसे चेदृशं	५४
रावणस्सह	१८०	वचनं मर्षं	१४८
रावणस्सह	१६८	वज्राशानि	२२१
रावणस्सह	१६३	वधो वानरशार्दूल	५७
रावणस्सह	१६७	वन्दित्वा चरणौ	१८५
रावणस्स हि	१७६	वन्द्यास्तु ते	१८१
राष्ट्राणि च	१७४	वनप्रचण्डा	१३८
रुमार्या वर्तसे	५६	वनानि निर्विष्ट	९९

पुट-संख्या	पुट-संख्या
वनेषु मत्ताः	१३८ विचित्रशिल्पर
वयमद्यागत	२३४ विदर्भान्
वयस्यस्यापि	५६ विदितास्सर्व
वयं तु भरतादेशं	१ विदित्वा हनु
वयं वनचरा	५२ विद्युत्पताका
वर्षरात्रोदितो	१३३ विद्युत्पताका
वर्षासमय	१४१ विधाय हरि
वर्षोदकाप्यायित	९९ विध्यन्ति विमुत्तान्
वशे दाशरथिः	१३३ विपक्वशालि
वसन्ति हि	१८० विनुयाश्चार
वसन्त्यग्नि	१७५ त्रिभज्य सततं
वसन्माल्यवतः	९२ त्रिमदा इव
वागुराग्निश्च	५७ विशालकक्ष्या
वाङ्मतिभ्यां	२२५ त्रिशाला नलिनी
वाङ्मात्रेण	२२३ विशिष्टं सर्व
वातावधूना	१०० विशेषेण तु
वानरा यदि	२१३ विश्राणयन्तो
वानरा वारण	१६० विश्राम्यङ्किः
वाप्युत्तमानां	१३७ विश्वेदेवाश्च
वासवस्य	२३४ विषमं दण्ड
विक्रमश्च यथा	५५ विषये वा पुरे
विक्रमश्चापि	२३१ विषादो हन्ति
विक्रम्य सह	२३४ विस्तृत्य सलिलं
विगृह्णासनं	२२१ विहङ्ग
	१६९
	१६९
	१८४
	१८५
	९९
	९३
	१६९
	५७
	१३७
	१६४
	१५८
	१३५
	१७१
	१८०
	२३१
	१८४
	८९
	१८१
	१७७
	१४०
	५२
	२२७
	१३५
	१३४

	पुट-संख्या		पुट-संख्या
वीरं शतबलिं	१७८	शठो नैकृतिकः	५३
वीर्यवान्	२३२	शतमश्वानृते	१५३
वीर्यं भजस्व	२३४	शतैश्शत	१५९
वृतश्शत	१६२	शरच्चन्द्रकर	१३८
वृतश्शतसह	१७८	शरणं काञ्चनं	१७१
वृत्तं कपिवरैः	१७४	शरत्कालं	९२
वृत्ताहि यात्रा	१३०	शरद्गुणाप्यायित	१३७
वेगविक्रम	१६८	शल्यकः श्वाविडो	५३
वेणुस्वन	१३७	शशिनं शुक्ल	२१६
वेलातटनिविष्टेषु	१७४	शालासु सप्त	१३६
वैराणि चैव	१३०	शारदं गगनं	१३३
वैश्वस्वनसुतैः	१७९	शारदीं रजनीं	॥
व्यतीनाश्चतुरो	१४१	शशनाद्वा विमोक्षात्	५७
व्यपदंशकुले	२२१	शामनं तव	५६
व्यपेतपङ्कामु	१३७	शास्त्रदृष्टेन	९१
व्यवसायश्च	१८५	शास्त्रप्रयोगात्	८३
व्यामिश्रितं	९९	शुचिस्सत्य	२२२
व्यालम्बवर्ह	१०९	शुभं वा यदि वा	१४०
		शुश्रूषमाणां	२१६
श		शूरभार्या	८१
शक्यमञ्जलिभिः	९८	शूराय न प्रदातव्या	॥
शक्यमम्बरं	९७	शृंगे तस्य	१७७
शक्यमम्बरं	९२	शृंगं सौमनसं	१६७
शक्यं त्वयापि	५६	शृणु चाप्यपरं	५७
शक्यं विचेष्टुं	१७३		

पुट-संख्या

पुट-संख्या

शैलशृंगेषु	१६४	स च देशो	१६१
शैलमं मेघ	१६२	सचन्दन	१६९
शैलूषो ग्रामणीः	१७१	स च सर्वैः	१८०
शैलेषु तेषु	१६८	स चापि विद्येत	८२
शोकदीनेषु	१४१	स तत्प्रकर्षन्	१८६
शोचतो व्यसन	९२	स तथा वाल्मि	९२
शोच्या शोचसि	७८	स तु देशो	१८३
शोभितं तरुभिः	१७७	स तु संज्ञां	१३३
श्रमणेन कृते	५७	स तं गृह्य	१८५
श्रीमान्समुदितः	१७५	सतां वेषधरं	५२
श्रुत्वाङ्गदस्य	२१४	सतां समीक्ष्यैव	१५०
श्रूयतां तत्	२२५	सत्येन परि	१४०
श्रूयते च	१६४	सत्त्वाभिजन	१५२
श्रूयते मनुना	५६	स त्वं केसरि	२३२
श्रूयते सततं	१८२	स त्वं हीनः	२२१
श्रोतव्यं सर्व	१७८	स ददातु	२२९
श्वेतं रजतं	१७१	स न क्षमः	१४८
ष		स निद्राक्रान्ति	१४६
षट्पादतन्त्री	१०४	सन्त्यज्य सर्व	१३२
षष्टि गिरि	१७६	सन्ध्याराग	९७
स		सन्ध्याराग	९२
स कृत्वा महतः	१३२	सन्निराम्य	१४१
सचक्रवाकानि	१३८	सप्तलेखानि	१३८
स चतुर्णां	२१६	स पूर्वजं	१४१

पुट-संख्या

पुट-संख्या

समतिक्रम्य	१८३	सर्वे कामार्थ	१८२
समन्मथं	१३७	सर्वे परि	१५८
सममेतानि	१३१	सर्वे बलवतां	२२९
समये तिष्ठ	१४१	सर्वे सुकृत	१८२
समयं नाभि	१४१	सलक्षण	१५०
समीक्ष्य रामं	५४	स वृक्षाग्रे	१५८
समुद्रमवगाढाश्च	१६२	स वेगवान्	२३४
समुद्रैश्च परार्धैश्च	१५९	ससारसाराव	१३७
समुद्रहन्तः	९९	सहस्रशिर	१६९
सरश्च राजतैः	१६४	सहस्रशिरसं	१६६
सरस्वतीं च	१६२	सहायसामर्थ्य	१३४
सरस्सुवद्ध	१३४	स हि तस्मिन्	१८४
सरांसि सरितः	१३४	स हि देशस्तु	१७०
सर्पराजो	१७१	स हि हेम	१८३
सर्वकाम	॥	सहैव शूरो	१७८
सर्वतः परि	१७९	सा चन्दन	१६९
सर्वथा धर्म	५६	साधु साध्विति	९१
सर्वथा निश्चिता	१८५	सानुक्रोशो	५२
सर्वथा सुकरं	१४७	सान्वयित्वा	८२
सर्वमाशु	१७५	सा प्रस्खलन्ती	१५०
सर्वमेतत्	१६२	साम दानं क्षमा	५२
॥	१८३	सामात्यपरिषत्	१४१
सर्वरत्नमयः	१७१	सामोपहितया	१४२
सर्वरत्नमयैः	१८१	सारसारव	१३४

पुट-संख्या

पुट-संख्या

सारसालाप	१३३	सुवर्णं रूप्यकं	१६३
सालैस्तालैः	१६६	सुषेणप्रमुखाः	१७४
सा वानराणां	२२८	सुहृद्द्वितीयो	१६१
सासुराः सह	१८४	सुहोत्रं च	१६८
सिद्धचारण	१७०	सूक्ष्मः परम	५५
सिद्धार्था	१६८	सूचकश्च	५३
सिद्धा वैखानसाः	१८२	सूर्यलक्ष्म्या	१८३
सिन्धुसागर	१७४	सूर्यस्योदयनं	१६७
सिंहासनगतं	७९	सूर्याग्रहस्त	१३६
सीतेव शोक	९८	सूर्यातपकामण	॥
सुखदुःख	८०	सूर्यातपकामण	१३९
सुग्रीव इव	९८	सोमसूर्यात्म	१६२
सुग्रीवप्रिय	५४	सौम्यवानर	५५
सुग्रीवः कोपनो	२१२	संपश्य त्वं	९२
सुग्रीवः परम	१८४	संप्रत्यनेकाश्रय	१३६
सुग्रीवस्य	१८५	संप्रधार्य	१७८
॥	७७	संप्रस्थिता	९९
सुग्रीवेण च	५६	संभ्रमादि	१३२
सुतस्तुलभ्यः	८२	संमूर्च्छितो	१३८
सुतैकहंसं	१३७	संसिद्धः प्रेत्य	८६
सुतानन्द	१०४	संस्कार्यो हरि	७९
सुराष्ट्रान्	१७४	स्त्रियश्च गुण	१८२
सुलक्षणं	१३४	स्त्रियस्तुग्रीव	५९
सुवर्णगौरैः	१३६	स्त्रीणां चापि	१८२
सुवर्णशृङ्गाः	१७६	स्त्रीणामथ	१८०

पुट-संख्या	पुट-संख्या
स्थापितः पर्य	१६६
स्थिता हि यात्रा	९९
स्निग्धगम्भीर	१३५
स्निग्धैरभ्र	९२
स्निग्धैरभ्र	९७
स्फीतान् जन	१७४
स्फुरन्ती रावण	९९
स्मरन्तः पुत्र	२२१
स्यादधर्मो	८६
स्वधर्मस्य	८४
स्वभावे वर्तते	८३
स्वभावं च	११
स्वर्गः परि	८४
स्वल्पं हि	२२१
स्वादूदस्योत्तरे	१६६
स्वामी कलत्रं	२३०
हतोग्रजं	१४१
हत्वा वाणेन	५३
हनुमन्दरि	२३०
हरीश्वर	१३२
हरीश्वरः	१३१
हितं च पश्य	१३४
हितं तत्त्वं	२३१
हित्वा धर्मं	१५८
हृदिस्थः	५५
हृष्टा बलाका	१००
हृष्टास्समभि	१६४
हेमपुष्कर	१८१
हंसकारण्डव	१८०

धर्माकृतोदाहृतपद्यार्धानुक्रमणिका

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अ		
अकरोद्यदयं	८८	आनुशासनिक
अकारणात्	२१८	कामन्दकनीतिसार
अकारणादेव	८	राजधर्म
अकारणानिरुद्धः	२१८	कामन्दक
अकार्यसञ्जमान	२१९	"
अकार्याप्रतिषेधं	१४७	"
अकालमृत्युः	१८७	राजधर्म
अकीर्तिर्यन्त्र	"	उत्तररामायण
अकीर्तिः कीर्त्यते	७२	वनपर्व
अकृतः पिण्ड	२२४	वाहट
अकृत्वा वेद	१३०	गोभिलः
अकोपोपि	९	कामन्दक
अक्रूरभोजप्रवराः	१९२	राजधर्म
अक्षयश्चाव्ययश्च	७१	उत्तररामायण
अगम्यगामी	१७२	विष्णुपुराण
अगम्यागमनं	१४४	मनुः
अगस्त्यस्य	६३	भारत आदिपर्व
अगस्त्यस्सत्र	"	"
अगस्त्येन	७४	रामा-युद्ध
अग्निः खं पृथिवी	८७	"
अग्निं परिगता	१४४	कारयपः
अग्नौ प्रक्षिप्य	८४	आनुशासनिक

पदार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अग्न्याधानेन	६६	आपद्धर्म
अग्निमा वामभागे	११८	संगीतरत्नाकर
अग्ने विनीतः	३६	Anon
अङ्गभङ्गादमरी	२०४	वाइट
अङ्गुष्ठम्योतने	१२५	नारदः
अचि त्थो वाच्यतिर्दे ५१:	१२	आनुशासन
अच्छन्नः माय्या	६३	भारत आदि
अजः प्राचानवर्हि	१५८	आनुशासन
अजानना भेदेत्	१५१	वनपर्व
अजेऽश्वायवध्यश्च	१४४	,,
अजेषु चैव रत्नेषु	१५३	मानः
अज्ञातिनोऽपि	१५०	राजधर्म
अज्ञातिमन्तं	,,	,,
अङ्गुनालयेकनाली	१०८	संगीतशास्त्र
अत एव च पूर्वेषां	१६७	उद्योगपर्व
अत एवमहं	१६६	आदिपर्व
अतस्ततः	२०४	सिद्धान्तशिरोमणि
अतस्संप्राप्यते	२०१	विष्णुपुराण
अतिक्रान्तं तु	१३२	कामन्दक
अतिथिं तत्र	२१३	पराशरः
अतीत्योत्तर	२००	विष्णुपुराण
अतुल्येन	२१८	कामन्दक
अतो गृहीत्वा	७५	उत्तररामायण
अतो दोषं	६८	गदापर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अतो दोषं	६३	॥
अतो न्यन्नहि	७६	आदिपर्व
अतः प्रतित्वरं	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
अत्युत्कृष्टफलं	३५	शिक्षा
अल पश्चादहः	१६७	उद्योगपर्व
अत्राप्युदाहरन्ति	८४	आनुशासनिक
अत्रिर्वसिष्ठः	१९७	॥
अत्रेः पुत्रस्तु	॥	॥
अथ कथय	१०३	रसमञ्जरी
अथ चैवङ्गते	८७	॥
अथ तं पाप	१५७	आपद्धर्म
अथ तं स्ना	८४	आनुशासनिक
अथ ये सहिताः	१९०	उद्योगपर्व
अथ यो नैव	१५३	॥
अथ वाञ्छन	९७	गर्गः
अथवा परि	७८	स्त्रीपर्व
अथवा मतं	८६	आनुशासनिक
अथाब्रवीत्	१५६	आपद्धर्म
अथोपगम्य	८८	आनुशासनिक
अदृष्टितो विकु	९	राजधर्म
अद्य ते जीवितं	४९	गदापर्व
अद्य वैवस्वतं	६१	रामायण
अद्यैव तं	६८	॥
अधर्मद्रोहसंयुक्तं	१३३	कामन्दक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अधर्पणोवः शब्दगां	१२०	उद्योग
अधश्शिरस्वतः	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
अधस्तदा	२१०	„
अधस्तनैः	११५	संगीतरत्नाकर
अधार्मिकाणां	१४७	राजधर्म
अधार्मिकान्	५९	मानव
अधिष्ठितं सदः	११८	संगीतरत्नाकर
अधीत्य चापि	१२९	कूर्मपुराण
अधो नाभेः	६८	गदापर्वणि
अधो वातस्य	२२४	वाहट
अनमाविव	२४	श्रुतिः
अनपभ्रंशरूप	१८	हरिकारिका
अनरण्यो	१२८	आनुशासनिक
अनर्थज्ञोत्पकण्ठः	२५	नारददर्शाक्षा
अनाकुलाः	२०८	सिद्धान्तशिरोमणिः
अनाधृप्याः	२२८	उद्योगपर्व
अनाधृप्याः	१८५	„
अनामिकायां	१२५	नारदः
अनायासेन	१५२	राजधर्म
अनिर्युक्तश्च	१२०	शार्ङ्गसूरी
अनिर्वेदः श्रियो	२१२	उद्योगपर्व
अनिवेद्य	४३	Anon
अनिसृष्टानि	६०	राजधर्म
अनिस्तीर्णो हि	१६५	आदिपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अनुचितकर्मा	७७	प्राचीनाः
अनुदुताभ्यां	१०८	संगीतरत्नाकर
अनुद्वेगकरा	९९	मनुः
अनुमान्य च	२२८	उद्योगपर्व
अनुरक्तदशुचिः	३६	मनुः
अनुरक्तं विरक्तं	४३	कामन्दक
अनुरागश्च	४१	,,
अनुस्वारो	३४	शिक्षा
अनुस्वारो	३४	शिक्षा
अनूद्य पश्चात्	३७	कामन्दक
अनृणत्वाच्च	७३	रामायण
अनेकयुद्ध	४५	कामन्दक
अनेन च विधानेन	२३३	मनुः
अनेन नारीवृत्तेन	१४३	,,
अन्तको राम	६६	रामायण
अन्तपालांस्तु	३७	कामन्दक
अन्तरात्मा	७५	उत्तर रामायण
अन्तर्मध्यमया	१०६	संगीतरत्नाकर
अन्ते कल्प्या	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
अन्तःपुरं समा	१४९	उद्योगपर्व
अन्धः स्यादन्ध	६६	आपद्धर्म
अन्यस्मै देहि	६९	कर्णपर्व
अन्याये व्यसने	२१९	कामन्दक
अन्यूनाधिकभीतः	३४	शिक्षा

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अन्ये हि सुम	१९२	राजधर्म
अन्योन्यबन्धनौ	३९	उद्योग
अन्योन्ययात्रा	१३९	हरिवंश
अन्योन्यवैरेण	९०	रामायण
अन्योन्याक्रान्ति	२२१	कामन्दक
अन्योन्याधार	७०	,,
अन्योन्यालंबित	४१	रामायण
अन्योन्यं बद्ध	९०	,,
अन्योन्यं समुप	१९०	उद्योगपर्व
अन्यः प्रयोग	८६	आनुशासनिक
अपकारिषु	५३	रामायण
अपराधेन	२१७	कामन्दक
अपरान्तक	१२६	संगीतरत्नाकर
अपरे क्षीरिणो	१८२	भीष्मपर्व
अपर्वणि कथा	९	कामन्दक
अपवादभयात्	७५	उत्तररामायण
अपार्पा मैत्र	७५	उत्तररामायण
अपालयन्नरो	६७	हरिवंश
अपां फेनं	२३१	उद्योगपर्व
अपि शीघ्रसमा	१९०	,,
अपुत्रोनेन	२३३	मनुः
अप्यहं जीवितं	६८	रामायण
अप्यहं जीवि	७५	उत्तररामायण
अप्रकाशोयमुद्दिष्टः	३५	कामन्दक

पद्यार्थे	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अप्राज्ञेन च	२२०	मुद्राराक्षस
अप्सु तप्सुश्च	१६६	आदिपर्व
अप्सु भूमिवत्	१५३	मानव
अबुद्धिमाश्रितानां	१५१	वनपर्व
अत्रवीच्च यथा	६३	रामायण
अत्रवीत्पद्मगं	८८	आनुशासनिक
अत्रवीत्परुषं	१७४	रामायण
अभयस्य हि	२२८	मनुः
अभयं सर्वं	६९	रामायण
अभिजातं	२१५	विदुरप्रजागर
अभिन्नवृत्ताः	७	राजधर्म
अभिवाद्य	६२	रामायण
अभूद्विशोको	८८	आनुशासनिक
अभ्ययुर्वाङ्मनाः	१८६	उद्योगपर्व
अभ्यस्तकर्मा	३७	कामन्दक
अभ्यावहति	२२४	विदुरप्रजागर
अभ्यावहति कल्याणं	१४२	उद्योगपर्व
अभ्यासार्थे	३०	शिक्षा
अभ्यासो विफलं	१०७	संगीतचिन्तामणि
अमरकेलि	२०९	सिद्धन्तशिरोमणि
अमात्यलाभो	२१५	विदुरप्रजागर
अमात्ये दण्ड	३७	मनुः
अमात्यो युव	२१८	कामन्दक
अभित्रीभूय	१५३	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अमित्रो न	६६	आपद्धर्म
अमित्रं कुरुते	१५९	उद्योगपर्व
अम्भोधरध्वनिभिः	१०३	रसमञ्जरी
अयज्ञशिष्टं	१०१	पाद्म
अयाज्ययाजकः	१७२	विष्णुपुराण
अयुक्तमिव	२३०	द्रोणपर्व
अयं च वादः	७५	उत्तररामायण
अयं चात्र नया	१५२	रामायण
अयं दैवतवंशो वै	१९५	आनुशासनिक
अयं रेवाकुञ्जः	१०२	रसमञ्जरी
अयं हि जन्मना विप्रः	१५५	आपद्धर्म
अरणीमग्निकामीव	१९१	राजधर्म
अरुणोदं महाभद्रं	२००	विष्णुपुराण
अरोगजातीय	३६	उद्योगपर्व
अरिं विगृह्य	२२१	कामन्दक
अर्जुनार्थे	३४	द्रोणपर्व
अर्थरात्रं शिक्षणीयो	१९२	नीतिसार
अर्थहेतोर्हि	,,	राजधर्म
अर्थानर्थान्तरे	३८	रामायण
अर्थान्तरमिव	१००	विष्णुपुराण
अर्धमासग	७८	स्त्रीपर्व
अर्धराज्यहरं	७१	भारत
अर्धरात्रादघस्तात्	१२८	गर्गः
अर्धेन्यस्मिन्	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अर्थ भार्या	८३	आदिपर्व
अर्थ भोक्तास्ति	१९१	राजधर्म
अर्बुदमब्दं खर्व	१६०	सिद्धान्तशिरोमणि
अलब्धविषयो	२१७	कामन्दक
अलसं विक्रम	॥	॥
अवगाह्यापगां	६०	राजधर्म
अवधानं गुणैः	११७	संगीतरत्नाकर
अवध्याः ब्राह्मणाः	१४९	उद्योगपर्व
अवध्याः ब्राह्मणाः	१८९	॥
अवमन्ता गुरूणां	१७२	विष्णुपुराण
अवलेखो मध्यमया	१०६	संगीतरत्नाकर
अवश्यमायान्ति	२२०	कामन्दक
अवस्तुवस्तु	१८५	प्राचीनाः
अवाङ्मुखवधं	६२	रामायण
अवाप्यताविवेकस्य	१००	विष्णुपुराण
अविज्ञाय कथं	५९	रामायण
अविद्वांसः प्रत्यभिवादे	२५	?
अविनीतकुमारं	१९३	कामन्दक
अविश्वासश्च सर्वत्र	१८७	राजधर्म
अविसंवादिता	२१५	विदुरप्रजागर
अव्यक्तमब्रवीत्	७२	द्रोणपर्व
अव्युच्छिन्ना	९४	तोडरानन्द
अशक्यतां च	४५	आदिपर्व
अशक्यमपि	६	राजधर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अशक्वारंम	४६	कामन्दक
अशीतियोजन	२००	विष्णुपुराण
अशोच्यो हि	८९	राजधर्म
अश्रद्धेयः	१५७	आपद्धर्म
अश्वत्थामन्	२२९	द्रोणपर्व
अश्वमेधप्रकरणे	१०७	संगीतरत्नाकर
अश्वमेधप्रकरणे	१२६	,,
अदववत्सर्व	१५३	मानव
अष्टादशसह	१२६	रामायण
अष्टौ काष्ठाः	१०८	संगीतरत्नाकर
असकृत्प्रोच्य	८५	आनुशासनिक
असत्प्रतिप्रहीता	१७२	विष्णुपुराणे
असत्यविकृते	८६	आनुशासनिक
असमीक्ष्य	७३	रामायण
असम्मतं	८०	नीतिसार
असिपत्तवनं	१७२	विष्णुपुराण
असूययेव तं	१३६	?
असंयद्धप्रलापित्वं	१५०	कामन्दक
असंरक्ष्यास्तु	११८	संगीतरत्नाकर
असंशयं तेऽपि	८०	वनपर्व
असंहार्यः	२२८	उद्योगपर्व
असंहार्यः स्थितो	१८४	,,
अस्तब्धमङ्गीत्रं	३६	,,
असादेकात्	८५	आनुशासनिक

पद्याद्यं	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अस्मिन् क्षणे	६२	रामायण
अस्य मांसैरिमं	१५६	आपद्धर्म
अस्योत्सर्गे	८४	आनुशासनिके
अस्वतन्त्रं हि	८५	"
अहमानाय	४२	रामायण
अहितव्यवसायः	२१८	कामन्दक
अहितो देहजो	४२	वामनपुराण
अहो दुःखमिति	८९	राजधर्म
अहं किल	८५	उत्तररामायण
अहं च कुरु	१६१	आदिपर्व
अहं च रघु	३८	रामायण
अहं त्ववगतो	१४६	"
अहं विजित्य	६४	द्रोणपर्व
अहं विनिवृत्तो	६८	रामायण
आ		
आकर्षन्मद	१२३	?
आकारमिज्जितं	९	मनुः
आक्रौरैरिज्जितै	९	"
आगतान् पूजयेत्	२१८	कामन्दक
आगम्य तु	२२६	भीष्मपर्व
आघट्टयति	९	कामन्दक
आचरत्यात्म	"	"
आजगाम तथा	८६	आनुशासनिक
आज्ञामस्य प्रतीक्षेत	१६१	कामन्दक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
आत्मनश्चैव	॥	आश्रमवासिक
आत्मनानर्थ	७८	मोक्षधर्म
आत्मना प्राप्तं	१९२	राजधर्म
आत्मन्यपि च	६४	गदापर्व
आत्मवन्मन्त्रि	४५	कामन्दक
॥	१३३	॥
आत्मवृद्धिः	६४	गदापर्व
आत्महा पुरुषः	१६५	आदिपर्व
आत्मानुमान	६८	रामायण
आत्मानं कारणं	८६	आनुशासनिक
अत्मानं शक्तं	२१९	कामन्दक
आत्मानं स्पर्श	२३३	मनुः
आत्मा बुद्ध्या	३१	शीक्षा
आत्मार्थं पाचितं	१०१	पाद्म
आत्मा विवक्षणा	१११	भरतशास्त्र
॥	३०	वाग्गेयकार
आत्मीये गर्भे	९७	गर्गः
आददानाश्च	६५	भीष्मपर्व
आदितालेन	१०९	शार्ङ्गदेव
आदित्यश्चन्द्रमा	८७	आनुशासनिक
आदित्या वसवो	१९१	॥
आदिमध्यावसान	८	कामन्दक
आदिमध्यावसानेषु	१००	स्कान्द
आदिराजः पृथुः	१९८	आनुशासनिक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
आहतश्चिन्त	७०	कामन्दक
आद्यः प्रकीर्तितो	१९८	आनुशासनिक
आधारशून्यो	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
आनन्दाश्रु	१०३	रसमञ्जरी
आनम्य फलिनीं	६६	आपद्धर्म
आनयैनं	६	रामायण
आनीलनिषध	२००	विष्णुपुराण
आनृष्यं यातु	६८	गदापर्व
आनृष्यं यातु	७३	,,
आनृशंस्यं	६५	कामन्दक
आन्दोलितो	११६	चतुर्वर्गचिन्तामणि
आपदो द्विविधाः	१९२	राजधर्म
आपद्रुतं	६७	कर्णपर्व
आपद्यापदि	६६	आपद्धर्म
आपूर्यमाणं	१८७	रामायण
आपोमयाः सर्व	१६६	आदिपर्व
आप्लावयत गात्रणि	१९४	उद्योगपर्व
आभाकासितपक्षे	१००	वाराह
आभाकासितपक्षे	,,	स्कान्द
आभ्यन्तरं	७०	कामन्दक
आयुर्वलं च	२११	मीप्मपर्व
आयुषा विप्र	१६५	आदिपर्व
आयुष्यो बर्हिणः	२२३	वाराह
आयुः क्षुपश्च	१९८	आनुशासनिक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
आरण्यान् सर्व	६३	आदिपर्व
आरुह्य सीतां	७५	उत्तररामायण
आरोभ्याच्च	४४	भोक्षधर्म
आर्जवं प्रति	८०	उद्योगपर्व
आर्तिरार्ते	९	राजधर्म
आर्तिनैवं	८५	आनुशासनिक
आर्द्रं वाप्यथवा	७८	स्त्रीपर्व
आलम्बिवन्ध	११९	संगीतचूडामणि
आलापा चेति	११५	संगीतरत्नाकर
आलापिनी	१०५	,,
आविष्ट इव	६७	कामन्दक
आश्रमं पुण्य	१९४	उद्योगपर्व
आश्वासयंस्तदा	१९५	वनपर्व
आषाढशुक्लै	,,	,,
आषाढशुद्ध	१००	वाराहे
आषाढाद्याश्च	१२८	संवर्तः
आषाढाद्वितयं	९६	गर्गः
आषाढे तु सिते	१०१	निर्णयसिन्धु
आषाढे वापि	१२८	वसिष्ठः
आसने शयने	९	राजधर्म
आसामन्यतमां	६१	नारदः
आसामन्यतमां	१४५	,,
आसीतामरणात्	१४३	मनुः
आह बृन्दविशेषं	११९	भरत

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
आहवे तु हतं	८९	राजधर्म
आहार्यो हार	११०	संगीतरत्नाकर
आहत्य वक्ष्यमाण	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
आंगिकाद्यैरभि	१०९	भावप्रकाश
आंगिको वाचिकः	११०	संगीतरत्नाकरः
इ		
इङ्गिताकार	१	कामन्दक
इङ्गिताकारचेष्टा	३६	मनुः
इच्छद्भिः परमं	१४२	आनुशासनिक
इच्छेत्पुत्रं	८२	भागवत
इति दुष्टस्य	९	राजधर्म
इति पञ्चाभिधां	३९	वाग्गेयकारः
”	१११	भरतशास्त्र
इति पूर्व	६८	गदापर्व
इति बुद्ध्या	६२	रामायण
इति मेघाः	२१८	कामन्दक
इति राजाब्रवीत्	१९४	वनपर्व
इति संगः	६७	कामन्दक
इति संगीतनिपुणैः	१०६	संगीतरत्नाकर
इति स्म राज्यं	१२१	कामन्दक
इतीन्द्रजालं	२१९	”
इतो न्यूनं तु	११९	संगीतरत्नाकर
इतः स्वर्गश्च	२०१	विष्णुपुराण
इत्थं सरोरुह	१३६	!

पद्यार्थे	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
इत्यादि च स्त्री	१५२	कामन्दक
इत्यादि चानुरक्तस्य	९	,,
इत्यादि दूषयन्	७१	,,
इत्यादि पानव्यसनं	१५०	,,
इत्यादि माया	२१९	,,
इत्याद्युपायान्	,,	,,
इत्युक्तवचने	१५६	आपद्धर्म
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण	,,	,,
इत्युत्पातैरेतैः	१६	गर्गः
इत्युपेक्षार्थ	२१९	कामन्दक
इत्युचुस्ते	१५६	आपद्धर्म
इत्येतदखिलं	२११	सूर्यसिद्धान्त
इत्येतद्वचनं	८९	आनुशासनिक
इत्येताः काश्यपेन	१४४	काश्यपः
इत्येते मुनिवर्य	२००	विष्णुपुराण
इत्येवं याज्ञवल्क्येन	१०६	संगीतरत्नाकर
,,	१२६	,,
इदं खलु मम	१५२	रामायण
इदं तु नीचाचरितं	४७	द्रोणपर्व
इदं महेन्द्रोपम	७६	रामायण
इन्द्रलोकं गतः	७३	,,
इन्द्रलोकं वि	७२	,,
इन्द्रादिलोकपालानां	२००	विष्णुपुराण
इन्दिरा पत्रिका	१०६	संगीतरत्नाकर

पद्यांश	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
इन्द्रापचारः	२१७	कामन्दक
इमं करिष्ये नियमं	१०२	भविष्य
इयं प्रावृट् धन्या	,,	रसमञ्जरी
इयं विवस्वता	१६७	उद्योगपर्व
इलावृतं च तन्मध्ये	१९९	विष्णुपुराण
इलावृतं महाभाग	,,	,,
इह हि मेरु	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
इहाग्र्यां कीर्तिं	१४३	मनुः
इहैव तावत्	३८	रामायण
ई		
ईदृशं व्यसनं	६६	द्रोणपर्व
ईदिसतं भोजन	१५५	आपद्धर्म
ईर्ष्यामर्षः	१५२	कामन्दक
ईशस्सन्	६७	आदिपर्व
ईशस्सन्	१६६	,,
ईषदुत्समयमान	८५	आनुशासनिक
ईदितानीह	१५२	कामन्दक
उ		
उक्तच्छन्दांसि	१२७	मनुः
उक्तवानसि यत्	१६५	आदिपर्व
उक्ता स्मृता	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
उग्रा च क्षोभिणी	११२	संगीतरत्नाकर
उच्चरेत्परया	३४	श्रीक्षा
उच्चारणे हि	,,	,,
D. K. ३३.		

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
उच्चोच्चतरता	१११	संगीतरत्नाकर
उत्कोचप्रवणाः	३६	नृसिंहपुराण
उत्तमाभ्यधिकं	११९	,,
उत्तमं मध्यममधो	,,	,,
उत्तरं यत्समुद्रस्य	२०१	विष्णुपुराण
उत्तरां दिग्माश्रित्य	१९७	आनुशासनिक
उत्तराः कुरवो	१८२	भीष्मपर्व
उत्तराः कुरवो	१८३	,,
उत्तराः कुरवश्चैव	१९९	विष्णुपुराण
उत्तिष्ठ नर	७७	रामायण
उत्तिष्ठ शक्र	२३१	उद्योगपर्व
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ	४९	गदापर्व
उत्पद्यन्ते त्रयः	१४७	राजधर्म
उत्पद्येत गृहे	२३३	मनुः
उत्पादयेत्	,,	,,
उत्सर्जनं च	१३०	गोमिलः
उत्सवादुत्सवं	७८	मोक्षधर्म
उत्ससर्ज गिरं	८५	आनुशासनिक
उत्ससर्ज स च	१६६	आदिपर्व
उत्साहदेश	२१९	कामन्दक
उत्साहमसु	१६१	आश्रमवासिक
उत्सृजध्वं महा	१९१	वनपर्व
उदकस्पर्शिता	१४४	काश्यप
उदयधौवना	१०३	प्रतापरुद्रीय

पदार्थ	कुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
उदयशिखर	९३	तोडरानन्द
उदयास्तमये भानोः	९४	,,
उदर्कफलमिच्छद्भिः	१५०	भारत
उदात्तो ब्रह्मजातिः	३४	शिक्षा
उदाराभिनयं	१०९	भावप्रकाश
उद्गच्छतापि	२१७	कामन्दक
उद्गाहः प्रथमो	१२०	संगीतरत्नाकर
उद्यतेष्वपि	३७	कामन्दक
उद्योगसमयः	९०	रामायण
उद्विजेतेह	२१९	कामन्दक
उद्भृत्तशिखि	१००	विष्णुपुराण
उद्वेजनीयो	१४२	कामन्दक
उन्मज्जत्वनि	७८	स्त्रीपर्व
उपकारफलं	४२	रामायण
उपकारेण तत्तस्य	१४८	वनपर्व
उपकारेषु माध्यस्थ्यं	९	कामन्दक
उपकारो महान्	१९१	वनपर्व
उपचीर्णेषु	७२	द्रोणपर्व
उपपद्येत्कथं	१९५	उद्योगपर्व
उपराजेव राजर्धि	१८७	राजधर्म
उपर्युपरि	१०८	संगीतरत्नाकर
उपलभ्य नृपो	१६१	आश्रमवास
उपवासानिराहस्य	१९४	उद्योगपर्व
उपाकर्म च कर्तव्यं	१२७	व्याघ्रः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
उपाकर्म न कर्तव्यं	१२८	गर्गः
उपाकर्मोत्सर्जनं	१३०	गोमिलः
उपायैर्विवि	६३	आदिपर्व
उपास्यमानः	९	कामन्दक
उभयं कारणं	८५	आनुशासनिक
उमापतिर्विरूपाक्षः	१९६	,,
उर्वशी मेनका	१९६	,,
उल्लूके प्राप्त	२२८	उद्योगपर्व
उल्कयाभिहतं	९६	गर्गः
उल्लासितः	११६	चतुर्दण्डिकाशिका
उवाच प्राञ्जलिः	१७३	विष्णुपुराण
उवाच लक्षणं	६२	रामायण
उषद्गुः सहसोदयैः	१९७	आनुशासनिक
ऊ		
ऊढापि देया	१४५	नारदः
ऊढायाः पुनः	,,	पुराण
ऊहापोहोऽर्थ	२१५	कामन्दक
ऊहुरुन्मार्गगानीनि	१००	विष्णुपुराण
ऋ		
ऋमाथा पणिका	१२४	याज्ञवल्क्यः
ऋग्यजुस्सामभिः	३४	श्रीक्षा
ऋचीकपुत्रो	१९७	आनुशासनिक
ऋचो यजूषि	१२६	संगीतरत्नाकर
ऋजवस्ते वृ	९८	मनुः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य	१८७	राजधर्म
ऋतुस्नातां तु	१३०	मनुः
ऋतेर्जुनं महाबाहुं	१९४	वनपर्व
ऋपिकुल्यास्तथा	१९६	आनुशासनिक
ऋपिरुग्रश्रवा	१९७	"
ऋषिर्दोधितमाश्चैव	"	"
ऋषीणामुपदिष्टा	१२१	उत्तररामायण
ऋषेर्मम च	६२	रामायण
ऋष्यमूकं	६७	"
ए		
एकतश्च द्वितश्चैव	१९७	आनुशासनिक
एकतस्तु त्रयो	१७६	उद्योगपर्व
एकदशरात	१६०	सिद्धान्तशिरोमणि
एकयैकेन	४९	गदापर्व
एकस्य जयं	१०२	राजधर्म
एकस्य मरणं	६२	रामायण
एकाकी सत्व	२१९	कामन्दक
एकांगिनापि	१३१	"
एकात्मतां गतं	६४	उद्योगपर्व
एकादशशतायामाः	१९९	विष्णुपुराण
एकान्तेन हि	१८९	राजधर्म
एकैकशः	७१	कामन्दक
एतं एवंविधाः	१५१	वनपर्व
एतच्छास्त्रार्थ	८	राजधर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
एतच्छ्रुत्वा शमं	८८	आनुशासनिफ
एतत्त्रयं द्विधा	२०९	भावप्रकाश
एतत्समर	४९	गदापर्व
एतत्सर्वं तु	३५	शिक्षा
एतत्सुधन्वन्	१५३	उद्योगपर्व
एतदर्थं मया	६९	कर्णपर्व
एतस्यैवं	४०	द्रोणपर्व
एता दश	७४	रामायण
एतानि सम्यक्	२१५	नीतिशास्त्र
एतान्सर्वान्	१५३	मानव
एतावत्सखि	१३९	अमरक
एतास्तिष्ठस्तु	१४४	मनुः
एते चान्ये च	१७३	विष्णुपुराण
एते द्रवन्ति	४०	द्रोणपर्व
एते द्वीपास्समुद्रैस्तु	१९९	विष्णुपुराण
एते वारिकणान्	१०२	रसमञ्जरी
एतेषु यदि	९७	गर्गः
एतेष्वन्येषु	१९४	उद्योगपर्व
एते सत्पुरुषाः	१३०	प्राचीनाः
एते ह्यमात्याः	१८८	राजधर्म
एतैः प्रकरण	१२६	संगीतरत्नाकर
एलाकरण	१२०	"
एलादिशुद्ध	"	"
एलो नलश्च	१९८	आनुशासनिफ

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
एवमब्रह्मावि	८१	नीतिसार
एवमस्त्विति	१५६	आपद्धर्म
एवमात्मकृतं	८८	आनुशासनिक
एवमुक्तः	४३	कर्णपर्व
एवमुक्त्वा महा	१९५	उद्योगपर्व
एवमेतत्पयो	९५	हरिवंश
एवमेतन्मया	६०	राजधर्म
एवमेव समु	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
एवमेवानुरूप्यं	१८३	भीष्मपर्व
एवं ऋषभ	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
एवं कण्ठे तथा	१११	संगीतरत्नाकर
एवं ज्ञात्वा	८७	आनुशासनिक
॥	४४	द्रोणपर्व
एवं तां प्रतिमां	१०१	भविष्य
एवं त्वमपि	४०	द्रोणपर्व
एवं द्वादश	१९४	उद्योगपर्व
एवं नादं नवै	८८	आनुशासनिक
एवं पदे पदान्ते	१२१	संगीतरत्नाकर
एवं पापकृत्यं	१५७	आपद्धर्म
एवं पुराणे	६७	कर्णपर्व
एवं प्रतिज्ञा	१६६	आदिपर्व
एवं मनुष्य	१९०	उद्योगपर्व
एवं लोके यशः	१९०	॥
एवं वृत्तो	८२	नीतिसार

पदार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
एवं शुद्ध	८५	उत्तररामायण
एवं सति न	६८	आनुशासनिक
एवं सरांसि	७८	स्त्रीपर्व
एवं सिद्धान्	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
एवं संसार	७८	"
एवं संस्तूय	२३१	उद्योगपर्व
एष मे हृदि	१९४	उद्योगपर्व
एष राजा	७३	रामायण
एष वै सम	१९७	आनुशासनिक
एषा नीतिगतिः	१८७	राजधर्म
एष्टव्या बहवः	८२	रामायण
ऐ		
ऐन्द्रेषु कार्तिके	९७	गर्गः
ऐन्द्रं कशेरु	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
ओ		
ओं तत्सदिति	१२०	संगीतरत्नाकर
औ		
औदुंबरी च	११९	भरत
औरभ्रका	१७२	विष्णुपुराण
औरसः क्षेत्रजः	२३२	मनुः
और्वेष्टः	१६५	आदिपर्व
औवेणिकं	१२४	१
अं		
अंगारदाहि	१७२	विष्णुपुराण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अंगुलीपु	३४	श्रीक्षा
अंगुल्यान्ये	१०६	संगीतरत्नाकर
क		
कक्षसेनश्च	१९८	आनुशासनिक
कण्ठे मध्यन्दिन	३१	श्रीक्षा
कण्ठे मध्ये मूर्ध्नि	॥	॥
कण्ठे मध्यो	१११	भरतशास्त्र
कथका वन्दिनः	११८	संगीतरत्नाकर
कथन्नु खलु	३८	रामायण
कथमस्य	६८	हरिवंश
कथमाचरितं	४७	द्रोणपर्व
कथान्तरेषु	९	कामन्दक
कथितो भवता	१९९	विष्णुपुराण
कथंचिदेव	१३२	कामन्दक
कथं त्वां	७४	रामायण
कदम्बकुसुम	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
कदम्बस्तेषु	१९९	विष्णुपुराण
कदाचित्	२१३	मोक्षधर्म
कन्यैवाक्षत	१४४	नारदः
करकलितकुच	१२६	?
करणाञ्चैव	१०९	भावप्रकाश
करणैश्चित्रयन्त्रः	१०६	संगीतरत्नाकर
करतलकलित	२११	सूर्यसिद्धान्त
करनामान्यपीमानि	१०५	शार्ङ्गदेव

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
करन्धमो नर	१९७	आनुशासनिक
करुणा चायता	११२	संगीतरत्नाकर
करोति कर्णिनो	१७२	विष्णुपुराण
करोति वावयं	९	कामन्दक
करोत्यभीक्ष्णं	९	राजधर्म
करौ प्रच्छेदयामास	६०	राजधर्म
कर्तव्यं श्रावणं	१२८	बृहस्पति
कर्तव्यं संमितं	१०९	संगीतरत्नाकर
कर्म चारभते	१५९	उद्योगपर्व
कर्मणा प्राप्यते	७८	स्त्रीपर्व
कर्मणा मनसा	१७३	विष्णुपुराण
कर्मणां हि महा	७४	आनुशासनिक
कर्मदायादवान्	८८	,,
कर्मभागेन	७८	स्त्रीपर्व
कर्मभूमिरियं	२०१	विष्णुपुराण
कर्माणि चोद	८८	आनुशासनिक
कलाभ्यां तु	१०८	संगीतरत्नाकर
कलाशेषश्चन्द्रः	१३८	प्राचीनाः
कलाजनाद्याश्च	२००	विष्णुपुराण
कलेः प्रवर्त	७०	राजधर्म
कलौ पञ्च	२४५	पुराण ?
काकस्वरं	२९	पाणिनीय शीक्षा
काकाण्डमेचक	९५	तोडरानन्द
काठिन्यं याति	९७	गर्गः

पद्यार्ध	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
कानीनश्च	२३२	मनुः
कानु प्राप्तिः	८५	आनुशासनिक
कान्ते तल्प	१३९	अमरुक
कामतो रूप	२१९	कामन्दक
कामदो विजय	१०८	संगीतरत्नाकर
कामयन्तेह	१०७	,,
कामयन्तेह	१२६	संगीतरत्नाकर
कामं तु क्षपयेत्	१४३	मनुः
कामं तेषु तु	२५	स्मृतिः ?
कामं दृष्टा मया	१५२	रामायण
कारणत्वे प्रक	८६	आनुशासनिक
कारणं यदि	,,	,,
कारणं वै त्वं	,,	,,
कार्तिके शुक्ल	१२८	भारत
कार्तिक्यामघ	१५५	आपद्धर्म
कार्पासमुपवीतं	९८	गौतमः
कार्यकारण	८६	आनुशासनिक
कार्यस्य हि	३९	कामन्दक
कार्याकार्ये	७	उद्योगपर्व
कार्याभावे	८६	आनुशासनिक
कार्ये कर्माणि	३८	रामायण
कार्ये संवर्ध	९	कामन्दक
कार्ये काल	३७	कामन्दक
कार्णरौरव	९७	मनुः

पद्याधं	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
कालत्रयेऽपि	१२८	व्यासः
कालमीक्षेत	३७	कामन्दक
कालातिपातः	१५१	,,
कालातीतं	९७	गर्गः
कालाह्लाभो	८५	आनुशासनिक
कालेन तत्कृतं	८९	,,
कालेन परि	,,	राजधर्म
काले समाचरन्	१३२	कामन्दक
कालो मार्गः	१०८	संगीतरत्नाकर
काल्यमुत्थाय	१९८	आनुशासनिक
किङ्कार्यं भग	६२	रामायण
किञ्चित्प्रक्रिय	७७	स्त्रीपर्व
किञ्चित्प्रच्छन्न	२१७	कामन्दक
किन्तद्द्रव्यं	२२५	प्राचीनाः
किन्नु तैरजितं	४५	आदिपर्व
किन्नु नाहं	६०	राजधर्म
किमाकारा	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
किमु वाचा	१४४	त्रिष्णुपुराण
किंपुनर्गुण	१९०	उद्योगपर्व
किल्बिषी	८६	आनुशासनिक
किल्बिषी	८८	,,
किल्बिषं सम	८६	,,
किष्किन्धां विश	४१	रामायण
कीचकस्तु	२१९	कामन्दक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
कीदृग्द्वीप	२०६	सिद्धान्तशिरोमणि
कीर्तियानो	१९७	आनुशासनिक
कीर्तितान्	"	"
कीर्तिप्रधानो	१८८	राजधर्म
कुण्डोघ्नीनां	१२३	?
कुतुपानाममीषां	११९	भरत
कुतः कृतघ्नस्य	१५७	आपद्धर्म
कुन्तलः केरलः	१०८	संगीतरत्नाकर
कुपुत्रो नरको	८२	भागवत
कुवेर इव	२२८	उद्योगपर्व
कुवेर इव	१८४	"
कुमार इव	"	"
कुमार इव	२२८	"
कुमुद्वत्यायता	१११	संगीतरत्नाकर
कुरु कृच्छ्रे	३९	द्रोणपर्व
कुरु पाण्डव	६५	भीष्मपर्व
कुरु संवरण	१९७	आनुशासनिक
कुर्याच्चतुर्विधं	१०	कामन्दक
कुर्याच्च प्रिय	१९०	राजधर्म
कुर्यात्तदनुरागेण	३८	रामायण
कुर्यात्तृणमय	६६	आपद्धर्म
कुर्युर्दोषमदोषस्य	१४७	राजधर्म
कुलवृद्धि च	१९०	उद्योगपर्व
कुलीनश्रील	१८८	राजधर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
कुलीपश्शील	३६	राजधर्म
कुलीनस्सत्व	१८८	,,
कुलीरे रवि	१२७	स्मृतिः ?
कुलेन नाम्ना	१०	कामन्दक
कुलं नः परि	१९१	वनपर्व
कुलं पुना	१९६	आनुशासनिक
कुशीलवोवकीर्णौ	१२१	मानव
कुरः क्रौञ्चः	१९१	विष्णुपुराण
कूटसाक्षी	१७२	,,
कूर्मोर्गानीव	२९	नारदशीक्षा
कृकवाकुविलो	९३	तोडरानन्द
कृतदण्डस्य	६०	राजधर्म
कृतमूलमिदानीं	१९२	,,
कृतविद्यो हि	१३१	कामन्दक
कृतागसं धर्म	८५	आनुशासनिक
कृतार्था ह्यकृत	१५४	रामायण
कृत्वा तं खण्डशः	१५६	आपद्धर्म
कृत्वा व्रतस्य	१०१	ब्रह्मकैवर्त
कृत्स्नमेते	१८८	राजधर्म
कृन्तन्ति देहिनां	१४३	कामन्दक
कृपमभ्यर्थ्य	७६	महाप्रस्थान
कृपा तस्मिन्	६६	आपद्धर्म
कृशाधो यौव	१९७	आनुशासनिक
कृष्णो जग्राह	१७६	विष्णुपुराण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
केन वा कारण	२१३	उत्तररामायण
केवलं दन्त	४७	कामन्दक
केशान्तिको	९८	मनुः
केसरास्तु	२००	विष्णुपुराण
कैशिके काकलि	११३	संगीतरत्नाकर
कोटिघ्नैर्नव	२११	सूर्यसिद्धान्त
को न्वर्जुनक	८५	आनुशासनिक
को हि ह्रुपदं	४५	आदिपर्व
को हि नाम	६६	द्रोणपर्व
को हि शक्तो	२३१	कर्णपर्व
को हि शस्त्र	२२९	द्रोणपर्व
को ह्यात्मानं	८४	आनुशासनिक
कः पुमान्	७४	रामायण
क्रमविक्रम	३४	प्रातिशाख्य
क्रमात्स्वराणां	११५	संगीतरत्नाकर
क्रमात्स्वराणां	११६	चतुर्दण्डि
क्रमाद्ग्रामत्वये	११५	संगीतरत्नाकर
क्रमाद्भुतं नलैः	१०६	"
क्रव्यादा अपि	१८६	आपद्धर्म
क्रव्यादैः कृमिभिः	१५६	"
क्रीडन्ति तासु	२०१	विष्णुपुराण
क्रीणीयाद्यस्तु	२३३	मनुः
क्रुद्धश्च कोपितः	२१७	कामन्दक
क्लिश्यमानस्तु	२९२	"

पद्यार्धं	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
क्लेशपाशशतं	१०७	संगीतचिन्तामणि
क्लेशायास	३७	कामन्दक
क्ष		
क्षत्रधर्मरताः	८९	राजधर्म
क्षत्रियस्य तु	९८	मनुः
क्षत्रियास्तु	१८६	उद्योगपर्व
क्षन्तज्यमेव	१५१	वनपर्व
क्षयमक्षीण	१५०	कामन्दक
क्षितिकम्प	९६	गर्गः
क्षितीरक्ताच	११२	संगीतरत्नाकर
क्षितान्वृक्षान्	६६	रामायण
क्षीराब्धौ	१००	यमः
क्षीरोदो	२१६	कामन्दक
क्षुतव्यायाम	२१७	"
क्षुधितच्छन्द	१५५	आपद्धर्म
ख		
खण्डजीरक	१२१	?
ग		
गङ्गामहानदी	१९६	आनुशासनिक
गच्छतश्चानु	२१३	पराशर
गच्छ राजान	६०	राजधर्म
गणस्समूहः	१२०	संगीतरत्नाकर
गणादनियमः	"	"
गतागतकुतूहलं	१०२	रसमञ्जरी

पद्यांशं	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
गत्वा तु सरयू	७५	उत्तररामायण
गत्वा देवर्षिं	२३१	उद्योगपर्व
गत्वा शतगुणं	१९५	वनपर्व
गत्वा समुद्रं	१७६	हरिवंश
गन्तुं यदि व्यव	१०४	रसमञ्जरी
गन्धमादनकैलासौ	२००	विष्णुपुराण
गन्धर्वयक्षरक्षांसि	२०१	"
गन्धशैलज	२०९	सिद्धान्तशिखामणि
गम्भीरभावः	११८	संगीतरत्नाकर
गया च फल्गु	१९६	आनुशासनिक
गर्भस्थो वा	७८	स्त्रीपर्व
गर्भं बलाका दधते	१०२	प्रतापमार्ताण्ड
गर्भः पुष्टः प्रसवे	९७	गर्गः
गर्भाणां संभवं	९४	तोडरानन्द
गर्भाधानक्षण	१०२	मेघदूत
गर्भोपघात	९६	गर्गः
गात्रवादक	११९	शार्ङ्गदेव
गालविक्षेपणं	१०९	भावप्रकाश
गात्रवीणा	१०४	शार्ङ्गदेव
गानस्य कामहेतुत्वं	१०७	संगीतरत्नाकर
गानस्य कामहेतुत्वं	१२६	"
गान्धार इति	११३	"
गान्धारग्राम	११४	आकर
गायकानां ततः	११०	नन्दिकेश्वर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
गायतो ब्राह्मणौ	१०६	संगीतरत्नाकर
गायतो ब्राह्मणौ	१२६	,,
गायिन्यो द्वादश	११९	,,
गिरयोजनचूर्ण	९३	तोडरानन्द
गिरा त्वं हृदयं	१९२	राजधर्म
गीतयः पञ्चधा	११६	शार्ङ्गदेव
गीतं नृत्यं तथा	१०७	संगीतरत्नाकर
गीतं वाद्यं तथा	१०४	शार्ङ्गदेव
गीती शीघ्री	२९	शीक्षा
गुणं चान्यस्य	८५	आनुशासनिक
गुरवे दक्षिणा	१६७	उद्योगपर्व
गुरुतल्पव्रतं	१४४	मनुः
गुरुतल्पव्रतं	१४४	संवर्तः
गुरुत्वं लघुता	३५	शीक्षा
गुरुभार्गवयोः	१२८	गर्गः
गुरुर्लघुरिति	१२०	संगीतरत्नाकर
गूढशस्त्रा	७१	कामन्दक
गूढोत्पन्नो	२३२	मनुः
गूहागते परि	१३३	कामन्दक
गूहान्त्रजम्	१९१	वनपर्व
गूहीतमेतत्	१२१	कामन्दक
गूहीतौ धर्म	६१	रामायण
गूहे वसेदमात्यः	१८८	राजधर्म
गूढीत रत्नानि	१५६	आपद्धर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
गेयमेतत्तदभ्यास	१२४	?
गोकर्णाकृति	३४	शिक्षा
गोप्ते चैव	१५६	आपद्धर्म
गोछागी महिषी	१०१	पात्र
गोदावरी च	१९६	आनुशामनिक
गोवस्वसुहिर	१५३	मानव
गोविन्दकान्तरे	१२६	संगीतरत्नाकर
गौडी त्रिस्थान	११६	शार्ङ्गदेव
गौतमी नाम	८४	आनुशासनिक
गौरवं पाण्डु	०.१	भीष्मपर्व
ग्रस्तं निरस्तं	२०.	?
ग्रहणे संक्रमे	१२८	वसिष्ठः
ग्रहनक्षत्र	२११	मूर्यसिद्धान्त
ग्रहलोक	,,	,,
ग्रामः स्वर	११४	आकर
ग्रामः स्वर	,,	शार्ङ्गदेव
घ		
घनता स्निग्धता	११७	,,
घातयन्ति	३८	रामायण
घातः पानश्च	१०५	शार्ङ्गदेव
घातः स्थान्मध्यमा	१०६	संगीतरत्नाकर
घोरायां भूग	१३०	मनुः
घोरे विमोहे	१७२	विष्णुपुराण
घोषो रेफोऽथ	१०५	शार्ङ्गदेव

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
म्रन्ति चान्यत्	८९.	राजधर्म
च		
चकम्पिरे	६५	भीष्मपर्व
चक्षुषी यत्	१६७	उद्योगपर्व
चक्षुष्यं स्नेहं	२२३	वाहट
चक्षुश्च केतु	२०१	सिद्धान्तशिरोमणि
चञ्चत्फणा	२०८	"
चञ्चलं हि	१४७	गीता
चतसृभ्यः	११४	अभिनवभरत
चतस्रो धारणाः	९६	गर्गः
चतुराशीति	१९९	विष्णुपुराण
चतुरो वार्षिकान्	१०२	भविष्य
चतुरः पाण्डवान्	१९४	वनपर्व
चतुर्गीति गतं	११६	शार्ङ्गदेव
चतुर्धाताः	११५	संगीतरत्नाकर
चतुर्थीचन्द्र	१५०	भारत
चतुर्थं षड्ज	१२५	नारदः
चतुर्दशगुणं	१८७	रामानुज
चतुर्दशसह	२००	विष्णुपुराण
चतुर्धागृह्य	१०१	भारत
चतुर्धाभिनय	११०	संगीतरत्नाकर
चतुर्धाभिनयः	११०	"
चतुर्भिर्धातुभिः	११९.	संगीतचूडामणि
चतुर्विधा	१५५	आपद्धर्म

पद्यार्थ	कुट्ट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
चतुर्विधं	१०९	भावप्रकार
चतुःश्रुतिस्त्वं	११३	संगीतरत्नाकर
चत्वारो मुख्य	११९	,,
चन्द्रोदये चन्दन	१०३	रसमञ्जरी
चपलस्सहसैव	२२०	कामन्दक
चराश्चरेयुः	८	,,
चर्मण्वती	१९६	आनुशासनिक
चातुर्मास्य	१००	वाराह
चातुर्मास्यव्रतं	१०१	निर्णयसिन्धु
चारुचामर	११८	संगीतरत्नाकर
चारेण द्विषतां	१६१	कामन्दक
चित्रकूटोज्जन	१९७	आनुशासनिक
चित्रावीणा	१०५	संगीतरत्नाकर
चिन्तयामास	६२	रामायण
चिरोषितश्च	६८	हरिवंश
चिरं प्रच्छन्न	२१९	कामन्दक
चुम्बन्त्यम्बर	१०४	प्राचीनाः
च्यवनस्याश्रमे	१९४	उद्योगपर्व
च्युतोच्युतो	११३	संगीतरत्नाकर
छ		
छन्दकासरितं	१२६	,,
छन्दस्तालाद्य	१२०	शार्ङ्गदेव
छन्दोवती	१११	संगीतरत्नाकर
छन्धमाना	१९५	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
छादयन्तः	६५	भीष्मपर्व
छायां गमयती	११६	चतुर्दण्डि
छिद्रं शत्रोः	३७	कामन्दक
छिन्नं वाप्यव	७८	स्त्रीपर्व
छिन्द्यामहं	६९	कर्णपर्व
ज		
जगाम त्रिद	७५	उत्तररामायण
जगाम राजन्	१९४	वनपर्व
जघान कीचकं	२१९	कामन्दक
जठराद्याः	२००	विष्णुपुराण
जठरो देव	"	"
जनपदपरि	१३२	कामन्दक
जनार्दनं	२२८	उद्योगपर्व
जयन्तशेखरो	१०८	संगीतरत्नाकर
जया कूर्मी	११०	भरत
जलचरसत्त्व	९६	गर्गः
जलस्थलानि	३७	कामन्दक
जलोर्मिनग	९३	तोडरानन्द
जहि मां निर्वि	६३	रामायण
जहि मां सौम्य	"	"
जागर्ति चेत्	१४९	उद्योगपर्व
जातीकुसुम	१०१	भविष्य
जानन्नपि	६७	आदिपर्व
जानन्नपि च	१६६	"

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
जानाम्यहं	८४	आनुशासनिक
जानीमहे	१३५	?
जारुधिप्रमुखाः	२००	विष्णुपुराण
जिह्वामुद्धर	१९२	राजधर्म
जीवन्ति ते	१८३	भीष्मपर्व
जीवपुत्रे	६६	रामायण
जंगमाः	८७	आनुशासनिक
जंबूद्वीप	१९९	विष्णुपुराण
जंबूनदं	२०१	सिद्धान्तशिरोमणि
जम्बूक्षद्दयौ	१९९	विष्णुपुराण
जम्बूफलाफल	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
जांबूनदाख्यं	१९९	विष्णुपुराण
ज्ञातयः संप्र	१९०	उद्योगपर्व
ज्ञातयो वर्ध	॥	॥
ज्ञातिभिः सह	१८९	राजधर्म
ज्ञातिभेदभयात्	१६२	॥
ज्ञातिभ्यश्चैव	१८७	॥
ज्ञातीनां वक्तु	१९२	॥
ज्ञास्यन्ति	६४	द्रोणपर्व
ज्येष्ठस्य शुक्र	९६	गर्गः
त		
त एव विकृत	११३	संगीतरत्नाकर
तकारश्शंकरः	१०९	शार्ङ्गदेव
तच्च वर्णगणो	१२१	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तच्च विश्वेश्वरं	१९६	आनुशासनिक
तच्छारीरमिति	११७	शार्ङ्गदेव
तच्छ्रुत्वा ऋषि	६२	रामायण
तच्छ्रुत्वा घोर	”	”
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः	६३	”
तज्जलं वज्रनिर्घोषं	९४	हरिवंश
तटिद्वेमपक्षैः	९७	गर्गः
ततस्तरेत्	६९	कर्णपर्व
ततस्तस्थ	६५	द्रोणपर्व
ततस्तान्युधि	१९१	वनपर्व
ततस्ते क्षत्रियान्	१८६	उद्योगपर्व
ततस्ते तापसाः	१९४	”
ततस्ते पार्थिवाः	६५	भीष्मपर्व
ततस्ते पार्थिवाः	२२८	उद्योगपर्व
ततस्ते ब्राह्मणाः	१८६	”
ततस्य चावनद्ध	११९	अन्ये १
ततस्सकुतुपो	”	”
ततस्स पृथिवी	६०	राजधर्म
ततस्सा पुन	१९५	उद्योगपर्व
ततस्सर्वत्	९०	आदिपर्व
ततो ज्यामनु	२३१	कर्णपर्व
ततो जांबूनदीः	१५५	आपद्धर्म
ततो दुर्योधनं	१९१	वनपर्व
ततो दुर्योधनः	१७३	राज्यपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
ततो धर्मे	६३	रामायण
ततो नवग्र्यां	११४	भारत
ततो निक्षिप्य	६२	रामायण
ततो महार्हास्ते	१५६	आपद्धर्म
ततो यथागतं	८८	आनुशासनिक
ततो रामो महा	६५	रामायण
ततो वसति	७०	राजधर्म
ततो बहति	७८	मोक्षधर्म
ततोऽस्माभिः	१६५	आदिपर्व
ततः परो नास्ति	७	कामन्दक
ततः परंतु छन्दांसि	१२	मनुः
ततः परंतु	११८	संगीतरत्नाकर
ततः पर्यागते	६६	आपद्धर्म
ततः पूर्वेण	२००	विष्णुपुराण
ततः प्रज्वालयित्वा	४१	रामायण
ततः प्राह द्विज	१५६	आपद्धर्म
ततस्तं क्रोधजं	१६६	आदिपर्व
ततः समासाद्य	३८	रामायण
ततः सहस्रं	१५५	आपद्धर्म
ततः स्वात्यादि	९६	गर्गः
तत्कर्म कुर्यात्	८७	नीतिसार
तत्कर्म सफलं	१२९	व्यासः
तत्कृतं कर्म	९	कामन्दक
तत्कृतं सफलं	८४	रामायण

पद्याधै	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तत्पानस्वस्थ	१९९	विष्णुपुराण
तत्प्रतापेन	४५	कामन्दक
तत्र गच्छ दरिद्र	७८	प्राचीनाः
तत्र तेनपदे	१२०	संगीतरत्नाकर
तत्र तुर्यश्रुतौ	११४	भरत
तत्र पुण्येषु	१९४	उद्योगपर्व
तत्र मेलामपक	१२०	संगीतरत्नाकर
तत्र वर्णगणैः	१२०	,,
तत्र वृक्षा मधु	१८२	भीष्मपर्व
तत्रापि खलु	२६	रामायण
तत्रायमपि भोक्ता	१५५	आपद्धर्म
तत्रैव सैन्यमान्यानां	११८	संगीतरत्नाकर
तत्रोपजापः	२१८	कामन्दक
तत्सन्निधौ	११८	संगीतरत्नाकर
तथा कर्म च	८८	आनुशासनिक
तथा कृच्छ्रगतं	६५	द्रोणपर्व
तथा च क्लेशयेत्	१०३	कामन्दक
तथा त्वमपि	३९	द्रोणपर्व
तथा देवनदी	११३	आनुशासनिक
तथा नरेन्द्रः	१३२	कामन्दक
तथापि मेरुः	१९९	विष्णुपुराण
तथा ब्रुवति	८६	आनुशासनिक
तथा लोकभयात्	१८१	वनपर्व
तथा बदन्तीह	२२८	प्राचीनाः

पदार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तथासनप्रदानेन	२१३	पराशरः
तथासौ वाक्	४२	गदापर्व
तथाहमपि	८६	आनुशासनिक
तथाहि षड्ज	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
तथेति च प्रति	६२	रामायण
तथाचेयं ब्राह्मणी	८८	आनुशासनिकपर्व
तथैव खल्वात्म	३८	रामायण
तथैव धर्मतः	७९	आदिपर्व
तथैव पाण्डु	७९	भारत
तथैव पापानि	१७३	विष्णुपुराण
तथैव मेद	६७	आपद्धर्म
तथैवालकनन्दापि	२००	विष्णुपुराण
तथोपांशु नयेत्	७१	कामन्दक
तदयं निर्जि	७४	रामायण
तदर्था तत्कृतां	९	कामन्दक
तदपि त्रिविधं	१०९	भावप्रकाश
तदहनि कुरुते	९३	तोडरानन्द
तदा त्वौदयिकी	१२८	गोमिलः
तदा निर्गच्छ	१६२	वनपर्व
तदा भरतकेवासीत्	१००	विष्णुपुराण
तदा विद्यान्मनो	६४	गदापर्व
तदाश्रितं रवे	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
तदा सर्वेषु लोकेषु	१६५	आदिपर्व
तदास्मामिर्वधः	॥	॥

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तदिति ब्रह्म	१२०	संगीतरत्नाकर
तदेनां दर्शयामास	१९५	उद्योगपर्व
तद्गच्छ ह्यद्य	७४	रामायण
तद्दक्षिणे करटिका	११०	नन्दिकेश्वर
तद्बोधयज्जग	१४७	कामन्दक
तद्ब्रह्माण्ड	२१०	सूर्यसिद्धान्त
तद्भिदा त्वेकतन्त्री	१०५	संगीतरत्नाकर
तद्विष्णुमुद्धतं	११०	"
तद्वज्रलदवत्	८७	आनुशासनिक
तद्वर्गतो	२१०	सूर्यसिद्धान्त
तन्तवोत्यायताः	१९०	उद्योगपर्व
तन्त्रीणामेक	१०६	संगीतरत्नाकर
तन्त्रीद्वयेन	"	"
तन्त्रीभिस्सप्तभिः	"	"
तन्न कुर्यात्	६०	नीतिसार
तन्नियोगे	३८	रामायण
तन्नृत्तं स्यात्	१०९	भावप्रकाश
तन्मध्यता	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
तपश्चचार	१९४	वनपर्व
तपस्विलिङ्गिनो	८	कामन्दक
तपस्वित्रयज्जन	३७	"
तप्तकुम्भे	१७२	विष्णुपुराण
तप्तलोहे	"	"
तप्तमिमुद्धमन्	१६६	आदिपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तमतथ्यभये	७२	द्रोणपर्व
तमघ वालिनं	४२	रामायण
तमब्रवीत्	६०	राजधर्म
तमायान्तं	६५	भीष्मपर्व
तमुवाच मुनिं	६२	रामायण
तमेकं वर्जयित्वा	१९४	वनपर्व
तमोनिलो मेघ	२१५	कामन्दक
तमौरसं विजा	२३२	मनुः
तयोरावसथौ	६०	राजधर्म
तयोरेवं कथय	६२	रामायण
तयोर्न कारया	३४	शिक्षा
तयोर्मध्यगतो	२००	विष्णुपुराण
तस्वश्च निरुप	९५	तोडरानन्द
तर्केगितज्ञः	३७	कामन्दक
तर्जनीपार्श्व	१०६	संगीतरत्नाकर
तर्जन्यादि	३४	शिक्षा
तस्माच्छोकं	४४	द्रोणपर्व
तस्मात्प्रबन्धः	११९	संगीतचूडामणि
तस्मात्समे	८६	आनुशासनिक
तस्मात्सर्व	७०	कामन्दक
तस्मात्सौम्य	८५	आनुशासनिकपर्व
तस्मात्स्त्री	१५२	"
तस्मादप्सु	१६६	आदिपर्व
तस्मादसा	७०	कामन्दक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तस्मादुत्तारण	१६७	उद्योगपर्व
तस्मादुभौ	८८	आनुशासनिक
तस्मादेतौ	२१८	कामन्दक
तस्मादेनं	६५	कर्णपर्व
तस्माद्भृष्टा	८१	नीतिसार
तस्माद्राजा	६७	कामन्दक
तस्माद्वाचं	१५९	उद्योगपर्व
तस्माद्विधसि	१८७	राजधर्म
तस्माद्विहीनं	८२	भागवत
तस्मान्न देवा	१५३	मनुः
तस्मान्नात्रैव	८६	आनुशासनिक
तस्मिन्कुर्वीत	१८७	राजधर्म
तस्मिंस्तथा	८८	आनुशासनिक
तस्य स्वङ्गस्य	५८	?
तस्य तत्किल्बिषं	८६	आनुशासनिक
तस्य त्वं धरमाणस्य	१४५	रामायण
तस्य द्वाविंशतिः	१११	संगीतरत्नाकर
तस्य नित्यं	१५६	आपद्धर्म
तस्य पूर्वं	७३	द्रोणपर्व
तस्य प्रियं	१५५	आपद्धर्म
तस्य सामर्थ्यं	१३१	कामन्दक
तस्य सिध्येत्	१९२	राजधर्म
तस्याधस्तात्	१२५	नारद
तस्यार्थवच	८६	आनुशासनिक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तस्यास्समन्त	२००	विष्णुपुराण
तस्यां सिंहासनं	११८	संगीतरत्नाकर
तस्यैवं क्लिश्य	१९२	राजधर्म
तासूच्चार्यान्त्य	११५	संगीतरत्नाकर
तां प्रीतिमनुवर्तस्व	१४२	रामायण
ताः क्षरन्ति नवं	९५	हरिवंश
ताः क्षरन्ति	१३५	"
तानन्वयुस्तदा	१८६	उद्योगपर्व
तानहैव	४०	द्रोणपर्व
तानि वक्ष्यामहे	१२६	संगीतरत्नाकर
तानुवाच	१९४	उद्योगपर्व
तान्निर्हरन्ति	१८३	भीष्मपर्व
तान्मानयेत्	१९०	राजधर्म
तान्मृतानपि	१५४	उद्योगपर्व
"	"	रामायण
तान्येवादाय	१५६	आपद्धर्म
तान्सर्वान्	१९५	वनपर्व
तामुवाच महा	१९५	उद्योगपर्व
ताम्रपात्रस्थितं	१०१	पाद्म
ताम्रारुणाचित्त	१९६	आनुशासनिक
तारानुध्वनि	११७	शार्ङ्गदेव
तारेयो राम	७६	रामायण
तारं तार्तीय	३१	श्रीक्षा
तारे तु विधात्	३३	"

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तालज्ञश्चाप्रयासेन	१०७	संगीतरत्नाकर
तालज्ञश्चाप्रयासेन	१२६	"
तालहस्तोऽर्धचन्द्र	१०५	शार्ङ्गदेव
तावतः संख्या	१५३	मानव
तावत्स जीवेत्	६८	रामायण
ताश्च स्वर्गे	११६	संगीतरत्नाकर
तासां विकृतयो	८८	आनुशासनिक
तासु ते पूजिता	१५५	आपद्धर्म
तास्वायतन	२०१	विष्णुपुराण
तिर्यक्त्वं	२०१	विष्णुपुराण
तिर्यग्योनि	१९६	आनुशासनिक
तिर्यच्चस्तासु	१११	संगीतरत्नाकर
तिलको ललित	१०८	"
तिल्दभोदकेन	१५५	आपद्धर्म
तिष्ठते हि सुहृत्	४४	उद्योगपर्व
तिष्ठन्ति बहवो	१६५	आदिपर्व
तिष्ठन्नल विशेषेण	३७	कामन्दक
तीरसूचद्रसं	१९९	विष्णुपुराण
तीर्थः समुद्र	७४	रामायण
तीर्थे आश्रम	३७	कामन्दक
तीर्थदिनकर	९६	गर्गः
तीर्था कुसुमती	११२	संगीतरत्नाकर
तीर्थाप्युद्देश	१४३	कामन्दक
तीर्था रौद्री	१११	संगीतरत्नाकर

पद्याद्यं	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तुल्यरूपगुण	१८३	भीष्मपर्व
तुल्यार्थं तुल्य	७१	भारत
तुल्येऽपराधे	१४०	प्राचीनाः
तुंवुरुश्चित्तसेन	१९६	आनुशासनिक
तृष्णीभावेऽपि	९	राजधर्म
ते कृष्णे यान्ति	१७२	विष्णुपुराण
ते क्रमास्तेषु	११५	संगीतरत्नाकर
ते च पञ्चदश	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
तेजस्विनो	१४२	कामन्दक
तेजस्विनं तं	१४२	आनुशासनिक
तेजस्वी पुन	७४	रामायण
ते तु युद्धेषु	१८६	उद्योगपर्व
तेनकः पाठतालौ	१२०	संगीतरत्नाकर
तेन वाक्योप	२२८	उद्योगपर्व
तेनेति शब्दः	१२०	संगीतरत्नाकर
तेभ्यश्शशंसुः	१८६	उद्योगपर्व
तेऽमी मानुष	१३०	प्राचीनाः
ते शस्त्रग्राहि	८१	कामन्दक
ते शुद्धैस्सप्तभिः	११३	संगीतरत्नाकर
तेषामधश्शत	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
तेषु क्रमात्	"	"
तेषु भिन्नेषु	२१८	कामन्दक
"	२२०	"
तेषां ते क्षीरि	१८१	भीष्मपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
तेषां तत्सम	६३	रामायण
तोन्तलो मध्यगो	१२१	संगीतरत्नाकर
तौ दक्षिणोत्तरायामौ	२००	विष्णुपुराण
तौ द्वौ धरातले	११४	आकर
तं कानीनं	२३३	मनुः
तं तु देशं	८३	रामायण
तं शक्त्या वर्ध	१८७	राजधर्म
तं शुश्रूषेत	१४३	मनुः
तं क्रोधं वर्जितं	१४२	आनुशासनिक
त्यजन्नभूत	१४२	कामन्दक
त्यजैनं बलवान्	६३	रामायण
त्यागी च सत्त्व	८१	नीतिसार
त्यागो वधो वा	६३	रामायण
लयस्ते करुणा	१११	संगीतरत्नाकर
त्रयाणां चैव	६२	रामायण
त्रयोदशैते	१०५	शार्ङ्गदेव
त्रसदस्युः	१९८	आनुशासनिक
त्रिकूटदिश	२००	विष्णुपुराण
त्रिशृङ्गो जारु	"	"
त्रिसन्ध्यं पठि	१९५	आनुशासनिक
त्रिस्थानगमक	११७	संगीतरत्नाकर
त्रीणि श्राद्धे	५८	१
त्रैलोक्ये तरवः	१०२	रसमञ्जरी
त्वया धार्य	२३१	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
स्वया वृत्तो	॥	॥
त्वयाहं चोदित	८७	आनुशासनिक
त्वयि धर्मः	७१	उत्तररामायण
त्वां चैवाहं	८७	आनुशासनिक
त्वामहं तार	६७	रामायण
त्वं सर्वभूतेषु	२३१	उन्नोगपर्व
त्वं हि शक्तो	॥	कर्ण
त्वं हि सत्य	३९	द्रोणपर्व
दक्षिणायन	९५	वनपर्व
दक्षिणेन तु	१८२	भीष्मपर्व
दक्षोऽवरीषः	१९७	आनुशासनिक
दक्षः पर्याप्त	१८८	राजधर्म
दग्धमन्त्रं	१०२	पाद्म
दण्डनीतिं	७०	राजधर्म
दण्डशंसुर्हमा	१०६	संगीतरत्नाकर
दण्डेन हि समा	२१९	कामन्दक
तत्रौरसेतरेषां	२३३	चन्द्रिका
ददस्व शीघ्रं	१२६	रामायण
ददृशुर्दर्शनीयं	६५	भीष्मपर्व
दध्मो धृतस्य	२००	सिद्धान्तशिरोमणि
दध्रे कर्ण	२३१	कर्णपर्व
दया तस्मिन्	६६	आपद्धर्म
दयामास्थाय	६७	कामन्दक
दयावती तथा	१११	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
दयावती रंजिनी	११२	”
दयां च जातिषु	९१	भीष्मपर्व
दरमुकुलित	१३६	१
दर्शनस्पर्शने	१०६	संगीतरत्नाकर
दशद्वादश	२०१	विष्णुपुराण
दशवर्षसह	२८३	भीष्मपर्व
दस्यवश्चापि	१५६	आपद्धर्म
दस्यूनां दीयतां	”	”
दाक्षाय्यो दूर	२२४	वैद्यनिघण्टुः
दानरिक्तेन	२१८	कामन्दक
दाने फलविशेषः	५०	दक्षः
दायाद्यतां	४५	आदिपर्व
दारकेष्वप्रमत्त	७६	”
दारराज्यनिमित्तं	५९	रामायण
दारांश्चैषां	१९१	वनपर्व
दास्यमैश्वर्य	”	राजधर्म
दिग्धहस्तं	१९०	उद्योगपर्व
दिनकरनिकर	२११	सूर्यसिद्धान्त
दिवास्वप्नेषु	१७३	विष्णुपुराण
दिशत्यासन	९	कामन्दक
दिशश्च विदिश	१९७	आनुशासनिक
दिशस्तीर्थानि	१९५	वनपर्व
दीपो नेत्रा	७४	रामायण
दीप्तामध्येति	११२	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
दीप्तायता ऋजु	१११	,,
दीप्तायता च	१११	संगीतरत्नाकर
दीप्तायते	१२२	,,
दीयमानं सुवर्णं	१२६	रामायण
दीव्यन्ति	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
दुःखं च काले	२२७	उद्योगपर्व
दुःखपङ्कणवे	६७	कामन्दक
दुःखेन रक्ष्यते	१८७	,,
दुदोह सत्व	१३५	हरिवंश
दुदोह स विभुः	९५	,,
दुर्गकोशवल	३७	कामन्दक
दुर्भिक्षादेव	७८	मोक्षधर्म
दुर्योधनश्च	६५	भीष्मपर्व
दुर्योधनस्य	१९१	वनपर्व
दुर्वासाभि	६३	रामायण
दुर्घृत्ते वृत्तचेष्टेव	१००	विष्णुपुराण
दुर्हृदां कुरु	१६२	आदिपर्व
दुरशासनश्च	६५	भीष्मपर्व
दुष्टं गजमिव	१९३	कामन्दक
दुष्टः शब्दः	२६	?
दुष्टायां पूर्व	१२८	व्यासः
दुप्यन्तो भरत	१९७	आनुशासनिक
दुहिताचार्य	६१	नारदः
दुहिताचार्य	१४५	,,

पदार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
दूत एवामि	३७	मनुः
दूतस्तु कुरुते	८२	मनुः
दूनं चैत्र प्रकु	३६	,,
दूनास्सत्य	३६	नृसिंहपुराण
दूनी विशुदुपागता	२०३	रसमञ्जरी
दूतेनैव नरेन्द्र	३७	कामन्दक
दूरस्थानामपि	८१	कात्यायन
दूरादेवानुगमनं	१३१	कामन्दक
दूप्यानुपांशु	८१	,,
दृढायुश्चोर्ध्व	१९७	आनुशासनिक
दृश्यमान	६१	रामायण
दृषद्वती च	१९६	आनुशासनिक
दृष्ट्वापांगण	१०२	रसमञ्जरी
दृष्ट्वा प्रसन्नो	०.	कामन्दक
दृष्ट्वा मही	०.१	भीष्मपर्व
देवकन्या	१९६	आनुशासनिक
देवतानन्तर	१९७	,,
देवताप्रतिम	२१०.	कामन्दक
देवदत्तादयो	१५	हरिकारिका
देवद्विजपितृ	१७२	विष्णुपुराण
देवलोकच्युता	१८३	आनुशासनिक
देवशर्मा च	१९७	आनुशासनिक
देवस्यांभुजि	१३९	रसमञ्जरी
देवा देवर्षयः	१९८	आनुशासनिक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
देवानां ववृधे	१८६	विष्णुपुराण
देवासुरगुरु	१९६	आनुशासनिक
देवस्य प्रति	२१७	कामन्दक
देशकालज्ञता	२१५	विदुरप्रजागार
देशिरागेषु	११८	संगीतरत्नाकर
देशे देशे	८३	रामायण
देहस्थवह्नि	३०	वाग्भेयकार
देहस्थं वह्नि	१११	भरतशास्त्र
दैवतेषु विशेषेण	१४९	राजधर्म
दोरको वासुकिः	१०६	संगीतरत्नाकर
दोषो नैव	८७	आनुशासनिक
द्यूतपक्षोप	३७	कामन्दक
द्रव्यदानमपूर्व	२१७	"
द्रष्टव्ये नाट्य	११७	नन्दिकेश्वर
द्रुपदः श्वशुरो	४५	आदिपर्व
द्रुमाधिरोहश्च	९३	तोडरानन्द
द्रुहिणजन्म	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
द्रौपद्या चानया	१९५	वनपर्व
द्वन्द्वमेतत्	६२	रामायण
द्वयोर्द्वयोः	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
द्वादश्यां सन्धि	१००	बाराह
द्वाभ्यां निवारितो	१९२	राजधर्म
द्वाभ्यां निषाद	११४	अभिनवभरत
द्वारि तिष्ठ	६२	रामायण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
द्वाविंश्यां तु	११४	भरत
द्विजक्रीताः	१०१	पाद्मे
द्वितीये सति	१५१	वनपर्व
द्वितीयो मध्यम	११४	आकर
धनञ्जयार्थ	६४	द्रोणपर्व
धनयौवन	१७२	विष्णुपुराण
धनलाभात्	२१५	विदुरप्रजागर
घनिष्ठासंयुते	१२९	व्यासः
घन्योऽस्म्यनु	१६२	वनपर्व
घन्यं यशस्यं	१९०	राजधर्म
धर्मज्ञेन सता	७२	द्रोणपर्व
धर्मप्रसवनं	७१	उत्तररामायण
धर्ममर्थं च	५९	रामायण
धर्मसंरक्षण	७०	कामन्दक
धर्मसंहितया	७६	रामायण
धर्मस्तु ते व्यति	६०	राजधर्म
धर्मं चार्थं च	१५९	आपद्धर्म
धर्मं पूर्वं	११	११
धर्मः श्रुतं	१९६	आनुशासनिक
धर्माधर्मौ	७०	कामन्दक
धर्माभिचाराः	११	११
धर्मार्थकाम	१०६	संगीतरत्नाकर
धर्मार्थकाम	१२६	११
धर्मिष्ठः पापभीरु	११८	११

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
धर्मेण मातरं	१४६	रामायण
धर्म्यमारे	७०	कामन्दक
धान्ये मसूरिका	१०१	पात्रे
धारणाध्ययन	१३०	गोभिलः
धिङ्मृत्युं	८७	आनुशासनिक
धीमानुत्साह	७	कामन्दक
धीसत्त्वोद्योग	१४८	,,
धुन्धुमारो	१९८	आनुशासनिक
धूमायन्ते व्यये	१९०	उद्योगपर्व
धृतराष्ट्रोल्मुक	,,	,,
धृतिस्वैर्य	९०	,,
धृत्याह्वयं	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
धृष्टद्युम्नमुखाः	४५	आदिपर्व
धैर्येण युक्तं	४४	मोक्षधर्म
धैवतो मध्यम	११३	संगीतरत्नाकर
धैवतं निषादं च	११२	नारद
ध्रुवत्वात्स्यात्	१२०	संगीतरत्नाकर
ध्रुवो जयो मे	१९८	आनुशासनिक
ध्रुवो मध्यो	१०८	संगीतशास्त्र
न		
न कामपरमो	१५८	आपद्धर्म
न कार्यकालं	१३२	कामन्दक
न किञ्चिद्दुर्लभं	१६२	वनपर्व
न कुप्ये तव	६०	राजधर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
न कुर्यात्प्रियया	१४२	कामन्दक
नक्षत्रदशकं	९६	गर्गः
नखक्षतसुर	१३३	रसमञ्जरी
न खल्वन्यत	२०१	विष्णुपुराण
नगरे प्रतिरुद्धः	१५३	उद्योगपर्व
न गर्भास्संपदं	९६	गर्गः
न गोप्रदानं	२२८	प्राचीनाः
न च दुःखमयं	१९६	आनुशासनिक
न च नामापि	१४३	मनुः
न च प्रकम्पयेत्	२९	नारदशीक्षा
न च रोषवशं	१४२	रामायण
न च हन्यात्	६६	मनुः
न चात्मा रक्षि	६४	द्रोणपर्व
न चात्मा लघुतां	३८	रामायण
न चाधर्ममहं	६४	द्रोणपर्व
न वास्फोटेत	१२१	मानव
न चास्य गोचरे	२२९	द्रोणपर्व
न चाहं हरि	७९	रामायण
न चैव नः प्रियं	१६५	आदिपर्व
न चैवं सामरा	१६६	"
न तत्र तिष्ठति	१८८	कामन्दक
"	४४	"
न तत्र हेतुर्न कलिः	१८५	प्राचीनाः
न तु तापं महा	६३	रामायण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
न तु प्रतिज्ञां	६८	"
न तेभ्योऽभ्य	६७	कामन्दक
न तेषु पाप	२०१	विष्णुपुराण
न तेषु वर्षते	"	"
न तेषु शोको	"	"
नत्त्वोत्तरायणं	९५	वनपर्व
न त्वां जितार्थिनो	७	राजधर्म
न दातुमर्हसि	१५६	आपद्धर्म
नदी भीमरथी	१९६	आनुशासनिक
न दुष्करमिदं	१५१	राजधर्म
नद्यश्च शतशः	२०१	विष्णुपुराण
न धर्मपर एव	१५८	भारत
ननु नामात्र	६६	द्रोणपर्व
ननु नूनं श्रुता	६७	हरिवंश
न नृत्येदथवा	१२१	मानव
न नेतृश्रोतृ	१०९	शार्ङ्गदेव
नन्दा चापरनन्दा च	१९६	आनुशासनिक
नन्दावती च	१२०	संगीतरत्नाकर
नन्दा विशाला	११५	"
नन्दाश्रमे महा	१९४	उद्योगपर्व
न प्रमत्ताय	४७	द्रोणपर्व
"	६६	"
न फलं प्राप्नुव	८६	आनुशासनिक
न बबन्धांबरे	१००	विष्णुपुराण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
न बुभूषेत्	४५	आदिपर्व
नभस्ययस्कान्त	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
न भीतिं न परा	६६	मनुः
न मर्षयन्ति	१९१	वनपर्व
न मांसं राघवो	२११	रामायण
न मे वागनृतं	१९५	उद्योगपर्व
नमोऽस्तु रामाय	१०८	रामायण
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्र	१९८	,,
नयिष्यत्य	७३	,,
नयेषु कुशलं	१८६	उद्योगपर्व
नरकं घोर	८२	कर्णपर्व
नरश्च तत्पृष्ठ	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
न रेजेऽन्तर्हितः	१००	विष्णुपुराण
नरेन्द्रास्त्रि	७०	मनुः
नरेश्वरे	१४९	कामन्दक
नर्मदोत्तर	१२७	स्मृतिः ?
नलिनीवांबु	७	कामन्दक
नवयोजन	२०१	विष्णुपुराण
नवसाहस्रं	१९९	,,
नवैतेषां स्वदत्ते	१८९	उद्योगपर्व
न शक्यते	१९१	कामन्दक
न शक्यं पुन	१९२	राजधर्म
न शान्तिमधि	८४	आनुशासनिक
नष्टे बने वा	८९	राजधर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
नष्टे मृते	६१	„
नष्टे मृते प्रघ्न	१४५	मनुः
न स्त्रीषु राजन्	१८९	उद्योग
न स्वेदो न च	१९९	विष्णुपुराण
न हि मे पर	१५२	रामायण
न हि मे मनसः	„	„
न हि राज्ञा प्रमादो	१३३	राजधर्म
न हि शङ्क्यामि	६२	रामायण
न हि साहस	१९१	वनपर्व
न हीदृशमना	७७	मनुः
न ह्ययं बाल	८४	आनुशासनिक
न ह्यविज्ञात	१४२	कामन्दक
न ह्यहं नाप्ययं	८८	आनुशासनिकपर्व
न ह्येकस्साधको	३८	रामायण
नागं च सौम्य	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
नाटकस्थित	११७	संगीतरत्नाकर
नाट्यस्य कुतुपः	११९	भरत
नाट्यं तन्नाटक	११०	संगीतरत्नाकर
नाट्यं नृत्यं तथा	„	„
नातश्श्रीमन्	२१२	उद्योगपर्व
नातिव्यक्तं	३४	श्रीक्षा
नातीयात्कार्य	१३२	कामन्दक
नादो ऋषभ	११२	नारदः
नादोऽविसूक्ष्मः	३०	वाग्भेयकार

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
नादो ऽसिस्सूक्ष्मः	१११	भरतशास्त्र
नानागसं मां	८७	आनुशासनिक
नानावितान	११८	संगीतरत्नाकर
नान्धो न बधिरः	१९६	आनुशासनिकपर्व
नान्यत्र धन	१९२	राजधर्म
नान्यत्र बुद्धि	११	११
नान्यातिकार	१९१	११
नान्याधार	२०६	सिद्धान्तशिरोमणि
नान्यो ज्ञातेः	१८७	राजधर्म
नान्यो युधि	२३१	कर्णपर्व
नापुत्री विन्दते	८२	?
नाभिहृत्कण्ठ	३०	वाग्वेयकारः
नाभिहृत्कण्ठ	१११	भरतशास्त्र
नाभिं प्राप्नो	११२	नारदः
नामितो मिश्रित	११६	चतुर्दण्डि
नायकाभिमुखं	११०	नन्दिकेश्वर
नारदः पर्यतः	१९६	आनुशासनिक
नारी तु पत्यभावे	१४५	११
नारुन्तुदः स्यात्	१५९	मनुः
नालं समभुजः	१६५	आदिपर्व
नासागन्धवहः	११२	नारद
नासां कण्ठसुरः	११	११
नासां प्रयोगे	१८	?
नास्ति चित्तसमः	१४७	प्राचीनाः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
नास्ति मे त्व	७४	रामायण
नास्मिन् हते	८५	आनुशासनिक
नास्य वर्ष	१९९	विष्णुपुराण
नाविज्ञातः	३७	कामन्दक
नावां दोषेण	८७	आनुशासनिक
नावां दोषेण	८८	"
नाहत्वा युधि	१९४	उद्योगपर्व
निकृत्तस्य परैः	१९१	राजधर्म
निखिलेन महा	१८२	भीष्मपर्व
निगदितरूपैः	९७	गर्गः
निजघ्नरे	२१६	कामन्दक
निजश्च विश्रिष्ट	८	राजधर्म
नित्ययस्तो	८५	आनुशासनिक
नित्याभ्यन्तर	१५१	कामन्दक
नित्योत्थानेन	१९२	राजधर्म
नित्यं मनोपहा	१४२	कामन्दक
निद्राकाम	२२४	वाहट
निद्रां त्यजति	१००	यमः
निधिश्चान्तं मध्यं	१६०	सिद्धान्तशिरोमणि
निनीषुः श्रियं	७१	कामन्दक
नियच्छेदं मनः	१६५	आदिपर्व
नियन्तव्यः	१४९	राजधर्म
नियुक्तो नृपतेः	३८	रामायण
नियुक्तो यः	"	"

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
निरक्षदेशे	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
निरभ्युपायो	२१९	कामन्दक
निरामयाश्च	१८३	भीष्मपर्व
निराहारा	१९४	उद्योगपर्व
निरीक्षन्ते	८१	उत्तररामायण
निरुक्तं श्रोत्र	११	शीक्षा
निरुद्धिमो	६६	आपद्धर्म
निरूपयिष्यते	१२०	संगीतरत्नाकर
निरूपः स्फुरित	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
निरोधनेन	५९	मानव
निर्गच्छेयुः	३७	कामन्दक
निर्गुणेनापि	१००	विष्णुपुराण
निर्गुणं ह्यपि	७	कामन्दक
निर्जिता जीव	७४	रामायण
निर्जितासि	११	११
निर्दहति कुल	१९०	प्रबोधचन्द्रोदय
निर्दानसाम	२१८	कामन्दक
निर्दोषं दोष	८७	आनुशासनिक
निर्मलाः स्वर्ग	६१	रामायण
निर्मोक्षस्तस्य	८७	आनुशासनिक
निवर्तामि	७१	उत्तररामायण
निवेद्यमत्रात्य	१४९	उद्योगपर्व
निशि स्वापो	१००	स्कान्द
निशीथे सूत	४०	द्रोणपर्व

पद्यादि	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
निश्वासमोह	९	राजधर्म
निश्शंकवीणेत्याद्याः	१०५	संगीतरत्नाकर
निषधनील	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
निषधाद्याः	२००	विष्णुपुराण
निषधः पारि	॥	॥
निषादादिषु	११६	चतुर्दण्डि
निषिद्धमपि	१२४	सुरेश्वर
निषिद्धमपि	६८	॥
निषेद्धा विद्यते	४०	द्रोणपर्व
निष्कृतिर्विहिता	१५६	आपद्धर्म
निष्क्रोटितास्त्यः	१०५	शार्ङ्गदेव
निष्पावान्	१०१	पाद्य
निष्पीडितं	२९	पाणिनिशीक्षा
नीचोच्चस्वर	३४	प्रातिशाख्य
नीराजयित्वा	१३९	हरिवंश
नीलशैल	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
नीलः श्वेतश्च	१९९	विष्णुपुराण
नूनं त्रिदश	१०२	॥
नृगो ययातिः	१९८	आनुशासनिक
नृतं त्वत् नरे	११०	नन्दिकेश्वर
नृपतौ क्रोश	१८	मनुः
नेत्रवस्त्रविकारैः	९	मनुः
नैकस्य हेतोः	७१	रामायण
नैच्छन्त तं सख	१५६	आपद्धर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
नैतत्स्वया कृतं	८९	आनुशासनिकपर्व
नैतद्दृष्टं.	६८	गदापर्व
नैव तावददो	८७	आनुशासनिकपर्व
नैव दंशान्	२११	रामायण
नैवं कालो	८८	आनुशासनिकपर्व
नैवंविधाः	७७	रामायण
नोच्छ्रायं सहते	१४७	राजधर्म
नोद्वेजयेत्	१४२	कामन्दक
न्यवर्तयंस्तदा	१९४	उद्योगपर्व
ष		
पञ्च पश्वनृते	१५३	मानव
”	१५४	उद्योगपर्व
पञ्चमस्सप्त	११४	भरत
पञ्चमो मध्यम	११३	संगीतरत्नाकर
पञ्चस्थानोत्थितः	११२	नारदः
पञ्चस्वापत्सु	६१	?
”	१४५	मनुः
पठेच्छुचिः	१९८	आनुशासनिक
पण्डितो हि	२२५	सभापर्व
पतत्येवाधमान्	७२	उत्तररामायण
पतत्रिकेतनं	१०९	हरिवंश
पतन्ति तेषु	१७२	विष्णुपुराण
पतन्ति भ्रूतः	१९९	”
पतिलोकविहीना	१९४	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	कुटु-संख्या	मूलग्रन्थनाम
पति या नामि	१४३	मनुः
पलाणि लोक	२००	विष्णुपुराण
पदक्रमविशेष	३५	श्रीक्षा
पदान्तस्य	३४	"
पयःपूर्णमिव	"	"
परचित्तपरि	१२७	संगीतरत्नाकरं
परतन्त्रं कथं	८४	आनुशासनिकं
परदाररतिः	१४४	विष्णुपुराण
परदारान्न	"	"
परदारावरोधस्य	१५२	रामायण
परस्परपेकार	२१६	कामन्दक
परस्परपेकारी	१३१	"
परात्मसामर्थ्य	३८	रामायण
परानुद्धेग	२१६	कामन्दक
परिक्षीणो	२१८	"
परिपूर्णाः	१६	गर्गः
परैरुपद्रुतस्य	१९१	कामन्दक
परैर्वाकीर्त्य	९	राजधर्म
परोक्षमगुणान्	"	"
परोऽपि हित	४२	वामनपुराणं
पर्जन्यः सर्व	९५	हरिवंश
पर्यन्तेषु सुधा	९३	तोडरानन्द
पर्यायतः स्त्री	८९	राजधर्म
पर्वण्यौदधिके	१२८	गोमिलः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
पर्वतानां यथा	१८४	उद्योगपर्व
„	२२८	„
पल्लीनामधिप	१०३	रसमञ्जरी
पवनविगमः	९३	तोडरानन्द
पवनश्च पुनः	„	„
पशुवत्क्षीरं	१५३	मानवे
पश्चिमं केतु	२००	विष्णुपुराण
पश्चिमां दिशं	१९७	आनुशासनिकपर्व
पश्चिमेत्यभि	१६७	उद्योग
पश्यतामेव	१९६	„
पश्यन्नपि	१३१	कामन्दक
पश्रुति धोनिषा	११४	आकर
पाञ्चालान्	२२९	द्रोणपर्व
पाण्डवानां	४०	संगीतरत्नाकर
पातः केवल्यया	१०६	संगीतरत्नाकर
पादांगुलीरभि	१५०	उद्योगपर्व
पादातैर्निशित	१२३	„
पानस्त्रीद्यूत	१४७	कामन्दक
पानाक्षिप्तो हि	१५०	„
पान्तु वः सततं	१९७	आनुशासनिक
पापमाचरतौ	५९	राजधर्म
पापाचारः	१५६	आपद्धर्म
पापेषु निरताः	१०७	सङ्गीतचिन्तामणि
पारम्पर्यं	१५५	आपद्धर्म

पद्यार्ध	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
पाहिं सर्वाश्च	२३१	उद्योगपर्व
पितामहश्च	६२	रामायण
पितामहेन	”	”
पितामहो	१९६	आनुशासनिक
पिता हि बन्धुः	७९	रामायण
पितुराज्ञोऽहं	८१	नीतिसार
पितुश्शतगुणं	५०	दक्षः
पितृदेवातिथीन्	१७२	विष्णुपुराण
पितृवत्त्वयि	८०	उद्योगपर्व
पितृवेऽश्मनि	२३३	मनुः
पितृव्यदार	१४४	संवर्तः
पितृव्यसखि	६१	नारदः
”	१४५	”
पितृव्यस्तस्व	७९	रामायण
पितृसेवारतः	८०	नीतिसार
पिधाय च बिल	१४६	रामायण
पीडितानां	६७	कामन्दक
पीडितोऽपि	१४३	”
पीतं न गमयेत्	२६	१
पुण्यतीर्थे च	१९६	आनुशासनिकपर्व
पुण्यस्सोमगिरिः	१९७	”
पुण्यं त्रिलोक	१९६	”
पुत्रदारैः	४४	मोक्षधर्म
पुत्रवत्ते त्रयः	५९	रामायण

पद्याध	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
पुत्रस्य पितु	८१	नीतिसार
पुत्रैरध्यापितो	१७३	विष्णुपुराण
पुत्रं पुत्रगुणैः	२३३	मनुः
पुनर्भूतिमा	१४४	नारद
पुनाति विप्र	१०६	संगीतरत्नाकर
पुरतोऽपि	११८	,,
पुरस्कार्याः	२२९	राजधर्म
पुराणैः कर्मभि	२३१	उद्योगपर्व
पुरुमित्रो	६५	भीष्मपर्व
पुरुषो भव	४९	गदापर्व
पुरोवाताश्च	९६	तोडरानन्द
पुष्टिमायुः	१९८	आनुशासनिक
पुष्पाणि च	१८२	भीष्मपर्व
पुष्ये तु छन्दसां	१२७	मनुः
पुंसामापत्	१८८	कामन्दक
,,	४४	,,
पुंसः स्त्रीवल्ल	२१९	,,
पूजितास्संवि	१८८	राजधर्म
पूर्वकार्याणि	१६७	उद्योगपर्व
पूर्वकार्याविरोधेन	३८	रामायण
पूर्वमेवैतदुक्तं	८८	आनुशासनिकपर्व
पूर्ववक्ष्यायतौ	२००	विष्णुपुराण
पूर्वाह्नकाले	११८	संगीतरत्नाकर
पूर्वेण मन्दरो	१९९	विष्णुपुराण

पद्यविं	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
पूर्वेण शैलाः	२००	विष्णुपुराण
पूर्वोपकारी	१४८	वनपर्व
पूर्वं निर्माण	६३	रामायण
पूर्वं संमानितो	२१८	कामन्दक
पृच्छन्मानोऽपि	३७	"
पृथगेत्य	९	राजधर्म
पृथिवीदान	४०	द्रोणपर्व
पृथिवीं च	"	"
पृथिवीं नार्हसे	७१	उत्तररामायण
पृथिव्यां गति	"	"
पृथिव्यां ये	"	"
पृथिव्यां राज	"	"
पृथुबहुलस्त्रिंश्व	९५	तोडरानन्द
पृष्ठक्षेत्तफलं	२१०	सूर्यसिद्धान्त
पृष्ठभागे	११८	संगीतरत्नाकर
पैतृष्वसेय	१४४	मनुः
पैप्पलौदुंवरी	९८	"
पौनर्भवेन	२२३	"
पौरापवाद	८५	उत्तररामायण
पौरापवादः	"	"
प्रकाशदण्डान्	७०	कामन्दक
"	२१९	"
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च	२११	कामन्दक
"	७०	"

पद्यार्थ	शुद्ध-संख्या	मूलग्रन्थनाम
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च	३५	कामन्दक
प्रकृतिमिरति	१३२	”
प्रख्यातस्य	७४	रामायण
प्रगल्भः	३७	कामन्दक
प्रचोदितोऽहं	७७	आनुशासनिकपर्व
प्रजात्मश्रेयसे	१९३	नीतिसार
प्रजा रक्षेत्	७०	कामन्दक
प्रजाश्च पितृ	७१	रामायण
प्रजाः क्लिभाति	७०	राजधर्म
प्रज्ञाविक्रम	२२१	मुद्राराक्षस
प्रज्ञावृद्धं	७	उद्योगपर्व
प्रतर्जनो	१९८	आनुशासनिकपर्व
प्रतापयुक्तान्	२१२	कामन्दक
प्रतिज्ञा च	५१	रामायण
प्रतिज्ञाया	६८	गदा
प्रतिज्ञां पाल	६९	कर्ण
प्रतिज्ञातं कथं	५९	रामायण
प्रतिप्रदानं	६१	महाप्रस्थान
प्रतिप्रियं चेत्	८०	रघुवंश
”	१५१	”
प्रतिमानं तथा	२१७	कामन्दक
प्रतिवक्तुं	८६	रामायण
प्रतिशशी च	९४	तोळरानन्द
प्रतिश्रुतश्च	१९५	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
प्रतिषेद्धा हि	१६५	आदिपर्व
प्रतिष्ठिता	७१	रामायण
प्रथमादिस्वर	११५	संगीतरत्नाकर
प्रथमोपाकृतिः	१२८	गर्गः
प्रदूष्य वा	७१	कामन्दक
प्रवन्धगति	१२०	संगीतरत्नाकर
प्रवन्धाङ्गानि षट्	१२०	संगीतरत्नाकर
प्रवन्धावयवो	”	”
प्रबुद्धे च	१०१	भविष्ये
प्रभाववानपि	१४२	आनुशासनिक
प्रभाषेताग्रतो	१०१	भविष्ये
प्रमत्तमप्रमत्तं	६३	आदिपर्व
प्रमदाजन	७७	प्राचीनाः
प्रमाणमिष्ट	६३	आदिपर्व
प्रमाणमेनं	१८६	रामायण
प्रमादिनं	१३३	राजधर्म
प्रयागं च	१९६	आनुशासनिक
प्रयागे देव	१९४	उद्योगपर्व
प्रयाति नरके	१७२	विष्णुपुराण
प्रयाति वैणिकः	१०७	संगीतरत्नाकर
प्रयाति सागरं	२००	विष्णुपुराण
प्रयातु नो	२२८	उद्योगपर्व
प्रयातु वो	१८५	उद्योगपर्व
प्रयान्त्येते	१७२	विष्णुपुराण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
प्रयोगाच्च	३४	श्रीक्षा
प्ररुद्धनव	१००	विष्णुपुराण
प्रवर्तते स्वर्ग	११८	आकर
प्रवसते	१९५	श्रीहर्ष
प्रविवेश	२२६	भीष्मपर्व
प्रविशन्निव	२१६	कामन्दक
प्रविष्टप्लोडश	१९०	विष्णुपुराण
प्रवृत्तयश्च	८७	आनुशासनिक
प्रवेशे दक्षिणे	१९०	नन्दिकेश्वर
प्रशंसाकुशलाः	११८	संगीतरत्नाकर
प्रसवेः सप्त	१३६	रघुवंश
प्रसन्न चैव	१९०	उद्योगपर्व
प्रसादं कुरु	१६५	आदिपर्व
प्राक्कर्मभिः	७८	स्त्रीपर्व
प्राक्तनानि	१९	वनपर्व
प्राग्जन्मभाग्य	११७	निशंकदेव
प्राजापत्यं	९६	गर्गः
प्राणम्लानिः	१५०	कामन्दक
प्राणैरप्युप	१३३	,,
प्राण्यङ्गचूर्ण	१०१	पाद्म
प्रातः पठेत्	३२	श्रीक्षा
प्रातःसवन	३१	?
प्रादुरास्तां	६०	राजधर्म
प्रादुर्भवन्ति	१९२	,,

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
प्रादुर्भूतोऽस्मि	१५५	आपद्धर्म
प्रादेशिन्यां	१२५	नारदः
प्राप्तचारित्र	७४	रामायण
प्राप्तते	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
प्राप्तवान्	६०	राजधर्म
”	१४३	रामायण
प्राप्तो विक्रम	४०	द्रोणपर्व
प्राप्तो वीरगतिं	८९	राजधर्म
प्राप्नुवन्तीह	७८	स्त्रीपर्व
प्राप्य ततोय	७५	रामायण
प्राप्यापदं	२२७	उद्योगपर्व
प्राप्यापि	७१	नीतिसार
प्राप्यापि	८०	”
प्रायेण प्रिय	१४२	कामन्दक
प्रायो ग्रहाणां	९७	गर्गः
प्रावृट्कालः	१००	विष्णुपुराण
प्रियमेवाभि	१४३	कामन्दक
प्रियवाक्य	११८	संगीतरत्नाकर
प्रियस्यापि	५५	राजधर्म
प्रियं च नानृतं	१७	मनुः
प्रीतिश्च मार्जनी	११२	संगीतरत्नाकर
प्रीतोऽस्मि सौम्य	२१४	रामायण
प्रीत्यर्थं तव	७५	रामायण
प्रीयन्ते पितरः	२११	भीष्मपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
प्रेष्यस्य क्षमि	१४०	रामायण
प्रोक्तो योजन	२१०	सूर्यसिद्धान्त
प्रोष्ठपद्यां	१२८	वसिष्ठः
स्रवन्ते धर्म	८४	आनुशासनिक
फ		
फलन्त्यमृत	१८५	प्राचीनाः
फलार्थोऽयं	६६	आपद्धर्म
फाल्गुने चाभ्र	२५	तोडरानन्द
व		
वद्धं धातुभिः	११९	संग्रहचूडामणि
वभूव चैव	७३	द्रोणपर्व
वभूव वरि	१००	विष्णुपुराण
वभ्रूयसेनयो	१९२	राजधर्म
वर्ही च गुण	१९७	आनुशासनिक
बलं पञ्चविधं	२१५	विदुरप्रजागर
बलिना भय	६५	रामायण
बलिनियमन	१९३	चम्पूगमायण
बलं संकर्षणे	१९२	राजधर्म
बहवः पण्डिताः	१४७	,,
बहवः पन्नगाः	२२४	आदिपर्व
बहुपुष्पफला	१६	तोडरानन्द
बहुमित्राश्च	८	राजधर्म
बहून् बहुत्वात्	१००	उद्योगपर्व
बहून्वाः श्रवणे	१२७	कालदर्श

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
बह्वृचाः श्रवणे	१२८	गोभिलः
वाध्यन्ते ऽभ्यधिकं	२१९	कामन्दक
बालश्चाकृत	७६	रामायण
बालिना निरु	६७	”
बाह्वैर्विभावयेत्	९	मनुः
विरुदं गुणनाम	१२०	संगीतरत्नाकर
बुद्धिपूर्वं	१९५	आनुशासनिक
बुध्या बोध्यानु	४६	कामन्दक
बुध्या ह्यष्टांगया	१८७	रामायण
वृन्दानि पीता	९७	गर्गः
वृत्त्यस्तेषां	१५५	आपद्धर्म
बृहस्पतिसमं	१८७	रामायण
बोधयेयुः प्रमा	१४७	कामन्दक
ब्रह्मग्रन्थिगतः	१११	भरतशास्त्र
ब्रह्मग्रन्थिस्थितः	३०	वाग्भेयकारः
ब्रह्मचर्यं	१०१	देवलः
ब्रह्महत्यादिकं	१००	यमः
ब्रह्महत्याफलं	१५४	द्रोणपर्व
ब्रह्मा चैनं	१५७	आपद्धर्म
ब्राह्मणानुगतान्	१९५	वनपर्व
ब्राह्मणा मृष्ट	१५६	आपद्धर्म
ब्राह्मणार्थो यथा	१५	हरिकारिका
ब्राह्मणेषु च	१४९	उद्योगपर्व
ब्राह्मणो वैल्व	९८	मनुः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
भूयात्प्रसृतया	१०	कामन्दक
ब्रूहि क्षिप्रं	८४	आनुशासनिक
भ		
भक्षितानि	६०	राजधर्म
भगिन्यां शत	५०	दक्षः
भद्रं तेस्तु	६२	रामायण
भद्रं हि शङ्कि	६	राजधर्म
भद्रा तत्रोत्तर	२००	विष्णुपुराण
भद्रा दिशं	१९७	आनुशासनिक
भद्राश्वे भगवान्	२०१	विष्णुपुराण
भद्राश्वः पूर्व	२००	,,
भरतं चैव	६२	रामायण
भर्तृचित्तानु	१६१	कामन्दक
भवता हि वयं	२२८	उद्योगपर्व
,,	१८५	,,
भवतां च	१६६	आदिपर्व
भवत्यङ्ग	१२०	संगीतरत्नाकर
भवत्युदारं	२२०	कामन्दक
भवद्भिः सम	२२८	उद्योगपर्व
भवन्तस्तु	१८६	,,
भवन्ति परि	४६	कामन्दक
भवन्ति भेदाः	१९१	वनपर्व
भवानपि	२१४	कालिदास
भवानुशानसा	२२८	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
भवानुशनसा	१८४	उद्योगपर्व
भविष्यसि	१९८	"
भवेत्स गुरु	६९	आनुशासनिक
भवेद्वै मुनि	६२	रामायण
भाद्रपदाद्वय	९६	तोडरानन्द
भाद्रपदे	९७	गर्गः
भारतवर्ष	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
भारतं प्रथमं	१९९	विष्णुपुराण
भारतः केतुमाल	२००	"
भारुण्डा नाम	१८२	भीष्मपर्व
भारो भार	४३	पाद्म
भावकश्चेति	११७	संगीतरत्नाकर
भावयन्परमां	१४२	कामन्दक
भावाभिर्भाव	१०९	भावप्रकाश
भावाः कालात्मकाः	८७	आनुशासनिक
भाषसे किं	८६	"
मिन्धाच्चतु	२१७	कामन्दक
भिन्नानां वै	१८९	उद्योगपर्व
भिन्ना सूक्ष्मै	११६	शार्ङ्गदेव
भिन्ने हि नत्	२१९	कामन्दक
भीतं मूर्खं	२१७	कामन्दक
भीतः स्वदोष	२१८	"
भीता पतन	३४	श्रीक्षा
भीतासि नैव	१०३	रसमञ्जरी

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
भीमसेनो	६५	भीष्मपर्व
भीमेन च नर	४३	कर्णपर्व
भुङ्क्व भोगान्	१६१	आदिपर्व
भुजङ्गमिव	१४२	कामन्दक
भुज्यन्ते यानि	१७३	विष्णुपुराण
भृताश्चार्था	३७	रामायण
भृतेभ्यश्च	१०८	,,
भूपद्मस्य	१०५	विष्णुपुराण
भूभूधर	२१०	सूर्यसिद्धान्त
भूमिभागाः	१५६	आनुशासनिक
भूमेरर्ध	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
भूमेः पिण्ड	२०७	,,
भूमौ वर	१५५	आपद्धर्म
भूलोकास्त्यो	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
भूसमं च	९४	तोडरानन्द
भृग्वह्निराः	१९७	आनुशासनिकपर्व
भृत्यानामनु	९०	आदिपर्व
भृत्यो युक्त	३८	रामायण
भेदाद्विनाश	१८९	राजधर्म
भेदं कुर्वीत	२२०	कामन्दक
,,	२१८	,,
भोगवत्यां	१९४	उद्योगपर्व
भौमा ह्येते	२०१	विष्णुपुराण
अमङ्गलक	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
अमरः संरु	१०५	शार्ङ्गदेव
आतरं भगिनीं	८१	नीतिसार
आतरं वा	१८७	कामन्दक
आता मे बान्धव	१५५	आपद्धर्म
आतुर्ज्येष्ठस्य	१४६	रामायण
आतुश्च आतु	१४४	मनुः
आतृत्वमुप	४१	रामायण
आतृभार्या	५९	"
आतृसंज्ञ	६८	"
आतृणामव	८१	नीतिसार
अणहा गुरु	१७२	विष्णुपुराण
म		
मखहा ग्राम	१७२	विष्णुपुराण
मखैरयजथा	१२३	"
मयस्य व्यसने	४४	मोक्षधर्म
मज्जतां वार्त	४०	द्रोणपर्व
मज्जन्ति पाप	८४	आनुशासनिकर्पव
मणिः शाणो	१३८	प्राचीनाः
मत्स्वरूपश्च	२०१	विष्णुपुराण
मदन्ती रोहिणी	११२	संगीतरत्नाकर
मदोदग्राः	१३७	रघुवंश
मदोषकृत	७६	रामायण
मध्यदेशप्रसू	१५५	आपद्धर्म
मध्यन्दिने	१३	श्रीका

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
मध्यमध्यम	११५	संगीतरत्नाकर
मध्यमस्य श्रुति	११३	संगीतरत्नाकर
मध्यमानामिकाभ्यां	१०६	"
मध्यमे स्यात्तु	११५	"
मध्यमः षड्ज	११३	"
मध्यमः स्यात्तद्	११९	"
मध्यस्थानस्य	११५	"
मध्यांगुलिमध्यं	३४	शिक्षा
मध्ये तेषां	१२५	उद्योगपर्व
मनांसि दुर्वि	१००	त्रिपुणपुराण
मनो निहन्तुं	१०३	रसमञ्जरी
मनोरथोत्तरं	१८२	भीष्मपर्व
मनो हि हेतुः	१५२	रामायण
मनः कायाम्नि	३१	?
मनःप्रसादः	२३३	कामन्दक
मन्त्रिगस्स	६३	रामायण
मन्त्री नेलं	२१८	कामन्दक
मन्दा च रतिक्रा	१११	संगीतरत्नाकर
ममापि त्व	६७	रामायण
ममाप्यपगतं	७६	"
मया क्रुद्धेन	६४	द्रोणपर्व
मया च यत्कृतं	८८	आनुशासनिक
मयूरशुक	९३	तोडरानन्द
मयूरहंसान्य	३३	शिक्षा

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
मयूरो लवणः	२२३	बाहट
मरुच्चलो मूरचला	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
मर्माप्यस्थीनि	१५९	उद्योगपर्व
मर्षितं मर्षणीयं	२१४	रामायण
मलमासे निपतिते	१२८	वसिष्ठः
मस्त्रिगुः पूर्व	१२१	संगीतरत्नाकर
महती नारदस्य	१०७	”
महद्वयशिरो	१६६	आदिपर्व
महाक्षयो व्ययो	१९२	राजधर्म
महागजप्रभा	१९९	विष्णुपुराण
महाचापानि	६५	भीष्मपर्व
महाजनास्तथा	८६	नीतिसार
महानप्येकको	१९०	उद्योगपर्व
महान्त्यनीकानि	६५	भीष्मपर्व
महान्भवति	२१२	उद्योगपर्व
महापूजां	१०१	भविष्य
महामिषश्च	१९८	आनुशासनिकपर्व
महाराजमनु	६१	भारत
महासुरो	२३१	उद्योगपर्व
महाहवे च	१९४	”
महितचरण	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
महीतले पति	४३	कर्णपर्व
महीपालाश्च	७१	रामायण
महेन्द्रदानवान्	२३१	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
महेन्द्रो मलयः	२०१	विष्णुपुराण
महोदरो ह्यलर्क	१९७	आनुशासनिक
माघशुक्ल	१२७	मनुः
माघे मासि	९६	तोडरानन्द
माता पिता वा	२३२	मनुः
मातापितृभ्यां	२३३	मनुः
माता पितृष्वसा	१४५	नारद
माता मातृ	६१	नारद
माध्वीविक्रय	१७२	विष्णुपुराण
मान्या ज्योति	११८	संगीतरत्नाकर
मायोपेक्षेन्द्र	२१६	कामन्दक
मारुतस्तुरसि	३१	?
मार्गा बभूवु	१००	विष्णुपुराण
मार्गं गेयं च	११७	संगीतरत्नाकर
मार्जारकुक्कुट	१७२	विष्णुपुराण
मार्जारा भृश	९३	तोडरानन्द
मार्दङ्गिकास्तु	११२	संगीतरत्नाकर
माल्यवज्जलधि	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
माल्यवांश्च	२०९	११
मा विभं मा च	१९८	आनुशासनिक
मासतयेऽपि	१२८	वसिष्ठः
मास्य तात	१२१	वनपर्व
माहेन्द्रवाणी	१९६	आनुशासनिक
माहेन्द्रशक्ति	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
माहेन्द्रीप्रभवाः	९३	तोडरानन्द
मिलद्रोई	११६	आपद्धर्म
मित्रद्रोहो न	१५७	„
मित्रद्रोहः	६१	महाप्रस्थान
मित्रधुङ्	१५७	आपद्धर्म
मित्रावरुणयोः	१९७	आनुशासनिक
मित्रे निवेदिते	४३	पाद्म
मित्रं विचार्य	१४२	कामन्दक
मिश्रुनानि च	१८३	भीष्मपर्व
मिश्रुनं जायते	१८३	भीष्मपर्व
मिश्रामिश्रतः	२१८	कामन्दक
मुक्तारजन	१६	गर्गः
मुक्ताः पतन्ति	१०४	प्राचीनाः
मुखेन विट	२२४	वाहट
मुखं व्याकरणं	११	शीशा
मुख्येयं सर्व	१०६	संगीतरत्नाकर
मुचुकुन्दश्च	१९६	आनुशासनिक
मुच्यते सर्व	१९६	„
मुनेरपि वन	१४७	राजधर्म
मुनेस्तु वचनं	६२	रामायण
मुमुचुश्च महा	१९७	आनुशासनिक
मुहुः सारण्य	१०६	संगीतरत्नाकर
मूत्रस्य रोधात्	२२४	वाहट
मूर्खाणां पण्डिताः	१४७	राजधर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
मूर्च्छनास्सप्त	११६	चतुर्दण्डि
मूर्च्छनेत्युच्यते	११५	संगीतरत्नाकर
"	११६	चतुर्दण्डि
मूर्तो धर्ता	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
मूले षोडश	१९९	विष्णुपुराण
मृज्जलशिखि	२०७	आर्यभटीय
मृते भर्तरि	१४३	मनुः
मृतेभ्यः प्रभृता	७८	मोक्षधर्म
मृतो नरकं	१४४	विष्णुपुराण
मृत्पात्रस्य	८६	आनुशासनिक
मृत्युस्त्वं चैव	८७	"
मृत्योरपि	"	"
मृत्योः श्रुतं	"	"
मृदुर्मध्यायता	१२२	संगीतरत्नाकर
मृद्धवत्	२२०	प्राचीनाः
मेघपृष्ठे	२००	विष्णुपुराण
मेघान्धकार	२१७	कामन्दक
मेघाबी वाक्	३७	पुराणसार
मेघावी स्मृति	१८८	राजधर्म
मेरुर्महेन्द्रो	१४७	आनुशासनिक
मेरोरनन्त	२००	विष्णुपुराण
मेरोरुपरि	२००	विष्णुपुराण
मेरोश्चतु	"	"
मेरोश्चतुर्दिशं	"	"

पद्यांश	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
मेरोः पश्चिम	,,	,,
मैत्रीप्रधानं	२१७	कामन्दक
मैत्रीव प्रवरे	१००	विष्णुपुराण
मैथुनं तु	६३	आदिपर्व
मोक्षयध्वं	१९१	वनपर्व
मोचयामास	,,	,,
मौञ्जीत्रिवृत्	९८	मनुः
म्लेच्छाश्चार्या	९१	भीष्मपर्व
य		
य एष मन्युजः	१६६	आदिपर्व
यज्ञातिवर्ण	३४	शीक्षा
यज्ञदानफलं	१०७	संगीतचिन्तामणि
यतिः प्रस्तारक	१०८	संगीतरत्नाकर
यत्कर्तव्यं	७४	रामायण
यत्कृते दुःख	१९४	उद्योगपर्व
यत्तद्बाहुबलं	२१५	विदुरप्रजागर
यत्तस्य सहजं	२१५	,,
यत्नेनाराध्य	९	कामन्दक
यत्प्रमाणमिदं	१९९	विष्णुपुराण
यत्प्रोदितोर्कः	२१०	सिद्धान्तशिरोमणिः
यत्त्रमात्थ	७६	रामायण
यत्संप्राप्त	२१७	कामन्दक
यत्ख्यादेवं	१८८	राजधर्म
यथा च केशवो	३९	द्रोणपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
यथा च मृन्मय	७८	स्त्रीपर्व
यथा छायातपौ	८८	आनुशासनिक
यथा तु सलिले	७८	स्त्रीपर्व
यथा त्वां प्राप्य	१८९	राजधर्म
यथाद्य समरे	४३	कर्णपर्व
यथान्तरात्मा	१३१	कामन्दक
यथाप्रतिज्ञं	७३	भारत
यथाप्रयत्न	९	मनुः
यथामिलषितैः	२१७	कामन्दक
यथा मृत्पिण्ड	२८	आनुशासनिक
यथार्हप्रति	१९२	राजधर्म
यथान्निधानेन	१२४	यज्ञवल्क्यः
यथाश्रुतं	१५३	मानवे
यथा स सत्यो	१९५	उद्योगपर्व
यथा हन्यां	॥	॥
यथा हवींषि	८६	आनुशासनिक
यद्येष्टं तानि	१८६	आपद्धर्म
यथैव पाण्डोः	८९	भारत
यथैव मम	७९	॥
यथोक्तमेतत्	१९५	उद्योगपर्व
यथोक्तवादी	३६	राजधर्म
यथोचितं च	१५७	आपद्धर्म
यथोष्णतार्का	२०१	सिद्धान्तशिरोमणि
यदज्ञानान्नष्ट	१०७	संगीतचिन्तामणिः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
यदधीतमवि	२४	श्रुतिः
यदनेन कृतं	८८	आनुशासनिक
यदन्यवशाग	"	"
यदपत्यं	२३३	मनुः
यदयुक्तं मया	७६	रामायण
यदह्य कुरुते	१९५	आनुशासनिक
यदा किञ्चित्	१४८	रामायण
यदा च मन्यसे	१६२	वनपर्व
यदा तु किञ्चित्	१९१	"
यदा तु प्रतिषे	१६५	आदिपर्व
यदि कालेऽपि	८७	आनुशासनिक
यदि गुह्यं न	२१३	रामायण
यदि तित्तिरि	९४	तोडरानन्द
यदि तेऽनुग्रह	१५७	आपद्धर्म
यदि प्रव्रजि	७३	रामायण
यदि प्रीतिः	६३	"
यदि वियदेवं	९७	गर्गः
यदीच्छसि	६५	द्रोणपर्व
यदुक्तोऽहं	६९	कर्णपर्व
यदुदुम्बर	२६	!
यद्वलानां	२१५	विदुरप्रजागर
यद्यद्भर्तानु	१६१	विराटपर्व
यद्यमोघकिरणाः	९४	तोडरानन्द
यद्यहं कारणं	८६	आनुशासनिक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
यद्यहं सात्यकिं	६४	द्रोणपर्व
यद्वाक्यं मधुरं	९	कामन्दक
यमस्य विषये	१७२	त्रिष्णुपुराण
यमार्याः क्रिय	७०	कामन्दक
यनुनाजल	१९४	उद्योगपर्व
यमुनातीर	”	”
यया चोद्विजते	१५९	मनुः
यवक्रीतोऽथ	१९७	आनुशासनिक
यवनो जनक	”	”
यवीयान् सोदरः	५९	रामायण
यश्च नित्यं	१४२	आनुशासनिक
यश्चान्यदनृतं	१७२	त्रिष्णुपुराण
यश्शृणोति	२९१	भीष्मपर्व
यस्तान् द्वेष्टि	६४	उद्योगपर्व
यस्तु क्रोधं	१४२	आनुशासनिक
यस्तु प्रयुंक्ते	२०	कात्यायन
यस्त्वप्रज	२३२	मनुः
यस्मात्पूर्वं	१६७	उद्योगपर्व
यस्मादुत्तीर्यते	”	”
यस्मिन् करोति	१८७	राजधर्म
यस्मिन् द्वेषं	८०	नीतिसार
यस्मिन् भवेत्	”	”
यस्मिन् सर्वा	१८५	उद्योगपर्व
यस्मै दद्यात्	१४३	मनुः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
यस्य ते तपसो	६०	राजधर्म
यस्य ते स्युः	१९२	,,
यस्य नादेन	१७६	विष्णुपुराण
यस्य प्रियान्	१५३	मनुः
यस्यां पूर्व	१६७	उद्योगपर्व
यस्यामुदयते	,,	,,
यस्सदेव	१७६	हरिवंश
यस्सामगानां	१२५	नारदः
याकर्णिता	२०९	संगीतशिरोमणि
या काचिदेव	८८	आनुशासनिक
या गर्भिणी	२३३	मनुः
यातु कालः	८८	आनुशासनिक
यात्यसंयव	१५०	कामन्दक
यात्रायै प्रेर	९१	रघुवंश
यादृशं पुरु	७७	मनुः
यानि किंपुरु	२०१	विष्णुपुराण
यान्ति ते नरकं	१७२	,,
यान्ति न्याय	२२३	प्राचीनाः
यान्त्येते द्विज	१७२	विष्णुपुराण
यान् श्रुत्वा	१९५	वनपर्व
या पत्या वा	२३३	मनुः
यावतो बान्धवान्	१५३	मानव
यावत्तं हि	६८	रामायण
यावन्तः सागराः	१९९	विष्णुपुराण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
यास्त्वेताः स्वे	१८	हरिकारिका
यां च भारा	१५३	उद्योगपर्व
यां चलिते	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
यां रात्रिमधि	१५३	उद्योगपर्व
युक्तदृष्टन्दांसि	१२	मनुः
युक्ता महत्सु	१८८	राजधर्म
युद्धे सारचम्	३७	कामन्दक
युधिष्ठिर	१९१	वन पर्व
"	२१५	कामन्दक
युधिष्ठिरेण	६५	भीष्मपर्व
युवाभ्यामा	७१	रामायण
युवामुभौ	७७	आनुशासनिक
ये क्षरन्ति	१८३	भीष्मपर्व
ये च निक्षेप	४७	द्रोणपर्व
ये तु प्राप्ता	७८	स्त्रीपर्व
येन त्वेतानि	२१५	त्रिदुरप्रजागर
ये ये प्रजाः	७०	कामन्दक
येऽर्थं सततं	२३४	उद्योगपर्व
ये लोका मातृ	४८	द्रोणपर्व
येषां चान्नानि	१८८	उद्योगपर्व
"	१४०	"
येषां पक्ष	४५	आदिपर्व
येषु दुष्कृत	१७३	विष्णुपुराण
येषु दोषेषु	१४८	भगवद्

पदार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
येषु येषु	१५६	आपद्धर्म
ये स्म काले	२३४	उद्योगपर्व
योगीश्वर	१५०	कामन्दक
यो जानाति	२१०	सूर्यसिद्धान्त
यो ज्ञातिमनु	१९०	उद्योगपर्व
यो द्वितीयः	१२५	नारदः
यो धर्म एव	१४३	मनुः
यो धूल्यक्षर	३६	पुराणसार
यो न कामात्	१८८	राजधर्म
यो मानितो	"	"
यो यत्र तिष्ठति	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
यो यस्य युज्यते	६४	द्रोणपर्व
यो यो हि दोष	१२८	संवर्तः
यो वेत्ति केवलं	११७	संगीतरत्नाकर
यो हि कारणतः	१६५	आदिपर्व
यो हि भृत्यो	३८	रामायण
यो हि सैनेय	४०	द्रोणपर्व
यो ह्यर्थं	३७	रामायण
यौवनस्थो	७८	स्त्रीपर्व
यं पुत्रं परि	२३३	मनुः
यं ब्राह्मणः	"	"
यं मन्येत	१८८	राजधर्म
यः कालः	१०८	संगीतरत्नाकर
यः कोपयति	१४६	भारत

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
यः शृणोति	६२	रामायण
र		
रक्तस्य हि	९	कामन्दक
रक्ताद्बुद्धि	११	११
रक्षता तु मया	७४	रामायण
रक्षितस्य	६५	द्रोणपर्व
रक्ष्यमाणा यदि	१८७	कामन्दक
रघुर्नरवरः	१९७	आनुशासनिक
रजनी दिवसो	१०३	रसमञ्जरी
रणप्रियः	२१८	कामन्दक
रतान्तसमयो	१३९	रसमञ्जरी
रत्नराशीन्	१५६	आपद्धर्म
स्थ्यायां शिशु	०३	तोडरानन्द
रभसादमिसर्तु	१०३	रसमञ्जरी
रम्यकं चोत्तरं	१०९	विष्णुपुराण
रम्या च क्षोभिणी	१११	संगीतरत्नाकर
रवौ कटक	१२७	व्याघ्रः
रश्मिवतां	२२८	उद्योगपर्व
रश्मिवत्तामिव	१८४	११
रसभावसमा	१०९	भावप्रकाश
रसातलं वा	४२	रामायण
रसिकाः कवयः	११८	संगीतरत्नाकर
रसेन तेषां	१९९	विष्णु
रहस्यभेदात्	१५२	कामन्दक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
रागमानमदा	१२१	,,
रागरागाङ्ग	११७	संगीतरत्नाकर
रागानुरक्त	१३१	कामन्दक
रागापरागौ	९	,,
,,	३७	,,
रागाभिन्न्यक्ति	११७	शार्ङ्गदेव
राघवोऽपनयेत्	२११	रामायण
राघवं लक्ष्मणो	६३	,,
राघवः प्रहसन्	६२	,,
राजद्वेषी	२१८	कामन्दक
राजन्यवैश्य	१७२	विष्णुपुराण
राजपुत्रा मदो	१८७	कामन्दक
राजपुत्रः	१९२	,,
राजपुत्रैः	१८७	,,
राजभिः	६१	रामायण
राजभिश्च	१६६	आदिपर्व
राजा त्वशास	६१	रामायण
राजा रहसि	७१	कामन्दक
राज्ञी प्रत्र	६१	नारदः
,,	१४५	,,
राज्ञः संरक्ष	७०	कामन्दक
राज्यस्य पाल	३८	,,
राज्यागना	७०	कामन्दक
राज्योपधातं	७१	,,

पद्यार्थ	पुढ-संख्या	मूलग्रन्थनाम
राज्यं च सुम	१४३	रामायण
रामकृष्णौ	१००	विष्णुपुराण
रामप्रसादात्	१४३	रामायण
रामस्य दर्श	६२	"
रामे बालि	७२	द्रोणपर्व
रामो राक्षस	१९७	आनुशासनिक
रामं च यो वै	१९५	मार्कण्डेयः
रामं दर्शय	६२	रामायण
रावणाङ्क	७४	"
रिमयोः श्रुति	११४	आकर
रुच्यं तत्तद्देश	१०१	पाद्म
रुधिरादि	९६	गर्गः
रुधिरांभसि	१७२	विष्णुपुराण
रुमायां वर्तसे	५९	रामायण
"	१४५	"
रूपवर्ण	१८८	राजधर्म
रूपेण मत्तः	१९२	"
रूपिता इव	९६	गर्गः
रौद्री क्रोधा	११२	संगीतरत्नाकर
रंगोपजीवी	१७२	विष्णुपुराण
ल		
लक्षणं हि	६८	रामायण
लक्षप्रमाणौ	१९९	विष्णुपुराण
लक्षितस्तेन	१२०	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
लक्ष्मणस्य	६३	रामायण
लमणेन	"	"
लक्ष्मीर्विष्ण्वग्नि	२०१	विष्णुपुराण
लघुचतुष्कं	१०८	संगीतरत्नाकर
लघुद्वयं	"	"
लङ्काकुमध्वे	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
लङ्कादेशात्	"	"
लङ्काद्वीपे	७५	उत्तररामायण
लङ्कापुरे	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
लज्जामन्मथ	१०३	प्रतापरुद्रीय
लभन्ते काङ्क्षि	१०७	संगीतरत्नाकर
"	१२६	"
लभ्यरासैक	१२०	संगीतरत्नाकर
लभ्यः पुण्यैः	२०५	सिद्धान्तशिरोमणि
लयतालं	११७	संगीतरत्नाकर
ललाटसम्भि	९८	मनुः
लवः क्षणैः	१०८	संगीतरत्नाकर
लवणजल	"	सिद्धान्तशिरोमणि
लवणोक्षु	११०	विष्णुपुराण
लाक्षामांस	१७२	"
लालनीयः	१९२	नीतिसार
लालयन्नर	१७२	विष्णुपुराण
लालभक्षे	"	"
लास्यं तु	११७	संगीतरत्नाकर

पदार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
लीलाखेलं	१३७	रघुवंश
लुब्धकेन	८५	आनुशासनिक
लुब्धकोर्जुन	८४	,,
लुब्धानां	१४७	राजधर्म
लेखनं वेपथुः	१५०	कामन्दक
लोकतय	२३१	कर्णपर्व
लोकव्यव	२१०	सूर्यसिद्धान्त
लोकानुग्रह	७०	कामन्दक
लोकान्विश्वा	६६	आपद्धर्म
लोके विख्या	४०	द्रोणपर्व
लोके वेदे च	७०	कामन्दक
लोपागम	३५	शिक्षा
लोभश्चापि	१२६	रामायण
लोमशो नाचि	१९७	आनुशासनिक
लोलुप्यमाना	१८७	कामन्दक
व		
वक्तुमर्हस्य	१९२	राजधर्म
वचः प्रियतम	१०२	रसमञ्जरी
वज्रान्महाधनांश्चैव	१५६	आपद्धर्म
वध्यस्त्वं मम	८६	आनुशासनिक
वनं चैत्ररथं	२००	विष्णुपुराण
वनं तथा चैत्र	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
वनमिव घन	१९०	प्रबोधचन्द्रोदय
वनानि सरितः	१९९	विष्णुपुराण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
वन्यं मुविहितं	२११	रामायण
वपुन्मान् वीतमीः	३६	मनुः
वमनं निर्गुणत्वं	१५०	कामन्दक
वयमेकस्य	१८६	उद्योगपर्व
वयस्यनुचरेत्	१५५	आपद्धर्म
वयं त्वामनु	२२८	उद्योगपर्व
”	१८५	”
वयं शेषान्	२२९	द्रोणपर्व
वरदाननि	७३	रामायण
वरं चास्मे	१९८	वनपर्व
वरान्नपूर्णा	१५५	आपद्धर्म
वराहः केतुमाले	२०१	विष्णुपुराण
वरुणस्सह	१९६	आनुशासनिक
वर्गाणां प्रथमाः	३४	शिक्षा
वर्णव्यवस्थितिः	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
वर्णान् जनयते	३१	?
वर्णाश्रमधिरु	१७३	विष्णुपुराण
वर्तते मयि	७५	रामायण
वर्तते व्याप्ति	१०७	संगीतरत्नाकर
वर्षं तद्भारतं	२०१	विष्णुपुराण
वर्षे द्वे तु	२००	”
वलिवज्र	६६	रामायण
वल्लकी कुब्जिका	११९	भरत
वल्लीनां गगनो	९४	तोडरानन्द

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
वसन्ति मेरौ	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
वसिष्ठस्तु	६३	रामायण
वसीरत्नानु	९८	मनुः
वस्तुत्वशेषेषु	३६	?
वस्त्राणि च	१८३	भीष्मपर्व
वहन्ति मृद्वो	९६	तोडरानन्द
वहेदमित्रं	६६	आपद्धर्म
वाक्भास्यं	१४२	कामन्दक
वाक्यान्ते च	३४	शीक्षा
वाक्संहस्र	१३१	कामन्दक
वाक् स्मृता	६८	"
वागनुद्वेग	२१६	"
वाग्मी निर्म	११८	संगीतरत्नाकर
वाग्मी मुरूप	"	"
वाङ्मात्रं रुच्यते	११७	"
वाङ्माधुर्यात्	२२५	प्राचीनाः
वाचं गेयं च	११७	संगीतरत्नाकर
वाचं न मयूपे	४९	गदापर्व
वाचं मांगलिकां	२०३	रसमञ्जरी
वाचः पुण्याः	२१	भीष्मपर्व
वाचा दत्ता	१४४	काश्यपः
वाचा दुरुक्तं	६०.१	राजधर्म
वाचा पेशलया	२१६	कामन्दक
वाचा विरचितः	१२०	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
घातमूत्रशकृत्	२१४	वाहटे
वाद्यानामेव	११९	भरत
वानरं श्येन	५०	मनुः
वा पदान्तो	१२१	संगीतरत्नाकर
वामनोन्तः	११८	,,
वामपार्श्वे	११०	नन्दिकेश्वरः
वामं तु दशभिः	१०९	संगीतरत्नाकर
वायुस्समुत्थितो	११२	नारदः
वालखिल्याः	१९६	आनुशासनिक
वालिनो मे	६७	रामायण
वालिनं प्रति	६५	,,
विकर्मस्थः	१४५	नारदः
विकृतस्तत्कु	२१८	कामन्दक
विक्रान्तान्	१२३	?
विश्रेता ब्राह्मणो	१७२	विष्णुपुराण
विह्वलं दूतं	३७	रामायण
विगुणा अपि	१९०	उद्योगपर्व
विचरामि	१९४	,,
विचित्रनृत	११८	संगीतरत्नाकर
विचित्रेन्दुचाप	९७	गर्गः
विच्छिन्नधर्म	२१८	कामन्दक
विज्ञाप्यमानो	९	,,
विदधीरन्	१२७	कालादर्श
विदितश्चास्तु	७४	रामायण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
विदिता मे	१५४	द्रोणपर्व
विदित्वैतत्	२११	सूर्यसिद्धान्त
विद्या च त्रिन	८२	भागवत
विद्यादानेन	११७	निशंकदेव
विद्याशिल्पो	३७	कामन्दक
विनदन्तः	६५	भीष्मपर्व
विनयोपग्रहात्	१९३	कामन्दक
विनष्टायां	६३	रामायण
विनाशकारणं	८६	आनुशासनिक
विनाशहेतुः	८८	”
विनिवार्य च	१२३	?
विनिश्चरुः	६५	भीष्मपर्व
विनीतमौरसं	१९३	कामन्दक
विनोपघातेन	९४	तोडरानन्द
विन्ध्यश्च परि	२०१	विष्णुपुराण
विन्ध्यो धातु	१०७	आनुशासनिक
विपक्षमुत्थाप्य	९	कामन्दक
विपरीतं तु	९	राजधर्म
विपरीतं द्वि	६४	गदापर्व
विपुलः पश्चिमे	१९९	विष्णुपुराण
विपुलाः प्रदक्षिण	९५	तोडरानन्द
विभज्य काले	१५९	आपद्धर्म
विभीषणो वा	६९	रामायण
विरसमुदकं	९३	तोडरानन्द

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
विरोधं नोत्तमैः	५०	विष्णुपुराण
विलासिनो	११८	संगीतरत्नाकर
विल्लितपुष्प	१५५	आपद्धर्म
विवर्धयति	१५९	राजधर्म
विवशौ काल	८७	आनुशासनिक
विविक्तदर्शन	९	कामन्दक
विविशतिश्च	६५	भीष्मपर्व
विवृद्धयर्थं	२३३	मनुः
विशाखो हुत	१९६	आनुशासनिक
विशिष्टार्थो	३५	कामन्दक
विशेषतस्तु	१५५	आपद्धर्म
विशोकता	४४	मोक्षधर्म
विशोकश्च	२३१	कर्णपर्व
विशोको विज्वरः	६९	,,
विश्रमः पद	३४	शिक्षा
विश्रान्तं सुखं	२१२	मोक्षधर्म
विश्वरूपेण	२०१	विष्णुपुराण
विश्वस्तवत्	१८७	राजधर्म
विश्वस्तान्	७१	कामन्दक
विश्वाची च	१९६	आनुशासनिक
विधामित्र	१५२	प्राचीनाः
विश्वामित्रो	१९५	आनुशासनिक
विश्वावसोः	१०७	संगीतरत्नाकर
विश्वासयेत्	८	राजधर्म

पद्यार्च	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
विश्वासस्ते	१८८	राजधर्म
विश्वेदेवा	१९७	आनुशासनिक
विश्वेदेवाः	१५५	आपद्धर्म
विषयं च पुरं	६२	रामायण
विषयान्त्र	१२३	१
विषेणोपनिषत्	८१	कामन्दक
विष्कम्भशैल	२०९	सिद्धान्तशिरोमणिः
विष्कम्भाचल	१	"
विष्कम्भा रचिता	१९९	विष्णुपुराण
विष्णुपदी	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
विष्णुपाद	२००	विष्णुपुराण
विसर्जयत	१९१	वनपर्व
विसर्जयित्वा	१५७	आपद्धर्म
विसर्जये	६३	रामायण
विसृजनं	८४	आनुशासनिक
विस्मृत्यापि	३६	पुराणसार
विहाय त्रीनभि	११०	संस्कृतनाटक
वीणा घोषवती	११९	नृत्य
वीणानादानु	१२६	संस्कृतनाटक
"	१०७	"
वीणाप्रसंसिता	१०६	"
वीणावादन	१२६	"
"	१८७	वेदान्तकव्यः
"	१२४	"

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
वीरो यथोक्त	३५	पुराणसार
वृता धृता	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
वृत्तभपञ्जर	,,	आर्यभटीय
वृत्तं तत्पाण्डु	९१	भीष्मपर्व
वृत्ता यात्रा	९०	रामायण
वृत्रं हत्वा	८५	आनुशासनिक
वृद्धा यत्र	७७	प्राचीनाः
वृद्धौ प्रसन्नो	९	कामन्दक
वृथा रोष	१६५	आदिपर्व
वृन्ताकं च	२०१	पाञ्च
वृन्तादिव	१४९	उद्योगपर्व
वृषपर्व	२१७	कामन्दक
वेगवद्भिः	११६	शार्ङ्गदेव
वेगस्वरान्विता	,,	,,
वेगान्न धार	२२४	वाहट
वेगी पूय	१७२	विष्णुपुराण
वेतालोत्का	२१९	कामन्दक
वेददूषयिता	१५	विष्णुपुराण
वेदमूर्ध	१९६	आनुशासनिक
वेदस्मृति	,,	,,
वेदं वेदौ	१२९	कूर्मपुराण
वेदाङ्गानि	१२	मनुः
वैकङ्कप्रमुखाः	२००	विष्णुपुराण
वैचित्रवीर्य	७७	स्त्रीपर्व

पद्यार्ध	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
वैदेह्या दर्श	३८	रामायण
वैन्यं पृथुं	१९५	मार्कण्डेयपुराण
वैभ्राजं पश्चिमे	२००	विष्णुपुराण
वैराणि चैव	९०	रामायण
वैशाखे तानि	९६	तोडरानन्द
वोदुः स गर्भो	२३३	मनुः
व्यग्रो हि राव	६२	रामायण
व्यचरत्	१९४	उद्योगपर्व
व्यञ्जनैः सह	१२१	?
व्यभिचारास्तु	१४३	मनुः
व्यवहारे	१११	भरतशास्त्रं
व्यवहारेऽप्यसौ	३२	,,
व्यसनान्नित्य	१८७	राजधर्म
व्यसने वर्त	६६	द्रोणपर्व
,,	४७	,,
व्यसने सज्ज	१९६	कामन्दक
व्याघ्री यथा	३४	शिक्षा
व्याजेन हि	७३	स्वर्गारोहणपर्व
व्याजेनैव	,,	,,
व्यापाराः	१०५	शङ्खदेव
व्रतेषु लोपो	१७३	विष्णुपुराण
व्रतेष्वेतानि	१०१	देवलः
श		
शर्करा शकिताः	१६६	आदिपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
शक्त्यान्नदानं	१९२	राजधर्म
शक्यं द्विषन्तो	१९०	उद्योगपर्व
शक्यं यदि	२१३	रामायण
शक्याशक्य	४६	कामन्दक
शकन्श्चभीषतिः	१९६	आनुशासनिक
शङ्कितं मीन	७९	पाणिनिश्रीधरा
शण्डामर्कै	२१८	कामन्दक
शनक्तो	२३१	उद्योगपर्व
शनदुश्च	१९६	आनुशासनिक
शतमश्वानृते	१५३	मानवे
"	१५४	उद्योगपर्व
शत्रूणां या वधे	६३	आदिपर्व
शत्रूणां विग्रहं	२१७	कामन्दक
शत्रून्ः शय	२२९	द्रोणपर्व
शनैः शनैः	८१	नीतिसार
शब्दानुशासन	११७	संगीतरत्नाकर
शनार्थिनः	८५	आनुशासनिक
शरणागतः	६७	हरिवंश
"	२१५	विदुरप्रजागर
शरद्व्यपाये	१५६	आपद्धर्म
शरामितप्तेन	७६	रामायण
शरैर्विनिहतं	४२	"
"	६८	"
शर्वयों दिवसाः	१९६	आनुशासनिक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
शशिनं शुक्र	१८७	रामायण
शशिशिव	९५	तोडरानन्द
शम्भुपूजा:	८९	राजधर्म
शार्कं ततः	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि
शाणमृत्रमयं	९८	गौतमः
शान्तिं कृत्वा	१२८	बृहस्पतिः
शाक्यन्तं सञ्चतं	१५२	प्राचीनाः
शासनाद्वा	६१	रामायण
शिक्षाकारो	११७	संगीतरत्नाकर
शिविवासाः	२००	विष्णुपुराण
शिवीव केका	१४३	कामन्दक
शिताश्वश्च मुने	११	विष्णुपुराण
शिरोमिः प्रण	१५६	आपद्धर्म
शिरोः शत्रु	२७	कामन्दक
शिरःकम्पं	२९	शिक्षा
शिवशक्त्यात्मकं	१०९	शार्ङ्गदेव
शिवस्तुतौ	१२६	संगीतरत्नाकर
शिवं वा भक्ति	१०१	ब्रह्मकैवर्त
शिरनस्योत्क	६१	नारदः
शिष्याणामुप	३०	शिक्षा
शिष्यं परीक्षितं	७६	महाप्रस्थान
शिक्षा प्राणं	११	शिक्षा
शीघ्रास्त्रशस्त्र	१९५	उद्योगपर्व
क्षीतवर्षं तथा	९६	तोडरानन्द

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
शीताख्या भद्रा	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
शीताम्भश्च	२००	बिष्णुपुराण
शीर्णपर्णेन	१९४	उद्योगपर्व
शुककपोत	९४	तोडरानन्द
शुकः पानमदात्	१५०	कामन्दक
शुक्लपक्षमति	९४	तोडरानन्द
शुक्लाभिजन	१८३	भीष्मपर्व
शुक्लाः कराः	९४	तोडरानन्द
शुचिता त्यागि	४१	कामन्दक
शुचेरपीह	१४७	राजधर्म
शुद्धा चतुर्विधा	१२०	संगीतरत्नाकर
शुद्धादिगीति	११८	शार्ङ्गदेव
शुद्धान्तं प्राविशं	१५०	उद्योगपर्व
शुद्धा षड्जा	११५	संगीतरत्नाकर
शुभाशुभासु	१५१	रामायण
शुभं वा यदि	६८	रामायण
शुशुभाते	६५	भीष्मपर्व
शुश्रूषा श्रवणं	२१५	कामन्दक
शुद्धा पूनर्भू	१५५	आपद्धर्म
शूरश्चार्यश्च	१८८	राजधर्म
शूराणां निर्ध	८९	कात्यायन
शूली देवो	८५	आनुशासनिक
शृगालयोनिं	१४२	मनुः
शृणुध्वं गीत	१०७	संगीतचिन्तामणि

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
शृणु राम	६२	रामायण
शृंगवान्मन्दरो	१९७	आनुशासनिक
शृङ्गारी भूरिदो-	११८	संगीतरत्नाकर
शेषान् पञ्च	११२	नारद
शैलानामन्तर	२००	विष्णुपुराण
शोकदावाग्नि	१०७	संगीतचिन्तामणि
शोकार्तश्चोदकं	१४६	रामायण
शोचतो हि	४४	द्रोणपर्व
शंकुकूपो	२००	विष्णुपुराण
शंखदुन्दुभि	६५	भीष्मपर्व
शंखश्च लिखि	६०	राजधर्म
शंवरश्च	२३१	उद्योगपर्व
श्रद्धधानाश्च	७८	मोक्षधर्म
श्रद्धया चान्न	२१३	पराशरः
श्रवणाच्चैव	१९५	वनपर्व
श्रवणेन तु	१२९	व्यासः
श्रावणी पौर्ण	॥	गोभिलः
श्रावण्यामथवा	१२३	व्यासः
श्रावण्यां प्रोष्ठ	१२	मनुः
॥	१२७	॥
श्रियं ते संप्र	२३४	उद्योगपर्व
श्रियः स्वात्परमं	७	कामन्दक
श्रीमन्तं ज्ञाति	१९०	उद्योग
श्रीमान् गुणा	११८	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
श्रीमान् भवति	२१७	भीष्मपर्व
”	१९८	”
श्रुतार्थिभिः	११०	नन्दिकेश्वरः
श्रुतिशील	१५०	कामन्दक
श्रुत्वा परि	६६	रामायण
श्रुत्वेदं भरत	१९८	भीष्मपर्व
”	२११	”
श्रूयते मनुना	६१	रामायण
श्रूयन्ते हि	१८६	उद्योगपर्व
श्रेयसा योक्ष्य	१९०	”
श्रेयःक्षयं	८५	आनुशासनिक
श्रोतव्यं सर्व	१८६	रामायण
श्रोतुमिच्छामहे	१९९	विष्णुपुराण
श्लाघते श्लाघ	९	कामन्दक
श्लाघनीय	१५१	राजधर्म
श्वस्तं प्रभाते	७५	रामायण
श्वस्तां चक्र	६४	द्रोणपर्व
श्वस्सदेवा	”	”
श्वेतकेतुः	१९७	आनुशासनिक
धो निरीक्षन्तु	६४	द्रोणपर्व
ष		
षडन्यास्तदधो	११५	संगीतरत्नाकर
षड्जग्रामः	११४	आकर
षड्जस्थान	११५	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
षड्जादि	११६	चतुर्दण्डप्रकाशिका
हड्जादीन्	२२५	संगीतरत्नाकर
षड्जे तूत्तर	”	”
षड्भिः सं	११२	नारदः
षण्मासान्	११४	उद्योगपर्व
षष्ठ्यंगुलो	१०९	संगीतरत्नाकर
षष्ठो निषादो	१२५	नारदः
स		
स एव धर्मो	६३	आदिपर्व
स कर्म कलुषं	७८	मोक्षधर्म
सकृदेव प्रप	६९	रामायण
स क्रीतकः	२३३	मनुः
सरवायं मे	१५७	आपद्धर्म
सरव्युः पुत्रस्य	१४४	मनुः
स गत्वा भ्रातरं	६०	राजधर्म
स गाण्डीवं	६९	कर्णपर्व
स गृहे गूढ	२३३	मनुः
स च पूतो	६०	राजधर्म
स चाद्य दिवसः	१५५	आपद्धर्म
स चात्रवीत्	८४	आनुशासनिक
स चेत्ससैन्य	७०	राजधर्म
स तत्र न्यवसत्	१५५	आपद्धर्म
स तस्मै सत्क्रियां	२१३	मोक्षधर्म
स तु पञ्चजनं	१७६	हरिवंश

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
स तु यद्यन्य	१४५	नारदः
स ते विद्यात्	१८८	राजधर्म
सतोऽपि दोषान्	३९	कामन्दक
सतां मार्गेण	१३२	”
सत्कृतश्च	१५४	उद्योगपर्व
सत्यवादी	११८	संगीतरत्नाकर
सत्येन ते	४३	कर्णपर्व
सत्येन परि	६८	रामायण
सत्यं ब्रूयात्	१५	मनुः
सत्यं हि वर्तते	२२८	”
सत्वायोत्थान	२३३	कामन्दक
स त्वं निमज्जतां	४०	द्रोणपर्व
स त्वं पुरुष	६३	रामायण
”	७१	”
स त्वं भ्रातुः	३९	द्रोणपर्व
स त्वमेवं	७१	रामायण
सदानृण	७३	”
सदा प्रसादनं	१४८	भारत
सदृशं तु	२३३	१
सदृशं प्रीति	२३२	मनुः
सदेवर्षिगणं	६३	रामायण
स देवं शरणं	१९४	वनपर्व
सद्भिर्वियोगः	१५०	कामन्दक
सद्रलकाञ्चन	२०१	सिद्धान्तशिरोमणि

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
सद्वादिवादो	१००	विष्णुपुराण
सद्विधातुः	१२०	संगीतरत्नाकर
स धर्मोऽयं	७०	कामन्दक
सन्तर्जनं च	२१७	,,
सन्तानं कुल	३७	,,
सन्दंशयातना	१७३	विष्णुपुराण
सन्दीपिनी	१११	संगीतरत्नाकर
सन्ध्यानुरक्ते	९७	गर्गः
सन्नियच्छति	७	उद्योगपर्व
सन्निवेश्य	११८	संगीतरत्नाकर
स पतत्यध	७२	वनपर्व
स पारयन्नेव	२३३	मनुः
स पुत्रपशुभिः	१९०	उद्योगपर्व
सप्त पौनर्भवाः	१४४	काश्यपः
सप्त प्रकृतयः	१३२	मनुः
सप्तस्वर	११६	चतुर्दण्डि
स भवानस्तु	१७३	विष्णुपुराण
स भवान्धर्म	८२	कर्णपर्व
सभाण्डोपस्करं	१५७	आपद्धर्म
सभासु परिहा	११८	संगीतरत्नाकर
समक्षमिह	६९	कर्णपर्व
समन्ताद्ब्रह्मणः	२००	विष्णुपुराण
स मन्यतेऽतः	२०८	सिद्धान्तशिरोमणिः
समन्वितः	६७	कामन्दक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
समयस्तु	६२	रामायण
समर्थनासु	१६१	विराटपर्व
समर्थान्यश्च	१८८	राजधर्म
समर्थेन च मया	१६५	आदिपर्व
समस्तशास्त्र	११८	संगीतरत्नाकर
समस्तान् सरथान्	१९४	वनपर्व
समागच्छन्ति	७०	कामन्दक
समागमं	७८	स्त्रीपर्व
समाप्तिं न	६७	सुरेश्वर
”	१२४	”
समूल एव	२१७	कामन्दक
स मे वध्यः	६२	रामायण
समो यतः स्वात्	२०७	सिद्धान्तशिरोमणिः
संबन्धस्य	२१६	कामन्दक
सम्नोचितः	१५१	रघुवंश
”	८०	”
स याति कृमि	१७२	विष्णुपुराण
सरयूगण्डकी	१९६	आनुशासनपर्व
सरस्सुरामर	२०९	सिद्धान्तशिरोमणिः
स राजा पाण्डव	६०	राजधर्म
सरांस्यथैतेषु	२०९	सिद्धान्तशिरोमणिः
सरांस्येतानि	२००	विष्णुपुराण
सरितः कुर्व	९१	रघुवंशः
सरितः सागरा	८७	आनुशासनिक

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
सरित्प्रवहते	१९९	विष्णुपुराण
सर्पाणां बहिः	२२३	वाहटे
सर्पेण दष्टं	८४	आनुशासनिक
सर्पोऽथार्जुन	८७	,,
सर्व एते	८६	,,
सर्वकाम	१८२	भीष्मपर्व
सर्वतः पर्वत	२०७	सिद्धान्तशिरोमणि
सर्वथार्थ हि	२१८	कामन्दक
सर्वदेवमयी	१०६	संगीतरत्नाकर
सर्वतुसुख	१८३	भीष्मपर्व
सर्वलोक	१६५	आदिपर्व
सर्वविज्ञान	२१५	विदुरप्रजागर
सर्वशास्त्रेषु	२२९	राजधर्म
सर्वसंकर	१९७	आनुशासनिक
सर्वसंपत्	१६१	कामन्दक
सर्वस्याधार	२०१	विष्णुपुराण
सर्वस्यैकाप	१५१	वनपर्व
सर्वं भूग्यनृते	१५३	मानव
सर्वनिवैष	८९	राजधर्म
सर्वामिस्तिस्मृ	१०६	संगीतरत्नाकर
सर्वा हिरेण्मयी	१०३	भीष्मपर्व
सर्वे कालात्मकाः	८७	आनुशासनिक
सर्वे कालेन	८७	,,
सर्वे त्यक्तात्मनः	८९	राजधर्म

पद्यार्थ	शुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
सर्वे त्वन्ये	६५	भीष्मपर्व
सर्वेषां भविता	७१	रामायण
सर्वेष्टृतुषु	९६	तोडरानन्दः
सर्वोपकरण	११८	संगीतरत्नाकर
स वध्यस्सर्व	६१	भारत
स वाग्वज्रो	२६	?
सविता यत्न	१६५	उद्योगपर्व
सविद्युतः सपृषत	९६	गर्गः
सविनाशं	५९	मानव
सविसर्गो	१२१	संगीतरत्नाकर
सवैः पशुभिः	१२३	?
सव्याजस्थितया	१०४	रसमञ्जरी
सव्यापसव्य	२१०	सिद्धान्तशिरोमणि
स शरं वीक्षते	६५	रामायण
स त्रियो भाजनं	७	उद्योगपर्व
स सूर्याय	१९८	रामायण
सहते पथ्य	९	कामन्दक
सहसैन्याः	६५	भीष्मपर्व
सहस्रगुणं	९५	रघुवंश
सहस्रद्वितय	१९९	विष्णुपुराण
सहायबन्धनाः	३९	उद्योगपर्व
सहायवान्	८१	नीतिसार
सहायश्चानु	१६२	वनपर्व
सहितो यष्टु	७१	रामायण

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
सा च रुद्रप्रिय	१०७	संगीतरत्नाकर
सा चेदक्षत	२३३	मनुः
सा तत्र पतिना	२००	विष्णुपुराण
सा तु कन्या	१०४	उद्योगपर्व
सा तेहं दुःख	४३	वनपर्व
सात्विकः सात्वि	११०	संगीतरत्नाकर
सात्विका	८७	आनुशासनिक
साधारणीति	११३	शार्ङ्गदेव
साधारणे	११६	संगीतरत्नाकर
”	”	”
”	”	”
साधु साध्विति	९१	भीष्मपर्व
साधूक्तमपि	९	कामन्दक
साधून्सूयतां	४८	द्रोणपर्व
सान्तरास्तद्व	११५	संगीतरत्नाकर
सान्त्वपूर्व	१९१	वनपर्व
सां भर्तृलोकान्	१४३	मनुः
सा भवेत्त्रिविधा	१२०	संगीतरत्नाकर
साम दानं च	२१६	कामन्दक
सामर्थ्यात्पाद	३५	”
सामादिभिः	६६	आपद्धर्म
सारवत्तां च	३५	कामन्दक
सार्कचन्द्र	९६	गर्गः
सार्धहस्तद्वयं	१०९	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
सावधानस्तदा	१२४	याज्ञवल्क्यः
साहसे वर्त	५९	मानव
साहं भीष्म	१९४	उद्योगपर्व
सितमभ्रं तथा	९६	तोडरानन्द
सिद्धपुराञ्च	२०९	सिद्धान्तशिरोमणि
सिन्धुश्च देविका	१९६	आनुशासनिक
सिन्धूत्तमं	”	”
सिंहगुप्तं	२३४	उद्योगपर्व
सिंहनादं	६५	भीष्मपर्व
सिंहशावा	१८७	कामन्दक
सीता चालक	२००	विष्णुपुराण
सीतां पाप	८५	रामायण
सुकुमारं तयोः	१०९	भावप्रकाश
सुखं च दुःखं च	८५	राजधर्म
सुखानि सह	१८९	”
सुग्रीवे चांगदे	८६	रामायण
सुग्रीवेण च	५९	”
सुग्रीवो नाब	७६	”
सुग्रीवं वान	७४	”
सुचक्षुः पश्चिम	२००	विष्णुपुराण
सुजनस्तु	२२०	प्राचीनाः
सुतस्सुलभ्यः	१८६	रामायण
सुते वा स्वकुलीने	१०५	प्राचीनाः
सुप्ते त्वयि	१०१	भविष्ये

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
सुयोधनस्य	६४	गदापर्व
सुरचापमन्द्र	९५	तोडरानन्द
सुरभ्याणि	२००	विष्णुपुराण
सुरापानं च	६९	आनुशासत्त्विक
सुरापो ब्रह्महा	१७२	विष्णुपुराण
सुवर्णं रजतं	१५६	आपद्धर्म
सुविदीर्णं	६६	,,
सुविशुद्धपद	४६	कामन्दक
सुसन्नद्धः	७०	राजधर्म
सुखरेण सुवक्रेण	२१	?
सुहृद्भ्याः	१३१	कामन्दक
सूची माहिषगः	१७२	विष्णुपुराण
सूर्यातपक्रान्त	९०	रामायण
सूर्योदये यथा	१४८	कामन्दक
सेयमभ्यन्तरात्	१९२	राजधर्म
सेवन्ते यदि	९९	तोडरानन्द
सैव दुर्भाषिता	२४२	उद्योगपर्व
,,	२२४	विदुरप्रजागर
सोदरेषु च	८१	नीतिसार
सोदीर्णो मूर्ध्नि	३१	?
सोनन्तमाप्नोति	२०	कात्यायन
सोऽभिगम्य	६२	रामायण
सोऽयुध्यत	६६	द्रोणपर्व
सोऽहं कितव	१९२	राजधर्म

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
सोऽहं तथा	१५५	आपद्धर्म
सोऽहं तव हि	८४	आनुशासनिक
सोऽहं त्रस्तो	६७	रामायण
सोऽहं भारं	३९	द्रोणपर्व
सोऽहं युधि	६९	कर्णपर्व
सौदामिनी	१०४	रसमञ्जरी
सौम्यं ध्रुवं	२१०	सिद्धान्तशिरोमणिः
सौम्या गौः	१९६	आनुशासनिक
सौवर्णनिष्क	१२३	?
सौहृदं च	९१	भीष्मपर्व
संकल्पस्सगरो	१९६	आनुशासनिक
संक्षेपादिति	१४७	कामन्दक
संख्यायाः स्थाना	१६०	सिद्धान्तशिरोमणि
संगीतप्रणवो	२०७	संगीतचिन्तामणिः
संगीतप्रणवं	१०७	संगीतचिन्तामणि
संगृहीयात्	३७	उद्योगपर्व
संग्रामाणां	६४	द्रोणपर्व
संग्रामे मगध	१२३	?
संग्रामे युध्य	४०	द्रोणपर्व
संघातवान्	१९१	कामन्दक
संज्ञैषा लौकि	८९	राजधर्म
संपरिष्वज्य	१५७	आपद्धर्म
संपूजयति	१५९	राजधर्म
संप्राप्य हस्तिन	१४९	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
संप्रेषितश्च	१५५	आपद्धर्म
संभक्तः शासनात्	३७	कामन्दक
संभावयति	९	„
संमिन्नत्वात्	१०६	संगीतरत्नाकर
संभोजनं	१७५	राजधर्म
संयोगे च	१०७	संगीतरत्नाकर
संरक्ष्यमाणैः	६४	द्रोणपर्व
संवत्सर	१२९	व्यासः
„	७८	स्त्रीपर्व
संवत्सरं	१९४	उद्योगपर्व
संवादं मृत्यु	८४	आनुशासनिक
संविद्यादस्य	९	मनुः
संसक्त्या भीम	२१२	कामन्दक
संस्थानमस्य	१००	विष्णुपुराण
संस्थिता करुणा	१२१	संगीतरत्नाकर
संस्पृश्य स्तनं	१३९	रसमञ्जरी
संहृष्टमेणीकृतं	२०	?
स्तनितं निशि	०३	तोडरानन्द
स्तुवंश्च प्रति	१५७	आनुशासनिक
स्तेयगायक	१२१	मानव
स्तेयं स्वया	६०	राजधर्म
स्तोकेनानन्दं	१४७	प्राचीनाः
स्त्रीणां बाह्याभि	१९१	वनपर्व
स्त्रीभावेन च	१९५	उद्योगपर्व

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
स्त्रीमुखालोकन	१५२	कामन्दक
स्थातुं नियोक्तुः	२१३	कालिदासः
स्तापितो	३७	आदिपर्व
स्थिता हि यात्रा	९८	रामायण
स्थिरप्रेमा	११८	संगीतरत्नाकर
स्तातानामनु	१५५	आपद्धर्म
स्निग्धसित	९५	तोडरानन्द
स्तुपां स्तुतां वापि	१७२	विष्णुपुराण
स्नेहरागाप	२१७	कामन्दक
स्फुरदुगमिज	१०३	रसमञ्जरी
स्फुरितः कम्पितः	१०६	संगीतरत्नाकर
स्फुरितः श्रमितः	१०५	शार्ङ्गदेव
स्मरमन्दीकृत	१०३	प्रतापरुद्रीय
स्मरिष्यसि	१९५	उद्योगपर्व
स्यातां यस्य	१९२	राजधर्म
स्यात्कलोपनता	११५	संगीतरत्नाकर
स्याद्दामेतर	११८	संगीतरत्नाकर
स्रवन्निवामृतं	२१६	कामन्दक
स्वकङ्कण	११८	संगीतरत्नाकर
स्वकर्मप्रत्ययात्	८८	आनुशासनिक
स्वकर्मभिरयं	"	"
स्वक्षेत्रे संस्कृ	२३२	मनुः
स्वगमनाफलतां	१९५	श्रीहर्ष
स्वधर्मेण	२३२	मनुः

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
स्वपक्षाभ्यु	३७	कामन्दक
स्वपक्षे च	३७	,,
स्वप्ने प्रियानन	१३६	?
स्ववन्धुर्यो	४३	कामन्दक
स्वभावतस्तु	८५	राजधर्म
स्वयं ज्ञातेषु	१४२	कामन्दक
स्वयं दत्तश्च	२३२	मनुः
स्वयं युद्धाय	२३०	द्रोणपर्व
स्वरमात्रविभाग	३५	शिक्षा
स्वरवर्णान्	,,	,,
स्वरवर्णेगित	९	मनुः
स्वरस्य कम्पो	११६	चतुर्दण्डि
स्वराः षड्जादयः	१२०	संगीतरत्नाकर
स्वराष्ट्रपर	३८	कामन्दक
स्वरितोदात्त	३५	शिक्षा
स्वरितो वैश्य	३४	,,
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रा	१४३	मनुः
स्वसम्पत्ति	८०	नीतिसार
स्वस्तिमान्	१९१	वनपर्व
स्वस्थस्यैते	८४	आनुशासनिक
स्वस्थः प्रशान्तो	२९	?
स्वस्थाः प्रजाः	२०१	विष्णुपुराण
स्वातौ तु श्रवणं	९७	गर्गः
स्वादूदकान्त	२०८	सिद्धान्तशिरोमणि

पदार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
स्वाधीनपरि	१२८	संगीतरत्नाकर
स्वाभ्यमात्यौ	१३२	मनुः
स्वास्तीर्णानि	१८८	उद्योगपर्व
स्वीयस्थान	११६	चतुर्विण्ड
स्वोपान्त्यश्रुति	११४	आकर
स्वं चैव वपुः	२३१	उद्योगपर्व
ह		
हत्वा चैनं	८४	आनुशासनिक
हत्वा लाभः	८५	"
हत्वा हंसं	५९	मनुः
हननं छिन्नं	१०६	संगीतरत्नाकर
हनिष्यसि	१९५	उद्योगर्व
हनिष्यसीति	१९५	"
हन्तव्या एव	२१३	राजधर्म
हन्तव्योयं	१५६	आपद्धर्म
हन्ति जातान्	१५४	उद्योगपर्व
"	१५३	मानव
हन्तीति मन्यते	८९	राजधर्म
हन्यादमित्रं	६७	आपद्धर्म
"	६६	"
हरिणाश्वादि	११५	संगीतरत्नाकर
हरिवर्ष	१९९	विष्णुपुराण
हरिश्चन्द्रो	१९७	आनुशासनिक
हर्षक्रोधौ	८७	"

पद्यार्थ	कुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
हविष्मश्च वृष	१९८	”
हसत्यकस्मात्	९	कामन्दक
हस्तचेष्टा यथा	१८	?
हस्तहीनं तु	३४	शिक्षा
हस्ताद्भ्रष्टः	”	”
हस्तावलम्बो	१३१	कामन्दक
हस्ताविव	४३	?
हस्ते धृतापि	१३५	?
हस्तेन वेदं	३५	शिक्षा
हस्त्यश्वयन्त्र	२१५	नीतिशास्त्र
हिडिम्बया	२१९	कामन्दक
हितेषु वर्तसे	१६२	वनपर्व
हिममौक्तिक	९७	गर्गः
हिमवान्पर्वत	१९६	आनुशासनिक
हिमवान्देम	१०९	विष्णुपुराण
हिमांशुमाशु	१४०	प्राचीनाः
हिरण्वती	१९६	आनुशासनिक
हीनप्रतिज्ञाः	६३	रामायण
हीनाधिक	११८	संगीतरत्नाकर
हृतद्रव्यकलत्रः	२१८	कामन्दक
हृदये वागसिः	१४२	”
हृदि विद्ध इव	१४३	”
हृदि स्थितं	३८	रामायण
हृद्यशब्दः	११७	संगीतरत्नाकर

पद्यार्थ	पुट-संख्या	मूलग्रन्थनाम
हृद्यूर्ध्वनाडी	१२१	,,
हृष्यकेत्यथ	११५	,,
हैमन्तप्रोष्म	,,	संगीतरत्नाकर
होमैर्दानैः	१२८	बृहस्पतिः
ह्लादिमृद्वदक	९५	तोडरानन्द
ह्लादीनिसर्व	१४२	कामन्दक

धर्माकृतानुस्मृतानां प्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च
नामानुक्रमणिका ॥

ग्रन्थनाम

आर्यभटीयम्
कूर्मपुराणम्
चतुर्दण्डप्रकाशिका
चतुर्वर्गचिन्तामणिः
तोडरानन्दः
नारदशिक्षा
निर्णयसिन्धुः
नीतिशास्त्रम्
नीतिसारः
नृसिंहपुराण
पाणिनिशिक्षा
पाद्मम्
पुराणसारः
प्रतापरुद्रीयम्
प्रातिशाख्यम्
ब्रह्मकैवर्तम्
भरतशास्त्रम्
भविष्यपुराणम्
भागवतम्
भारतम्
आदिपर्व
उद्योग

ग्रन्थनाम

विदुरप्रजागर
वनपर्व
विराटपर्व
भीष्म
द्रोण
कर्ण
शल्य
गदा
स्त्री
आनुशासनिक
राजधर्म
मोक्षधर्म
आपद्धर्म
महाप्रस्थान
भावप्रकाशः
मानवं
मार्कण्डेयपुराणम्
मुद्राराक्षसम्
रघुवंशः
रसमञ्जरी
रामायणम्
बाहट्ट

ग्रन्थनाम

श्रीक्षा
संगीतचिन्तामणिः
संगीतचूडामणिः
संगीतरत्नाकरः
संगीतशास्त्रम्

ग्रन्थनाम

सिद्धान्तशिरोमणिः
सूर्यसिद्धान्तः
स्कान्दम्
हरिकारिका
हरिवंश

ग्रन्थकर्तृनाम

कालिदासः
काश्यपः
गर्गः
गोभिलः
गौतमः
देवलः
नन्दिकेश्वरः
नारदः
निशंकदेवः
पराशरः
पाणिनिः
प्राचीनाः
भरतः

ग्रन्थकर्तृनाम

भर्तृहरिः
बृहस्पतिः
मनुः
यमः
याज्ञवल्क्यः
वसिष्ठः
वाग्देवः
व्याघ्रः
व्यासः
शार्ङ्गदेवः
शार्ङ्गसूरी
श्रीहर्षः
संभरतः

AN APPEAL

Manuscripts on Palmleaf or Paper of the ancient works of the wise men of the past, are the great treasures, solely inherited by the Nation and it is the moral obligation of persons who possess them to preserve them safely for the future generations of mankind.

Probably you have some of these in your possession or you know friends or neighbours who possess them. You can make a great contribution to the cause of the preservation not only of our National Culture but also to the Culture of Humanity as a whole by arranging to present such manuscripts to the famous T. M. S. S. M. Library, Thanjavur.

The Manuscripts so presented will be accepted and acknowledged with pleasure and gratitude by the authorities of the Library, preserved with meticulous care and made available to successive generations of readers and scholars for study and research. The hitherto unpublished works found among them, will be printed and published in due course, as facilities occur, with the expression of the Library's gratitude for your gift.

The great Scholar King of Tanjore, Rajah Serfoji, has attained immortal fame by dedicating enormous time and wealth to the expansion and firm establishment of this world famous "Sarasvati Mahal Library". It is open to you to share the honour of Serfoji, in your own measure by contributing your manuscripts to the great institution built by him.

This great Honour is beckoning to you to accept it. Will you hasten to take it up? The Library waits for your answer.

DISTRICT COLLECTOR AND DIRECTOR

Sarasvati Mahal Library,
Thanjavur.

தஞ்சாவூர் மகராஜா ஏரோஜியின்
சரசுவதி மகால் நூலகம்
மற்றும் ஆய்வு மையம்
தஞ்சாவூர்

0 1 0 2